EMİNE GÜRSOY- NASKALİ

Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Helsinki Üniversitesi, Oxford Üniversitesi ve Marmara Üniversitesinde öğretim üyeliği yapmış ve idari görevlerde bulunmuştur. Türk Dünyası, Türk dili ve kültürü konularındaki araştırmaları ile tanınır. Bu alanda birçok makale ve kitabı bulunmaktadır. Yayınladığı kitaplardan bazıları şunlardır: *Meyve Kitabı* (Dilek Herkmen ile birlikte, 2006), *Zindanlar ve Mahkumlar* (Hilal Oytun Altun ile birlikte, 2006), *Yassıada Zabıtları I - Örtülü Ödenek* (2006), *Hapishane Kitabı* (Hilal Oytun Altun ile birlikte, 2005), *Saç Kitabı* (2004), *Tuz Kitabı* (Mesut Şen ile birlikte, 2004), *Ayakkabı Kitabı* (2003), *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler* (Aylin Koç ile birlikte, 2003), *Tütün Kitabı* (2003), *Türk Kültüründe Argo* (Gülden Sağol ile birlikte, 2003), *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri* (Erdal Şahin ile birlikte, 2002), *Bağımsız Kırgızistan - Düğümler ve Çözümler* (2001), *Altay Destanı Maaday Kara* (1999), *Altayca Türkçe Sözlük* (Muzaffer Duranlı ile birlikte, 1999), *Sibirya Araştırmaları* (1997), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu* - Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Gagauz, Özbek, Doğu ve Batı Uygur, Tatar, Başkurt, Kumuk, Karaçay-Malkar, Nogay, Kazak, Kırgız, Altay, Hakas, Tuva, Şor Türkçeleri ve Rusça (Hasan Orazayev, Nizamettin Mahmudov, Irıs Beybutova, Gavril Gaydarcı, Ernst İşberdin, Erkin Emet, Gülbahar Semyatova, Hapçayeva Tatyana Hacıbekovna, Gelayvea Ariuka İbrahimovna, Olga Subrakova, Tatyana Borgoyakova, Seyitnazar Arnazarov, Ferit Hakimcanov, Meryem Bulgarova, Aleksandra Tıbıkova, Rüstembek Şoybekov, Canseyit Tüymebayev, Mira Oyun, Berdi Sarıyev, Celal Mehmetov, Alisa Yesipova, Ayet Goca, Almagül İsina, Kadırhacıyev Kalsın ile birlikte, 1997), *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* (1995), *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (1995), *18.-19. Yüzyıl Türkmen Şiiri Antolojisi* (Gülden Sağol ile birlikte, 1995), *Wilhelm Radloff, Manas*, *Kırgız Türkçesi Metin - Türkiye Türkçesi Çeviri* (1995), *Cumucica Nogaica* (Harry Halen ile birlikte, 1991), *Sinan Paşa - Tezkiretü'l-Evliya* (1987), *Ashabu'l-Kahf - A Treatise in Eastern Turki* (1985).

LİAİSAN ŞAHİN

Tataristan/Rusya Federasyonu doğumlu Liaisan Şahin, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde çalışmakta ve aynı üniversitenin Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü doktora programında öğrenimine devam etmektedir. Rusya ve Tataristan ile ilgili konularda (Rusya'da tarih yazımı, Tatar milliyetçiliği, Tatar-Başkurt ilişkileri vb.) çalışmaları ve tercümeleri bulunmaktadır.

kaknüs yayınları: 313
tarih serisi: 19

ısbn: 978-975-256-109-0

I. basım 2007
istanbul

kitabın adı: stalin ve türk dünyası
hazırlayanlar: emine gürsoy- naskali
liaisan şahin

teknik hazırlık: soner yönter
kapak düzeni: hatice dursun
iç baskı: alemdar ofset
kapak baskı: milsan
cilt: dilek mücellit

kaknüs yayınları
kızkulesi yayıncılık ve tanıtım hiz.
merkez: selman ağa mah., selami ali efendi cad., no: 11, üsküdar, istanbul
tel: (0 216) 341 08 65 – 492 59 74/75 faks: 334 61 48
dağıtım: çatalçeşme sk., defne han, no: 27/3, cağaloğlu, istanbul
tel: (0 212) 520 49 27 faks: 520 49 28
www.kaknus.com.tr e–posta: info@kaknus.com.tr

STALİN ve TÜRK DÜNYASI

Hazırlayanlar:
Emine Gürsoy-Naskali
Liaisan Şahin

İçindekiler

Sunuş 7
Stalin ve Türk Dünyası
Emine Gürsoy-Naskali 7

Tarih

Batı, Rus ve Türk Tarihçiliğinde Stalin ve Stalinizm
Liaisan Şahin **13**
Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri
Ş. Can Erdem **77**
Stalinizme Karşı Almanya'da Oluşturulan Lejyonlar
Nadir Devlet **99**

Kayıplar

Sultangaliyev'in İnfazı
Bulat Soltanbekov **119**
Stalin Döneminde Kazak Aydınların Tasfiyesi
Güljanat Ercilasun **127**
Azerbaycan'da Stalin Dönemi
Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür **137**

Kolektifleştirme

Stalin Döneminde Azerbaycan'da Kolektifleştirme
Belkıs Ulusoy **153**
Stalin Döneminde Kazakistan'da Kolektifleştirme ve Açlık
Abdulvahap Kara **183**

Sürgünler

Stalin Döneminde Sürgünler
Kemal Özcan **193**
Stalin Dönemi İnsan Kayıpları
Arzu Kılınç **215**
Kırım Tatarları ve Sürgün
Giray Saynur Bozkurt **221**

Kültür ve Eğitim

Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri
Erdal Şahin **233**
Stalin Döneminde Kazak Alfabesi
Oğuz Doğan **245**
Stalin Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Politikaları
Okan Yeşilot **267**
Halk Düşmanı mı, Halk Kahramanı mı? Sovyet Tarihçiliğinin İkilemi
İbrahim Kalkan **281**

Anılar

Mehmet Emin Resulzade'nin Hatıralarında Stalin
Sebahattin Şimşir **287**

Edebiyat

Türk Dünyası Roman ve Hikâyelerinde Stalin
Orhan Söylemez **293**
Türk Dünyası Romanlarında Hapishane ve Sürgün
Orhan Söylemez - Ayşe Yılmaz **309**

Türk Basını

Türk Basınında Stalin'in Ölümü
Dilek Herkmen **319**

Biyografi

Stalin'in Biyografisi
Liaisan Şahin **349**

Sunuş

Stalin ve Türk Dünyası

1924'te Lenin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nin başına geçen Stalin, 1953 yılına kadar, 29 yıl süreyle - yani çok uzun süren bir iktidar dönemiyle – Sovyetler Birliği'nin tartışılmaz lideri oldu.

Stalin döneminde, Soyvetler Birliği; bürokratik işleyişini ve parti mekanizmasını oluşturdu, ideolojisini şekillendirdi, sanayileşti, II. Dünya Savaşı'na girdi ve galip çıktı. Sürgünler, kıyımlar, infazlar, kamplar, açlık yaşadı. Milyonlarca insan öldü.[1] Geride kalanlar yeni bir pota içinde yoğruldu veya suskunluğa mahkûm oldu. Stalin dönemi; Sovyet kimliğinin yaratıldığı, bu kimliğin yaşandığı ve kurumsallaştığı bir dönemdir. Alfabe politikaları, dil politikaları, eğitim politikaları, güdümlü edebiyat politikaları, tarihin yeniden yorumlanması ve Sovyet tarihçiliğinin oluşturulması bu dönemin mahsulüdür.

[1] Resmî kayıtlara göre II. Dünya Savaşı'nda 27 milyon SSCB vatandaşı ölmüştür. Bu rakamı 40 milyona kadar çıkaranlar da vardır. Bütün Sovyetlerde; 1935-36 yılları arasında 190.246 kişi tutuklanmış, bunlardan 2.347'si kurşuna dizilmiştir. 1937-38 yılları arasında 1.372.392 kişi tutuklanmış, bunlardan 681.692'si kurşuna dizilmiştir. 1939-40 yılları arasında ise tutuklananlar 121.033; kurşuna dizilenler 4.644'tür.

Sovyetler, yine bu dönemde bir dünya gücü olarak iki kutuplu dünya düzeninde yerini aldı.

Stalin ve dönemi hakkında pek çok sayıda çalışma yayımlandı. Soljenitsin, *Gulag Takımadaları* ve *İvan Denisoviç'in Hayatında Bir Gün* romanlarıyla Sovyet kamplarını ve hapishanelerini[2] dünyaya tanıttı.

Anlatacak başka ne kaldı?

Bizler için, Sovyet dönemini kendi eksenimizden anlatmak, Türkiye ve Türk Dünyası perspektifinden, kendi bakış açımızla, kendi referanslarımızla ortaya koymak kaldı.

II. Dünya Savaşı'ndan Sovyetler Birliği galip çıkmıştı, bu zafer Stalin'in zaferiydi. II. Dünya Savaşı zaferi; Sovyetleri manen bütünleştirmişti, çünkü hep birlikte ortak bir hedefle mücadele edilmişti, ancak, zaferin bedeli de ağır olmuştu, milyonlarca Sovyet vatandaşı II. Dünya Savaşı'nda hayatını kaybetmişti. Bunları biliyoruz. Acaba bizim buna ilave edecek neyimiz var? Sovyetlerin cephede ön saflara sürdüğü bölüklerin doğulular, yani büyük bir kısmının Türkler olduğu gerçeğini ilave edebiliriz. Bence, bu gerçeği yeterince kavramış ve ifadeye dönüştürmüş değiliz. (Benzer bir durumu çok sonraki yıllarda, 1979'da görüyoruz. Afganistan'ı işgal eden Sovyet birliklerinin de ön saflarını yine doğulular teşkil ediyordu.) Kendi bakış açımız derken bunu kastediyorum.

Dünya tarihi, Stalin dönemi sürgünlerini bilmekle birlikte, sürgün edilenlerin ve sürgün sebebiyle telef olanların önemli bir bölümünün Türkler (Kırım Tatarları, Ahıskalar, Karaçaylar) olduğunu algılamamakta, bunu bu biçimde ifade etmemektedir.

Tarihçi Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın adı göç etmek durumunda kalan ve yurdundan ayrı düşen bir ailenin özlemini, yurt arayışını dile getirmektedir: İlber ismi, yani il+ber, "ona bir yurt, bir il ver!" anlamına gelmektedir.

2 Kitabımızın yazarlarından Prof. Dr. Nadir Devlet'in annesi Rukiye Hanım, babası İbrahim Devletkildi ve kız kardeşi Feride de Stalin terörünün yarattığı kamplarda mahkum kalmışlardır.

***

Türkiye Cumhuriyeti ile Stalin dönemi Sovyet ilişkilerine, Sovyet yönetiminin Türk siyaseti üzerindeki etkilerine - bir iki cümleyle de olsa - değinmek istiyorum. Başbakan İsmet İnönü, bir parti devleti olan Sovyet bürokrasisinden esinlenmiş ve 8 Şubat 1937'de Ankara'da bakanlıklarda parti kontrolünü (yani tek parti olan CHP kontrolünü) tesis ve temin amacıyla bir "siyasi müşavirlik" kurumu ihdas etmişti. Böylece, bakanlıklara parti adına gözcülük yapacak birer müsteşar yerleştirilmişti. Bu düzenleme, devlet içinde devlet oluşumu yönünde bir girişimdi. Kısa süren siyasi müşavirlik denemesi, 25 Ekim 1937'de, Atatürk'ün son başbakanı olan Celal Bayar'ın başbakan olmasıyla 21 Kasım 1937'de lağvedilmişti.

***

Stalin, Roosevelt ve Churchill Yalta Konferansı'yla II. Dünya Savaşı'nı sonuçlandırmıştı (4-11 Şubat 1945). Yine bu konferansta 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya'ya savaş açan ülkelerin Birleşmiş Milletler'e katılabileceği kararı da alınmıştı. Bunun üzerine Türkiye, yenik taraf Almanya'ya 23 Şubat 1945'te savaş ilan etti. Yani savaş bittikten sonra savaş ilan etmiş ve savaş anlaşmalarının kararlarına bağlanmış olduk. Yalta'nın akabinde, Potsdam Konferansı yapıldı ve Sovyet mültecilerin Sovyetlere iadesi kararı alındı. Stalingrad savaşından sonra Alman ordusu ile birlikte Sovyet topraklarını terk eden on binlerce mülteci bulunuyordu, bu mülteciler Sovyetler Birliği'ne iade edilecekti. Ve edildiler de. Olayların bu noktasında, Romanya'ya iltica eden 20-

3 Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, 3. bs. İstanbul 2003.

30.000 Kırım Tatarı Türkiye'ye iltica talebinde bulundular.[3] Ancak, Türkiye bu talebi kabul etmedi... Sovyetlerin vatan haini addettiği bu insanlar Sovyetlere iade edildi.

Mültecilerin yanı sıra, Alman esir kamplarında bulunan Sovyet savaş esirleri de Sovyetlere geri gönderiliyordu. Sovyetler, esir düşmüş Sovyet vatandaşlarına düşmanla iş birliği yapmış gözüyle bakıyordu. İstanbul Boğazı'ndan Karadeniz'e vapurla yapılan sevkiyat[4] sırasında, savaş esirleri vapurdan atlayıp, balıkçıların yardımıyla kurtulup, Türkiye'ye iltica ediyordu. Türk kökenli mülteciler Yozgat'taki kampa, diğerleri ise Manisa'daki kampa yerleştiriliyordu. Yozgat'taki kampta savaş sırasında Sovyet sınırından kaçıp Türkiye'ye iltica etmiş Türkler (Azeriler) de vardı. Türkiye, İnönü'nün talimatıyla, bu insanları Kars'ın Kızılçakçak[5] köprüsünden Sovyetlere teslim etmişti. Teslim edilen bu insanlardan bir kısmının sınırın öbür tarafında -Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde- kurşuna dizildiği anlaşılıyor. Teslim edilen mülteci sayısı 1100. Yıl 1945. Türkiye'nin Millî Şef dönemine ait bu kararlar ve olaylar basına yansıtılmamış, kamuoyundan gizlenmiştir.[6]

4 Karayolları bozuk olduğu için sevkiyat daha ziyade deniz yoluyla yapılıyordu.

5 Akyaka'da.

6 Ali Satan, "II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'ye Getirilen Mülteci Türkler Üzerine", *Ziyad Ebüzziya Kitabı - Darçağda Bir Çelebi*, hzl. Ö. Faruk Şerifoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 1998, s. 151-164. Ali Satan'ın Ebüzziya ile yaptığı görüşmelerde Ebüzziya olayları şöyle nakletmektedir: [Yozgat'taki mültecilerin Sovyetlere verileceği haberini alır almaz] "atladım Ankara'ya gittim. Saraçoğlu Başvekil, Numan Menemencioğlu Hariciye vekili, İsmet Paşa Cumhurbaşkanı. Saraçoğlu'na gittim. 'Ziyad, ben burada Başvekil iken imkân var mı, tek Türk verilebilir mi?' dedi, gayet rahat. Aradan on on beş gün geçti geçmedi üstü başı gayet pejmürde kılıklı bir adam geldi. Üstünde eski püskü bir kabardin var. 'Ziyad Bey siz misiniz?' dedi, 'evet' dedim. Masanın üstüne bir çıkı mendil bıraktı ve gitti. Mendili açtım, içinden bir altın saat, bir altın yüzük ve bir

Müteveffayı nasıl bilirdiniz?

1912'lerde bir gün, Bolşevikler Gürcistan'da bir evde toplanıyorlar. Stalin de toplantıya katılanlar arasında. Misafirler evin

de mektup. Mektup Enver'den [Ebüzziya'nın Azeri hısımı]. Huduttan yazıyor. 'Burada 1100 kişiyiz. Ruslara teslim ediliyoruz. Çamaşır değiştirdik, abdest aldık. Hududu aşar aşmaz Türklerin göreceği şekilde biz kalanlar kurşuna diziliyoruz.' [...] 1100 Türk Ruslara verildi. Onların verildiğinin bir gün sonrasında San Fransisco'da İnsan Hakları Beyannamesi imzalanıyor. Orada Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin Türkiye temsilcisi. Yozgat'takiler teslim edilmiş sıra Manisa'daki Ruslar'a gelmiş. Erkin, masanın üzerinde 'Türkler teslim edildi' tezkeresini görür. 'Ne yapıyorsunuz?' diye kıyameti koparır ve Rusların verilmesi durdurulur ama Türkler gitmiştir. [...] Hikâye nasıl oluyor? O sırada Ruslarla bizim saldırmazlık paktımız var. Ruslar saldırmazlık paktını kaldırdılar. Boğazlardan üs ile beraber Doğu Anadolu'dan üç vilayet istiyorlar. Biz gayet endişeliyiz. Bu arada gazetelere 'aman Rusya'yı kızdırmayın' filan diye telkinler yapılıyor, bir kelime yazsak gazetemiz kapatılıyor. [...] [Selim Sarper] Basın Yayın Müdürü olduğu için yabancı devletlerin sefirleri ile görüşürdü. Tam o sıralarda Rus Büyükelçisi Vinogradof ziyaretine geliyor ve 'Müjde şimdi telsizle haber aldım saldırmazlık anlaşmasını yeniliyoruz.' diyor. Selim Sarper gayet memnun ve 'Hemen gidip İsmet Paşa'ya haber vereyim.' diyor. Elçi 'Yalnız İsmet Paşa'ya haber verirken siz de Rusya'ya bir jest yapın.' diyor. 'Ne yapalım?' diye sorunca, elçi, 'Sizdeki hain-i vatanları verin.' Kim onlar? İşte bu Türkler ve Ruslar. Selim Sarper 'Peki veririz ama ben de sizdeki hain-i vatanları isterim.' diyor. Bizim hain-i vatan dedikleri, buradan kaçan aşırı komünist 15 veya 17 kişi, tüm harp boyunca Rusya'daki radyolarda Türkiye aleyhine Türkçe yayın yaparlardı. Elçi, 'Elbette veririz.' diyerek el sıkışıyorlar. Selim Sarper, İsmet Paşa'ya çıkıyor, söylüyor. İsmet Paşa memnun, 'Bunu Hariciyeye, Başbakanlığa haber verirsek şu-bu bahaneden bunu geciktirir önlerler.' diyerek doğrudan İnönü'nün emriyle kamplara 'Hazırlanın!' emri veriliyor. Hariciyenin ve Başbakanlığın haberi yok. Sınıra en yakın Yozgat kampı olduğu için bizim Türkler gitti. Manisa kampındaki Ruslar tam gönderileceği zaman Feridun Cemal Erkin'in müdahalesi ile kurtuldular. Bu, basına hiç yansımadı. Yansımasına da imkân yoktu çünkü en ufak bir şey yazsak kapatılıyordu. Bizim gazete vardı [*Tasvir* gazetesi], çıkıyordu ama yazamıyorduk."

misafir odasına buyur ediliyorlar. Stalin evin holünde ev sahibinin dokuz yaşındaki oğluyla yalnız kalıyor. Ve birden, Stalin çocuğun yüzüne bir tokat patlatıyor, sonra çocuğa bakıp "Artık beni hiç unutmazsın!" diyor.

Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali
İstanbul 2007

Tarih

Batı, Rus ve Türk Tarihçiliğinde Stalin ve Stalinizm

Liaisan ŞAHİN[*]

Stalin'e ve dönemine dair çeşitli dillerde çok geniş bir literatür vardır. Stalin fenomeni, hâlâ yoğun ilgi konusudur. Bu fenomen hakkındaki fikir ve yorumlar da, şüphesiz, çok çeşitlidir. Yazımızda bu yorum yelpazesi hakkında bir fikir verebilmek için üç farklı dairede - Batı, Rus ve Türk tarihçiliğinde - Stalin konusunun nasıl yorumlanmış olduğunu ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışacağız. Batı ve Rus tarihçiliğinin bu açıdan incelenmesi, Stalinizme hem içeriden hem dışarıdan bakışı görmemizi mümkün kılacaktır, Türkiye örneği ise, bu ülkenin Rusya ve Batı ile olan ilişkilerinin özelliği itibarıyla önem arz etmekte, Stalinizme spesifik yaklaşımların ilginç manzaralarını sunmaktadır.

Stalinizm, zihinlerde genellikle siyasi baskılar ve zorbalıklarla ilgili belli çağrışımlar uyandırır. Fakat biz sadece bu kalıplaşan çağrışımlara bağlı kalırsak, Stalinizme ilişkin diğer önemli hususları gözden kaçırmış olacağız. Stalinizm konusunda vurgulanması gereken nokta, bu tarihî olgunun çok yönlü olduğu ve geniş bir bakış açısıyla değerlendirilmesinin

[*] Liaisan Şahin, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

gerektiğidir. Yazımızda 'Stalinizm' kelimesini, kelimeye geniş anlam yükleyerek Stalin adıyla ilintili tüm meseleleri kapsayan bir terim olarak kullanacağız.

Stalin'in iktidarda bulunduğu uzun zaman kesiti (1928-1953) içinde şekillenen Stalinizm olgusu aşağıdaki boyutları ile önem kazanmıştır:

a. Politik (Komünist Partinin diktatörlüğü ve partinin genel sekreteri Stalin'in mutlak hakimiyeti ile nitelenen baskıcı yönetim, bu yönetimin Sovyet toplumunu belirli düşünce ve davranış kalıpları içinde tutmak için uyguladığı çeşitli yöntemler; propaganda, siyasi temizlemeler vb.);

b. İdeolojik (Stalin'in, Lenin'in fikirlerini kendi tarzında sistemleştirmesi ve birkaç yeni tez katmasıyla oluşan Marksizm-Leninizm ideolojisi);

c. Ekonomik (Sovyet ülkesinde hızlı endüstrileşme, kırsal kesimin kolektifleştirilmesi ve planlı merkezî devlet ekonomisine geçiş ile nitelenen ve Sovyet hükûmeti tarafından "sosyalizmin hayata geçirilmesi" olarak takdim edilen dönüşüm);

ç. Kültürel (Sovyet insanı yaratmaya yönelik kültürel politikalar);

d. Toplumsal (Sovyet toplumunda yaşanan demografik vb. dönüşümler, toplumsal kurumların uğradığı değişiklikler vb.);

e. Millî/milletlerarası ("enternasyonalizm" prensibine ve aynı zamanda "büyük kardeş" sıfatıyla Rus kimliğinin öne çıkarılmasına dayanan millî politika, bununla ilişkili olarak Rus çoğunluğun ve gayri Rus millî azınlıkların konumları);

f. Uluslararası (başlangıçtaki içe kapanıklıktan soğuk savaş ideolojisine ve pratiğine doğru) vb.

Stalinizmin getirdiği sonuçlar bakımından hem Sovyetler Birliği tarihinde hem 20. yüzyıl dünya tarihinde merkezî bir yerde durduğu iddia edilebilir. Bu durum öncelikle şu hususta kaynaklanmaktadır: Rusya'da 1917 Bolşevik İhtilali ile başlayan

ve dünya üzerinde başlangıçtan beri yoğun etkisini gösteren sosyalist dönüşüm süreci, belirgin nihai şeklini Stalin döneminde kazanmıştır.[1] Sovyetlerin kendine has ekonomik ve toplumsal yapısının, siyasi, ideolojik, kültürel eğilimlerinin temeli Stalin döneminde hasıl olmuş ve bu temel, ülkenin bundan sonraki gidişatını büyük ölçüde belirlemiştir, dolayısıyla Stalin dönemini anlamak, Sovyet tarihini anlamak demektir.

Sovyetlerin gelişimindeki belirleyici rolün ötesinde, Stalinci sistemin dünya tarihi üzerinde ciddi etkisi olmuştur. Stalin'in iktidarı altında Sovyet toplumsal dönüşüm, öncelikle içeriği itibarıyla dikkatleri üzerine çekmiş, çünkü bu dönüşümle dünya tarihinde ilk defa sosyalizmi toplumsal düzeyde hayata geçirme deneyi gerçekleştirilmiştir. Böylesi bir deneyin gerçekleşmesi ve aldığı şekiller başlı başına zihinleri meşgul ederek, dünya çapında çeşitli akisler yaratırken, diğer taraftan bu deney sonucunda ortaya çıkan süpergücün tavır ve hareketleri, bundan sonraki dünya işlerini doğrudan etkilemiştir. Stalin iktidarının son yıllarında Sovyetler Birliği ile Batı dünyası arasındaki ilişkilerin amansız düşmanlık kalıbına oturmasıyla ortaya çıkan Soğuk Savaş karşıtlığı, gelgitlerle Sovyet devletinin sonuna kadar sürmüş ve dünya düzenine damgasını vurmuştur.

Son olarak da, Stalinci sosyalizm temeli üzerine kurulan yapının iflası dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin çökmesinin bir kez daha

[1] Rusya'da Bolşevik İhtilali'yle başlayan sosyalist inşa sürecinin başında Lenin bulunduğu için ve bu inşa sürecine yön veren kuramsal çerçeve büyük ölçüde Lenin'in eseri olduğu için, Sovyet tecrübesine ilişkin olarak genellikle Lenin'in adı öne çıkmıştır (zaten Stalin kendisi bilinçli şekilde ikinci planda kalmayı tercih ederek ideolojik cephede Lenin'in adını öne sürmüştür) ve Sovyet ideolojisi ve düzeni bir bütün olarak "Leninist" diye tanımlanmıştır. Halbuki, Sovyetlere çehresini kazandıran asıl önemli yapısal ve ideolojik gelişmeler, Lenin'in 1924'teki ölümünden sonra gerçekleşmiştir ve bu gelişmelerde Stalin'in doğrudan şekillendirici rolü vardır. Bu yüzden Sovyet deneyini, "Stalinist" deney olarak tanımlamak doğru olacaktır.

dünya çapında sarsılma yaratarak bütün dengeleri değiştirdiğini ve yaşadığımız yeni çağı başlattığını dile getirmeden geçemeyiz.

Bütün bu hususlardan görüldüğü üzere, Stalin'in iktidarı döneminde gerçekleşenler, öncelikle Sovyet ülkesinde ve bütün dünyada geniş çaplı, derin (ve birçok açıdan radikal değişimlere götüren), karmaşık ve uzun süreli etki yaratmıştır. Stalin'in ölümü, Sovyetler Birliği'nde ve dünyada önemli bir dönüm noktası olarak algılanmış, hatta bu noktadan sonraki gelişmeleri Batı dünyası özel bir terimle - *de-Stalinization* "Stalinleşmeden arınma" - tanımlama ihtiyacı hissetmiştir.

Bugüne değin, Stalin dönemi ile ilgili araştırmalar en fazla Batı'da yapılmış, üstelik Batı bilim dünyası, bu konuda çok yönlü bir yaklaşımı benimsemiştir. Zaten Stalinizm terimini de Batı bilimi ortaya sürmüştür. Çeşitli nedenlerden dolayı Rusya'da ve Türkiye'de Stalinizm meselesi Batı'daki kadar derinlemesine incelenmemiş; ayrıca, bütünleyici bir bakış açısıyla da ele alınamamış, belli bazı konular öne çıkmıştır.

1. Batı Tarihçiliğinde Stalinizm Meselesi[2]

Batı tarihçiliği derken burada öncelikle ABD tarihçiliğinin kastedildiğini belirtmek gerekir. Soğuk savaş döneminin şartları altında ABD, Sovyetler Birliği ile karşıtlık içinde bulunan süpergüç sıfatıyla karşı cephenin incelenmesine stratejik önem atfederek ciddi-

[2] Yararlanılan kaynaklar: Philip Boobbyer, *The Stalin Era*, London: Routledge, 2000; David L. Hoffmann, "Introduction: Interpretations of Stalinism", *Stalinism*, ed. David L. Hoffmann, Oxford: Blackwell Publishing, 2003, s. 1-7; Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization,* Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1995; Kevin McDermott, "Archives, Power and the 'Cultural Turn': Reflections on Stalin and Stalinism", *Totalitarian Movements and Political Religions*, 5, no. 1, 2004, s. 5-24; Lewis Siegelbaum, "Introduction", *Stalinism as a Way of Life*, ed. Lewis Siegelbaum ve Andrei Sokolov, New Haven; London: Yale University Press, 2004, s. 1-26.

yetle eğilmiş, dolayısıyla Sovyet araştırmaları üzerinde sistemli bir şekilde ve aktif çalışılan bir araştırma alanı olarak gelişmiştir. Bu çerçeve içinde Stalinizm analizi de sürekli devingenlik göstermiştir.

Batı'daki Stalinizm teriminin zamanla anlam değişimine uğramış olduğunu görüyoruz. Başlangıçta, siyasi bir terim iken[3], daha sonra anlamca genişleyerek tarihî bir terime doğru evrilme gerçekleşmiş yani terim Stalin'e ilişkin bütün olguları kapsamaya ve bir tarihî olaylar bütününe işaret etmeye başlamıştır.[4] Stalinizm kavramının açılımlarını şöyle sıralayabiliriz: özel mülkiyetin ve serbest ticaretin ortadan kaldırılması, tarım sektörünün kolektifleştirilmesi, planlı devlet ekonomisi ve hızlandırılmış endüstrileşme, "sömürücü" olarak damgalanan varlıklı sınıfların kitlesel sürgün, hapse atma, kurşuna dizme gibi yöntemlerle ortadan kaldırılması, düşman olduğu ileri sürülen kişilere karşı yürütülen büyük ölçekli siyasi terör, Stalin'i tanrılaştıran kült ve Stalin'in ülke üzerinde hemen hemen mutlak olan hakimiyeti.

Stalinizmin sebepleri, gelişme dinamiği ve sonuçları, çok tartışılmış ve bu konularda bazen birbiriyle zıtlaşan birçok görüş ifade edilmiştir. Yapılan yorumların çeşitliliği dolayısıyla Stalinizm meselesinin kimi yönleri hâlen tartışmaya açık kabul edilmektedir. Fakat bu arada genel olarak kabul gören bazı tezler de yerleşmiş ve üzerinde mutabık kalınan bir Stalinizm tablosu da ortaya çıkmış durumdadır. Bu tablonun esas çizgilerinden biri olarak, örneğin, Stalin'in modern anlamda sanayileşmiş bir ekonominin kurulmasını sağlayarak, Rusya'nın modernleşme yolundaki sıçrayışını gerçekleştirdiği kabul edilir.

Stalinizm araştırmaları başlangıçta *totaliter modeli* kullanmışken, zaman içinde bu modele getirilen eleştiriler ve düzeltmeler-

[3] Stalinizm terimi ilk defa Stalin iktidarının yurt dışındaki karşıtları tarafından Leninizmden ayrılmayı ifade etmek için kullanılmıştır. Batı'da bazı çevreler terimi hâlen bu ilk anlam nüansıyla kullanmaktadır.

[4] Stalinizm teriminin tarihi konusunda bk. Kotkin, *age.,* s. 380, n. 25.

le *revizyoncu yaklaşım* gelişmiştir.[5] Revizyonculuğun totaliter modeli tamamen inkâr edemediğini, günümüzde iki yaklaşımın da birlikte var olduğunu ve bu arada revizyonculuğun tek bir hususa özetlenemeyecek derecede farklılıklar içeren karmaşık bir görüntü sergilediğini söylemek gerekir.

Totaliterlik kavramı, Amerikan siyaset bilimi uzmanları tarafından 20. yüzyılın diktatör rejimlerini (Stalin'in, Hitler'in ve Mussolini'nin kurmuş oldukları rejimler) anlatmak için geliştirildi. Daha evvelki baskıcı rejimlerden farklı olarak 20. yüzyılda ortaya çıkan diktatörlükler, yeni teknolojiler ve gelişmiş iletişim araçları sayesinde toplumları üzerinde o zamana kadar hiç görülmemiş derecede etkin bir kontrol kurabildiler.[6] Bu diktatörlük türünü "totaliter" kelimesiyle tanımlayan siyaset bilimcileri, totaliter bir sistemi şu vasıflarla tasvir ettiler: Herkesin uyması beklenen bir ideoloji, hiyerarşik düzeni olan kitlesel bir parti ve bu partinin başında bütün devlet mekanizmasını tek elden yöneten bir adam, polis kontrolü, iletişim araçlarına devlet tekeli, silahlara ve silah teknolojisine devlet tekeli, devlet tarafından yönetilen ekonomi.[7] Totaliterlik olgusunu esas itibarıyla şöyle tanımlayabiliriz: Hiçbir bireysel özgürlüğe yer vermeyen ve bireyin yaşamını her yönüyle devlet otoritesine tâbi kılmayı amaçlayan yönetim biçimidir.

5 Batılı bir araştırmacı, totalitercilerin ve revizyoncuların bazı ortak yanları olduğundan "revizyoncu" teriminin dikkatli kullanılması gerektiğini belirtir (Boobbyer, *age.,* s. 9).

6 Boobbyer, *age.,* s. 2. "Totaliter" kelimesi İtalyan diktatör Benito Mussolini'nin 1920'lerin başında İtalya'da kurduğu faşist devleti nitelemek üzere kullanılan *totalitario*'dan gelir. Mussolini bu kavram çerçevesinde faşist devleti şöyle tanımlıyordu: "Herkes devletin içindedir, hiç kimse devletin dışında ve devletin karşısında olamaz." (*AnaBritannica,* C. 30, İstanbul: Ana Yayıncılık, 1994, s. 161).

7 Boobbyer, *age.*, s. 2. Totaliterlik kavramının esaslarını ortaya koyan eser, Carl J. Friedrich ve Zbigniew K. Brzezinski'nin *Totalitarian Dictatorship and Autocracy,* Cambridge (Mass.: Harvard University Press, 1956) kitabıdır.

Stalin'in kurduğu rejim, Batı bilim adamları tarafından totaliterlik olgusuna has bir örnek olarak ele alındı ve zamanla Stalinizm kelimesi neredeyse totaliterlik kavramı ile özdeş bir hâle geldi.[8] Sovyet devletini son derece baskıcı bir mekanizma, Sovyet toplumunu edilgen ve zorla boyun eğdirilen mazlum bir kitle, Stalin'i de paranoyak despot olarak tasvir eden bu anlayış, aslında soğuk savaşın başlangıç dönemindeki siyasi ve ideolojik atmosferden büyük ölçüde etkilenmişti. Batılı siyasetçilerin dış ve iç siyasetteki önceliklerinde komünizm karşıtı duyguların hakim olduğu bir dönemdi. Totaliter model, bu toplumsal atmosfere uygun düşmüş, "özgür" Batı dünyası ile "köleci" Sovyet düzeni arasındaki zıtlığı vurgulamaya yaramış, ayrıca Stalinizmi Bolşevizmin uç hâli olarak değerlendirdiği için Rusya'daki sosyalist inşa tecrübesini toptan reddetme ve kötüleme fırsatı vermişti.

Zaman geçtikçe totaliter modelin kimi varsayımlarını doğrulamayan, örneğin, Stalin rejiminin sırf baskıya dayanmadığını işaret eden olgular gittikçe dikkat çekmeye başladı. Görünüşe göre, Sovyet toplumu rejime karşı organize karşı koymaya teşebbüs etmeyi düşünmüyor, aksine Sovyetler Birliği stabil gelişimi ile hatırı sayılır toplumsal birlik görüntüsü veriyordu. Sovyetle-

8 Totaliter modeli işleyen çalışmalara örnek olarak şunlar gösterilebilir: Alex Inkeles, *Public Opinion in Soviet Russia: A Study in Mass Persuasion,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1950; M. Fainsod, *How Russia is Ruled,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1953; Zbigniew K. Brzezinski, *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956; A. Avtorkhanov, *Stalin and the Soviet Communist Party: A Study in the Technology of Power,* London 1959; Alex Inkeles and Raymond Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1959; Robert Conquest, *The Great Terror,* Cambridge: Harvard University Press, 1969; Adam Ulam, *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia,* New York 1973; L. Schapiro, *The Origin of the Communist Autocracy,* London: Macmillan, 1977.

rin Nazi Almanyası karşısındaki büyük zaferi bütün Sovyet toplumunun muazzam özverisiyle kazanılmıştı. En önemlisi, Stalin'in ölümünden sonra beklenenin aksine Sovyetlerde bir kaos ve çözülme meydana gelmemiş, rejim yıkılmamıştı.

Bu gelişmeler karşısında 1950'li yılların sonundan itibaren Stalinizmin totaliter modele göre yorumu fazla ideolojik ve katı bulunarak eleştirilmeye başlandı. Kimileri totaliterlik kavramının siyasi amaçlı bir kavram olduğunu, Sovyet rejimi ile Batı dünyası arasında aşılamaz uçurum olduğu düşüncesini yerleştirmek amacıyla yaratılmış olduğunu dile getirdi. Analiz için sunduğu imkânlar bakımından totaliter modelin fazla düz olduğu ve Sovyet gerçeğinin dinamik, değişken doğasını yansıtmadığı savunuldu. Bu arada tarih biliminde toplumsal olgulara karşı artan ilgi, Stalinizm yorumunun derinleştirilip yeni boyutlar kazanmasına önemli katkıda bulundu. 1970'li yıllarda sosyal tarihçiler, bir taraftan Stalin döneminde kuvvetli bir devlet mekanizmasının kurulmuş olduğunu kabul ederken, diğer taraftan rejim ile Sovyet toplumunun çeşitli kısımları arasındaki etkileşimi incelediler ve Sovyet sisteminin sırf baskı ile ayakta durmadığını, birçok Sovyet vatandaşının Sovyet rejiminin değerlerini ve ülkülerini benimsemiş olduğunu gösterdiler. Bu araştırmacılara göre, bir de Sovyet eliti denebilecek bir kesim vardı ki, Sovyet devletinin işçi ve köylü kesimden yetiştirdiği ve yükselme imkânı verdiği vatandaşlardan oluşan bu kesim rejimin esas dayanağına dönüşmüştü.[9]

9 Bu tür toplumsal araştırmalara belli başlı örnekler: R. Tucker, ed., *Stalinism: Essays in Historical Interpretation,* New York: Norton, 1977; Kendall E. Bailes, *Technology and Society Under Lenin and Stalin,* Princeton: Princeton University Press, 1978; S. Fitzpatrick, ed., *Cultural Revolution in Russia, 1928-1931,* Bloomington: Indiana University Press, 1978; S. Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934,* Cambridge: Cambridge University Press, 1979; M. Lewin, *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia,* London: Methuen, 1985.

Sosyal tarihçilerin getirdiği yenilik, Stalinizm araştırmalarındaki vurguyu değiştirmek oldu: Devletin toplum üzerindeki etkisinin yerine, ters yönde bakılarak, toplumsal güçlerin devlet politikaları üzerindeki tesiri (devlet politikalarının çeşitli toplumsal gruplar tarafından hangi şekillerde benimsendiği, hangi tepkilerin söz konusu olduğu ve devlet politikalarının bundan nasıl etkilendiği) incelendi. Sosyal tarihçilerin vardığı sonuca göre, Stalinci devlet politikalarının ortaya çıkışından bir derecede aşağıdan (halk kitlelerinden) gelen teşvik ve tepki de sorumluydu; olguya hem yukarıdan hem aşağıdan bakılmalıydı.

Bu arada kimi araştırmacılar, Stalinizmin toplumsal zeminini fazla genişleten yorumlar ürettiler. Örneğin, Moshe Lewin, çoğunluğu geri kalmış köylü kesimden ibaret olan Sovyet toplumunun ataerkil yapısının Stalin'in kurduğu gibi otoriter bir rejimin kurulmasına müsait bir zemin teşkil ettiğini söyledi.[10] Lewin'in tezini daha da ileri götüren kimi araştırmacılar, Sovyet toplumu içinde bazı kesimlerin Stalin'in hızlı endüstrileştirme, kolektifleştirme ve siyasal temizleme politikalarına destek verdiğini savundu.[11] Bu görüşler, bilimsel çevreler tarafından kabul görmedi. Kolektifleştirmenin ve endüstrileştirmenin Stalinci iktidarın inisyatifi ile gerçekleşmiş olduğu vurgulandı,[12] Rusya'nın köylü ataerkil yapısı ile Stalinizm arasında kurulan bağlantı inkâr edilerek, köylülerin, aksine, Stalinci politikalara karşı çeşitli yöntemlerle karşı koyduğu kanıtlandı.[13]

10 M. Lewin, *age.*

11 William J. Chase, *Workers, Society, and the Soviet State: Labor and Life in Moscow, 1918-1929,* Urbana, Ill., 1987; Lynne Viola, *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Wangard of Collectivization,* New York: Oxford University Press, 1987; J. Arch Getty ve Roberta T. Manning, ed., *Stalinist Terror: New Perspectives,* Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

12 Sheila Fitzpatrick, "New Perspectives on Stalinism," *The Russian Review,* vol. 45, no. 4 (1987).

13 Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village. after Collectivization,* New York: Oxford University Press,

Sosyal tarihçiler, esas itibarıyla totaliter modeli geliştirirken, bir grup araştırmacı 1980'lerde totaliter modelin geçerliliğini sorgulayan bir yorumla ortaya çıktı. Bu yoruma göre, Stalinci devlet sanılanın aksine güçlü ve sarsılmaz yapıda değildi ve ciddi boyutta işlevsellik sorunları ile boğuşmaktaydı. Merkez ile taşra idaresi arasında ve idari kesimin çeşitli tabakaları arasında rekabet ve anlaşmazlık söz konusuydu; devlet mekanizmasının işleyişi yöneticilerle yönetilenler arasındaki etkileşimle biçimleniyor ve sorunlar yaşıyordu. Sorunlarla karşılaşan yöneticiler bütün suçu "halk düşmanları"na yüklüyordu. Bu koşullar altında Stalin'in mutlak hakimiyeti şüpheli görünüyor ve bu zamana kadar Stalinizmle özdeşleştirilen terör, tek bir despotun iradesine bağlı olmaktan ziyade dönemin toplumsal atmosferinden hasıl olmuşa benziyordu.[14] Stalin ve Stalinizme bambaşka bir yorum getiren bu yaklaşım, Batı bilim dünyasında tartışmalı bulunsa da, Stalinist devletin bazı bilinmeyen taraflarına ışık tutarak olup bitenlerin sırf Stalin'in hırsları ve kaprisleri ile anlatılamayacağını ve olayın daha karmaşık olduğunu düşündürdü. "Merkeziyetçi baskıcı devlet" tezi geçerliliğini korumakla birlikte, totaliter modele getirilen eleştiriler sonucunda "devletin her şeye hakimiyeti" ve

1994; David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis: Social Identities in Moscow, 1929-1941,* Ithaca 1994.

14 McDermott, *age.*, s. 6-7; Sigelbaum, *age.*, s. 4. Bu görüşü savunan eserlere örnekler: J. Arch Getty, *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938,* Cambridge: Cambridge University Press, 1985; Gabor Tamas Rittersporn, *Stalinist Simplifications and Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflicts in the USSR, 1933-1953,* Chur, Switzerland: Harwood Academic Publishers, 1991. Bu araştırmacılar, kaynak olarak Sovyet basınını ve Nazilerin 1941'de ele geçirdiği Smolensk parti arşivini kullandılar. Smolensk arşivi, Batılı araştırmacılar için uzun yıllar boyunca kullanabildikleri tek Sovyet arşiv malzemesini teşkil etmiştir. Bu malzemeye dayanarak yazılan ilk eser, Merle Fainsod'un *Smolensk Under Soviet Rule* (Cambridge: Harvard University Press, 1958) kitabıdır.

"her şeyi kapsayan kontrol" tezlerinin gerçeği yansıtmadığı, aksine Stalinci idare mekanizmasının bazı yönlerden oldukça işlevsiz ve düzensiz olduğu ve çeşitli bürokratik aksamalar yüzünden sıkıntılar yaşadığı genel olarak kabul edildi. Aynı zamanda, Stalin'in her şeye muktedir olduğu inancı biraz sarsılsa dahi onun devlet işleri üzerinde kişisel bir kontrol kurmuş olduğu ve günlük meseleleri dahi titizlikle takip edip yönlendirdiği kanıtlandı.[15]

Stalinci devlet yapısının işleyişi ve toplumunun devletle etkileşimi konularının yanı sıra Stalinizmin Leninizmden sapma olup olmadığı meselesi, en çok tartışılan konular arasında yerini aldı. Lenin'le birlikte Rusya'da bir devrim (devrimci sosyalizm) başladıysa, Stalinci düzen bu devrimi daha da ileriye mi götürmüştü, yoksa bu devrimin ilkelerini ihlal edip bir "geriye dönüş"ü mü gerçekleştirmişti? Burada asıl tartışılan konu, Bolşevik Devrimi'nin doğasıydı. Totaliterciler, Stalinizmi Leninizmin devamı ve doğal sonucu olarak değerlendirirlerken, yani Lenin'in başlattığı devrimci faaliyetin Stalinci terörle son bulmasının kaçınılmaz olduğunu söylerlerken, revizyoncular 1960'lı yıllardan itibaren böyle kesin bir bağlantıdan söz edilemiyeceğini, Stalinizmin aslında Leninizmden sapma olduğunu savunmaya başladılar.[16]

15 Stalin'in idari işlerdeki rolü hakkındaki değerlendirmeler için bk. S. Bialer, *Stalin's Successors,* Cambridge: Cambridge University Press, 1980, s. 370; McDermott, *age.*, s. 9.

16 Batı dünyasında Stalinizmin bir sapma olduğuna dair fikrin öncülüğünü, Sovyet ülkesinden kovulan ya da kaçıp giden Rus siyaset adamları ve tarihçileri yaptı. Hoffmann'ın verdiği bilgiye göre (*age.*, s. 4, n. 5), Stalin'i bürokratik bir sistem kurarak Ekim İhtilali ilkelerinden sapmakla ilk suçlayan kişi, siyasi rakibi Troçki'dir (Leon Trotsky, *The Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and Where is it Going?,* New York 1937. Boobbyer (*age.*, s. 5), Rus tarihçisi Nikolay Timaşev'in 1946 yılında basılan *The Great Retreat* adlı kitabından sonra "geri çekilme" fikrinin Batı bilim adamları arasında popülerlik kazandığını belirtir. Bu kitabında Timaşev, Sovyetler Birliği'ndeki komünist düşünce unsurlarının Çarlık dönemi Rus millî değerleri ile bir karışım hasıl ettiğini söylemiştir.

Stalinizmi kendine özgü bir fenomen olarak kabul edenler bu fenomenin doğasını anlatmak için farklı yorumlar geliştirdi. Bazı bilim adamları, Stalinizmi tarihin bir tesadüfü olarak göstermeyi seçti ve diğer tarihî alternatifleri araştırdı.[17] Kimi tarihçiler, Stalin'in kişisel hedeflerine ve taktiklerine odaklandı ve onun Komünist Parti üzerinde kurduğu kontrolü ya da Sovyet bürokrasisi ile olan ilişkilerini inceledi.[18] Bu arada Stalinizmle Çarlık dönemi Rusyası arasında bir benzerlik aramak ve bir devamlılığın söz konusu olduğunu ispatlamaya çalışmak revaç buldu. Örneğin, Amerikalı tarihçi Robert Tucker, Stalin iktidarının yöntemlerini Rus çarları Korkunç İvan ve Büyük Petro'nun yöntemlerine benzetti ve böylece Stalinizm ile ihtilal öncesi Rusya'sının siyasi kültürü arasında bağlantı kurdu. Ona göre, bu Rus çarları gibi Stalin de geri bir toplumu değiştirebilmek için kuvvetli merkezî devlet kurma işine girişmişti ve bunun gibi girişimler Rus siyasi tarihinde görülen olaylardı.[19]

Stalinizmi öncelikle entellektüel bir eylem olarak ele alan diğer bir yaklaşım ise Sovyet iktidarının ideolojik boyutunun önemini vurguladı ve bu bağlamda Bolşevik İhtilali'nin Rusya'nın doğal gelişimini bozduğunu ve yepyeni bir ideolojik deneme sürecini başlattığını savundu. Bu yaklaşıma göre, ideolojik açıdan bakıldığında Leninizm de Stalinizm de ortak bir kökenden - Marksizmden - çıkmış ve sonuç itibarıyla, Aydınlanma çağı felsefesin-

17 Moshe Lewin, *Lenin's Last Struggle,* London: Pluto, 1969; Roy Medvedev, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism,* New York 1971; S. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution,* New York: Alfred Knopf, 1973.

18 T. H. Rigby, "Stalinism and the Mono-Organizational Society", *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*, ed. R. Tucker, New York: Norton, 1977; Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist Political System,* Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

19 R. Tucker, "Stalinism as Revolution from Above", *Stalinism*, ed. R. Tucker, New York: W. W. Norton and Co., 1977.

den doğmuştu. Sovyet ideolojisi, politikanın dünyayı değiştirebileceğine inanan radikal ütopik geleneğin bir ürünüydü.[20] Böylece ilk defa "Batı-Sovyet uzlaşmazlığı" paradigmasının dışına çıkılarak Stalinizm olgusu Batılı modern gelişme çizgisi içinde değerlendirilmiş oldu. Bu yeni bakış açısı ağırlık kazandıkça entellektüel boyutun yanı sıra Stalinci rejimin ekonomik ve toplumsal pratiklerinin de Batılı pratiklerle paralellik gösterdiği ve "modern devlet" kavramı içinde değerlendirilmesi gerektiği kabul edildi.[21]

Stalinizm konusundaki "revizyoncu" görüşleri tek bir noktaya getirip özetlemek imkânsız gibi görünüyor, çünkü revizyoncular Stalinizmi çeşitli açılardan ele alarak farklı farklı konuları işlemişlerdir. Batılı bilim adamlarının çoğuna göre, sonuç itibarıyla revizyoncu yorumlar yine totaliter model üzerinden hareket etti ve bu modeli çok daha karmaşık ve dinamik bir hâle getirdi.

Son on beş yıl içinde yaşananlar (Sovyetler Birliği'nin çökmesi, soğuk savaşın sona ermesi, Rusya'daki birçok arşivin Batılı bilim adamlarının kullanımına açılması) hem siyasi ve ideolojik ortamın değişmesi, hem o zamana kadar ulaşılamayan önemli tarihî belgelerin ele geçmesi[22] sebebiyle Batı'daki Stalinizm konu-

20 M. Heller and A. Nekrich, *Utopia in Power,* New York: Summit Books, 1986; M. Malia, *The Soviet Tragedy,* New York: The Free Press, 1994.

21 Bu görüşü savunan eserler: David L. Hoffmann ve Yanni Kotsonis, ed., *Russian Modernity: Politics, Knowledge, Practices,* New York 2000; Kotkin, *age.*

22 Son yıllarda Batı'da yayımlanan Sovyet arşiv malzemelerine örnekler: L. T. Lih, O. V. Naumov ve O. V. Khlevnik, ed., *Stalin's Letters to Molotov, 1925-1936,* New Haven, CT and London: Yale University Press, 1995; V. Shentalinsky, *The KGB's Literary Archive,* London: The Harvill Press, 1995; D. P. Koenker ve R. D. Bachman, ed., *Revelations from the Russian Archives: Documents in English Translation,* Washington, DC: Library of Congress, 1997; J. A. Getty ve O. V. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939,* New Haven, CT and London: Yale University Press, 1999; L. Siegelbaum ve A. Sokolov, *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents,* New Haven,

sundaki araştırmalara yeni bir ivme getirdi. Bu etkenler dolayısıyla son yıllarda Batı'da Stalin ve Stalinizm konusunda birçok yeni çalışma yayımlandı,[23] bunların bir kısmı Rus bilim adamları ile iş birliği içinde hazırlandı,[24] bir kısmı Rusçadan tercüme edildi.[25] Sovyet sonrası gelişmeler Stalinizm konusu içinde bazı

CT and London: Yale University Press, 2000; R. W. Davies, O. V. Khlevnik ve E. A. Rees, ed., *The Stalin-Kaganovich Correspondence, 1931-1936,* New Haven, CT and London: Yale University Press, 2003. Batılı araştırmacılar, Rusya'daki arşiv malzemelerinin sınıflandırılıp işlenmesi sürecinin çeşitli nedenlerden dolayı yavaş ilerlediğinden, Rusya hükûmetinin arşivleri Batılı bilim adamlarının kullanımına sunma konusunda isteksiz davrandığından ve arşiv araştırmalarına çeşitli kısıtlamalar getirildiğinden şikâyetçidir. Dolayısıyla Sovyet dönemi ile ilgili tarihî malzemenin büyük bir kısmı hâlâ Batılı araştırmacıların ulaşımı dışında kalmaktadır ve şüphesiz ki, bilimsel faaliyetler bundan olumsuz şekilde etkilenmektedir. Bu hususta detaylar için bk. Norman M. Naimark, "Cold War Studies and New Archival Materials on Stalin", *The Russian Review*, 61 (2002), s. 1-15.

23 Bazı örnekler: R. Conquest, *Stalin: Breaker of Nations,* London: Weidenfeld & Nicolson, 1993; C. Ward, *Stalin's Russia,* London: Edward Arnold, 1993; M. McCauley, *Stalin and Stalinism,* London: Longman, 1995; C. Ward, ed., *The Stalinist Dictatorship,* London: Arnold, 1998; E. Mawdsley, *The Stalin Years: The Soviet Union, 1929-1953,* Manchester: Manchester University Press, 1998; R. Brackman, *The Secret File of Joseph Stalin: A Hidden Life,* London: Frank Cass, 2001; C. Read, ed., *The Stalin Years: A Reader,* Basingstoke: Palgrave, 2003; M. Kun, *Stalin: An Unknown Portrait,* Budapest: Central European University Press, 2003; S. Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar,* London: Weidenfeld & Nicolson, 2003; Z. Medvedev ve R. Medvedev, *The Unknown Stalin,* London: I. B. Tauris, 2003; E. A. Rees, ed., *The Nature of Stalin's Dictatorship: The Politburo 1928-1953,* Basingstoke: Palgrave, 2004.

24 Örnekler: J. A. Getty ve O. V. Naumov, *age.*; L. Siegelbaum ve A. Sokolov, *age.;* R. W. Davies, O. V. Khlevnik ve E. A. Rees, *age.*

25 Örnekler: D. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy,* London: Weidenfeld & Nicolson, 1991; E. Radzinsky, *Stalin,* London: Hodder & Stoughton, 1997.

yeni araştırma alanlarının açılmasına da vesile oldu.[26] Batı'daki tarih biliminde son yıllarda kültür tarihçiliği akımının öne çıkması da, Stalinizm araştırmalarına yeni boyutlar kattı.[27]

Batılı araştırmacıların ortak fikrine göre, bu yeni gelişmeler ve artan akademik üretim, Stalinizm konusunda bu zamana kadar mutabık olunan fikirleri pek değişikliğe uğratmamış, fakat rejimin nasıl işlediğine dair daha fazla bilgiye ulaşıldığından mevcut yorum daha detaylı bir hâle gelmiştir. Ayrıca Stalinizmin fazlasıyla karmaşık bir olgu olduğu ve çok boyutlu bir analiz gerektirdiği görüşü yerleşmiştir.[28] Bu arada "totaliterlik" teriminin Batılı tarihçiler arasında artık pek tutulmadığını belirtmek gerekir.

26 Örneğin, Sovyetler Birliği'ndeki milletler ve milletlerarası ilişkiler konusu yeni gelişmeye başlayan bir araştırma alanıdır; belli başlı çalışmalardan bazıları şunlardır: Gerhard Simon, *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union: From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society,* Boulder: Westview, 1991; Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union,* Stanford: Stanford University Press, 1993; Yuri Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism," *Slavic Review,* 53, no. 2 (1994), s. 414-452; Francine Hirsch, "The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category of Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses," *Slavic Review,* 56, no. 2 (1997), s. 251-278; Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939,* Ithaca, 2001.

27 Örnekler: Boris Groys, *The Total Art of Stalinism: Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship, and Beyond,* Princeton, 1992; James von Geldern ve Richard Stites, ed., *Mass Culture in Soviet Russia: Tales, Poems, Songs, Movies, Plays, and Folklore, 1917-1953,* Bloomington, 1995; Stefan Plaggenborg, *Revolutionskultur: Menschenbilder und Kulturelle Praxis in Sowjetrussland Zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus,* Koln, 1996; Catriona Kelly ve David Shepherd, *Russian Cultural Studies: An Introduction,* Oxford, 1998; Karen Petrone, *Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin,* Bloomington, 2000.

28 McDermott'a göre, Stalinizmi yorumlarken terör, baskı, propaganda ve bürokratik kontrol gibi bu zamana kadar odak noktası olan konularla sı-

Batılı bir bilim adamının dediğine göre, "Stalin hâlen bir muamma olarak karşımızda durmaktadır ve bundan sonra da büyük ihtimalle bu böyle olmaya devam edecektir, çünkü Stalinizmin mirası daima değişen siyasi ve akademik gündemlerin prizmasından yansıyacaktır."[29] Peki, o hâlde, Stalinizmi araştırmaya ve hakikati bulmaya çabalamanın anlamı var mıdır? Buna diğer bir Batılı araştırmacının sözleri ile cevap verelim: "Stalinizm, Rusya tarihinin ve 20. yüzyıl tarihinin en merkezî hadiselerinden biridir; aynı zamanda, milyonlarca insanın acı çekmesine neden olan en korkunç hadiselerdendir. Stalinizm, bu yüzden doğal olarak yoğun bilimsel araştırma ve tartışmaların konusu olmuştur. Tarihçiler, geçmişi anlamaya çalışmakla yükümlüdür. Stalinci bir geçmiş söz konusu olduğunda, anlama çabası sadece ders almak için değil, Stalinizmi anlamlandırmak ve belki de Stalinizmin sebep olduğu kolektif travmayı aşmak içindir. Stalinizm, insanlık tarihinin en karanlık ve karmaşık sayfalarından biridir, bu yüzden üzerinde bütün dikkatimizi verip düşünmek zorundayız."[30]

2. Rus Tarihçiliğinde Stalinizm Meselesi[31]

Stalinizmin vatanı olan Rusya'da bu olgu üzerinde düşünme faaliyeti nasıl gerçekleşmiş ve hangi şekilleri almıştır?[32] Şunun al-

nırlı kalmak artık yetersiz olmaktadır. Stalinizmi algılayış, bunların yanı sıra toplum ve birey hayatı ile ilgili konuları (toplumsal normlar, tüketim, bireysel disiplin, bireysel davranışlar ve kimliklerin değişimi gibi) içermelidir. (McDermott, *age.*, s. 8; 16).

29 McDermott, *age.*, s. 20.

30 Hoffmann, *age.*, s. 7.

31 Yararlanılan kaynaklar: Maria Ferretti, "Hafıza Bozuklukları: Rusya ve Stalinizm" (orijinali Fransızca olan makalenin Rusça tercümesi *http://www.polit.ru/documents/517093.html* adresinde 20.11.2002 tarihinde yayımlanmıştı); M. M. Gorinov, A. A. Gorskiy, V. O. Daynes vd., *İstoriya Rossii s Drevnosti do Naşih Dney,* Moskova: Vısşaya Şkola, 1994; V. P. Ostrovskiy, A. İ. Utkin, *İstoriya Rossii: XX vek,* Moskova: "Drofa",

tı çizilmelidir ki, Batı'nın Stalinizme bir dış olgu olarak bakması söz konusuyken, Rusya için durum bambaşkadır, çünkü sorgulanan mesele, bir iç meseledir ve nispeten yakın zamanda yaşanan dolaysız bir tecrübedir. Bu durum, Rus tarihçiliğinin işini birçok açıdan zorlaştırmaktadır. Birincisi, Rus bilim dünyası, Stalinizm meselesini ancak Sovyet döneminin sonuna doğru irdelemeye başlamıştır ve henüz çok kısa süreli bir araştırma ve özümseme tecrübesine dayanmaktadır. İkincisi, Rusya için Stalinizmi sorgulamanın, Almanların Hitler'i ve Nazizmi sorgulamasına benzer bir şekilde, her şeyden önce bir psikolojik süreç olduğu ve geçmişle hesaplaşma eylemi anlamına geldiği unutulmamalıdır. Hatta eski Sovyet vatandaşları için Stalinizmi sorgulamanın bazı bakımlardan daha zor olduğu iddia edilebilir, zira Almanlar II. Dünya Savaşı'nın bitimiyle tasfiye edilen bir düzeni sorgularken, Rusya Stalin'in ölümünden sonra da onun tarafından kurulan sistemin içinde yaşamaya devam ettiği ve Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra da bu sistemin getirdiklerini tamamen arkasında bırakmadığı için eski Sovyet vatandaşlarının Stalinizmi - aslında bütün Sovyet geçmişlerini ve henüz çok kısa olan Sovyet sonrası üzerinden bugünlerini - sorgulaması çok daha zor ve girift bir meseleye dönüşmektedir. Rusya'daki Stalinizm yorumunu incelerken,

2001; *Spravoçnıye Materialı po İstorii Rossii dlya Podgotovki k Ekzamenam,* Moskova: Ast-Astrel, 2004; B. Williams, "Soviet Historians and the Rediscovery of the Soviet Past", *Historical Controversies and Historians*, ed. William Lamont, London: UCL Press, 1998, s. 225-236.

32 Stalinizmin Sovyetler Birliği çapında yaşanmış bir olgu olması itibarıyla, aslında bu meselenin sadece Rusya tarihçiliği ile sınırlı tutulmaması gerekir. Ortak geçmişi paylaşan eski Sovyetler Birliği ülkelerinin ve gayri Rus milletlerin herbirinin tarihçiliği bu yönden incelenmelidir. Fakat böyle bir teşebbüse ne yazımızın hacmi, ne bilgi düzeyimiz imkân vermektedir. Rusya'nın Sovyet sisteminin asıl mirasçısı konumunda olduğunu göz önünde bulundurarak, burada sadece Rus tarihçiliği üzerine odaklanmakla yetindik.

bunların şu an için bireysel ve kolektif tecrübeler ve anılar tarafından şekillendiği ve aktüel toplumsal sorunları da yansıttığı hesaba katılmalıdır. Diğer önemli husus, Sovyet sonrası Rusya'nın soğuk savaşta yenilen taraf olarak hüsranla sonuçlanan sosyalist tecrübeyi sorgulamada özel bir konuma sahip olmasıdır. Bütün bu belirttiğimiz hususlar, şüphesiz ki, günümüz Rusya'sında Stalinizmin sorgulanması ve özümsenmesi sürecini etkilemektedir.

Bu sürecin özelliklerini ortaya koymak için, öncelikle Rusya'da Stalin dönemi üzerine odaklanan eleştirinin iki dalga hâlinde gerçekleştiğini söylemek ve bunların sonuçlarından bahsetmek gerekir. Birinci dalga, Stalin'in ölümünü takiben Hruşçev döneminde (Rusça adıyla "buzların çözülmesi" dönemi), diğeri de Sovyetler Birliği'nin çökmesinin arifesinde *perestroyka* döneminde yaşandı. Birinci ve ikinci dalganın birbirinden belli farkları olmakla beraber, iki dönemde de eleştirinin daha çok Stalin'in şahsına odaklandığını, hükûmetin inisyatifi ile üstten başlatıldığını ve aslında iktidarın politikalarını aklamak amacıyla kullanıldığını görüyoruz. İki denemede de eleştiri sonuna kadar vardırılamamış (ilkinde yukarıdan durdurulduğu ve ikincisinde çeşitli faktörler yüzünden kendi kendine söndüğü için) ve tartışmayı sonuna kadar götüren bir bilimsel çözümlemeye ulaşılamamıştır.

Stalin'in ölümünden (Mart 1953) sonra, bazı reformların gerektiği kanaatine varan Sovyet yönetimi bu yöndeki adımları yavaş yavaş atar. Batı'da *de-Stalinization* "Stalinizmden arınma" süreci olarak adlandırılan sürece siyasi suçluları aklama eylemi ile girilir. Bu arada Sovyet yönetimi şimdilik ad vermeden "şahsiyet kültü"nün zararlarından bahsetmeye başlar. Bunları takiben, Şubat 1956'da gerçekleşen Komünist Partinin 20. Kurultayı'nda partinin birinci sekreteri Hruşçev, kapalı bir oturumda yaptığı konuşmayla asıl sarsıcı açıklamayı yapar: Stalin'in şahsi iktidar rejimini kurarak ve kendi şahsiyet kültünü yaratarak ülkeye büyük zarar verdiği, bu zararın öncelikle ciddi boyutlarda haksız

siyasi kovuşturmalar şeklinde gerçekleştiği ve bu kovuşturmalardan Stalin'in bizzat sorumlu olduğu ilan edilir. Bununla birlikte Stalin'in yaptıklarının sosyalizmin özünü etkilemediği, olanların geçici bir sapma olduğu vurgulanır. Başka bir ifadeyle, Stalin dönemindeki gelişmelerin hakiki sosyalizm olmadığı ima edilmiş olur. Dış dünyada tam metni yayımlanan, içeride ise söylentiler şeklinde yayılan[33] Hruşçev'in konuşmasının içeriği, Sovyet toplumunda olduğu kadar, Sovyetler Birliği dışındaki sosyalist ve komünist çevrelerde de bir şok etkisi yaratır. Sovyet vatandaşlarının ruh hâli öylesine sarsılır[34] ve dış komünist çevrelerde de öyle kaynaşmalar[35] başlar ki, bunun sonuçlarından endişe duyan Sovyet yönetimi, Hruşçev bir düzenleme ile iktidardan uzaklaştırılır uzaklaştırılmaz Stalin konusunda yapılan eleştirinin dile getirilmesini yasaklar ve böylece mesele resmî olarak uzun bir süre için - *perestroyka*ya kadar - kapanır.[36]

Brejnev dönemindeki resmî tarih, Hruşçev döneminde Stalin'e getirilen eleştirileri büsbütün yok sayarak Stalin'in eski imajını - Sovyet ülkesinin gücünü borçlu olduğu büyük devlet adamı - büyük ölçüde yeniden canlandırır. Bu arada Stalin döneminde olup biten olumsuzlukları gün ışığına çıkarma ve genel olarak, Sovyet düzenini eleştirme teşebbüsleri susturulmaya çalışılır. Fakat toplumda Hruşçev "çözülmesi" ile başlayan sorgulama faaliyeti içten içe devam eder ve yeraltındaki yaşamını sürdüren direniş (*dissident*) hareketinin kopyalarla elden ele

33 Hruşçev'in konuşması ABD'de 1956 yazında, SSCB'de ise ancak 1989'da yayımlanmıştır.

34 Sovyet vatandaşlarının çoğu söylenenlere inanmayı reddeder ve Hruşçev'i kınar. Partiye bu konuda mektuplar yağar. Stalin'in memleketi olan Gürcistan'da milis gücü ve tanklarla dağıtılan mitingler ve gösteriler olur.

35 Özellikle Macaristan ve Polonya'daki olaylarda ifadesini bulan Doğu Avrupa ülkelerindeki kriz ve Çin'in tepkisi.

36 V. P. Ostrovskiy, A. İ. Utkin, *age.*, s. 342-344; 346-347.

yaydığı *samizdat* "kendi kendini yayımlayan" edebiyatta ifadesini bulur. Kimi direnişçi yazarlar, Stalin dönemini irdeleyen eserlerini gizlice ülke dışına çıkarıp Batı ülkelerinde bastırırlar.[37] Bütün bunlar, *perestroyka*nın başlamasıyla kendini şiddetle dışarı vuracak olan birikimi oluşturur.

1986 yılında ekonomide yeniden yapılanma (*perestroyka*), siyasette demokratikleşme ve açıklık (*glasnost*) sloganlarıyla işe koyulan Gorbaçov, açıklık kavramını, yürüttüğü politikalar için halk desteğini sağlamak amacıyla ortaya atar. Fakat basının özgürleşmesi ve araştırmacı gazeteciliğin gelişmesiyle şekillenen açıklık hareketi, çok geçmeden Gorbaçov'un başlangıçtaki tasarılarının dışına taşar ve Sovyet geçmişin ciddi şekilde sorgulanmasını başlatır. 1986 yılının başlarında Stalinizm kavramının Batı'nın uydurması olduğunu söylemiş olan Gorbaçov, bu yeni gelişmeler karşısında eski tavrından vazgeçmekte bir sakınca görmez ve Şubat 1987'de basın mensupları ile yaptığı konuşmasında tarihin olduğu gibi ortaya çıkarılmasından yana olduğunu bildirir. *Perestroyka*nın "gerçek sosyalizmi canlandırma" ve "Leninizme dönüş" olduğunu tasavvur eden Gorbaçov'un niyeti, tarihî eleştiriyi Stalin ve Brejnev dönemleri ile sınırlamak, bütün olumsuzlukları bu dönemlerle ilişkilendirmek ve Lenin mirasını Komünist Partinin yenilenme politikalarını meşrulaştırmak için kullanmaktır. Fakat bundan sonrası, iktidarın kontrolünden çıkar.

Geşmişin açığa çıkarılması sürecini edebiyat ve sanat çevreleri başlatır. 1980'lerin son yıllarına, Sovyet döneminde yasaklanmış olan edebiyat ve sanat eserlerinin gün ışığına çıkması damgasını vurar. Edebiyat ve sinema eserlerinde işlenen konular,

37 Örneğin, *Tarihin Mahkemesinde: Stalinizmin Kökleri ve Sonuçları* eserinin el yazması için 1969 yılında Komünist Partiden atılan Roy Medvedev, eserini 1971'de ABD'de bastırır. Aleksandr Soljenitsin, Stalin dönemindeki çalışma kampları sistemini tasvir ettiği *GULAG Takım Adaları* romanını 1973'te Batı'da yayımladığı için 1974 yılında Sovyet vatandaşlığından atılarak ülkeden kovulur.

gerçeklerle teyit edilir: gazete ve dergiler, Stalin dönemi ile ilgili belgeler ve eleştirel yazılarla dolup taşar. Ülkeyi okuma humması sarmıştır; yenilikçi yayın organlarının tirajları hızla milyonlara ulaşır.[38] O dönemde herkesin dilinde olan bir ifadeyle, "okumak, yaşamaktan daha ilginç hâle gelmiştir." Sıradan vatandaşlar, geçmişin sorgulanmasına bizzat kendileri de katılırlar: bireysel tecrübeleri ve anıları anlatan okur mektupları dergi ve gazetelere büyük katkıda bulunur. Tarih, popüler bir uğraş hâline gelmiştir, herkesin geçmiş konusunda söyleyeceği sözü vardır.

Başlangıçta geçmişin eleştirisinde başı yazarlar, gazeteciler ve film yönetmenleri çeker. Henüz profesyonel tarihçiler bu sürece katılmamıştır, çünkü Sovyet dönemindeki mesleki alışkanlıkla Partinin duruşunu kestirmeye çalışmakta ve tedirginlik sergilemektedirler: tarih yazımı, özellikle Komünist Partinin tarihi, Sovyetlerde tehlikeli bir uğraş olmuştur. Stalin hakkında *glasnost* döneminde üretilen ilk tarihî eser - Stalin'in ölümünden sonra yazılan ilk biyografisi - alanın dışından biri tarafından kaleme alınır.[39] Tarihçilerin de çok geçmeden sürecin içine çekilmesini sağlayan güç, iktidarın ta kendisi olur, çünkü 1988 yılının yazında Gorbaçov, orta ve yüksek okullarda tarih sınavları-

38 Örneğin, *Drujba Narodov* dergisinin tirajı 1985'te 119 binken, 1988'de 775 bine ulaşır, 1990'da bir milyonu aşar. Hruşçev döneminde en faal yenilikçi yayın organı olan fakat 1970'te kapatılan *Novıy mir*, 1985'de 425 bin basılırken, 1989'da Soljenitsin'in *GULAG Takım Adaları* romanını yayınlamaya başladığında tirajı 2,5 milyona ulaşır. *Ogonek* haftalık dergisinin tirajı 1988'de 3,5 milyona çıkar ve matbaanın imkânları sonuna kadar zorlanmış olduğundan bu rakamda durur. En fazla yaygınlık kazanan haftalık gazete *Argumentı i Faktı*'nın tirajı, 1990'da 31,5 milyona çıkar.

39 General Dmitriy Volkogonov'un Askerî Tarih Enstitüsü Müdürü olduktan sonra yazdığı ve 1988 yılında bastığı kitabı kısa süre içinde İngilizceye çevirilerek Batı'da da yayımlanır: *Stalin: Triumph and Tragedy*, London: Weidenfeld & Nicholson, 1991. Williams, Volkogonov'un kitabını "tipik *glasnost* eseri" olarak tanımlar.

nın iptal edilmesini ve yeni tarih ders kitaplarının yazılmasını emreder. Hükûmetteki hararetli tartışmalardan sonra, Sovyet tarihinin birden fazla yorumuna izin verilir. Bu arada tarih öğretmenlerine bulabildikleri kaynaklara dayanarak kendi inisiyatifleri doğrultusunda tarih dersi vermeleri (yani tarih örgüsünü kendi örmeleri) konusunda serbestlik tanınır. Kimileri yeni tarih yaratmada gazete ve dergi yazılarını, sözlü tarihi, direniş (*dissident*) edebiyatını kullanır. Diğerleri İhtilal öncesi tarihçilere rağbet gösterir: Sovyet döneminde "burjuva" damgası ile kullanımdan kaldırılmış olan birçok tarihî eser yeniden yayımlanır. Bu zamana kadar "kapitalist uydurmalar" diye hor görülen Batılı eserler de, Rusçaya tercüme edilerek kitap mağazaları raflarında yerlerini alır. Sovyet tarihçileri ile Batı'daki meslektaşları arasında bir dizi yuvarlak masa söyleşileri düzenlenerek, bunların raporları Sovyet tarih dergilerinde yayımlanır.

Geçmiş konusunda başlatılan eleştiri, 1956 yılındaki gibi Stalin'in şahsiyet kültü ile sınırlı kalmaz ve Stalin döneminde yürütülen politikalara da uzanır. Kolektifleştirme, siyasi terör, millî politikalar, (bazı milletlerin topyekûn sürgünü, Rus şovenizminin güçlenmesi ve Ruslaştırmaya yönelik politikalar) en çok işlenen konular arasında yerini alır.

Batı biliminin kolektifleştirme hareketi konusunda varmış olduğu sonuçlar, şimdi de Sovyet araştırmacılar tarafından teyit edilmektedir. Baskıcı yöntemlerle ve aşırı hızla gerçekleştirildiğinden bu hareketin kırsal kesim için bir facia teşkil ettiği tespit edilir; bu arada kolektifleştirmenin sebebiyet verdiği 1932-33 açlığı ilk defa dile getirilerek trajedinin boyutları gözler önüne serilir. 1930'lu yıllardaki siyasi temizlemeler ve bunların boyutları meselesi, Sovyet toplumunun gündemini en çok meşgul eden diğer bir konudur. Stalin'in kovuşturmalar ve cezalandırmalarla doğrudan ilgisi ve şahsi sorumluluğu belgelerle teyit edilir; ayrıca onun kinci ve gaddar kişiliğini açığa vuran detaylar ortaya çıkarılır. Terör kurbanlarının sayısına dair Batı'da uzun süredir yürütülen tartışma, Sovyet araştırmacılar arasında da yaşanır ve Batı'daki revizyoncu tarihçilerin vermiş olduğu rakamların çok üstünde rakamlar verilir. Gorbaçov'un inisiyatifi ile başlatılan haksız yere cezalandırılanları resmî olarak aklama hareketi yaygınlık kazanır; 1988'de aydınlar tarafından kurulan bir dernek, kurbanların listesini çıkarma ve Stalin döneminde yaşananlarla ilgili birinci elden bilgi toplama amacıyla işe girişir.[40] Bu arada geçmişi sorgulama faaliyeti Sovyetler Birliği'ndeki bütün milletleri sarmıştır. Stalin döneminde sürgüne uğrayan milletlerin yanı sıra sürgüne uğramasalar dahi Rus şoven tutumundan zarar gören diğer millî azınlıklar, kendi millî tarihlerini keşfe koyulurlar; milliyetçiliğin yükselişi, çok geçmeden Sovyet/Rus karşıtı duyguların kabarmasına ve özerklik ve hatta bağımsızlık taleplerinin ortaya çıkmasına yol açar.

Açıklık döneminin ilk aşamasında Stalinizmin Leninci sosyalizmden sapma olduğuna dair Batı'da yıllarca işlenmekte olan fikir, Sovyetlerde de ilk defa dile getirilir ve resmî ağızdan benimsenir. Bu arada *perestroyka*nın karşılaştığı bütün güçlükler - ekonominin aşırı merkezîleşmiş ve hantal oluşu, siyasi, idari, millî sorunlar, ekolojik meseleler vb. - hepsi Stalin dönemi ile ilişkilendirilmektedir. Bütün olumsuzlukların suçlusu olarak Stalin'i göstermek neredeyse genel bir heves hâline gelmiştir. Gorbaçov, Stalin eleştirisini kullanarak Komünist Partiyi geçmişin olumsuzluklarından arındırmak istemekte, yeni politikaları meşrulaştıran zemin olarak Lenin'e göndermeler yapmaktadır. Lenin'in ömrünün son yıllarında savunduğu görüşler öne çıka-

[40] *Memorial* (anıt) adı verilen bu dernek, Sovyetler Birliği'nin her tarafında birçok şubesini kurar ve kovuşturmaya uğrayanlar hakkında (bunun yanı sıra genel olarak Stalin döneminde yaşananlara ve özellikle çalışma kamplarına ilişkin) veri toplamada ve sözlü tarih kayıtlarını yapmada büyük iş başarır, ayrıcı bir dizi sembolik "kurbanları anma" töreni düzenler.

rılarak (NEP politikaları, Stalin'in yükselmesini engelleme çabaları), onun ileri görüşlü, insancıl ve demokrat bir lider olduğu söylenir, hatta özellikle NEP politikaları göz önünde bulundurularak Lenin'in sosyalizm konusunda daha ılımlı görüşlere varmış olduğu, fakat gereken değişiklikleri yapmak için ömrünün yetmediği savunulur. Stalin'le başlayan gelişmelerin hata olduğu, Lenin'in son dönemindeki liberal görüşlerinin zamana uygun şekilde uygulanmasıyla revize edilmiş bir sosyalizmin ise doğru yol olacağını söyleyen *perestroyka* iktidarı, böylece kendi politikalarına halk desteğini sağlamaya çalışmaktadır.

Fakat iktidarın hesabı yanlış çıkar, çünkü Stalin dönemi ile ilgili ortaya çıkarılan hususlar, halkın Komünist Partiye ve genel olarak sosyalizme güvenini sarsmaya başlamıştır artık. Geçmişin eleştirisi, Stalin üzerinden Lenin'e de uzanır ve Gorbaçov iktidarının kendini yasladığı ideolojik temeli yok etmeye başlar. Araştırmacılar, Lenin'in de temiz olmadığını söyleyerek özellikle onun terörle bağlantısına parmak basarlar. Mayıs 1988'de ilk defa bu hususu dile getiren iktisatçı Selyunin,[41] Stalin'in de, Lenin'in de terör konusunda aynı tutumda olduğunu, ikisinin de bir taraftan Rusya tarihindeki Büyük Petro'ya ve Korkunç İvan'a uzanan yukarıdan baskıyla zorla modernleştirme geleneğinden geldiğini, diğer taraftan, Marksizmin bireylerin menfaatlerini kolektif hedeflere kurban eden ütopik kolunu temsil ettiğini söyler. Bir dizi etkili makale ile Stalinizmin kökenleri üzerine eğilen felsefeci Tsipko[42] da benzer görüşü savunarak Sovyet sisteminin sorunlarını Stalin'in de ötesinde Lenin'e, Marks'a ve Engels'e bağlar.[43] Artık mercek altına alınsın mesele, Stalinizmin kötülükleri değil, Stalinizmi doğuran sosyalist sistemin kendisidir.

41 Vasiliy Selyunin, "İstoki", *Novıy Mir,* Nu. 5 (1988), s. 162-189.

42 Aleksandr Tsipko, "İstoki Stalinizma", *Nauka i Jizn',* Nu. 11 (1988), s. 45-55; Nu. 12 (1988), s. 43-48; Nu. 1 (1989), s. 46-56; Nu. 2 (1989), s. 53-61.

43 Williams, *age*., s. 228-233.

Bu arada Stalinizmin kökenleri üzerine başlatılan tartışmada farklı görüşleri savunan iki akım belirir. Selyunin ve Tsipko, direniş (*dissident*) hareketinin demokratik kanadının mirasçısı olan liberal akımı temsil ederler. Liberaller, Stalinizmin Rusya tarihinin özelliklerinden ötürü ortaya çıkan tam bir Rus fenomeni olduğuna dair bir karara varırlar. Selyunin, daha çok Çarlık döneminin bürokrasi mirasına dikkat çekerken, Tsipko, Stalinizmin Rusya'daki mesihçilik geleneği ile Marksizmin Rusya'ya özgü yorumunun kaynaşması olduğunu ileri sürer. Bu akımın diğer temsilcisi Klyamkin ise, Stalinizmi daha çok İhtilal öncesi Rusyasının geriliğine bağlar.[44] Diğer taraftan, direniş (*dissident*) hareketinin milliyetçi kanadını temsil edenler (Kojinov, Kuzmin),[45] Stalinizmin Rusya tarihine tamamen yabancı bir olgu olduğunu, Batıya özenmenin sonucunda ortaya çıktığını ve Rusya'nın millî geleneklerini yok ettiğini savunmaya koyulurlar.

Stalinizmin kökenleri üzerine yürütülen tartışma, eleştiri odağının Stalin dönemi üzerinden Sovyet tarihinin başlangıç noktasına kaymasını ve bütün Sovyet geçmişinin sorgulanmaya başlamasını sağlar. Bu sorgulama Ekim İhtilali'ne ve genel olarak Sovyet tecrübesine bakışın radikal bir şekilde değişmesi sonucunu verir. Sovyet kamuoyunda 1989 yılında yerleşen görüşe göre, Stalin'in yaptığı kötülükler, Sovyet sisteminin Rusya toplumuna verdiği zararın sadece bir cephesidir. Sosyalist devrim, Rusya'nın doğal seyrini bozmuş, onu Batılı ülkelerin gittiği serbest ekonomi ve demokratik yoldan alıkoymuştur. Ekim İhtilali, bir avuç fanatik Bolşevik tarafından düzenlenen hükûmet darbesinden başka bir şey değildir, kitlesel

44 İgor Klyamkin, "Bıla li Alternativa Administrativnoy Sisteme?", *Politiçeskoe Obozrenie,* Nu. 10 (1988), s. 55-65.

45 Apollon Kuzmin, "K Kakomu Hramu İşçem Mı Dorogu", *Naş Sovremennik,* Nu. 3 (1988), s. 154-164; Vadim Kojinov, "Pravda i İstina", *Naş Sovremennik,* Nu. 4 (1988), s. 145-152.

devrim diye bir şey olmamıştır. Rusya toplumu, Bolşeviklerin komünizm ütopyasını gerçekleştirmek üzere baskıyla uyguladıkları marazi bir deneyin kurbanı olmuştur. Özetle, Sovyet ülkesinde yaşananlar, tarihin talihsiz bir dönemeci ve tam bir faciadır. Ferretti, Sovyet geçmişin bu şekilde yorumlanmasının 1989 yılında kullanıma giren *totaliter devlet* kavramıyla[46] teorik olarak pekiştiğini söyler. Ferretti'ye göre, her şeye kadir siyasi güç karşısında çaresiz boyun eğen suskun toplum imajı üzerine kurulu bu kavram, Sovyet araştırmacıların 1989'da ulaştığı anlayışa tam uygun bir kılıf sunar.[47]

Geçmiş üzerine tartışmaların istenmeyen noktalara vardığını ve komünizmin imajını temelden sarstığını gören hükûmet, 1990 yılının ikinci yarısında daha tutucu ve katı duruşa geçerek eleştirme faaliyetini dizginleme teşebbüslerinde bulunur, fakat artık çok geçtir. Birbirini izleyen olaylar dizisi bir yıl içinde Sovyetler Birliği'ni çöküşe getirir ve böylece Rusya'daki sosyalist deney hüsranla son bulur.

Stalin dönemi ile ilgili tarihî araştırmaların ve yaklaşımların bundan sonraki akıbeti konusuna gelince, bunların Sovyet sonrası dönemde oluşan toplumsal atmosferden büyük ölçüde etkilendiğini söyleyebiliriz. *Perestroyka*nın tetiklemesiyle çok kısa bir zaman dilimi içinde ortaya dökülen ve geçmişin birçok olumsuz hatta korkunç tarafını ortaya seren bilgi seli, şiddetli bir şok yaratarak, Sovyet toplumu üstüne ağır bir yük olup çökmüştür.[48] Kimi bilim

46 Bu kavram sadece Stalinist rejim için değil, bir bütün olarak Sovyet sistemi için kullanılır. Totaliterlik teriminin ilk defa dile getirildiği yazı: "Priroda Totalitarnoy Vlasti (Obsujdenie za "Kruglım Stolom" Redaktsii)", *Sotsiologiçeskie İssledovaniya,* Nu. 5 (1989), s. 42-52.

47 Ferretti, *age.*, s. 10.

48 Sovyetler Birliği'nde 1989 yılında yapılan bir araştırma, Sovyet vatandaşlarının ülkelerini ve kendilerini algılamalarındaki radikal değişimi ortaya koyar: *Perestroyka*ya kadar Sovyet vatandaşları arasında ülkeleri hakkında olumlu ve iyimser düşünceler hakimken, 1989 yılında karamsar duygu ve düşünceler öne çıkmıştır. (Ferretti, *age.,* s. 22, n. 35)

adamları, Sovyet vatandaşlarının *perestroyka* döneminde yaşadığını kolektif bir travma olarak niteler. Bu fikre katılan Ferretti, yaşanan travmanın bir süre sonra ters tepki yarattığını ileri sürmektedir: Stalinci geçmişi sorgulamak o kadar acı verir ki, Sovyet toplumu başlangıçtaki açıklık ve yüzleşme döneminden sonra geçmişle baş edemeyerek yüzleşmeyi sonuna kadar götürmekten vazgeçer ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takiben ters yönde bir eğilim - "geçmişi bastırma" eğilimi - ortaya çıkar. Ferretti, Sovyet sonrası Rusya toplumunun zihninde geçmişin karanlık yönlerinin kenara itilmesi sürecini Stalin dönemine ilginin düşüşü ve Stalin'e bakışın değişmesi (gittikçe olumlu hâle gelmesi) üzerinden takip eder. Sosyolojik araştırmalara göre, 1989 yılında yapılan bir ankete katılanların % 36'sı Stalin terörünü Rusya tarihinin en önemli olayı olarak değerlendirmişken, 1994 yılında bu yüzde % 18'e ve 1999 yılında % 11'e inmiştir. Aynı zamanda Stalin'i dünya tarihindeki en meşhur simalar arasında gösterenlerin sayısı 1989'deki % 12'den 1994 yılında % 20'ye ve 1999'da % 35'e çıkmıştır. Bu arada Stalin'in II. Dünya Savaşı'nda Rusya'ya zafer kazandıran lider olma imajının tekrar canlandığı gözlenmektedir ki, bu zafer Ruslar için ulusal gurur kaynağı olmaya devam etmektedir.[49]

Bunun yanı sıra Sovyet sonrası dönemde karşılaşılan zorluklar (ekonomik sıkıntılar, siyasal çalkantılar, milletlerarası çatışmalar), halkın Sovyet döneminin bazı yönlerini idealize etmeye başlamasına da sebep olur. Özellikle orta yaşın üstünde olan kesimden birçok insana Sovyet dönemi artık ekonomik rahatlığı, toplumsal güven ve huzuru çağrıştırmaktadır. Bu ruh hâleti içinde Stalin'i düzen sağlayan, iradeli ve eli katı lider vasfıyla beğenenlerin sayısı az değildir. Bunun yanı sıra Stalin figürünün son yıllarda yükselişe geçmiş bulunan Rus milliyetçiliğinin siyasi

49 Ferretti, *age.,* s. 11-12.

söyleminde Rusya'nın büyük devlet ve imparatorluk kimliğine bağlı olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir.[50]

Popüler algılayış düzeyinde durum bu hâle gelmişken, diğer yandan da Sovyet sonrası dönemde Stalin'i ve dönemini bilimsel araştırma ve tahlil etme faaliyetinin devam ettiğini görüyoruz. Gizli arşivlerin araştırmacıların kullanımına açılması ve genel olarak tarih araştırmaları için Sovyet dönemine nazaran daha serbest ve uygun şartların meydana gelmesi, son yıllarda Stalinizm araştırmalarında bazı önemli ilerlemelerin yapılmasına vesile olmuştur.[51] Rus tarihçiler Batılı meslektaşları ile de iş birliğine gir-

50 1993 yılından beri Rus siyasi yaşamında milliyetçi Avrasyacılar grubu öne çıkmış durumdadır. Geniş bir koalisyondan oluşan bu grubun içinde monarşistler, Rus Ortodoks kilisesi, aşırı milliyetçiler vb. yanı sıra Stalinciler de yer almaktadır. Birçok konuda fikir ayrılıkları olmakla beraber, Avrasyacılar Rusya'nın "özelliği", Batının "ötekiliği", Rusya'nın emperyal vizyonu ve kimliği, jeopolitik merkezîliği konusunda benzer görüşleri paylaşmaktadırlar. Rusya'daki Avrasyacılık akımı hakkında bilgi için bk. Zeynep Dağı, *Rusya'nın Dönüşümü: Kimlik, Milliyetçilik ve Dış Politika,* İstanbul: Boyut Kitapları, 2002, s. 155-169; Vişne Korkmaz, "Tarihsel Gelişim İçerisinde Avrasyacı Hareket ve Öğreti: Klasik ve Yeni Avrasyacılık", *Akademik Araştırmalar Dergisi (Avrupa/Avrasya Özel Sayısı)*, S. 23 (Kasım 2004-Ocak 2005), s. 109-141. Kimi Rus milliyetçilerinin "imparatorluk" bahisleri içinde Stalin'i anarken ona yüceltici, hatta mistik anlamlar yüklemesi dikkat çekicidir. Stalin'e mistik bir hava atfeden bir Rusça makale 12.12.2003 tarihinde aşağıdaki adreste yayımlanmıştı: Aleksandr Sergeyev, "Mistiçeskiy Stalinizm", *http://www.geocities.com/CapitolHill/Parliament/7231/myst.htm.* Burada bir de Rusya'daki komünistlerin akıbetinden bahsetmek gerekir: SSCB Komünist Partisi 1991'de kapatıldıktan sonra Rus Komünist Partisi olarak örgütlenen Rus komünistler, günümüzde milliyetçi çizgiye yaklaşmış ve milliyetçi/Ortodoks gruplarla iş birliğine girmiş bulunmaktadırlar. Rus Komünist Partisi lideri Zyuganov, Avrasyacılar grubunun önderleri arasındadır.

51 Son on beş yılda Sovyet tarihinin ve bunun içinde Stalin döneminin birçok karanlık yönünü aydınlatan (örneğin, kolektifleştirmenin tarihi, çalışma kamplarının işleyişi, iktidarın karar verme mekanizmaları vb.)

mişler ve bazı ortak eserler de yayımlamışlardır.[52] Peki, bütün bu çalışmalardan ne gibi bir sonuç ortaya çıkmış ve Rus tarih biliminin Stalinizm yorumu bundan hangi yönde etkilenmiştir?

Sovyet sonrası tarihçiliğin geçen on beş yıl içinde bilgi birikiminde ilerleme kaydettiği söylenebilir. Fakat bu bilgi birikiminin resmî düzeyde kabul gören Stalinizm yorumunu gittikçe daha işlenmiş ve farklılaşmış hâle getirmediğini görüyoruz. Aksine Stalinizm meselesinde kısa bir süre içinde gittikçe düzleşen, basitleşen, kesin hatlar kazanan bir yoruma doğru gidiş gerçekleşmiştir. Bu süreci birkaç somut örnek üzerinde izleyelim.

Perestroyka dönemindeki duygusal aşırılıklar yatışınca, sonraki yıllarda Sovyet geçmişine daha dengeli bir yaklaşım ortaya çıkmıştır.[53] 1990'lı yılların başında yayımlanan yeni Rusya tari-

belge derlemeleri ve araştırmalar yayımlandı. Bunlardan bazıları: O. Hlevnik, *1937-y: Stalin, NKVD i Sovetskoe Obşçestvo,* Moskova 1992; O. Hlevnik (hzl.), *Stalinskoe Politbyuro v 30-e godı: Sbornik Dokumentov,* Moskova 1995; V. F. Zima, *Golod v SSSR 1946-1947 godov: Proishojdenie i Posledstviya,* Moskova 1996; G. M. İvanova, *GULAG v Sisteme Totalitarnogo Gosudarstva,* Moskova 1997; A. Bereloviç, V. Danilov, ed., *Sovetskaya Derevnya Glazami VÇK-OGPU-NKVD. Tom I. 1918-1922. Dokumentı i Materialı,* Moskova 1998; *Tom II. 1923-1929,* Moskova 2000; M. B. Smirnov, *Sistema İspravitelno-Trudovıh Lagerey v SSSR, 1923-1960,* Moskova 1998; A. Sokolov, ed., *Osşçestvo i Vlast v 1930-e godı: Povestvovanie v Dokumentah,* Moskova 1998; G. A. Kumanev, *Ryadom so Stalinım: Otkrovennıe Svidetelstva,* Moskova 1999; *Gulag: Glavnoe Upravlenie Lagerey. 1918-1960,* Moskova 2000; *Poslevoennoe Sovvetskoe Obşçestvo: Politika i Povsednevnost, 1945-1953,* Moskova 2000; O. V. Hlevnik, ed., *Stalin i Kaganoviç: Perepiska, 1931-1936 gg.,* Moskova 2001.

52 bk. dipnot 24.

53 Örneğin, *perestroyka* döneminde Ekim İhtilali, bir avuç fanatik tarafından düzenlenen, kitlesel desteğe dayanmayan vakitsiz ve talihsiz bir hükûmet darbesi olarak anlatılmışken, daha sonraki yıllarda Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinin nedenleri ve şartları daha tarafsız gözle değerlendirilmiş ve onların disiplinli ve hedefe odaklı bir siyasal grup sıfatıy-

hi denemelerinin çoğu, tarafsız bakışları ve çok yönlü yaratıcı sentez girişimleriyle gerçekten takdire layık bir görünüm arz etti.[54] Bu çerçeve içinde 1990'lı yılların başında Stalin döneminde olup bitenlere de daha tarafsız yaklaşıldığı, hem olumlu hem olumsuz sonuçların dile getirildiği, çok yönlü bir analiz çalışması yapıldığı gözlenmektedir. 1994 yılında yayımlanan bir tarih ders kitabını[55] bir örnek olarak inceleyelim:

Ortak çalışma ürünü olan bu eser, Stalin dönemini üç kronolojik bölüm içine yayarak ele alır (Batı'daki yaklaşımdan farklı olarak Sovyet sonrası Rus tarihçiliğinin Stalinizmi kronolojik ve yapısal bütünlüğü olan ayrı bir tarihî fenomen olarak görmediğini belirtmek gerekir. Rus tarihçiliği için baştan sona bir bütünlük arz eden olgu, tüm Sovyet tarihidir, Stalin dönemindeki gelişmeler ise bunun sadece bir cephesidir.):

- Devlet Sosyalizminin Hızlandırılmış İnşası (1928-1939);
- Sovyetler Birliği II. Dünya Savaşı'nda (1939-1945);
- Savaştan Sonra İlk On Yıl (1945-1955).

Kitapta sunulan yorumun Batı kökenli totaliter modele dayandığını görüyoruz. Yazarlara göre, 1930'lu yıllarda devlet ve sivil top-

la genel kaos ortamından iyi istifade etmiş oldukları, kitlelerin temel özlemlerine hitap eden bir programla ortaya çıkarak çoğunluğu peşlerinden sürüklemeyi başardıkları teslim edilmiştir. Benzer şekilde, Sovyet tarihinin diğer meseleleri de 1990'lı yılların başında daha tarafsız ve çok yönlü olarak ele alınmıştır.

54 Maalesef, daha sonraki yıllarda yayımlanan tarih kitaplarının bu düzeye ulaşamadığı; gittikçe daha taraflı, tek yönlü ve basitleşen analize doğru gidişin söz konusu olduğu görülmektedir.

55 M. M. Gorinov, A. A. Gorskiy, V. O. Daynes ve diğerleri, *İstoriya Rossii s Drevnosti do Naşih Dney,* Moskova: Vısşaya Şkola, 1994. Kitap Rusya Federasyonu Yüksek Öğretim Komitesi tarafından onaylanmış ve üniversite sınavlarında istenen tarih programına uygun bir ders kitabı olarak tavsiye edilmiştir. Kapaktaki notta kitabın genç bilim adamları tarafından yazıldığı ve Rusya tarihine yeni yorum getirdiği belirtilmektedir.

lum arasındaki zaten belli belirsiz olan çizgi yok olmuş, ekonomi kapsamlı devlet kontrolü altına girmiş, Komünist Partisi devletle birleşmiş ve devlet ideolojik nitelik kazanmıştır.[56] Yazarlar, 1930'lu yılların sonunda kendine özgü bir toplumsal sistemin ortaya çıktığını söylemekte ve bu sistemi devlet sosyalizmi olarak adlandırmaktadırlar. Yazarların yorumuna göre, SSCB'deki sosyalizmin nesnel tarihî ödevi, tarımsal toplumdan endüstri topluma geçişi gerçekleştirmek olmuştur. 1930'lu yıllarda yaratılan ekonomik potansiyel, Sovyetler Birliği'nin Nazi Almanya'sı üzerindeki zaferini sağlayan temel etkeni teşkil etmiştir. Fakat bu potansiyel, olağanüstü sayıdaki kurbanlar hesabına elde edilmiştir. Devlet bürokrasisinin kurduğu totaliter rejim, ülkenin ekonomik gelişmesindeki bu sıçramayı kendi halkını istismar ve ekonomi dışı yöntemlerle zorlama yoluyla gerçekleştirmiştir. Bu arada baskı ve kovuşturma sistemi, parti elitinin ideolojik hedeflerinin yanı sıra ekonomik menfaatlerine de hizmet etmiştir.[57] Yazarlar, olayları tasvir ederken çok yönlü ve teferruatlı anlatım tarzını benimsemişlerdir. Oldukça nesnel bir yaklaşım sergilenmekte, olayların birçok sebebi olduğuna, karşıt yöndeki etkenlerin etkileşimine dikkat çekilmektedir. Stalinci sistemin olumsuz yönleri ve topluma verdiği zararları bir bir sayılırken, sağlık, eğitim, kültür, sosyal güvenceler alanında elde edilen başarılar gibi olumlu hususlar da göz ardı edilmemektedir.

Yedi yıl sonra yayımlanan diğer bir ders kitabında[58] bu yukarıdaki yorumun değişip değişmediğine bakalım. Bu kitap da Stalin dönemini üç bölüm içinde incelemektedir: 1. Totaliter Rejim: Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi (1921-1939); 2. II. Dünya Savaşı; 3. Savaştan Sonra İlk On Yıl.

56 *age.,* s. 275.

57 *age.,* s. 296-297.

58 V. P. Ostrovskiy, A. İ. Utkin, *İstoriya Rossii: XX vek,* Moskova: Drofa, 2001. Kitap Rusya Federasyonu Eğitim Bakanlığı tarafından orta öğrenim kurumları için örnek ders kitabı olarak tavsiye edilmiştir.

Burada da totaliter modelin kullanılması söz konusudur, ama bu sefer totaliter sistemin başlangıç noktasının zaman çizgisinde daha da geriye, iç savaşın hemen sonrasına, henüz Lenin'in iş başında olduğu döneme götürülmesi dikkat çekmektedir. Yani Sovyet düzenini başlangıçtan sonuna kadar tek bir sistem ve bir bütün olarak algılama (Stalinci sistemin vasıflarını bütün Sovyet düzeni ile özdeşleştirme) eğilimi daha da öne çıkmıştır. Bu sistemin ekonomik boyutu "idari-bürokratik sosyalizm" ve siyasi boyutu "totaliter rejim" olarak adlandırılmaktadır. Stalin döneminde belirgin vasıflarını kazanan sistemin başlıca özellikleri olarak devletle bir vücut hâline gelen Komünist Partinin toplum üzerinde kurduğu kapsayıcı kontrol ve ideolojik baskı, geniş çaplı siyasi terör gibi özellikler belirtilmekte ve karizmatik despot yönetici olarak tanımlanan Stalin'in rejim içindeki belirleyici rolü ve şahsi sorumluluğu vurgulanmaktadır. Yani totaliter modelin klasik tanımlaması esas olarak alınmıştır. Bununla birlikte Stalinci sistemin olumsuz yönlerinin daha fazla vurgulandığı ve daha kesin bir dilin kullanıldığı dikkat çekmektedir. Diğer dikkat çeken husus, olayların sebeplerinin doğrudan totaliter sistemin doğasına bağlanmasıdır. Yazarların yaptığı bazı tespitlerden (örneğin, piyasa şartlarının Komünist Partinin hakimiyeti için tehlike arz ettiğinden NEP'in sona ermesinin kaçınılmaz olduğu, Komünist Partinin tasavvurunda devlet ekonomisine geçişin zaruri olarak baskıcı yöntemleri ve total kontrolü gerektirdiği, endüstrileştirmenin totaliter rejimin güçlenmesine hizmet ettiği vb.) totaliter rejimi döndüren çarkların sanki kendiliğinden işlediği izlenimi uyanmaktadır.

Son olarak inceleyeceğimiz örnek, 2004 yılında yayımlanan Rusya tarihinin standart programıdır.[59] Son birkaç yılda Rusya'da genel bir merkezîleşmeye ve üniterleşmeye doğru gidişin bir parçası olarak, eğitimi standartlaştırma yönünde çalışmalar yapılmaktadır. Bu çerçeve içinde, orta okul bitiriş ve üniversite giriş sınavlarını ülke çapında tek tip bir sınav hâline getirmek üzere hazırlıklar sürmektedir.[60] Tarih dersleri için de standart program hazırlanmış durumdadır.[61] Bu programın Stalinizm konusunda sunduğu yorum, güncel bilimsel görüşü (ve daha da önemlisi, bundan sonra tarih bilimi üzerinde gittikçe etkili olacağını tahmin ettiğimiz resmî tutumu) yansıtması açısından önemlidir.

59 *Spravoçnıye Materialı po İstorii Rossii dlya Podgotovki k Ekzamenam,* Moskova: Ast-Astrel, 2004.

Standart program, Stalin dönemini "1921-1939 yıllarında SSCB"; "Büyük Vatan Savaşı"; "1945-1985 yıllarında SSCB" şeklinde yine üç bölüm içinde ele almaktadır. Görüldüğü üzere, Stalinci sistemin yerleştirildiği kronolojik sınırlar bu sefer Sovyet devletinin neredeyse bütün tarihini kapsamaktadır. Birinci bölüm, yani Stalinci sisteminin kuruluş yılları şu alt başlıklar altında özetlenmiştir: 1. 1920'li yıllarda parti içinde iktidar için mücadele; 2. Endüstrileşme, kollektifleştirme; 3. Büyük terör; 4. Totaliter rejim; 5. 1920-30'lu yıllarda dış politika.

Burada da Stalinci düzen hakkında yukarıda bahsettiğimiz tarih ders kitaplarında yer alan totaliter modele dayalı teorik açıklamanın bir benzeri verilmektedir (anlaşılan, totaliter model Rus tarih biliminde son on beş yıl içinde Stalinizm için standart teorik tanımlama hâline gelmiş durumdadır), fakat çözümlemenin daha da düz çizgiler kazanması ve olumsuz vurguların belirgin şekilde öne çıkması söz konusudur. Stalin'in diktatör hakimiyeti, terör ve ideolojik baskı, Stalinci totaliter rejimin temel özellikleri olarak gösterilmiştir. Kolektifleştirmenin verdiği zarar vurgulanmış, Stalin döneminde kurulmuş olan ekonomik sistemin (muazzam memur kadrosuyla yönetilen devlet ekonomisi) verimsizliğinin özellikle altı çizilmiştir.

60 Bu konuda bilgi için bk. *www.ege.ru.*

61 Rusya'da çeşitli eğitim dallarına getirilen devlet standartları konusunda bilgi için bk. *www.edu.ru.*

Standart tarih programında totaliter devlet tezinin Batı'da geliştirilmiş olduğu ve Rus tarih biliminin bu tezi 1990'lı yıllarda kabul ettiği belirtilmektedir. Bu tezin özü şöyle aktarılmaktadır: Totaliter devletin temeli Lenin döneminde atılmıştır. Bolşevikler, iktidarı ele geçirdikleri ilk aylardan itibaren Rusya'nın ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel hayatını tek kalıba sokma hareketine girişmişlerdir. Toprağın devlet mülkiyetine geçmesi, sivil toplumun temelini oluşturan özel mülkiyet kurumunu ortadan kaldırmıştır. NEP yıllarında izin verilen kısmi ekonomik serbestlik, her tarafa eli uzanan muazzam idari kadronun mevcudiyeti dolayısıyla bir ehemmiyet arz etmemiştir. Zaten NEP yıllarında Bolşevikler siyasi iktidar tekelini ellerinde tutmuşlardır. İç savaştan hemen sonra Rusya'da siyasi çoğulculuğun kökü kazınmıştır. Komünist Partisine Lenin'in inisyatifi ile tek tip düşünce ve katı disiplin aşılanmıştır. Lenin döneminden itibaren devlet baskısı, bütün problemlerin çözümünde kullanılan başlıca yöntem olarak yerleşmiştir. Lenin mirasında önemli yer tutan diğer unsurlar, tek bir ideolojinin hakimiyeti ve baskı ve kovuşturma mekanizmasıdır. Stalinci rejim, Leninci ihtilalin doğal devamı olmuştur. Stalin Lenin'in başlatmış olduğu süreci sonuna kadar götürmüştür.

Programda ayrıca Rusya'da son zamanlarda ortaya çıkan ve kendini "vatanperver" olarak adlandıran bir akımın icadı olan yeni bir yorumdan da bahsedilmektedir. "Vatanperver"lerin yorumuna göre, Lenin dünya devrimi uğruna Rusya imparatorluğunu yıkmış ve iktidara geldiğinde Yahudi kökenli olan en yakın yoldaşları (Troçki, Zinovyev, Kamenev, Sverdlov vb.) ile birlikte Rusya'nın geleneksel yaşamına darbe indirmiş ve Rus halkını bütün hakları elinden alınan mazlum kitleye çevirmiştir. Vatanperver ve devletçi bir adam olan Stalin ise, Leninci takımı fiziksel olarak imha etmiş, Rusya'da monarşik düzene benzer bir rejim kurmuş ve Lenin döneminde kaybedilen toprakları yeniden ülkeye

katarak imparatorluğu tekrar canlandırmıştır.[62] Gördüğümüz üzere, Yahudi karşıtı ögeler de içeren bu son yorum Stalin'in güncel milliyetçi söylemdeki kullanımını yansıtmaktadır. Böyle bir yorumun standart tarih programında dile getirilmesi ve böylece artık resmî tarihçilik alanının içinde yer alması dikkat çekicidir.

Stalin dönemi ile ilgili olarak hangi terimlerin kullanıldığına dikkat edersek, birkaç terimin yürürlükte olduğunu, bunların Stalinizmin farklı cephelerini belirttiğini, Batı'daki gibi tek bir kapsayıcı terimin kullanılmadığını görürüz. Stalinci siyasi düzen genel olarak totaliter rejim diye adlandırılırken, Stalinci ekonomik düzen "devlet sosyalizmi", "idari-bürokratik sistem" gibi terimlerle tanımlanmakta, genel olarak Stalin dönemine işaret edildiğinde "Stalin yılları", "Stalin zamanı" gibi zaman kavramını öne çıkaran tabirler kullanılmaktadır. Bu durum, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Stalin dönemindeki gelişmelerin bir bütün teşkil eden ayrı bir fenomen olarak algılanmaması, aksine bütün Sovyet döneminin kendi içinde devamlılığı olan bir bütün olarak görülmesi ve Stalinci sistem özelliklerinin bütün Sovyet sistemiyle özdeşleştirilmesi ile ilgilidir.

Batı kökenli Stalinizm terimi de Rusya'da 1990'ların sonuna doğru kullanıma girmiş,[63] ancak, Batı'dakinden farklı anlam nüansları kazanmıştır. Bu terimin Rusçadaki anlamları şunlardır: 1. SSCB'de 1930-1950'li yıllarda söz konusu olan ve toplum hayatının bütün yönleri üzerinde kurulan katı kontrol, kitlesel kovuşturmalar vb. gibi özelliklerle kendini gösteren Stalin'in şahsi hakimiyet rejimi; 2. Komünizm ideolojisi içinde güçlü önder figürü, toplum hayatı üzerinde kurulan ideolojik kontrol, devletin polis fonksyonunun öne çıkması, özel mülkiyetin ortadan kaldı-

62 *Spravoçnıye Materialı*, s. 270-274.

63 1994 yılında çıkan seksen bin kelimelik Rusça sözlükte Stalinizm kelimesi henüz yer almamıştı: S. İ. Ojegov ve N. Y. Şvedova, ed., *Tolkovıy Slovar' Russkogo Yazıka,* Moskova: "Az", 1994.

rılması gibi özelliklerle nitelendirilen siyasi akım.[64] Terimin sözlükte belirtilen anlamı buyken, günlük hayatta Stalinizm kelimesinin bir de genel mahiyette "baskıcı, zorba politikalar" anlamını vermek için de kullanıldığı gözlenmektedir. Gördüğümüz gibi, Rusya'da Stalinizm terimi Batı'dakine nazaran daha dar bir anlam kazanmış bulunmaktadır: olgunun siyasi cephesinin vurgulanması ve belirgin bir olumsuz nüans söz konusudur.

Sovyet sonrası Rus tarihçiliğini örnekleyen üç tarih kitabından edinilen izlenimlerimizi şu tespitlerle özetleyebiliriz. Birincisi, günümüz Rus tarihçiliğinin Stalin dönemi değerlendirmesinde esas olarak Batı biliminin teorik birikimine yaslandığı ve Batılı tespitleri benimsediği söylenebilir. Aynı zamanda Rus tarihçilerin Batı'daki analizin çeşitliliğini ve hareketliliğini pek yansıtmadığı, daha düz, sabit ve katı anlayış sergiledikleri gözlenmektedir. Batı'da geliştirilen totaliterlik modelini Rus tarihçiliği Stalinizm konusunda tartışmasız nihai tespit olarak benimsemiş bulunmaktadır. Batı bilim dünyasının bu modeli uzun süredir sorgulaması ve bazı önemli ilaveler ve düzeltmeler getirerek geliştirmeye çalışması söz konusuyken, Rus tarihçiliğinin böyle bir çabaya girmediğini, totaliter modeli belirli ana hatlarıyla statik biçimde kullanmakla yetindiğini görüyoruz. Rus tarihçiliği tarafından Sovyet sonrası dönemin ilk yıllarında üretilen Stalinizm yorumu oldukça sorgulayıcı, tarafsız, çok yönlü ve sentezci bir görüntü arz etmişken, birkaç yıl sonrasında yorum daha düz bir hâle gelmiş ve daha tek yönlü, olumsuz yönlere vurgu yapan, neredeyse tüm sorumluluğu Stalin'in şahsına yükleyen ve olgunun toplumsal vb. kökenlerinin üzerinde durmaya, doğasını sorgula-

64 S. A. Kuznetsov, ed., *Sovremennıy Tolkovıy Slovar' Russkogo Yazıka,* Sankt-Petersburg: "Norint", 2001, s. 789-790 (sözlüğün içeriği 90 bin kelime). Rusya'da hem günlük hayatta, hem bilimsel yazılarda *Stalinizm* kelimesinin yanı sıra bir de *Stalinşçina* kelimesi kullanılmaktadır; anlamında belirgin bir yerme nüansı hissedilen bu kelime sözlüğe alınmamıştır.

maya gerek duymayan, sert ve kesin bir anlatım tarzı benimsenmiştir. Batı bilimi Stalinizm yorumunu zenginleştirmeye devam ederken ve hâlâ tartışmaya açık noktalar bulup çıkarırken, Rus tarihçiliğinde şu an için konuya son söz söylenmiş ve artık tüketilmiş gözüyle bakıldığını düşündüren bir duruş söz konusudur.

Rus tarih biliminde şu an için genel olarak sosyalist geçmişe olumsuz bakışın hakim olmasının bunda büyük ölçüde etkili olduğu tahmin edilebilir. Sosyalist geçmişe ilişkin bu olumsuz tutumdan ve Marksizme geçersizliğini ispatlamış bir teori gözüyle bakılmasından ötürü, Stalinizm mirasının sosyalist teori ve pratik için anlamı gibi Rusya'nın dışındaki solcu çevreleri meşgul eden meselenin de Rusya'nın gündeminde yer almadığını gözlemliyoruz. Bununla birlikte Stalin'in tarih biliminde sert bir dille yerilmesinin Rusya toplumunun bazı kesimlerinde hakim duruma gelen popüler tasavvurlarla belirgin tezat oluşturduğu dikkat çekmektedir. Bütün bu belirtilen hususlardan görüyoruz ki, Rusya'da Stalinci geçmişi - ve genel olarak Sovyet geçmişi - sorgulama ve özümseme süreci şu an sorunlu bir merhaleye gelmiş durumdadır. Günümüz Rusya toplumu, Sovyet geçmişi konusunda genel olarak ilgisizlik ve aynı zamanda kimi hususların abartılarak algılanması şeklinde beliren, dengeden uzak ve duygusal (sosyalist hayattan bıkkınlık, aynı zamanda kapitalist düzene geçiş sürecindeki bocalamalar, kimlik bunalımları, milliyetçi özlemler gibi etkenlerle şekillenen) bir tutum içerisindedir. Böyle şartlar altında günümüz Rus resmî tarihçiliği, Stalinizm yorumunda *perestroyka* döneminde benimsenen tezlerle yetinmiş ve bu noktada duraksamış görünmektedir.

3. Türkiye'de Stalinizm Meselesi

Yazımızın bu bölümünde önceki iki bölümde yaptığımız gibi tarihçilik alanındaki gelişmelere yoğunlaşabilmemiz pek mümkün görünmemektedir, çünkü Türkiye'de Sovyetler Birliği

konusunda verimli ve tahlil açısından hareketli, özgün bir tarihçiliğin varlığından söz etmek zordur. Bazı koşullardan dolayı, Türkiye'de Sovyet araştırmaları Batı'daki gibi kurumsallaşan ve düzenli biçimde yürütülen bir akademik uğraş alanı olarak var olmamıştır. Üstelik 1930'lardan sonra Türk-Sovyet ilişkilerinin bozulmasının ve soğuk savaş ortamının ideolojik atmosferinin de Sovyetler konusunun akademik düzeyde verimli işlenememesinde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, öğretimine önem verilmeyen Rusçanın araştırmacılar için dil engeli teşkil etmiş olmasını da unutmamak gerekir.

Sovyetler Birliği yıkılıp soğuk savaşın sona ermesinin ardından ortaya çıkan koşullarda Türkiye'de Rusya ve Sovyet araştırmaları konusunda olumlu gelişmelerin gözlendiği söylenebilir. Rusya üzerine araştırmaların sayıca artmasının yanı sıra bunların arasında Rusça kaynakları daha geniş kullanan ve olgulara tarafsız yaklaşımı benimseyen araştırmacılık örneklerinin de çoğalmaya başlaması söz konusudur. Fakat şimdilik bunların sayısı yeterli olmaktan uzaktır. Daha yapılacak çok iş vardır.

Yukarıda saydığımız etkenlerden dolayı, Türkiye'de Sovyetler Birliği ile ilgili konularda özgün analitik çalışmaların azlığı ile nitelenen bir durum olduğunu söyledik. Peki özgün bilimsel çalışmaların yerini neler doldurmuş, Sovyetler konusundaki bilgiler nereden, hangi kaynaklardan edinilmiş, Sovyetler konusundaki tasavvur nasıl oluşturulmuştur? Bu soruları sorarak, Sovyetler konusundaki mevcut Türkçe literatürü sınıflandırmaya, esas eğilimleri belirlemeye çalışalım.

Soğuk savaş döneminde Sovyetler konusundaki bilgiye genellikle Batılı kaynaklar vasıtasıyla ulaşıldığını görüyoruz. 1990'lar öncesi literatüründe çeşitli Batı dillerinden tercüme edilen eserlerin ağırlıkta olduğu hemen göze çarpar, ayrıca bu dönemde yazılan Türkçe eserlerin de çoğunlukla sadece Batılı kaynakları esas aldığı ve Batılı yorumu aktarmakla yetindiği gözlenmektedir. Sovyet kaynaklarından da yararlanan az sayıdaki çalışmalar daha ziyade sol görüşlü yazarlar tarafından ele alınmıştır.[65]

Sovyetler konusunda soğuk savaş döneminde yazılan Türkçe literatürde genel bir özellik olarak, belli görüş kalıplarını savunan tepkisel içerikli eserlerin çoğunluk teşkil ettiği dikkati çekmektedir.[66]

Stalinizm konusunun Türkiye'de Batı'daki anlamıyla kronolojik ve olgusal bütünlük içinde tanımlanıp kavranması söz konusu değildir. Bunu Stalinizm teriminin pek kullanılmadığından, kullanıldığı zaman da dar siyasi anlam (baskı rejimi) arz ettiğinden anlayabiliyoruz. Doğrudan Stalin'i ve dönemini konu alan eserlerin

65 Bunlara örnekler: Türkkaya Ataöv, *Sovyet Rusya'da İşçilerin Bugünkü Durumu. İşçinin Parti, Devlet ve Sendikalarla Münasebeti,* Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1960; Türkkaya Ataöv, *Sovyetler Birliği Devlet İdaresi,* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1961; Yalçın Küçük, *Endüstrileşme Sürecinin Temel Sorunları: Sovyet Deneyimi, 1925-1940,* İstanbul: Bilim Yayınları, 1975; Yalçın Küçük, *Sovyetler Birliği'nde Sosyalizmin Çözülüşü,* İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devrinden Millî Mücadeleye,* İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979. Bunların dışında bir de Akdes Nimet Kurat'ın *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948 ve *Türkiye ve Rusya: XVII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919),* Ankara: AÜDTCF, 1970 adlı eserleri zikredilmelidir; Rusça kaynaklara da dayanan titiz çalışma ürünü olan bu iki kitapta yazarın koyduğu kronolojik çerçeve içinde Stalin'in ilk Sovyet dönemi faaliyetlerinden de söz edilmektedir.

66 Taha Akyol, 1976 yılında bununla ilgili şöyle bir tespitte bulunmuştur: "Türkiye'mizde kalkınma, hayat tarzı, dış siyaset ve bir bütün olarak ideoloji münakaşaları, 1960'dan beri önemli bir kesafet kazanmıştır. Bu münakaşalarda, gerek sosyalist, gerek Batıcı ve gerekse milliyetçi fikir çevrelerinde, Sovyet sisteminden çok bahsedilmiştir. Buna rağmen, Sovyetler Birliği hakkında Türkiye'de ciddi bir araştırma yayımlanmamış, Sovyet realitesi çoğunlukla - öven veya yeren - bir his planında ve sloganlar seviyesinde ele alınmıştır." (Taha Akyol, *Sovyet Rus Stratejisi ve Türkiye,* İstanbul: Ötüken Yayınları, 1976, s. 5).

sayısı azdır.[67] Bunların dışında Stalin hakkındaki bilgi ve değerlendirmelere Sovyetler Birliği ile ilgili konulardan bahseden eserlere rastlamaktayız. Bu tür eserler arasında özellikle Sovyetler Birliği'ndeki Türk halklarının durumunu inceleyen ve bu bağlamda Stalin dönemindeki Sovyet iç politikalarını tasvir eden Türkoloji çalışmaları dikkat çeker. Türkiye'de Sovyetler konusundaki tarihçilik çalışmalarının esas olarak Türkologlar tarafından yapıldığını ve Türkologların bakışının Sovyetler konusundaki tasavvurları şekillendiren başlıca etken olduğunu söyleyebiliriz.

Türkoloji literatürünün dışında, Stalin dönemindeki uygulamaların belli yönlerine odaklanan iki grup eser daha vardır: 1. Stalin'in iktidarı altında gerçekleşen ekonomik ve toplumsal dönüşüme odaklanan ve bu dönüşümü Türkiye için faydalı fikirler verebilecek bir kalkınma modeli olarak ele alan eserler; 2. Sovyet-Türk ilişkilerini inceleyen eserler. İkinci gruptaki eserlerde Stalin genellikle Sovyetlerin II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'den Boğazlarda üs ve toprak taleplerinde bulunmasına ilişkin olarak dile getirilir.

Bu üç grup eseri daha yakından incelemeye başlamadan önce, şu önemli husus belirtilmelidir: Tarihçilik alanında Stalinizm olgusunun doğrudan incelenmemesine ve buna bağlı olarak Stalinizm kavramının da tarih terimi olarak kullanılmamasına karşıt olarak, tarih disiplini dışındaki alanlarda ve özellikle solcu hareketin siyasi polemiğinde Stalin figürü ciddi ideolojik tartışma konusu olmuştur.[68] Türkiye şartlarında kendine özgü kimi özellikler kaza-

67 Tespit edebildiğim kadarıyla, Stalin henüz işbaşındayken kaleme alınan eserler arasında iki Stalin biografisi mevcuttur. Bunların ikisi de, çeşitli kaynaklardan alınan bilgilerin derlemesi şeklindedir: Haydar Rifat, *Stalin,* İstanbul: Şirketi Mürettibiye Matbaası, 1933) (Haydar Rifat (1887-1942), ünlü avukat, yazar ve yabancı edebiyatlardan birçok önemli eseri Türkçeye kazandıran çevirmendir.) ve İ. K. (hzl.), *Stalin,* İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943.

68 Sovyetler Birliği'nde ölümünden sonra "şahsiyet kültü" ile suçlanarak yerilmesinden sonra dünya solculuğunda Stalin konusunda birbirine

nan bu ideolojik tartışma ortamında Stalinizm kavramı sıkça dile getirilmiş ve kimileri tarafından radikal bir söylem içinde sloganlaştırılmıştır.[69] Türkiye'de solculuk hareketinin gelişme özellikle-

karşıt iki duruş belirmiştir. Stalin'in karşıtları onu ideolojik dogmatizme sebebiyet vermekle, bürokratik sistem yaratarak sosyalizmi özünden saptırmakla suçlarken ve gayri insani zorba metodları dolayısıyla kınarlarken; savunucuları, Stalin'in bütün yaptıklarının isabetli ve sosyalizmin nihai hedeflerine uygun, zorba metodlarının ise kaçınılmaz ve gerekli olduğunu söyleyerek Stalin'i "sosyalizmin kurucusu ve savunucusu" olarak yüceltmişler, Stalin sonrası Sovyet yönetimini "revizyonizm"le suçlamışlardır. Solculuğun içinde Stalin konusundaki karşıtlığın Sovyetler Birliği çözüldükten sonra da dinmediğini ve hatta kimi yeni nüanslar kazanarak daha da şiddetlendiğini görüyoruz. Eskiden beri Stalin'e karşı olan ve Stalinizmi "bürokratik diktatörlük" olarak tanımlayan solcular tarafından Sovyet tecrübesi kusurlu oluşu artık tarih tarafından ispatlanmış olan çarpık bir sosyalizm deneyi olarak görülmektedir. Stalin yanlıları ise *perestroyka*nın "sosyalizme ihanetini" lanetlemektedirler. Sonuç olarak, Stalinizm meselesinin solculuk hareketi içinde gergin çatışma ortamı yaratmış olduğu vurgulanmalıdır. Bu çatışma ortamı içinde *Stalinizm* kavramının farklı anlamlar kazandığını ve buna bağlı olarak iki türlü Stalin imajının ortaya çıktığını görüyoruz.

69 Stalin karşıtı söylemin örnekleri için bk: Murat Belge, *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek,* İstanbul: Birikim Yayınları, 1989; Tarık Ziya Ekinci, *Sol Siyaset Sorunları: Türkiye İşçi Partisi ve Kürt Aydınlanması,* İstanbul: Cem Yayınevi, 2004. Stalin yanlısı söylemin örnekleri için bk. C. Hekimoğlu, *Stalin'i Anlamak*, İstanbul: Gelenek, 1998; *Stalin Üzerine Gerçekler*, hzl. Alman Komünist Partisi (Marksist-Leninist), çev. Ümit Koşan, İstanbul: Yedi veren Yayınları, 2002. Savunucuları arasında Stalin'in özellikle iradeci eylemciliğinin beğenildiği ve onun belli hedefe kilitlenen ve bu hedefe ulaşma uğruna her yöntemi mubah sayan acımasız ve zorba eylem tarzının "devrimci eylem" kavramına örnek bir kalıp olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu hususta hareketle, kimi çevrelerde "Stalincilik" kavramının yıkıcılıkla özdeşleşen bir "devrimcilik" olarak algılandığı gözlemlenmektedir. Örneğin, Stalin yanlısı bir grubun internette yayımladığı bir metinde *(http://istanbul.indymedia.org/news/2005/11/81622.php)* yer alan bazı ifadeler bu yönden dikkat çekicidir. "Stalinist eylemliliğin gerekleri ve pratiğe dair" diye bir başlık atan ve bu başlık altında Staliniz-

rini, aldığı biçimlerini ve toplumsal arenadaki durumunu (özellikle bölücü terör eylemleri yapan grupların kendilerini Marksist-Leninist bir söylemle ifade etmesini) hesaba katarsak, Türkiye'de Stalin ve Stalinizm kelimeleri ile ilgili popüler çağrışımların ve tepkilerin (Stalin'in adının bile anılmasına tepki gösterme ya da tam tersi Stalin'i slogan yapma) doğasını daha iyi anlayabiliriz.

Stalin dönemine ilişkin konuları işleyen literatürü ele alarak, buradaki konu kümelerini ve yaklaşımları bazı somut örneklerle inceliyelim.

1. Stalinci kalkınmayı inceleyen eserler: Türkiye'de 1930'lu yıllar, ekonomik kalkınma yöntemlerinin yoğun tartışıldığı ve bu bağlamda devletçilik ilkesinin ağırlık kazandığı bir dönem olmuştur. Bu ortamda Rusya'da eş zamanlı olarak gerçekleşen Stalinci dönüşümün Türkiye'de ilgi ile izlendiği ve bu dönüşümün bir kalkınma ve geriliği yenme modeli olarak tahlil edilerek bazı yönlerinden esinlenildiği söylenebilir. 1930'lu yılların başında yayımlanan *Kadro* dergisi bu konuda özellikle dikkat çeker. Bu dergi ile temsil edilen siyasal akım, iradeci kalkınma fikrini otoriter devletçilik ilkesi çerçevesinde sistemli biçimde savunmuştur. Türkiye'de kalkınma meselesinde önceliğin tarıma mı, sanayiye mi verileceği tartışması ortaya çıkmışken, *Kadro* dergisi yazarları, planlı bir sanayileşme hamlesinin gereğini ve bunun "ordulaşmış millet nizamı içinde", topyekûn bir mobilizasyonla mümkün olacağını vurgulamışlardır. *Kadro* akımı için devletçilik, sadece bir iktisadi kalkınma yöntemini değil, aynı zamanda bir siyasal örgütlenme ve yeni kültürel-toplumsal oluşum ilkesini teşkil etmiştir.[70]

mi kendi "devrim stratejileri" olarak benimsediklerini ve Stalinizme "istem dışı bağımlılık" duyduklarını belirten yazarın, Stalinizm kavramının anlamını "militanlık ruhu", "yaşama müdahaleci davranmak", "isyan ve inat" gibi kavramlarla belirlediği anlaşılmaktadır.

70 Ahmet İnsel, "Milliyetçilik ve Kalkınmacılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,* C. 4 (*Milliyetçilik*) İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 770.

Türkiye'ye özgü kalkınma yöntemi arayışları içinde Stalinci dönüşümün kimi yönlerini irdeleyen yazıların dışında, söz konusu dönüşümü bir bütün hâlinde ve doğrudan konu edinen iki gezi yazısı dikkate değerdir. 1930'lu yılların başında kaleme alınan bu iki eser, Rusya'da yaşananları sıcağı sıcağına aktarması ve olup bitenlerin en karakteristik özelliklerini yakalamaya gayret etmesi bakımından ilginçtir. Bunlardan birincisi,[71] yazarın Stalin Rusya'sına 1930 yılında (yani birinci beşyıllık planın tatbik edildiği sırada) yaptığı gezisinden izlenimlerine dayanmaktadır. Falih Rıfkı, Türkiye ile Rusya arasındaki bazı tarihî benzerliklere ve Atatürk devrimi ile Rus devriminin hedeflerindeki paralelliklere dikkat çekerek,[72] Stalin Rusya'sında o dönem sürmekte olan hızlı ekonomik ve toplumsal değişimden Türki-

1932-1934 yılları arasında toplam 36 sayı yayımlanan aylık fikir dergisi ile temsil edilen *Kadro* hareketinin tarihî ve fikrî özellikleri oldukça detaylı bir şekilde araştırılmış durumdadır: Merdan Yanardağ, *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi,* İstanbul: Yalçın Yayınları, 1988; Naci Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri,* Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990; Faik Ertan Temuçin, *Kadrocular ve Kadro Hareketi: Görüşler, Yorumlar, Değerlendirmeler,* Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994; Mustafa Türkeş, *Ulusçu Sol Bir Akım: Kadro Hareketi, 1932-1934,* Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999; George Harris, *The Communists and the Kadro Movement: Shaping Ideology in Atatürk's Turkey,* İstanbul: İsis Yayımcılık, 2002; İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü: Kadrocular ve Kadro'yu Anlamak,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

71 Falih Rıfkı, *Yeni Rusya,* Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1931. Falih Rıfkı (1894-1971), gazeteci, edebiyatçı (daha ziyade gezi yazılarıyla tanınmıştır), milletvekili, Atatürk reformlarının ateşli savunucusudur.

72 Falih Rıfkı bunu şöyle ifade etmektedir: "Ruslar büyük halk yığını içinde komünizm gibi yep yeni bir müesseseyi yerleştirmeğe çalışıyorlar; Türk inkılabı da tıpkı onun gibi şarklı bir halk yığınının içine garpçılık müessesini sokuyor. Geniş kalabalığı az zamanda yetiştirmek, terbiye etmek, yeni müesseseye alıştırmak için her iki inkılabın metotlarında ve tecrübelerinde birbiri için dersler bulunabilir." (s. 16.)

ye'nin alabileceği derslerin olduğunu söylemekte ve dikkate almaya değer bulduğu hususların üzerinde durmaktadır.[73]

73 Falih Rıfkı'nın övgü ile söz ettiği hususlar şunlardır: bilime ve sanata verilen önem; eğitimin halkın koşularına ve algılama düzeyine uygun yenilikçi yöntemlerle yürütülmesi; çoçukları, gençliği ve kadınları toplumsal hayata sokma yönünde atılan adımlar; disiplini ve ilkelere bağlılığı sürekli canlı tutmak için başvurulan yollar (birbirini kontrol ve kendini kontrol, tenkit ve münakaşa yöntemleri, kitlesel propaganda vb.; köyde kollektifleşme ile gelen değişim vb. Kitapta Komünist Rusya idealize edilmiştir: Falih Rıfkı, Rus komünistleri "ıstırap çeken, çalışan, ideal ve halk için didenen insanlar" olarak tanımlar (s. 15.); "istiklal metotlarının ve büyük halk heyecanının kudretinden" bahseder (s. 166). Gezi dönüşünde kendini "sanki büyük bir ihtilal yatımektebindenden" çıkmış olarak hisseden ve "Rusya'nın çıplak ve yanmış suratının, yağlı meşin ve eski kasketinin" romantik cazibesinin etkisi altında bulunan Falih Rıfkı, kitabına şu cümlelerle son verir: "Rusyanın heyecanlı inşa havasından sonra, somurtmuş Varşova ve artık yüzü gülmeyen Viyana, insanın kalbine bir şüphe ateşi sokuyor: Nereye gidiyoruz?
İki büyük tecrübe, biri garp Avrupa'sının bitmiş tecrübesi, biri Rusya'nın başlamış tecrübesi, fakat ikisine de yüz milyonlarca insanın hayat ve kaderi bağlıdır. Biz her iki alemin tecrübesinden ders alacak milletler arasında bulunuyoruz. Ne sınıf kavgası arasında bocalamaktayız, ne sınıf diktatöryasına ihtiyacımız var.
Rusyadan ben bir ders getiriyorum: Bu ders, Türk ihtilalini organize etmek, yeni gençliği yetiştirmek ve Türk cemiyetini birkaç hamlede terbiye etmek usulleridir."
Falih Rıfkı'nın *Yeni Rusya* kitabında savunduğu görüşleri olumsuz değerlendiren ve Falih Rıfkı'nın "otoriter hatta totaliter bir sistemin özlemi içerisinde" olduğunu ileri süren bir değerlendirme için bk. Sina Akşin, "Falih Rıfkı Atay'ın Atatürk Dönemi Gezi Kitaplarında Ulusçu Öğeler", *Tarih ve Milliyetçilik I. Ulusal Tarih Kongresi (30 Nisan-2 Mayıs 1997) Bildiriler*, Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 99-103. Akşin'e göre, Falih Rıfkı'nın tutumu, o dönemdeki Türk aydınlarının Dünya ekonomik bunalımı ve Serbest Fırkanın başarısızlığı yüzünden yaşadığı şoka bağlanmalıdır, bu şoktan dolayı kimi aydınlar geçici olarak demokrasiye sırt çevirmişlerdir, fakat sonuç itibarıyla Atatürk bu aydınların fikirlerine önem vermemiştir.

Aynı dönemi tasvir eden diğer bir yazar,[74] Falih Rıfkı gibi belirgin bir ders alma amacı gütmese de,[75] onun da Rusya'daki bazı yeni gelişmelerden olumlu izlenimler edindiği ve özellikle emek, eğitim ve kültür alanlarındaki yenilikleri ve endüstrileşme ile kırsal kesimdeki dönüşümü dikkate değer bulduğu anlaşılmaktadır.[76] Falih Rıfkı, Stalin adını pek anmazken, Sadri Etem Ertem, Rusya'da gözlemlediği gelişmelerde Stalin'in rolüne dik-

74 Sadri Etem Ertem, *Sovyet Rusya Hatıralarım: Sovyet Rusyasının Sosyalist İnşası, Huduttan Moskova'ya Kadar Müşahadeler, Tarihin Anlattıkları, Söylenenlerdeki Hedefler,* İstanbul: Tarih ve Toplum Kitaplığı, 1989) (1932 yılında yapılan gezinin notları). Sadri Etem Ertem (1889-1943), yazar ve milletvekilidir.

75 Ertem, "beşeriyetin geçirdiği nadir tecrübelerden biri" olarak tanımladığı Sovyet deneyi hakkında fikir edinmeyi amaçlamıştır: "…Ayağımın altındaki toprak yepyeni bir dünyanın denize uzanmış son parçasıydı. Bu parçada, burada esen rüzgarda, biraz ileride dalgalanan kırmızı bayrakta bir iddianın kendine mahsus çeşnisi vardı. … Dünya en güç şartlar içinde kendini sosyal meselelerin halli için bir laboratuvar hâline koymuş. Ben bu yeni tecrübelerden birini, Sovyet Rusya'daki laboratuvar hayatını görmeğe gidiyorum." (s. 14)

76 Ertem'in bu konulardaki duruşunu yansıtan birkaç alıntı verelim: "Planlar devresinde ağır sanayinin kurulduğunu ve memleketin hayatında gayet ehemmiyetli bir platform vazifesini gördüğünü ve birçok yeni endüstriye kumanda ettiğini inkâra imkân yoktur." (s. 72); "Bir ocağın kapağı açıldığı zaman nasıl insanın yüzüne alev sıcaklığı çarparsa, burada da işin manevileşmiş hüviyeti bir sıcak rüzgar gibi daha fabrika kapısında asabınıza çarpar." (s. 82); "Kulüplerde bir nevi okuma aşkı, okuma Stehanovculuğu peyda olmuş. Ben kulübün faydasını sormaya lüzum görmedim, çünkü buralarda, kulüplerdeki kesif hayatın eserlerini gördüm. Kulüplere devam ederek kültürünü adamakıllı ilerleten adamlar vardır. Filhakika, fabrika kulüpleri bir mektep vazifesini görüyor ve tekniği sevmek sanatını öğretiyor." (s. 85); "Eski rejimin safrası Mujikti, yeni rejimin inşa malzemesi kolhozcu insandır"; "sovhozun horozu makinalaşmış, elektriklenmiş, çelikleşmiştir. … Böylece binlerce adamı aylarca uğraştıran iş birkaç hafta içinde birkaç makinist ve yardımcısının gayreti ile bitirilir. Bu geniş sahada 200-300 bin hektar kadar geniş olan bu kırlarda insana rast geliş bu sebepten nadirleşir. Rast

kat çeker ve bu gelişmelerin Sovyet ihtilalinin istikrar kazandığı son safhayı oluşturduğunu tespit eder.[77]

Atatürk döneminden sonra Stalinci kalkınma modelinin 1960'lı yılların başından itibaren gelişen solcu hareket içinde gündeme geldiğini görüyoruz. Türk aydınlarına sol ideolojilerin Türkiye'nin "geri kalmışlığını" anlama ve bundan kurtulma yollarını arama yöntemi olarak cazip göründüğü belirtilebilir. Türkiye'deki solcular için sanayileşme, hızlı ekonomik kalkınma, emperyalist devletlere bağımlılıktan kurtulma hedefleri öncelikli hâle gelmiştir;[78] Stalinci kalkınma modeline de bu zeminde il-

geldiğiniz insanlar kısa kollu meşin ceket giymiş gençlerdir. Bunlar size bir köylüden ziyade sporcu hissini verir. Hoş burada iş de spor müsabakalarına benzer bir hal almıştır. Çünkü çok iş görenlerin isimleri, resimleri kulübün odasına asılacaktır ve resimleri gazetelerde basılacaktır" (s. 86-87); "Liberal memleketlerin şartları, fabrikaları şehirlere, ziraatı kırlara doğru dağıtır. Halbuki bu suretle fabrika kırlara doğru dağılıyor. Bu yüzden şehir ve kır tezadı büyük vehametini, dehşetini kaybediyor." (s. 92).

77 Ertem bunu şu şekilde açıklar: "Birçok münevverleri hâlâ, tezaddan tezada düşüren realite nasıl meydana çıktı? Sovyet hududlarından her insanın kendi kendine halletmeğe mecbur olduğu muamma budur. Bir sürü arz dereceleri, birkaç düzine tul daireleri üstüne yaslanan 180 milyonluk insanı çerçeveleyen, bunların mantığını, dünya görüşünü halkeden şey cidden izaha değer.

Kitap sahifelerinden tarlalara, binaların temellerine ve şehirlerin yapı ve düşünce tarzına intikal eden nazariye 1917'den itibaren merhale merhale tahakkuk etmiştir. Marx tasavvur ettiği dünyaya insanların nasıl gireceğine anlatmamıştı. 1917 ihtilali ile Lenin buna tasavvur edilen şekiller haricinde bir renk verdi. Bir memleketin yapacağı bir ihtilalle yolun açılabileceği tecrübesine girişildi.

Başlayan ihtilal, Stalin usulüyle inşa devresine girdi. Nazariye, hareket, istikrar… üç vasıfla ayırabileceğimiz bu safhalar bugünkü Sovyet Rusya'nın kısa tarihini teşkil eder." (s. 67-68).

78 Sabri Sayarı, "Soğuk Savaştan Sonra Türk Aydınları", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu* içinde, hzl. Sabahattin Şen, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995, s. 409-414.

gi duyulmuştur. Sovyetlerdeki endüstrileşme sürecini enine boyuna inceleyen Yalçın Küçük'e ait iki eser,[79] meselenin dönemin sol çevrelerince nasıl ele alındığı konusunda fikir vermektedir. Bu eserlerde sonuç itibarıyla Sovyet kalkınma modelini doğrulama amacının güdüldüğünü görüyoruz.[80] Küçük, Sovyet deneyimi üzerinden sanayileşme ve ekonomik kalkınma sorununa ilişkin genel teorik saptamalara ulaşmaya çalışmıştır. Sovyet kalkınmasının gelişme çizgisi aktırılırken, Stalin'in fikirleri ve hareketleri sıkça zikredilmekte ve o, şartlara göre isabetli ve ileri görüşlü kararlar veren bir lider olarak sunulmaktadır.[81]

79 Yalçın Küçük, *Planlama, Kalkınma ve Türkiye*, 2. bs., İstanbul: Bilim Yayınları, 1975) (1. baskısı 1971'de yapılmıştır) (Küçük, Türkiye'deki kalkınmayı işlerken Sovyet kalkınma modeline büyük yer ayırmaktadır.); Yalçın Küçük, *Endüstrileşme Sürecinin Temel Sorunları: Sovyet Deneyimi, 1925-1940,* İstanbul: Bilim Yayınları, 1975.

80 *Sovyet Deneyimi* eserini takdim eden notta yazarın Sovyet endüstrileşmesinin incelemesini "burjuva ekonomisinin bakış açısından değil, sosyalist ekonomi kuramına göre" yaptığı, "Sovyet sanayileşmesini bir ekonomik ve siyasal yanılgı olarak göstermeye çalışan tezleri çürütmeyi" amaçladığı belirtilir.

81 Örneğin, başlatılan endüstrileştirme hamlesinin tarım sektöründe kolektifleştirmeyi zorunlu kıldığı ileri sürülerek, bu çözüm yolunu Stalin'in bulmuş olduğu vurgulanmaktadır. ("Çözümü, M. Dobb'un deyişiyle "temel sorunlara karşı kuvvetli içgüdüsü" ile Stalin getirdi. Bu, kolektifleştirme idi." *Planlama, Kalkınma ve Türkiye*, s. 189). Başlangıçta yumuşak metotlarla girişilen kolektifleştirme hareketinin çok geçmeden baskıcı bir görüntü kazanmasının, "Stalin'in özgürlük ve zorunluluk ikilisini çok iyi kullandığı biçiminde anlamak" gerektiği söylenmektedir (*age.*, s. 190) vb. Küçük, Stalin'in iktidarı altında yaşanan dönüşümün Sovyet sisteminin yapısı için belirleyici olduğunu vurgular: "Sovyetlerdeki plan tartışmasını bitirirken neden hep 1930'lar alındığı bir soru olarak akla gelebilir. Buna verilecek cevap kısadır: çünkü ilginç olan otuzlar. Özellikle kalkınma sorunu ile karşı karşıya olan ülkeler için ilginç dönem 1930'lar. Ayrıca, bugünkü düzeni belirleyen olgular da otuzlarda geçer. Bu yüzdendir ki "Sovyet deneyi" denince övenin de

Günümüzde Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra ortaya çıkan fikrî ortam içinde Sovyet deneyimine eleştirel yaklaşan solcu aydınlar, bir kalkınma modeli olarak Stalinci dönüşüme önem atfetmenin bir yanılgı teşkil etmiş olduğunu belirtmektedirler.[82]

2. Sovyetler Birliği'ndeki Türklerle ilgili çalışmalar: Bu literatürün Türkiye'de yaygınlık kazanmış olan bir Sovyet yorumunu temsil ettiği belirtilmelidir. Özellikle Türkçü/milliyetçi çevreler tarafından benimsenen ve Rus/Sovyetlerin zalim emperyalist politikaları temasını öne çıkaran bu yorumun biçimlenmesinde Rusya kökenli Türk aydınları[83] faal ve belirleyici olmuştur. Bu aydınlar, bir ta-

eleştirenin de aklına 1930'lar gelir. 1960'lar olgun bir Sovyet düzeninin sorunları bakımından ilginç. Ancak 1960'ların bazı sorunlarının tohumunun 1930'larda atılmış olduğunu unutmamak gerek." (*age.,* s. 222).

82 Aşağıdaki alıntı, solcuların bu kanadının bu konudaki duruşunu özetle aktarmaktadır: "Osmanlı devleti kapitalist Batı karşısında yenildikçe ve geriledikçe, nasıl onlar gibi olabiliriz sorunu Osmanlı aydınlarının temel sorusu olmuştur. Programlar hep bu soruya verilen cevaplara göre oluşmuştur. Bu soruya verilen "Islahat", "Meşrutiyet", "Cumhuriyet", "karma ekonomi", "planlı ekonomi" vb. cevaplar önce muhalefetin sonra da iktidarların programları olmuşlardır. 27 Mayıs sonrasında bu soruya "sosyalizm" cevabı verilmiştir. Ama bu sosyalizm cevabı yanlış bir sorunun cevabı olduğu kadar, çarpılmış sosyalizmi, kendisinden çok başka bir şeyi, bir tür Stalinizmi içeren bir cevaptır da. Sovyetler Birliği Stalin döneminde geri bir ülke olmaktan çıkıp bir sanayi ülkesi olmanın örneğini sunduğundan, bunun yol açtığı yanılsama sonucu, "sosyalizm" bir kalkınma yolunun ifadesi olmuştur. Ama bu sosyalizm,... bürokratik, çarpılmaya uğramış bir sosyalizmdir. … Sosyalizm bir bakıma eşitlikçi bir kalkınma felsefesidir. Türkiye'de Stalinizm bu nedenle aynı zamanda burjuva programlar karşısında ezilen sınıflara ait bir programın ilk çocuksu, ütopik ifadesidir de. Batı proletaryasının ütopizm adı altında yaşadığı aşamayı bizde, Stalinizm biçiminde yaşadık. … Türkiye proletaryası, Batı proletaryasının 150 yıl önce aştığı ütopizm aşamasını, başka koşullarda ve başka bir biçimde yeniden yaşamak zorundaydı." (*www.comlink.de/demir/biyograf/onsoz/onsoz02.htm)*.

83 Bunların bir kısmını Osmanlı döneminde okumak için ya da Rusya'da 1908 sonrası oluşan siyasi ortamdan kaçarak gelenler oluşturur, fakat çoğunluğu Sovyet rejiminden kaçarak çeşitli yollarla Türkiye'ye gelip yerleşenler teşkil eder. Birkaçı, 1920'li yılların başında bizzat Atatürk tarafından Türkiye'nin yapılanmasına katkıda bulunmak üzere davet edilmiştir.

raftan, kendi halklarının Rus emperyalizminden kurtuluşu ülküsünü savunmak için yürüttükleri süreli yayınlarla, diğer taraftan, Türkiye'de Türkoloji disiplininin temelini kuran bilimsel faaliyetleri ile Türkiye'de Sovyetlerdeki Türklerin vaziyetine ilişkin bir farkındalığın ve hassasiyetin oluşmasında ve Türk toplumunun önemli bir kısmında Sovyetler ve komünizm hakkındaki tasavvurun bu bakış açısıyla biçimlenmesinde büyük rol oynamışlardır. Aslında bütün bu süreci Türkiye'de milliyetçi/Türkçü düşüncenin gelişmesi çerçevesi içine yerleştirerek bakmak doğru olacaktır. Osmanlı devletinin son yıllarında ortaya çıkan ve Osmanlı toplumundaki geleneksel Rus düşmanlığından da etkilenmiş olan Türkçü hareket, "Dış Türkler"e - ki bu kavram esas olarak "Rusya'daki Türkler" anlamında kullanılmıştır - önem vermiştir. Sovyet rejimi idaresindeki Dış Türklere karşı hissedilen ilgi ve yakınlık, bu çizginin bir devamıdır. Dış Türkler konusundaki yaklaşım, soğuk savaş dönemindeki yoğun komünizm karşıtlığı ile de örtüşerek Türkçü/milliyetçi hissiyatın esas öğelerinden biri durumuna gelmiştir.[84]

84 Türkçülük konusunda bk. Orhangazi Ertekin, "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C. 4, Milliyetçilik,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2002) içinde, s. 345-387; Günay Göksu Özdoğan, "Dünyada ve Türkiye'de Turancılık", *age.,* s. 388-405; Yüksel Taşkın, "Anti-Komünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm", *age.,* s. 618-634. Rusya kökenli Türk aydınlarının Türkiye'deki faaliyetleri hakkında bk. *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırma Merkezi Yayınları, 1996.; Füsun Üstel, "Türk Ocakları ve Dış Türkler", *Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan* hzl. Semih Vaner, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, s. 59-61; Gün Soysal, "Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşasına Katkısı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C. 4, Milliyetçilik,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 483-504.

Türkçü Sovyet yorumunun Rusya kökenli Türk aydınlarının bilgileri, deneyimleri ve yaklaşımları doğrultusunda biçimlenmiş olduğunu belirttik. Stalinizm meselesinin bu çerçeve içinde nasıl ele alındığı sorusuna gelirsek, bu konuda şunlar söylenebilir: Rusya kökenli Türk aydınlar, millî azınlıklar meselesi bağlamında Sovyetlerdeki iç politika konusuna odaklandıkları için, siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel olmak üzere Sovyet hayatının çeşitli boyutlarından söz etmişler ve dolayısıyla, doğrudan Stalinizm olgusunu araştırmayı hedeflememelerine (ve Stalinizm tanımını kullanmamalarına) karşın bu olgunun kapsamlı bir tasvirini sunmuşlardır.

Bu tasvirin başlangıç görüntüsü, Rusya kökenli Türk aydınları tarafından 1930-1940'larda çeşitli Avrupa ülkelerinde ve kısmen Türkiye'de yürütülen süreli yayınlarda ortaya çıkmıştır. Sovyet rejiminden kaçan Rusyalı Türk aydınlar, kendi halklarının millî bağımsızlık davasını savunmak ve Sovyet rejiminin iç politikalarının mahiyetini dünyaya duyurmak için 1920'li yılların sonundan itibaren Avrupa'da süreli yayın faaliyetlerine girişmişlerdir.[85] Birbirleriyle iletişim ve dayanışma içinde yürütülen

85 Rusya'daki millî azınlıkların haklarını savunmak üzere 1928'de Paris'te kurulmuş olan *Promete* hareketinin 1940'a kadar süren Fransızca yayını; Özbek asıllı Mustafa Çokay'ın editörlüğünde Osmanlı Türkçesinde yayınlanan ve Türkistan'ın bağımsızlığı davasını savunan *Yaş Türkistan* aylık dergisi (1929-39, Fransa), daha sonra aynı adla Almanya'da devam etmiştir; Kırım Tatarlarını temsil eden *Emel* dergisi (1930-1940, Romanya); İdil-Ural Türklerini temsil eden *Yeni Millî Yol* (1928-1939, Almanya) ve *Millî Bayrak* (1935-1945, Uzak Doğu); Azerbaycan Türklerini temsil eden *Kurtuluş* (1934-1939, Almanya); Kafkasya'nın birliğini savunan *Şimali Kafkasya* (1934-1939, Polonya). Bu yayınlar, Rusya'daki Türk halklarının Rusya'da 1905'ten beri giriştiği ve özellikle Şubat 1917'ten sonra faal olarak sürdürdüğü, fakat Bolşeviklerin müdahalesiyle hüsrana uğrayan millî mücadelelerini devam ettirme teşebbüsleri olarak görülmelidir. Örneğin, *Yeni Millî Yol* ilk çıktığında hedefini şöyle anlatmıştır: "1918 Nisanında Bolşevik hükûmetinin kararnamesi ile bütün İdil-Ural ülkesindeki millî basın yasaklanmış ve matbaaları da tah-

bu yayınlar, genellikle aylık dergi şeklinde çıkmış ve çeşitli kaynaklardan ve bunlar arasında esas olarak da Sovyet kaynaklarından elde edilen - daha doğrusu, Sovyet yerel yayınlarında yer alan bilgi ve haberlerin yorumlanmasından elde edilen - bilgilere dayanmıştır.[86] Sovyet hayatındaki gelişmeleri yakından takip

rip edilmişti.... İşte, ancak birkaç yazar, bütün zorluklara göğüs gererek, bu dergiyi yayımlamaya muvaffak olduk. Bunu kendimiz için değil, millî basınımızın dirilmesi adına gerçekleştirdik. Bu mecmuayı, şahsi malımız olarak değil, bütün gerçekleri ve millî fikirleri yazmaya susayan yazarlarımızın ve bütün milletin malı kabul ediyoruz. Millî bayrağa sadık kalan ve Rusluğun Bolşevikliğe dönüşmesi olan bu rejime karşı olan ve onu benimsemek niyetinde olmayan her yazara dergimizin sayfalarını açık tutuyoruz. Biz, İdil-Ural boyunda ve Kırım'da yaşayan Türk-Tatarların millî bayrak etrafında toplanmalarına hizmet edeceğiz. Aynı şekilde memleketinin dışında, çeşitli kültürlerin tesiri altında kalan muhacirlerimizi, bilhassa Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde tahsilde olan gençlerimizi millî ruhumuz ile besleyerek, birleştirmeğe çabalayacağız." ("İlk Söz", *Yeni Millî Yol*, S. 1 (Aralık 1929), s. 1-4.)

86 Dergilerin yazar kadrosunda Rus okullarında eğitim gören ve bu yüzden Rusçayı iyi bilen kişilerin bulunduğunu belirtmek gerekir. Sovyet kaynaklarının nasıl kullanıldığı konusunda fikir vermek için aşağıdaki parçayı aktaralım: "…Sovyet ülkesindeki hayatı Sovyet ülkesinin kendisinde yayımlanan, özellikle bölgesel çaptaki küçük tirajlı gazeteler, çok açık göstermektedir. *İzvestiya*, *Pravda* gibi Komünist Partinin ve Sovyet hükûmetinin yayın organı olan gazeteler, yabancı ülkelerde de dağıldığı için, herbir haberi ancak Sovyetlerin faydasını gözeterek yazdıklarından bunlardan Sovyet ülkesi hakkında açık malumat edinmek çetin bir iş olsa da, merkezden uzakta yayımlanan, yabancı ülkelere çıkmayacağı, yabancılar tarafından okunmayacağı belli olan bölgesel gazetelerde Sovyet hayatının içyüzü pek net görünmektedir. Elbette bu gazetelerde de Sovyet ülkesinde hayat kötü veya Sovyet ülkesinde açlık var gibisinden haberlere rastlamazsınız. Bu gazetelerden böyle haberleri beklemek boşadır. Fakat bu gazetelerde yer alan kolhoz haberleri oradaki hayatı aynada gösterir gibi yansıtır. İşte bu gazetelerden birkaç haberi aktarıyorum: "Toymazı bölgesi (Başkurdistan) Şaran köyü kulaklarından Latipov tarladan başak kestiğinde yakalanıp mahkemeye verilmişti. Başkurdistan Yüksek Mahkemesinin seyyar şubesinin kararıyla kulak Lati-

eden bir nevi güncel kronik şeklinde oldukları için bu yayınlar değerli bir araştırma kaynağı oluşturmaktadır.[87]

pov'un devlet malını çaldığı ve kendisinin sınıf düşmanı olduğu dikkate alınarak idam cezasına mahkûm edildi." (*Krasnaya Başkiriya*, 14 Temmuz 1933.) … Aynı gazetenin 20 Temmuz sayısında Minzele bölgesi Yarış kolhozu tarlasından çalınan 10 salkım patatesi konu edinen 85 satırlık bir makalede, sınıf düşmanlarına karşı acımasızca mücadele etmek gerektiği delillerle anlatıldıktan sonra, kamu malını koruma işini iyi organize edememiş kolhoz reisinin mahkemeye çıkarılması talep edilmiştir. … Ekin tarlasından başak kesmek, Bolşeviklerden önce görülmemiş bir vaka olduğu gibi, hatta Bolşeviklerin ilk devrinde - henüz halkı kolhozlaştırmadan - böyle işler olmamıştı. Kapitalist ülkelerde de böyle bir durum söz konusu değildir. Doğru, eski zamanlarda köylerde turp, salatalık, kavun tarlalarını hırsızlıktan korumak gibi durumlar oluyordu. Fakat çavdar, buğday tarlalarının korunması, görülmemiş bir haldir. Halbuki, bugün Sovyet ülkesinde bütün tarlalar, Piyoner grupları, bekçiler ve bunların üstüne milis kuvvetleri tarfından korunmaktadır. Neden mi? Çünkü halk ekini çalmaktadır. Bu kadar sıkı korumaya rağmen, kolhoz üyeleri geceleyin kolhoz tarlalarından başak kesmektedirler. Halbuki Sovyet kanuna göre kolhozcular, güya bir devlet idaresi çalışanları gibi sayılmaktadır. Bunlara iş gününe göre maaş verilir. Bu maaşın mikdarı, kolhozun mahsulüne bağlıdır. Kolhoz ne kadar zenginleşirse, kolhoz üylerinin de o kadar çok maaş alması gerekir. Fakat kolhoz üyeleri, çok sert cezaya rağmen - Sovyet kanununa göre, devlet malını çalan idam edilmektedir - gece gündüz kolhoz tarlalarından başak kesmekle meşgul. Halkı bu işe mecbur eden şey, sadece açlık olabilir. Demek ki, ya bu yıl kıtlık var, ya da hükûmet halkın elinde olan bütün ekini toplamaktadır. Bu yüzden kolhoz üyesinin yiyeceği yok. - Öyle de ölüm, böyle de ölüm, belki görmezler - diye halk başak kesiyor. Sovyet ülkesindeki halkın hâli, engin denizin kuvvetli dalgaları ile bir taraftan öbür tarafa fırlayan geminin hâline benzer." (M. Ş. "Sovyet Ülkesinde Açlık Var Mı?" *Yeni Millî Yol*, S. 10, Ekim 1933, s. 15-19).

87 Bunların henüz yeterince incelenmiş olduğu söylenemez. Bu konuda ancak birkaç çalışma mevcuttur: Şule Güngör, *Yaña Millî Yul (Yeni Millî Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli)'nin Siyasi Görüşleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994; Meryem Özer, *Kırım Tatarlarının Emel Dergisindeki Siyasi ve Kültürel Faaliyetlerinin İncelenmesi (1930-1998)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M. Ü. Türkiyat Araştırmaları, Enstitüsü, İstanbul 2003. (Bu yazıda *Yeni Millî Yol* ve *Emel* dergilerinden yapılan alıntılar, Ş. Güngör'ün ve M. Özer'in tezlerinden aktarılmıştır.)

Bu dergilerde Stalin iktidarının baskıcı ve insan haklarını hiçe sayan yönetim tarzı, kurulan sosyalist düzenin toplumsal ve ekonomik düzeyde getirdiği yıkım, yalan propaganda, siyasi terör, halkın ıstırabı ve Sovyetlere direnişi gibi temalar vurgulanmış; Sovyetlerin Rus şovenliğini ve sömürgeciliğini yeni komünist yöntemlerle devam ettirdikleri ve gaddarlık bakımından Çarlık dönemini bile aştıkları, özellikle Türk ve Müslüman azınlıklara karşı sistemli yok etme (maddi ve manevi olarak) siyasetinin güdüldüğü söylenmiştir. Millî azınlıkları ezme yöntemleri olarak suni sınırlar çizerek ve çeşitli bölgelere eşit olmayan haklar tanıyarak "böl ve yönet" prensibini uygulayan idari taksimat; Rusları her bölgede çoğunluk duruma getirmeye yönelik iskan politikaları; gayri Rusların millî hayat tarzlarını çökerten ve onları fiziksel açıdan imhaya kadar götüren ekonomik politikalar; Ruslaştırmaya yönelik dil, eğitim ve kültür politikaları; dinsizlik propagandası; aydınları hedef alan temizlemeler gibi hususların altı çizilmiştir. Bireyleri ve halkları esaret altında tutan rejim olarak Sovyet iktidarına ve bunları meşrulaştıran ideoloji olarak komünizme lanet okunmuş; Stalin figürü, Türk ve Müslüman düşmanı zalim despot ve eli kanlı katil imajı ile özdeşleştirilmiştir.[88]

88 Örnek olarak, *Yeni Millî Yol*'dan bazı parçaları aktaralım: "Güvenirliğine şüphe olmayan Alman haberine göre, Yedisu'daki Kazakların üçte biri açlıktan ölmüştür. İnsan eti yeme, sıkça görülen manzaralardan. Şehirlerde ve demiryolu istasyonlarında cesetler yerlerde yatıyorlar. Yaza girince açlık daha da şiddetleneceğinden, açlıktan ölümler daha da artacaktır. Bu açlığın öncelikle ve en acımasızca göçebe Kazakları etkilemesi doğaldır. Bütün hayatları hayvan besiciliğine dayanan Kazakların hayvanlarının hemen hemen tamamını Bolşevikler gasp ettiler. "Sosyalist kuruluş" için bir kıymeti bulunmayan Kazaklara, şüphesiz, yardım etmeyeceklerdir. Yedisu Kazaklarının faciası Kızıl basına da yansıtılmamaktadır. Besin maddesinden ne varsa Kızıl askere ve sanayi merkezlerine gönderilmektedir. Rusların Türkleri sistemli bir hareketle imha etme siyaseti daha ne zama-

Benzer yayın faaliyetleri 1920'li yılların sonunda, 1930'lu yılların başında kısa bir süre Türkiye'de de yürütülmüş ise de,[89] Sovyet-Türk dostluğunun söz konusu olduğu bu dönemde bu faaliyetler Türkiye'de resmî olarak desteklenmemiş, hatta 1931'de bunlara son verilmiştir.[90]

na kadar devam edecek?" ("Açlığın Pençesinde", *Yeni Millî Yol*, S. 3, Mart 1933, s. 8-9) "Dostumuz *Yaş Türkistan*, 71. sayısında "Sovyet hükûmetinin açlık siyasetine ait materyallerden" başlıklı yazısında *New York American* gazetesinin Ağustos sayısından Paris'te Milyukov'un çıkardığı *Poslednie Novosti* gazetesinin 29 Eylül sayısına aktarılan bir makeleyi incelemektedir. Makalenin yazarı, Amerikalılaşan fakat Bolşevizme düşkün bir Ukraynalı mühendis olup, 1931-1933 yıllarında Rusya'da çalışmıştır. Bu kişi, Sovyet hükûmetinin "Emekçilere ve gayri Ruslara özgürlük" siyasetinin içyüzünü anladıktan sonra Bolşevizmden bezip Amerika'ya dönmüş ve Rusya'da görüp işittiklerini yazmaya başlamıştır. Bu kişi, Sovyet hükûmetinin açlık siyaseti hakkında Çilebi traktör fabrikası müdürü, Stalin'in son eşinin akrabası Luvin adlı kişinin söylediklerini aktarmaktadır: "Açlık bizim için (Sovyet hükûmeti için) Ural, Batı Sibirya ve İdil boyunda pek faydalı oldu. Buralarda açlıktan çoğunlukla gayri Ruslar öldüler. Onlardan boşalan yerlere İç Rusya vilayetlerinden muhacirler gelip yerleşti. Biz, tabii ki, milliyetçi değiliz. Fakat gerçekçi olarak bunun gibi olumlu getirileri dikkate almadan edemeyiz. Yabancı ülkelerdeki Slav (Rus) ahalisi kendi menfaati için zorunlu olarak Sovyet tarafdarı olmaktadır. Diğer taraftan, gayri Rus milletler, din ve ırk bakımından Afganistan, İran, Türkiye ve diğer Asya ve İslam ülkeleri ile bağlantı içindeler ya da onlardan yardım aramaktadırlar. Ruslara nazaran gayri Ruslar daha çok kırılmaktadır. Çünkü Bolşevik tecrübelerine, özellikle göçebelikten yerleşik hayata geçirme tecrübesine onların dayanıklılığı, Ruslara göre daha azdır." ("Memleketimizde Açlık Siyaseti", *Yeni Millî Yol*, S. 11, Kasım 1935).

89 İstanbul'da Mehmet Emin Resulzade'nin başyazarlığında yayımlanan *Yeni Kafkasya* (1923-1927), *Azeri-Türk* (1928-1931), *Odlu Yurt* (1929-1931), *Bildiriş* (1929-1931; Mustafa Çokay, Osman Hoca ve Zeki Velidi Togan'nın çıkardığı *Yeni Türkistan* (1927-1931), Ahmet Caferoğlu'nın çıkardığı *Azerbaycan Yurt Bilgisi* (1932-1934). Ayrıca, Türk Ocağı'nın yayını olan ve 1911'den beri çıkan *Türk Yurdu* dergisi de Dış Türkler konusuna yoğun ilgi göstermiştir. Stalin'le bir dönem yakın ilişkileri olan M. E. Resulzade, *Yeni Kafkasya* dergisinde Sovyetlerdeki siyaseti eleştiren "Stalin"e Açık Mektup" yazısını yayımlamıştır.

Sovyetler Birliği ile ilişkilerin bozulması ve soğuk savaş dönemine girilmesi ile Türkiye'de Sovyet karşıtı faaliyetler serbest bırakılır. 1930'lardan sonra Avrupa'daki göçmen Türk aydın gruplarının hemen hemen hepsi Türkiye'ye yerleşir ve faaliyetlerini burada sürdürür.[91] Bu grupların Türkiye'de giriştikleri yayınlarda ortaya koydukları Sovyet yorumu, 1930'larda geliştirilen yaklaşımı de-

90 931'de *Yeni Türkistan, Azeri-Türk, Odlu Yurt* ve *Bildiriş* kapatılmış, M. E. Resulzade Avrupa'ya gitmek zorunda kalmıştır. Yalnızca, bilimsel bir dergi olan *Azerbaycan Yurt Bilgisi* yayın hayatını sürdürebilmiştir. 1931 yılında Türk Ocağı da kapatılmış ve *Türk Yurdu* yayınına ara vermiştir. Bununla beraber Rusyalı Türk aydınlarının Avrupa'daki yayınları Türkiye'ye ulaşmış ve Türk okurlar tarafından takip edilmiştir. (Bu hususu Mithat Atabay belirtmektedir: *II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Milliyetçilik Akımları,* İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005, s. 239.) Türkiye'de Dış Türkler konusu, 1930'ların başında ve II. Dünya Savaşı sırasında yayımlanan Türkçü dergiler tarafından da işlenmiştir. (*Atsız Mecmua*, *Orhun*, *Ergenekon*, *Bozkurt*, *Doğu, Gök-Börü, Türk Amacı* gibi dergiler, bir de *Türk Yurdu* da 1942-1943'te tekrar yayımlanmıştır) Bu dergilere Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Akdes Nimet Kurat, Cafer Seydahmet Kırımer, Ahmet Caferoğlu gibi Rusya kökenli Türk aydınları yazılarıyla katkıda bulunmuşlardır. Bu konuda bk. Mithat Atabay, *age.*; G. Soysal, *age.*

91 Örneğin, Ankara'da 1949'da Azerbaycan Kültür Derneği kurulmuş ve 1952'de *Azerbaycan* dergisi çıkmaya başlamıştır. *Emel* dergisi 1960'tan itibaren Ankara'da, 1962'den itibaren İstanbul'da yayımlanmış; yayın hayatı 1998'de sona ermiştir. 1964'ten beri İstanbul'da *Birleşik Kafkasya* dergisi çıkmaktadır. Aynı zamanda Avrupa'daki faaliyet te devam etmiştir; Avrupa'da çıkan yayınlar arasında en mühimi olarak Münih'te Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsü tarafından Türkçe olarak çıkartılan *Dergi* (1955'te yayına başlamıştır) zikredilmelidir. Türkiye'de Sovyetler konusunda yazılan eserlerin çoğunda bu dergiye göndermeler görüyoruz. Türkiye'de Rusya kökenli göçmenlere daha sonra komünist Çin'den gelen Doğu Türkistanlı göçmenler de katılmıştır. İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra'nın önderliğinde 1960'da Doğu Türkistan Göçmenler Derneği kurulmuştur. 1984'ten beri *Doğu Türkistan Sesi* yayımlanmaktadır. Doğu Türkistanlıların faaliyetleri de Türkiye'de komünizm konusundaki tasavvurların şekillenmesinde katkıda bulunmuştur.

vam ettirir.[92] II. Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'nde bazı Türk halklarının topyekûn sürülmesi, Türkçülerin Stalin siması ve Stalinist rejimin kötülükleri konusundaki olumsuz hissiyat ve görüşlerine yeni boyutlar katar.[93] Komünizmin Sovyetler Birliği'ndeki Türklere uyguladığı zulmün yanı sıra Türkiye için oluşturduğu tehdit meselesi de üzerinde önemle durularak işlenir.[94]

92 *Emel* dergisinin 1965 yılındaki bir sayısında Müstecip Ülküsal, komünizmin ne olduğunu açıklarken aslında kendine özgü vasıflarıyla Stalinci devlet sistemini tasvir eder: Ülküsal'a göre, komünizm, milliyet ve din düşüncesini yok eden, özel mülkiyeti kaldıran, bütün insanları ve işleri Komünist Partisine bağlamak isteyen, komünist sistemi gerçekleştirerek bu sistemin dışında kalan bütün iktisadi ve sosyal doktrinlerin uygulanmasını yasaklayan, her türlü düşünce ve inançları önlemek isteyen, bu yasaklara karşı gelenleri ortadan kaldıran, her türlü faaliyeti bir merkezden idare ederek kontrol altına almak düşüncesidir. (M. Ülküsal, "Komünizm ile Savaş Nasıl Yapılır?", *Emel*, S. 28, 1965, s. 1).

93 Sürgünler konusunda ifade edilen görüşler ve vurgulanan hususlar şöyledir: düşmanla iş birliği suçlaması gibi haksız gerekçeler gösterilerek gerçekleştirilen bu sürgünler, aslında siyasi sebeplere (Ruslar ve gayri Ruslar arasında nüfus dengesini kurma, sınır bölgelerini Türkiye'ye yakınlık hisseden halklardan boşaltma) dayanmıştır. Sürgün edilenlere karşı son derece gaddarca davranılmış ve bir imha politikası güdülmüştür. Gayri insani şartlarda gerçekleşen nakil esnasında verilen kayıpların yanı sıra insanlar sürgün yerlerinde de çok ağır koşullara maruz bırakılmışlar; üstelik, bundan sonra vatandaş hakları konusunda sert ayrımcı muameleye tabi tutulmuşlar, kültürel varlıklarını koruma vasıtalarından yoksun bırakılmışlardır. Sürgüne uğrayan Kırım Tatarlarının yayın organı olan *Emel* dergisi, bu konularda kapsamlı bilgi veren kaynak olarak öncelikle belirtilmelidir. Ayrıca bk. Mahmut Aslanbek, *Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası,* Ankara: Çankaya Matbaası, 1952; Necip Hablemitoğlu, *Yüzbinlerin Sürgünü: Kırım'da Türk Soykırımı*, 3. bs., İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004.

94 Örneğin, *Emel* dergisinde yer alan aşağıdaki paragraf bunu şöyle dile getirir: "Milliyetçi ve Türkçü kişiler, dergiler ve teşekküllerle birlikte kutsal ortak savaşımızın gayesi, komünizm ütopyasından ve bu uğurda yapılan işkence, zulüm ve genositten yalnız esir ve mazlum kardeşlerimizi kurtarmaya çalışmak değildir; aynı zamanda etrafına ve girdiği yere musibet ve felaket saçan bu zalim rejimin Türkiye'mize yerleştiği takdirde yapacağı tamiri imkânsız cinayetleri misalleriyle gençlik ve halk kitlelerine anlatmaktır. Kendilerini bundan korumak, kurtarmak için ortak savaşa katılmalarını istemektir. Kardeşler arasında ayrılık ve düşmanlık yaratmaya çalışanlara karşı iyi niyetli fakat gafil veya nemelazımcı münevver vatandaşları uyarmak ve millî cephe olmaya çağırmaktır." (*Emel*, S. 60 (Eylül-Ekim 1970), s. 2).

Süreli yayın faaliyetleri bir yana, Rusyalı Türk aydınların Türkçü Sovyet yorumunun oluşumundaki esas katkısı, Sovyetler Birliği'ndeki Türkler konusunda yazdıkları bir dizi müstakil eser aracılığıyla olmuştur.[95] Rusyalı Türk aydınların Sovyet düzeni

95 Bu eserlerin belli başlıları şunlardır: Zeki Velidi Togan, *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistanın Vaziyeti*, İstanbul: Türkiye Basımevi, 1940; Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, 1942-1947; Zeki Velidi Togan, *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul: Tan Matbaası, 1969; Zeki Velidi Togan, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, İstanbul: Kayı Yayınları, 1970; M. E. Resulzade, *Çağdaş Azeri Tarihi,* Ankara: Azerbaycan Kültür Cemiyeti Yayınları, 1951; Tahir Çağatay, *Kızıl Emperyalizm,* İstanbul: Yaş Türkistan Yayınları, 1958; M. E. Resulzade, *Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler,* İstanbul: Yaş Türkistan Yayınları 1959; Tahir Çağatay, *Sovyet Rusya'da Milletler Meselesi Çözülmüş müdür?*, Ankara: Yaş Türkistan Yayınları, 1971; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya,* İstanbul 1958; Baymirza Hayit, *Komünist Emperyalizmi Karşısında Türkistan*, İstanbul: Toprak Yayınları, 1962; Baymirza Hayit, *Esir Türkler: Türkistan'da Sovyet-Rus Sömürgeciliği ve Emperyalizmi, Asya'da Müslüman Halk Üzerinde Uygulanan Sovyet Sömürgeciliğine bir Örnek,* Almancadan çev. Şekip Engineri, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1966; Baymirza Hayit, *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri: Mazlum Türklerin Hayatından Parçalar*, Ankara: Kardeş Matbaası, 1971; Baymirza Hayit, *Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri*, İstanbul: Sabah, 1978; Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında: XVIII-XX. Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstilaları Devrinde Türkistan Millî Devletleri ve Millî Mücadeleleri Tarihi,* Almancadan çev. Abdülkadir Sadak, İstanbul: Otağ Yayınları 1975; Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri: Türk Tarihinin Hazin Yaprakları,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966; Müstecip Ülküsal, *Dobruca ve Türkler,* Ankara: TKAE Yayınları,

konusundaki görüşlerini sistemleştiren bu çalışmaların, Türkiye'de Türk halkları tarihinin esasını meydana getirdiği, sonraki nesil türkologların bu ilk neslin ortaya koyduğu bilgi sistemini ve söylemi temel edindiği söylenebilir.[96]

1966; Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983 vb. Dış Türkler konusundaki bilginin sistemleştirilmesi açısından Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından 1976 yılında yayımlanan *Türk Dünyası El Kitabı* (Ankara: Ayyıldız matbaası) zikredilmelidir. Dış Türklerle ilgili bir ansiklopedi görünümünde olan bu hacimli eserde çoğu Rusya kökenli olan belli başlı bütün Türkologların yazıları bir arada yer almıştır. Yukarıda saydığımız eserlerde Rus/Sovyet emperyalizmi temasının öne çıktığı başlıklardan da bellidir. Zeki Velidi Togan, Stalin dönemindeki toplumsal dönüşümü de öncelikle emperyalist hedeflere yormuştur: Togan'a göre, diktatörlük sisteminin yetkinleştirilmesi ve aşırı derecede merkeziyetçi bir rejimin kurulması, "etkili bir genişleme ve fetih uygulaması için"dir. (Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 590.)

96 Bunu öncelikle Türkoloji süreli yayınlarından takip edebiliriz: *Türk Yurdu* (1954'ten beri bazı kesintilerle yayın hayatını sürdürmüştür, hâlen yayımlanmaktadır), *Türk Dili* (1933-50 arasında Ankara'da yayımlanmış, sonra İstanbul'da devam etmiştir), *Türk Kültürü* (1962-), *Türk Kültürü Araştırmaları* (1964-), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (1979-), *Türk Dünyası Tarih Dergisi* (1987-) vb. birçok yayın, Dış Türkler konusunda Türkolojinin başlangıç devrinde benimsenen yaklaşımı devam ettiren ve benzer meseleler üzerinde duran zengin malzeme sunmaktadır. Sonraki kuşak Türkologlar arasında Kazan Tatarı kökenli Prof. Dr. Nadir Devlet'in arşiv belgelerine dayalı, zengin istatiksel veri içeren ve gerçekçi bakış açısı sunan çalışmalarıyla Türk halkları tarihi araştırmalarına yaptığı özgün katkısını burada özellikle zikretmek istiyorum. Devlet'in başlıca eserleri: *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917),* Ankara 1985; *Çağdaş Türk Dünyası*, M. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları Nu. 12, İstanbul 1989; *Çağdaş Türkiler (Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi'ne Ek Cilt),* İstanbul: Çağ Yayınları, 1993; *İsmail Bey Gaspıralı*, İstanbul 1988 ve 2. bsk. Kazan 1996; *İdil-Ural Ekspedisyonu. Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar,* Ankara 1997; *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul: Ötüken, 1998; *Studies in the Politics, History and Culture of Turkic Peoples,* İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları, 2005 vb.

3. Sovyet-Türk ilişkilerini inceleyen eserler: Soğuk savaş döneminde Türk-Rus ilişkileri meselesinin ideolojik mücadele konusunu teşkil etmiş olduğu belirtilmelidir. Bu konuda Sovyetler Birliği çözülmeden önce yazılanların genel olarak mutlak Rus/Sovyet yanlısı ya da mutlak Rus/Sovyet karşıtı görüşü savunan eserlerden oluştuğunu görüyoruz.[97] Bu literatürde iki tarafın da kendi amaçları doğrultusunda Türk-Rus ilişkileri ta-

97 Sovyet yanlısı yorumun tipik örneği olarak Cevdet Alsan'ın *Türk-Sovyet Halklarının Kardeşliği: Türk-Sovyet İlişkilerinin Kısa Bir Tarihçesi,* İstanbul: Sorun Yayınları, 1976) adlı eseri gösterilebilir. Rus/Sovyet karşıtı yaklaşımı örnekleyen eserlerden belli başlıları şunlardır: Yahya Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi,* Ankara 1953; Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi,* Ankara: Başnur Matbaası, 1968; Haluk F. Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri,* İstanbul: Ak Yayınları, 1968) (1967 yılında Rus-Türk ilişkilerini popüler tarzda anlatan bir eser için ödüllü yarışma düzenlenmiş, bu eserin "tarih boyunca Rusya komşuluğunun gelişmemizi engelleyen veya geciktiren yönlerini konu alması, … Türkiye'nin Rusya ile komşu olmaktan dolayı almaya mecbur olduğu tedbirleri, uğradığı zararları, katlandığı külfetleri anlatması" şart koşulmuştur. Gürsel'in kitabı, işte bu yarışmada birinci olan eserdir.; Ali Kemal Meram, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi,* İstanbul: Kitaş Yayınları, 1969; Samiha Ayverdi, *Türk Rus Münasebetleri ve Muharebeleri,* İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1970; Necip Fazıl Kısakürek, *Tarihimizde Moskof,* Ankara: Toker Yayınları, 1973; Kadir Mısıroğlu, *Moskof Mezalimi,* İstanbul: Sebil Yayınevi, 1974; Mehmet Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1975; Rıfkı Salim Burçak, *Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri,* Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983; Süleyman Kocabaş, *Kuzeyden Gelen Tehdit: Tarihte Türk-Rus Mücadelesi,* İstanbul: Vatan Yayınları, 1989; Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953),* Ankara: TTK Basımevi, 1991 vb. Türk-Sovyet ilişkilerini kayıtsız şartsız Sovyet yanlısı ya da karşıtı söylemlerinin dışında kalan bir tarzda ele almış olan eserler de vardır. Bunlar arasında Stefanos Yerasimos'un *Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devrinden Millî Mücadeleye* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979) adlı eseri dikkati çeker. Yerasimos, Sovyetlerle dostluğun millî mücadele için önemini vurgulamış ve Sovyet yardımının ek bir destek niteliğinde olmayıp Anadolu askeri gücünün temelini oluşturduğunu tespit etmiştir.

rihindeki belirli ögeleri öne çıkarmış olduğu, karşı görüşleri ise göz ardı ettiği gözlenmektedir.[98]

Rus/Sovyet yanlısı yorumun Sovyet görüşünün aynen aktarılmasından ibaret olduğunu söyleyebiliriz. İdeolojik tarafı ağır basan bu kopya yorumdan farklı olarak, Rus/Sovyet karşıtı yorumun belli bir tarihî ve toplumsal temele dayandığına dikkat çekmek lazım. Burada öncelikle, Osmanlı-Rus savaşlarının mirası olan toplumsal tasavvurun, yani nesilden nesle aktarılan olumsuz

98 Savunulan iki zıt görüş ana hatlarıyla şöyledir: Rus/Sovyet yanlıları, Sovyet görüşünü tıpatıp aktararak, Sovyetlerin Türklerin ulusal kurtuluş savaşına verdiği desteği vurgulamışlar, bu desteğin hayati önem taşımış olduğunu söylemişler, genel olarak Sovyetlerin Türkiye'ye karşı barışçıl ve iyi niyetli politika güttüğünü savunmuşlardır. Rus/Sovyet karşıtları ise, Osmanlı-Rus savaşları üzerinde durarak Rusya'nın tarihi boyunca Türkiye'ye karşı yayılmacı politika güttüğünü ve Sovyetlerin de aynı geleneği devam ettirerek Türkiye üzerinden sıcak denizlere açılma hevesinde olduklarını söylemişler, bu bağlamda Sovyetlerin II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'ye yöneltmiş olduğu talepler (Boğazlarda üs ve toprak talepleri) meselesini öne çıkarmışlardır. Rus/Sovyet karşıtları, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki başlangıçtaki dostluk ilişkilerine de kuşkuyla bakarak, Sovyet desteğinin önemsiz boyutta olduğunu ve zaten Sovyet dostluğunun taktik icabı başvurulan geçici ve art niyetli bir politika olduğunu savunmuşlardır. Sovyet yanlıları, Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik taleplerinden hiç bahsetmeyerek Türk-Sovyet ilişkilerinin bozulmasını Türkiye'nin "karagün dostu" Sovyetlerden yüz çevirmesi ve zamanında millî mücadeleye karşı cephe almış olan Batılı devletlere yaklaşarak dünya emperyalizminin güdümüne girmesi olarak değerlendirmişken; karşıtları Türk-Sovyet ilişkilerindeki olumsuz gidişatın yegane suçlusu olarak dünya hakimiyeti peşinde olan Sovyetlerin tehditkâr ve baskıcı tavrını göstermiş, Türkiye'nin davranışını somut Sovyet tehdidine karşı Batı dünyasının desteğini sağlayarak haklı gerekçelerle kendini güvene alması olarak anlatmışlardır. Rus/Sovyet karşıtı yorumun Türkçü mahiyeti de vurgulanmalıdır. Bu yorumu örnekleyen eserlerin çoğunda olaylar genel Türk tarihi çapında ele alınmakta, bütün Türk halklarının tarih boyunca Ruslarla ilişkileri anlatılmakta ve Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler bu geniş olgunun bir cephesi olarak görülmektedir. Sonuçta zaman ve mekân açısından çok geniş bir çerçeve yaratılarak ezeli ve ebedi bir Türk-Rus karşıtlığından ve mücadelesinden söz edilmektedir.

"Moskof" imajının rolünden söz etmek gerekir.[99] Diğer taraftan, milliyetçi/Türkçü tasavvurun Rusya coğrafyasına uzanan mahiyeti (Türklük kavramı ile Rusya'da yaşayan Türklerin de kapsanması ve dolayısıyla Türk-Rus ilişkilerinin sadece Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler olarak değil, bütün Türklük âleminin Rus dünyası ile etkileşimi olarak algılanması, bu bağlamda Rusya'daki Türk halklarının sorunları yüzünden üzüntü duyulması) kuvvetli bir etken olarak zikredilmelidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ve iç politika konularında Sovyetlere bağlı olarak yaşadığı sıkıntılar da (Sovyetlerin dış politikayı yürütme tarzına belirgin bir sertlik ve baskı havasının hakim olmasından dolayı Türkiye'nin Sovyetlerle dostluk ilişkisi süresinde yaşadığı zorluklar, II. Dünya Savaşı'na ilişkin süreçler içinde Türkiye'nin üzerinde hissettiği baskılar, Sovyetlerin savaş bitiminde öne sürdüğü talepler karşısında duyulan endişe, sonraki yıllar içinde gelişen soğuk savaşa özgü kuşku ve kaygı atmosferi) Rus/Sovyetlere karşı olumsuz hissiyatın güçlü temellerini oluşturmuş olduğu söylenebilir.

Bu anlayışın belirlediği çerçeve içinde Stalin, Rusya'nın Türkiye konusundaki geleneksel istemlerini ve tehditkâr tavrını tekrar açığa çıkaran ve somut olarak biçimlendiren Sovyet lideri olarak algılanmıştır.[100] Sovyetler Birliği çözüldükten sonra ya-

99 "Moskof" kavramına ilişkin hissiyat, Rus/Sovyet karşıtı tutumda olan yazarların sıkça dile getirdiği bir konudur. Bu bakımdan özellikle Yahya Okçu'nun Rusya ve Ruslar hakkında çocukluğunda ailesinden ve çevreden duyduğu hikâyelerden etkilenerek oluşturduğu olumsuz tasavvuru anlattığı giriş yazısı ilginçtir. bk. Yahya Okçu, *age.,* s. 3-7.

100 Örneğin, Fahir Armaoğlu Sovyetlerin Boğazlarda üs ve toprak taleplerini "Rus Emperyalizminin Canlanması" genel başlığı altında "Türkiye Üzerinde Sovyet Tehdidi" alt başlığı ile inceler (F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984, s. 426-430). Stalin'den "Sovyet diktatörü" diye söz eden Feridun Cemal Erkin, Sovyetlerin Boğazlar meselesini "Akdeniz'e ve Avrupa'ya tahakküm arzusunun başlangıcı ve Türkiye'ye boyun eğdirme vasıtası" olarak gördüklerini söyler. (F. C. Erkin, *age.,* s. 366). Nejat Muallimoğlu, *Sovyet*

zılan eserlerin bir kısmında Sovyet dönemi değerlendirmesinde ve Sovyet sonrası Rusya'sına bakışta bir önceki dönemin olumsuz ve kuşkucu yaklaşımının etkili olduğu gözlenmektedir.[101]

Emperyalizmi, Balkanlar ve Türkiye, İstanbul: Muallimoğlu Yayınları, 1974, derlemesinin takdiminde Stalin'in II. Dünya Savaşı sonunda Türkiye'yi bir Sovyet peyki statüsüne getirmeye teşebbüs ettiğini söyler (s. 15). Taha Akyol, "Bazı yazarlar, haklı olarak, Stalin'i "Petro'nun halefi" saymışlardır" diye belirtir. (Taha Akyol, *age.,* s. 76). Feridun C. Erkin, kitabında kendi tecrübesinden edindiği izlenimlere de dayanarak Stalin dönemindeki Sovyet dış politika yürütme tarzının bir tasvirini de sunar ve bu tasvirin içinde Stalin'in diplomasi alanında sergilediği özelliklerini ortaya koyar. Erkin'e göre, Sovyet diplomasisi, dünyada kabul gören müzakere adabına tamamen aykırı bir şekilde ve geleneksel Rus usulüne uygun olarak ani değişiklikler (had gerginlik ile suni ve zaruri yumuşaklık, yıldırma ve genişleme), esrarlı tavırlar, öbür tarafı yıldırmaya yönelik psikolojik baskı yöntemleri ile karakterize edilir. Erkin'in Stalin'in davranışları ile ilgili aktardığı detaylardan kurnaz bir diplomat portresi ortaya çıkmaktadır. Stalin, Sovyet heyeti tarafından genel olarak sert ve taviz vermez havada yürütülen müzakereler sürecini çoğunlukla seyirci konumunda takip etmeyi, fakat gerginlik dozu iyice yükselerek karşı tarafın asabının bozulduğu ve müzakerelerin tıkandığı anlarda bizzat müdahale ederek uysal ve yumuşak görüntü sergilemeyi, hoş sözler söyleyerek, gerekirse kimi tavizlerde bulunarak gerginliği yatıştırmayı adet edinmiştir.

101 Örneğin, Tahir Tamer Kumkale, *Tarihten Günümüze Türk-Rus İlişkileri,* İstanbul: Harp Akademileri Basım Evi, 1995; Saime Yüceer, Millî *Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri,* Bursa: Ekin, 1997; Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi,* İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998. Olumsuz yaklaşımın kalıcılığını yukarıda sözünü ettiğimiz toplumsal faktörlere bağlayabiliriz. Prof. Dr. Mehmet Saray'dan yapacağımız alıntı bunun hakkında fikir vermektedir: "…neticede, bu tarihî gerçekler ister istemez Türklerin hafızalarında unutulması güç menfi izler bırakmıştır. Türk halkı, nesilden nesile Rusların (Moskof'un) gösterdiği düşmanlığı ve yaptığı tahribatı anlatmıştır. Bilhassa Rus işgali ve idaresi altında yaşamakta olan milyonlarca Türk'ün çektiği çile Türk halkını son derece üzmüştür. Bu arada, Cumhuriyet döneminde Türkiye'ye komünizmi sokmak için Sovyetlerin gösterdiği gayret ve hasmane tavır, Türk halkının hafızasında kötü izler bırakmıştır. … Rus dostlarımızın, 500 yıllık münasebetlerimiz esnasında bize çektirdikleri sıkıntılar dolayısıyle, böyle bir dostluk ilişkisini samimi olarak geliştirmek için gereken teşebbüsü yapmaları gerekmektedir. Zira, bu 500 yıllık ilişkilerde daha çok zarar gören ve haksızlığa uğrayan taraf olarak biz böyle bir dostluk girişimini onlardan bekliyoruz." (M. Saray, *age.,* s. 255-256).

Bununla birlikte daha nötr bir tavrı ve sorgulayıcı yaklaşımı benimseyen çalışmalar da yapılmıştır.[102] Bu yeni yönelimi örnekleyen eserlerde Stalin de daha soğukkanlı bir bakış açısıyla ele alınmaktadır.[103]

102 Örneğin, Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923),* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997) adlı eserinde incelediği dönemde Sovyetlerin ve Türkiye'nin birbirleriyle ilgili tavırlarının pragmatik yaklaşımla belirlendiği ve iki tarafın da öncelikle kendi güvenliğini sağlamakla meşgul olduğu sonucuna varır. Aşağıdaki çalışmalar da Sovyet-Türk ilişkilerini eski yaklaşımlardan farklılaşan tarzda aktarmaktadırlar: A. Suat Bilge, *Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964,* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992; Erel Tellal, *Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri, 1953-1964,* Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2000; Raşid Tacibayev, *Kızıl Meydan'dan Taksim'e: Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri, 1925-1945),* İstanbul: Truva Yayınları, 2004.

103 Örneğin, Ali Suat Bilge, Stalin'in Türk-Sovyet ilişkilerindeki yerini şöyle özetler: "Stalin Türk-Sovyet ilişkilerinde iki defa çok etkili olmuştur. 1921 Anlaşması yapılırken Rusya ile Türkiye arasında sınırın çizilmesinde öncelikli bir rol oynamıştır. 1921 Anlaşması görüşmelerine katılan Türk temsilcileri Türkiye ile Sovyetler arasındaki sınırın Stalin'in eli ile çizildiğine tanıklık ediyorlar. Sonradan eli ile çizdiği sınırın değiştirilmesini Potsdam konferansında kendisi istemiştir. Stalin, Sovyetler Birliği'nin dolayısıyla Türk-Rus ilişkilerinin kaderine şahsen tam hakim miydi? Kendisiyle görüşme imkânına sahip olmuş yabancılar Stalin'in portresini korkunç bir diktatör ile Politik Büroda öncelikli bir lider olma arasında çok farklı bir görünümde çiziyorlar. … Ancak ölümünden sonra Sovyetler Birliği politikalarının değişmesinde evvelce yapılmış birçok kusurlar Stalin'e yüklenmiştir. Bu arada Türkiye'den toprak ve Boğazlarda üs isteme hatası da kendisine mal edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin bu konulardaki haksız isteklerinden vazgeçmesi ancak Stalin'in ölümünden sonra ifade edilmeye başlanmıştır." (Ali Suat Bilge, *age.,* s. 336-337).

Stalin simasının ve Stalinizm diye Batılı anlamda tanımladığımız tarihî olgunun Türkiye'deki fikir hayatında bıraktığı izlerini de bu şekilde gözden geçirdikten sonra sonuç olarak şunlar söylenebilir: her toplumda Stalinizme karşı gösterilen ilgi ve tepkinin o toplumun iç sorunlarıyla yakından ilgili bir renk aldığını ve bazen bir iç hesaplaşma, kendini sorgulama eylemi ile eşdeğerlik kazandığını görüyoruz. Doğal olarak, bu husus öncelikle eski Sovyet toplumu için geçerlidir; fakat dışarıdaki toplumlarda da Stalinizm üzerine düşünmenin bazen iç hesaplaşmaya doğru meyil kazanması söz konusu olmaktadır. Örneğin, Batı'da kimi bilim adamları Stalinizm üzerinden Batı'nın entellektüel ve toplumsal dinamiklerini sorgulamışlardır. Türkiye'de de Stalinizm daha ziyade Türkiye toplumu için öncelik arz eden alanlarda (örneğin kalkınma sorunu) gündeme gelmiştir. Bu durum, genel olarak Sovyet tecrübesinin ve onun çekirdeğini oluşturan Stalinizm olgusunun evrensel tarih için arz ettiği anlamla ilgilidir.

Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri

Ş. Can ERDEM[*]

Stalin (1879-1953), Türk-Sovyet ilişkilerinde 1934 yılına kadar olan süreçte erişilen doruk noktasından aşağıya inmeye başlanan döneme damgasını vurmuştur. Başlangıçta pek hissedilmeyen bu iniş, özellikle Montreux Antlaşması'ndan sonra belirgin bir hâl alacak ve savaş yaklaştıkça gizlenmez hâle gelecektir.[1]

Montreux görüşmeleri esnasındaki Rus tutumu, Türk-Rus ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Zira Rusya, Lozan'da Boğazların her devletin savaş gemilerine mutlak şekilde kapalı olması ve Boğazların sadece Türk kontrolü altında bulunması tezini korumakta iken bu defa, Boğazların Karadeniz'e sahildar devletlerin harp gemilerine tamamen açık olması tezini savunmuş ve ayrıca Boğazlar üzerinde Türkiye'nin tek söz sahibi olması düşüncesinden uzaklaştığını da ortaya koymuştur.[2] Boğazlar Konferansının başlamasından birkaç gün önce 20 Haziran 1936'da,

[*] Dr. Ş. Can Erdem, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara 1991, s. 133.

[2] Kâmuran Gürün, *age.,* s. 151.

Sovyet Büyükelçisi Karahan'ın verdiği bir nota, Türkiye'nin Sovyet tezlerine karşı çıkan tutumunu onaylamadıklarını ve sert biçimde eleştirdiklerini göstermektedir. Notada, Türkiye'nin yaklaşımının "SSCB'ye karşı pek dostça olmadığı" da belirtilmektedir.[3] Ankara'nın 1936 yılından sonra daha çok İngiltere'ye ayak uydurması ve Moskova ile Londra arasında bir denge sağlaması, Türk-Sovyet ilişkilerinde soğukluk doğurmuş, bu da 1939'da bir sarsıntıya varacak sürecin başlangıcı olmuştur.[4] 20 Temmuz 1936 tarihinde imzalanan Montreux Boğazlar Sözleşmesi[5]'nden itibaren iki ülke ilişkilerinde, itimat ve samimiyetin hızla azaldığı belli olmaktadır. Türkiye'nin Batı ülkeleriyle yakınlaşması, bu ülkelerle ilişki ve iş birliğinin artması, Rusya'yı memnun etmemiştir. Ruslar, Türkiye'nin, kendilerinden başka hiçbir devletle dostluk kurmamasını isterken, Boğazların ortak savunması gibi, eski Çarlık Rusya'sının klasikleşmiş taleplerini de ortaya koymaya başlamış, bu da Türkiye'nin Batı'dan gelen iş birliği taleplerine daha sıcak bakmasına yol açmıştır.[6]

Birlikte hareket eden Almanya ve İtalya'ya karşı (Mihver) bir blok oluşturma çabaları içinde İngiltere, Fransa, Türkiye ve Stalin Rusyası da yer almıştır. Ancak İngiltere ve Fransa'nın Hitler'i doğuda serbest bırakmak gibi bir politika takip etmesinden şüphelenen Stalin, 10 Mart 1939'da Komünist Partisinin 18. Kongresi'nde şunları söylemiştir: "Fransa ve İngiltere, Avusturya ve Çekoslovakya'yı feda ederek, Almanları gittikçe doğuya doğru itmekte, ona kolay bir av vaat ederek, Bolşeviklerle bir savaş başlatın diğer her şey kendiliğinden halledilecektir, demektedirler. Bu âdeta bir teş-

3 İsmail Soysal, "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi", *Belleten*, C. XLV/1, S. 177, (Ocak 1981), s. 126.

4 İsmail Soysal, *age.,* s. 126.

5 Mehmet Gönlübol-Cem Sar,"1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990)*, Ankara 1993, s. 124.

6 Kâmuran Gürün, *age.*, s. 168-169.

vike benzemektedir. Bununla beraber şurası kaydedilmelidir ki, adem-i müdahale politikası taraftarlarının başladığı büyük ve tehlikeli oyun kendileri için ciddi bir akametle sona erebilir."[7]

19 Ağustos 1939'da Stalin, Politbüro'da Almanya ile bir anlaşma yapmak niyetini açıklamış, bu mülahazalarla hareket eden Sovyet Rusya 23 Ağustos 1939'da Almanya ile bir Saldırmazlık Paktı imzalamıştır. Bu anlaşma Türk-Sovyet ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Almanya'ya karşı İngiltere ve Fransayla hareket etmesi beklenirken herkesi şaşırtarak Almanlarla ittifak yapan Stalin, Alman Dış İşleri Bakanı Ribbentrop'la yaptığı bir görüşmede, İngiltere'nin Türk politikacıları satın almak için 5 milyon sterlinden fazla para verdiğini söyleyebilecek kadar ileri gitmiştir.[8]

Hiç beklenmedik bu gelişme -Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı–, ümitlerini Moskova müzakerelerine bağlamış olanları hayal kırıklığına uğratmıştır. Aynı zamanda Türk dış politikasının hesaplarını da bozmuştur. Çünkü bu pakt, Türkiye'nin kuzeyindeki emniyeti ortadan kaldırıyordu.[9] Bu durumda Türkiye Sovyetler Birliği ile Batı dünyası arasında bir tercih yapmak zorunda kalmış ve kendi çıkarları açısından Sovyetlerle Batı arasında bir köprü vazifesi görmeye karar vermiştir.[10] Sovyet politikasındaki değişiklik kısa zamanda kendini göstermiş, 4 Eylül'de Sovyet büyükelçisinin verdiği notada, tamamen değişmiş olan milletlerarası durumun Sovyetlerle Türkiye arasındaki dostane münasebetler meselesini, daha başka bir tarzda ele almayı gerektirdiği vurgulan-

7 Kâmuran Gürün, *age.,* s. 176; Rıfkı Salim Burçak, *Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri*, Ankara 1983, s. 49-50.

8 Kâmuran Gürün, *age.,* s. 183.

9 Yuluğ Tekin Kurat, "Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası (1923-1973)", *Belleten*, C. XXXIX, S. 154, (Nisan 1975), s. 270.

10 Yusuf Sarınay, *Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve Nato'ya Girişi*, Ankara 1988, s. 15.

mıştır.[11] Ankara da her şeye rağmen Sovyetlerle bir anlaşma yapılabileceğini düşünmüştür. 15 Eylül'de bu hususta daveti kabul eden Türkiye'nin amacı yalnızca Türk Sovyet dostluğunu korumak değil, aynı zamanda, Sovyetlerle Batılılar arasında kopan bağları onararak, iki dostluğu bağdaştırmaktır.[12] Sovyetler Birliği ve Almanya ise Türkiye'yi Batılılarla iş birliğinden vazgeçirip mutlak tarafsızlık politikasına döndürmeyi amaçlamışlardır. 25 Eylül'de Dış İşleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu başkanlığında Moskova'ya varan Türk heyetine, bir ittifak anlaşması yapılabilmesi için kabul edilmesi güç şu şartlar ileri sürülmüştür:

1. İngiltere ve Fransa ile girişilen ittifak müzakerelerinin istişareye çevrilmesi,

2. İngiltere ve Fransa'nın Sovyetler Birliği ile savaşa girmesi hâlinde üçlü ittifakın geçersiz sayılması,

3. Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktı'nın gereği olarak yapılacak pakta "Alman ihtirazi kaydı"nın konulması,

4. Boğazların Türkiye ve Sovyetler Birliği ile beraber savunulması,

5. Montreux Boğazlar rejimine Karadeniz'e sahili olmayan devletlerin Boğazlardan geçemeyeceğine dair garantinin eklenmesi.[13]

11 Yusuf Sarınay, *age.,* s. 16.

12 Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara 1968, s. 139.

13 Yusuf Sarınay, *age.,* s. 17; İlk görüşme 26 Eylül'de başlamış fakat Alman Dış İşleri Bakanı Ribbentrop'un Moskova'ya gelmesi üzerine görüşmelere ara verilmiştir. 1 Ekim'de tekrar başlayan ve Stalin'in de hazır bulunduğu görüşmelerde Sovyet istekleri açıklanmıştır. Bundan sonra 13 ve 16 Ekim'de yapılan görüşmelerde Sovyet istekleri değişmiştir. Moskova görüşmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Feridun Cemal Erkin, *age.,* s. 140-148; Feridun Cemal Erkin, Stalin'in görüşmelere katılmasını şöyle yorumlamıştır: "Komünist âleminin en yüksek lideri Türkleri kollamak ve onların, birinci oturumda Molotov tarafından Boğazlar hakkında yapılan talep yüzünden sarsılan güvenini yeniden kazanmak amacıyla bütün sevimliliğini, nezaketini ve uysallığını ortaya koydu." Yine Erkin'in belirttiğine göre Stalin, Saraçoğlu'nun azimli müzakeresi karşısında, "Saraçoğlu yoldaş tamamıyla haklıdır. Bu taslak çok kabaca ele alınmıştır." diyerek geri adım atmış ve müzakerelerin kesilmesini önlemiştir. Yazar bunu, Stalin'in mizacına has bir tezahür olarak değerlendirmektedir. Ancak Stalin'in bu davranışlarını ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Müzakere sanatında usta olan Sovyet devlet adamları Türk heyetine karşı türlü taktikler uygulamışlardı. Hatta Stalin, başka devletlerin ülkeleri üzerinden Türkiye'ye toprak verme vaadinde bile bulunmuştu. Stalin'in tavizkâr tavırları bu çerçeve içinde değerlendirilmelidir. Rıfkı Salim Burçak, *age.*, s. 90.

Sovyet isteklerini kabul etmeyen Saraçoğlu, 17 Ekim'de Moskova'dan ayrılmıştır. Saraçoğlu'nun Moskova ziyareti ve görüşmeleri 1920'den beri devam eden Türk-Sovyet münasebetlerinin kötüleşmesinde bir dönüm noktası olmuştur.

Sovyet isteklerinin Türkiye'yi kısa zamanda Sovyet nüfuzu altına sokacağını düşünen Türk hükûmeti 19 Ekim 1939'da daha önce kararlaştırılan esaslar dahilinde Türk-İngiliz-Fransız ittifakını imzalamıştır.[14] Böylece Batılılarla ilk ittifak antlaşmasını imzalayan Türkiye, onlarla ortak hareket etmeye başlamıştır. Diğer yandan Sovyetler Birliği ile anlaşamamış olmasına rağmen, yine de bu devletle ihtilafa düşmekten kaçınmıştır. Sovyetler Birliği ise, Türkiye'nin Batılı devletlerle ittifak yapmasını eleştirmiştir.[15]

14 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. C. (1920-1945)*, Ankara 1989, s. 591. İsmet İnönü mevcut uluslararası durumu göz önüne alarak bir 'Batı İttifakına' sıcak bakmıştır. Nitekim Türk hükûmeti "İngiliz menfaatlerini savunma hattının Türkiye üzerinden geçmesi lazım" görüşündedir ve bu doğrultuda Üçlü İttifakın imzalanmasından beş ay önce 12 Mayıs 1939'da Türk-İngiliz karşılıklı yardımlaşma deklarasyonu imzalanmıştır. Sovyetler de bunu kolektif güvenliğe karşı atılmış adım olarak nitelendirmiştir. Fransa'yla da Türk-İngiliz antlaşmasına benzer Akdeniz'de karşılıklı yardımlaşma deklarasyonu imzalanmıştır. Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktı Türk hükûmetini son derece tedirgin etmiştir. Hatta, Türkiye'ye yönelik bir Sovyet saldırısı dahi beklenmiştir. Raşid Tacibayev, *Türk-Sovyet Münasebetleri (1925-1945)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 123, 127.

15 Yusuf Sarınay, *age.*, s. 19. Molotov, Sovyetler Birliği Yüksek Şurasının 5. sesyonunda "Sovyetler Birliği'nin dış siyaseti" hakkında okuduğu rapo-

1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla başlayan II. Dünya Savaşı'nın ilk devresinde Türkiye Müttefiklere sempati duymakla beraber, "savaş dışı" bir politika takip etmiştir. Ancak 1940 Mayıs'ında Almanya'nın Fransa'ya saldırması ve İtalya'nın da 10 Ağustos 1940'da Almanya'nın yanında yer alarak Fransa'ya savaş ilan etmesiyle savaş Akdeniz bölgesine yayılmıştır. Bu durumda, üçlü ittifak antlaşmasına göre Türkiye'nin savaşa girmesi gerekmiştir. Nitekim İngiltere ve Fransa, Türk hükûmetinden savaşa girmesini istemişlerdir. Türkiye durumu Sovyetler Birliği'ne bildirdiği zaman Sovyet Dış İşleri Bakanı Molotov'un sert tepkisi ile karşılaşmıştır.

Bu nedenle Sovyetler Birliği ile çatışmaktan çekinen Türkiye, "savaş dışı" konumunu koruyacağını ilan etmiştir. Gerçekten de 1939 Moskova müzakerelerinden itibaren Sovyetlerin Türkiye'ye karşı takındığı tehditkâr tutumun sürmesi, Türkiye'nin savaşa girmemesinde etkili olmuştur. Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na girmemesi ile ilgili olarak farklı görüşler de vardır. Örneğin Niyazi Berkes bu hususta şunları yazmaktadır: "Basit gerçek ise şu: Türkiye'nin harbe girmesini isteyen devlet yoktu... Biz o zaman bunların hiçbirini bilmiyorduk. İki nedenden ötürü şimdi bile bilmiyoruz. Birincisi, Nazi Almanya'sının çökmesi üzerine içeride başlayan demokrasi muhalefetine karşı Millî Şef'in yürüttüğü çok başarılı gizleme ve yanıltma siyaseti. Nasıl demokrasiyi onun getirdiğine inandırılmışsak, savaşa da onun yüksek diplomasi becerisi sayesinde sokulmadığımıza inandırıldık. İkinci neden, yukarıda söylediklerimi kanıtlayan kimi belgeleri o zaman bilmemiş olmak ya da bilinenleri bile incelememiş olmak."[16]

28 Ekim 1940'da İtalya'nın Yunanistan'a saldırması, bu sırada Almanya'nın Romanya'ya sızması, Balkanların Alman hakimiyeti altına girmesinden korkan Sovyetler Birliği ile Almanya arasında giderek şiddetlenen bir nüfuz çatışmasına yol açmıştır. Türk-Sovyet ilişkileri bu nüfuz çatışmasıyla doğru orantılı olarak düzelmeye başlamıştır. Nihayet 1941 yılı baharında Almanya'nın Yugoslavya, Yunanistan ve Ege adalarını işgal etmesi Alman-Sovyet ilişkilerinin bozulmasına ve Türk-Sovyet yakınlaşmasına yol açmıştır.

Buna rağmen Sovyet-Alman iş birliği sona ermeden azami kâr sağlamak isteyen Sovyetler Birliği, Türkiye'yi kendi nüfûzu altına almak amacıyla son bir deneme yapmaktan çekinmemiştir. 12-13 Kasım 1940'da Berlin'de iki devlet arasında son bir antlaşma zemini bulmak amacıyla yapılan görüşmelerde diğer isteklerle birlikte Molotov, Alman devlet adamlarından Sovyetlerin açık denizlere çıkabilmesi için Türkiye'nin Sovyet nüfuzu altına bırakılmasını ve Karadeniz'in güvenliğinin sağlanabilmesi amacıyla Sovyetler Birliği'ne Türk Boğazlarını kontrol etme yetkisinin verilmesini istemiştir. Molotov'un istekleri arasında Kars ve Ardahan bölgelerinin Sovyetler Birliği'ne bırakılması da vardır.

Hitler'in bu Sovyet isteklerini kabule yanaşmamasına rağmen, Molotov Berlin görüşmelerinden sonra Moskova'daki Alman büyükelçisine verdiği muhtırada Boğazlarda deniz ve kara üsleri verilmesi için ısrar ederek, eğer Türkiye, İngiltere ittifakın-

runda Türkiye'nin tutumundan şikâyetle, onu "kendi mukadderatını harbe girmiş muayyen bir grup Avrupa devletlerine bağlamaya karar vermek, İngiltere ve Fransa ile karşılıklı yardım paktı imzalamak ile" suçlandırmış ve "böylelikle Türkiye kendisini İngiltere ve Fransa tarafında olmak üzere, açılan Avrupa harbine katmış bulunmaktadır." dedikten sonra, "acaba, Türkiye bu hareketinden pişman olacak mı, olmayacak mı kehanetinde bulunacak değiliz." gibi tehdit savurucu bir eda ile konuşmuştu. G. Kostyuk, "İkinci Dünya Savaşının Hazırlanmasında Molotov-Ribbentrop Paktının Önemi", *Dergi,* Münih 1960, S. 19, s. 88. 22 Ekim 1939 tarihli *İzvestiya* gazetesi de, Moskova görüşmelerinin başarısız geçmesinden iki gün sonra imzalanan Türk-İngiliz-Fransız ittifakını şu sözlerle eleştirmiştir: "Sovyet hükûmeti... Sovyetler Birliği ile Almanlar arasında düşmanlık tohumlarını bir daha atmak isteyenlerin cebbar planlarını vaktinde meydana çıkardı." Raşid Tacibayev, *age.,* s. 130.

[16] Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, İstanbul 1997, s. 181-182.

dan ayrılarak İtalya ve Sovyetler Birliği yanında savaşa katılmazsa Türkiye üzerinde baskı yapılmasını istemiştir.

Berlin görüşmeleri II. Dünya Savaşı diplomasisinin en önemli olaylarından biridir, çünkü Sovyetlerle iş birliğini daha fazla sürdüremeyeceğini anlayan Hitler, Sovyetlere karşı 1940 Aralık'ında savaş açmaya karar vermiştir.

Sovyetler Birliği de Almanya ile imzaladığı saldırmazlık paktının uzun ömürlü olamayacağını anlamış ve çıkacak bir savaşta Türkiye'nin durumunu önemli gördüğü için, Alman-Sovyet ilişkileri bozuldukça Türkiye'ye karşı izlediği siyaseti değiştirmek gereğini hissetmiştir. Nitekim Bulgaristan'ın 1 Mart 1941'de Mihver'e katılması ve böylece Almanya'nın Balkanlara yerleşmesi üzerine, Türkiye'yi Almanya karşısında mukavemete teşvik etmek amacıyla daha dostça bir tavır takınmıştır. Bu yeni Sovyet politikası, ki bu devrede bütün devletlerin izlediği siyaset bir satranç müsabakasına benzetilebilir, Dış İşleri Bakanı Yardımcısı Vişinski'nin 9 Mart'ta Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Haydar Akay'a, Sovyetlerin Türkiye'nin zor durumundan yararlanarak ona saldırmasının söz konusu olmadığını, tersine eğer Türkiye'ye bir saldırı olursa, 1925 Saldırmazlık Paktı gereği Sovyetlerin anlayışlı dostluğuna güvenebileceğini bildirmesiyle kendisini gösterdi.[17] Türk hükûmeti, bu sözlerin resmen açıklanmasını isteyince 25 Mart 1941'de Türk-Sovyet ortak demeci yayımlanmıştır.[18] Sovyetler Birliği'nin kendi menfaatleri gereği Türkiye'ye karşı takındığı bu dostça tavır Stalingrad galibiyetine kadar sürmüştür.

Almanya da, çıkması muhtemel bir Alman-Sovyet savaşında Türkiye'nin tarafsızlığına önem vermiştir. Bu nedenle Türk isteklerine uygun olarak 18 Haziran 1941'de Türk-Alman Saldırmazlık Paktı imzalanmıştır. Bu antlaşma imzalanır imzalanmaz, 22 Haziran'da Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırmıştır.

17 Yusuf Sarınay, *age.*, s. 21-27.

18 İsmail Soysal, *age.*, s. 636.

Çünkü artık Almanya, Sovyetler Birliği'ne karşı açtığı cephede sağ kanadını güvence altına almış bulunuyordu.[19] Türkiye, bu savaşta tarafsızlığını ilan etmiştir.

Almanya'nın Sovyetler'e saldırması üzerine, İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında 12 Temmuz 1941'de "Almanya'ya karşı müşterek hareket antlaşması" imzalanmıştır. Âdeta buna misilleme yaparcasına Almanya da Boğazlar üzerindeki Sovyet taleplerini açıklamıştır. Bu Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne olan güvenini sarsmıştır. Bunun üzerine Türkiye'nin endişelerini giderebilmek amacıyla İngiltere ve Sovyetler Birliği 10 Ağustos 1941'de Ankara hükûmetine verdikleri notalarla, Boğazlar üzerinde hiçbir tecavüze niyetleri bulunmadığını, ayrıca Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve Montreux Boğazlar rejimine olan bağlılıklarını belirttiler. Ancak Türkiye'nin şüpheleri ortadan kalkmamıştır. Türkiye, Almanya'nın yenilmesi hâlinde Avrupa dengesinin Sovyetler Birliği lehine bozulmasından korkmuştur.[20] Zaman, Türkiye'nin endişelerinin hiç de yersiz olmadığını göstermiştir. ABD'nin 11 Aralık 1941'de savaşa girmesi ile II. Dünya Savaşı'nın İngiliz-Sovyet-ABD iş birliği devresi başlamıştır. Türkiye'nin savaşa girmesi hususundaki müttefik baskısı daha da artmıştır. Bunun en önemli sebebi Almanya'nın Stalingrad ve Kuzey Afrika'da yenilmesiydi. Nitekim, İngiltere Başbakanı Churchill, 24 Kasım 1942'de Stalin'e gönderdiği gizli mesajda Türkiye'yi savaşa sokarak Balkanlarda yeni bir cephe açmak düşüncesinden bahsetmişse de[21] Amerika'dan destek bulamaması üzerine bu girişim akim kalmıştır.

19 Çetin Yetkin, *Karşıdevrim (1945-1950)*, İstanbul 2003, s. 67.

20 Yusuf Sarınay, *age.*, s. 29-30. Yapılan antlaşmalarda verilen sözler âdeta buz üzerine yazılmış yazılar gibiydi. Çok zorlu bir millî kurtuluş savaşı vererek yeni bir devlet kuran Türkiye'nin yeni bir savaşın ağırlığını taşıyamayacağı açıktı. Her ne sebeple olursa olsun Türkiye'nin savaşa dahil olmayarak bu güç dönemi kazasız belasız atlatmış olması sevindiricidir.

21 SSCB Dış İşleri Bakanlığı, *Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1944)*, çev. Levent Konyar, İstanbul 1981, s. 79-81.

Türkiye'nin savaşa katılmasıyla ilgili olarak Churchill ve İnönü 30 Ocak-1 Şubat 1943 tarihleri arasında Adana'da buluşmuşlardır. Bu görüşmede Churchill, Türkiye savaşa girerse, Türkiye'nin savaş sonu dünyasında sağlam bir yere sahip olabileceğini vurgulamıştır. Türkiye ise, Almanya'nın yenilmesiyle Sovyetlerin hakim duruma geçmesiyle ilgili endişelerini dile getirmiş ve Türk ordusunun takviye edilmesi gerektiği hususları üzerinde ısrarcı olmuştur.[22] Churchill, Adana görüşmeleriyle ilgili olarak Stalin'e gönderdiği mektupta Türkiye'nin Sovyetler'e karşı duyduğu endişeyi belirtmiş,[23] Stalin de mağrur ve soğuk bir eda taşıyan cevabında "...Bununla beraber, şayet Türkiye Sovyetler Birliği ile ilişkilerini daha dostane ve samimi bir hâle getirmek istiyorsa arzusunu bildirsin. Bu takdirde Sovyetler Birliği kendisiyle yarı yolda buluşmaya razı olabilir."[24] demiştir. Stalin yine aynı cevabında, "Rusların Alman-Sovyet harbinden birkaç ay evvel ve sonra Türkiye hakkında dostane edası İngiliz hükûmetince malum birtakım bildiriler yayımlamışlardır. Buna rağmen Türkler teşebbüslerimize tepki göstermemişlerdir. Her hâlde Almanların hiddetini tahrik etmekten korkmuş olacaklardır." şeklinde fikir belirtmiştir.[25]

22 Adana görüşmeleriyle ilgili olarak bk. Edward Weisband, *2. Dünya Savaşı ve Türkiye*, İstanbul 2002, s. 119-125.

23 SSCB Dış İşleri Bakanlığı, *age.*, s. 85-87.

24 Feridun Cemal Erkin, *age.*, s. 205.

25 Erkin, Stalin'in bahsettiği sözde dostluk gösterilerinin sırf Rus topraklarının Alman orduları tarafından işgal edildiği anlarda Türk sempatisini kollamak için olayların zoru altında yapıldığını belirterek, Stalin'in makyavelliği, o anlarda, Türk-Alman ittifak ve iş birliğine set çekmek ve Sovyet ordularının Türk toprakları yolundan Kafkasya'ya yöneltilmiş bir Alman taarruzu ile arkadan çevrilmesini önlemek için her şeyi feda etmeye hazır idi, demektedir. "Stalin'in, Rus dostluk gösterilerine Türk ilgisizliğini Alman hiddetinin tesirinden kaçınma endişesine bağlaması şaşılacak bir şey değildir. Dünya, sadece şiddetli bir Alman tepkisinin verdiği endişe ve bu tepkiden kaçınmak ümidinden doğan nice Rus davranışlarına şahit olmuştur" derken de, Ağustos 1939'da Almanya ile Sovyetlerin imzaladığı "Saldırmazlık Paktına" atıfta bulunmaktadır. (Feridun Cemal Erkin, *age.*, s. 205.)

Almanların Stalingrad'da durdurulması ve geri çekilmeye başlaması üzerine Sovyet politikaları da değişmiş, Almanya yenilgiye doğru yaklaştıkça, Sovyetler Birliği Türkiye'nin savaşa katılmamasını eleştirmeye başlamıştır.[26] 19 Ekim 1943'te üç devletin dış işleri bakanlarının Tahran Konferansı'nı hazırlamak amacıyla Moskova'da toplandıkları zaman Molotov, savaşa katılması için Türkiye'ye baskı yapılmasını istemiştir.[27] Bu ısrarlı tutum neticesi olarak Türk hava alanlarının müttefikler tarafından kullanılmasına ve 1943 yılı sona ermeden Türkiye'nin savaşa sokulmasına karar verilmiştir.[28]

Tarihe Moskova kararları olarak geçen bu talepler Türk Dış İşleri Bakanı Menemencioğlu'na İngiltere Dış İşleri Bakanı tarafından Kahire'de bildirilmiş, ancak Menemencioğlu bu kararları kabul etmemiştir. Menemencioğlu, Sovyetler'den duyulan endişeleri dile getirerek bu hususta savaş içinde ve savaş sonrasında politik garantiler istemiştir. İngiltere Dış İşleri Bakanı Eden, Türkiye müttefikler safında savaşa katılırsa Sovyetlere karşı daha avantajlı bir konumda olur diyerek ikna etmeye çalıştıysa da bu "sözlü" teminat Menemencioğlu tarafından yeterli görülmemiştir.[29] İngiltere'nin teklifleri hükûmet tarafından görüşüldükten sonra reddedilmiştir.

26 Yusuf Sarınay, *age.*, s. 33.

27 Kâmuran Gürün, *age.*, s. 98; Feridun Cemal Erkin, *age.*, s. 212.

28 Moskova kararları için bk. Weisband, *age.*, s. 155-163.

29 Kâmuran Gürün, *age.*, s. 258. 5-8 Kasım 1943'te yapılan ve I. Kahire Konferansı olarak bilinen görüşmelerin sonunda Dış İşleri Bakanı Menemencioğlu'nun yaptığı konuşma, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden ne denli çekindiğini de ortaya koymaktadır. Eden'e Rusları memnun etmek için bizi harcamak istiyorsunuz dedikten sonra, savaşa girmeleri hâlinde Boğazların ve İstanbul'un Alman işgaline düşeceğini söyleyen Menemencioğlu, ondan sonra "Ruslar Almanları dövsün ve gelip İstanbul'u kurtarsın diye mi ümide düşeceğiz? O zaman Ruslar İstanbul'u benim için mi kurtarır." demiştir. Yusuf Sarınay, *age.*, s. 34.

Roosevelt, Churchill ve Stalin arasında 28 Kasım-1 Aralık 1943 tarihleri arasında yapılan Tahran Konferansı'nda Churchill, Türkiye'nin savaşa sokulmasında ısrar etmiştir. Churchill'in Türkiye'yi savaşa sokarak Balkanlar'da bir cephe açmak suretiyle Sovyetlerin bu bölgedeki ilerleyişini durdurmasından endişelenen Stalin, batıda açılacak cepheyi zayıflatacağı gerekçesiyle Türkiye'ye yardım yapılmamasını teklif etmişse de Churchill'in ısrarı üzerine Türkiye'nin zorla savaşa sokulmasını söylemiştir. Konferans sonunda Türkiye'nin 15 Şubat 1944 tarihine kadar savaşa sokulması konusunda görüş birliğine varılmıştır. Ayrıca, Türkiye'nin savaş sonunda galipler safında yer alabilmesi için bunun son fırsat sayılması ve İnönü'nün Kahire'ye davet edilerek durumdan haberdar edilmesi de kararlaştırılmıştır. İnönü Kahire'ye davet edilmiş ve 4-7 Aralık 1943 tarihleri arasında Churchill, Roosevelt ve İnönü arasında Kahire Konferansı yapılmıştır.[30] Türkiye'nin 15 Şubat 1944 tarihine kadar mutlaka Almanya'ya karşı savaşa girmesi gerektiği ileri sürülmüş, sonuçta İnönü, ilk defa "prensip olarak" savaşa girmeyi kabul etmiştir. İnönü, 15 Şubat 1944'e kadar zaman kazanarak Kahire'den ayrılmıştır. Bundan sonra Türkiye'nin politikası, savaş sonunda Sovyetler Birliği'ne karşı yalnız kalmamaya yöneliktir. Bu nedenle müttefiklerle iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı gibi, Sovyetlerle olan ilişkilerini de düzeltmeye gayret etmiştir.[31]

Almanya'nın savaştan yenik ayrılacağının belli olması üzerine Avrupa'da Sovyet nüfuzunun etkili olmasından endişelenen Türk hükûmeti, Sovyetler Birliği'yle yakınlaşma girişimlerinde bulunmuştur.[32] Mayıs ve Haziran aylarında Sovyetler'e başvuran

30 Ayrıntılı bilgi için bk. Yuluğ Tekin Kurat, "Kahire Konferansı Tutanakları", *Belleten*, C. XLVII, S. 185, (Ocak 1983), s. 295-338.

31 Yusuf Sarınay, *age.*, s. 35-37.

32 Bu yakınlaşma girişimlerinin iç politikadaki yansıması Türk hükûmetinin Türkçülere karşı son derece sert bir tavır alması olmuştur. İnönü de, 19 Mayıs 1944'te yaptığı bir konuşmada Sovyetler Birliği'nin Millî Kur-

Türkiye, iki ülke arasında daha yakın siyasi ilişkiler kurulmasını istemiştir. Sovyetler Birliği, bunun ancak Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa girmesiyle mümkün olabileceğini bildirmiştir.[33] Ancak bu görüşmelerden bir netice çıkmamıştır.

6 Haziran 1944'te yapılan Normandiya Çıkarması, Türkiye'nin 2 Ağustos 1944'te Almanya ile iktisadi ve diplomatik ilişkilerini kesmesine yol açmıştır. Bu karar Türkiye'nin mutlaka savaşa girmesini isteyen Sovyetler Birliği'ni memnun etmemiştir. Avrupa dengesinin Sovyetler lehine bozulması ve Sovyetlerin Balkanlara yerleşmesi, Türkiye'nin endişelerini daha da arttırmıştır. 1945 yılına gelindiğinde Türkiye, kendini iyice Sovyet tehdidi altında görmeye başlamıştır.[34]

4-11 Şubat 1945 tarihinde, savaş sonrası barış düzeninin esaslarını belirlemek amacıyla yapılan Yalta Konferansı'nda Stalin, Boğazlar ve Montreux Sözleşmesi'nin durumunu ortaya atmıştır. Stalin'e göre Montreux rejiminin miadı dolmuştur. Bu sözleşme, Türklere yalnızca savaş zamanında değil, savaş tehdidi durumunda da Boğazları kapatmak hakkı tanıyordu. Stalin, Türkiye'nin bu şekilde Sovyetlerin boğazını sıkmasının haksızlık olduğunu ileri sürmüştür.[35]

tuluş Savaşı esnasındaki dostluğundan bahsetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Weisband, *age.*, s. 224-243.

33 22 Mayıs'ta Dış İşleri Bakanı Menemencioğlu ile Rus elçisi Vinogradov, 22 ve 27 Haziran'da (1944) Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın ile Vinogradov arasında yapılan görüşmeler için bk. Kâmuran Gürün, *age.*, s. 263-265.

34 Yusuf Sarınay, *age.*, s. 39.

35 Yusuf Sarınay, *age.*, s. 40. Stalin'in savaştan sonra Akdeniz ve Ortadoğu'ya sokulma denemesi 1945'de Yalta'da Roosevelt ve Churchill ile müzakeresi sırasında belirmiştir. Stalin, İstanbul'un müştereken Sovyet-Türk ellerinde bulunacak bir kale hâline getirilmesi talebinde bulunmuştu. Müttefikler, elbette bunun Boğazlarda Sovyet kalesi demek olduğunu pekala anlamışlardı. Yani Boğazlar Sovyetlerin elinde bulunacak ve Boğazlardan

Böylece Sovyetler Birliği, Boğazlarla ilgili görüşlerini bir kez daha ortaya koymuştur. Zaten bu da ilk girişimleri değildi. 1944 yılının Ekim ayında Moskova'da Churchill ile görüşen Stalin, Montreux rejiminin yeniden düzenlenmesi hususunda Churchill'in onayını almıştı.[36]

Yalta Konferansı'ndan sonra Ankara'daki İngiltere büyükelçisi 20 Şubat 1945'te, Birleşmiş Milletlere ortak üye olarak girebilmesi için Türkiye'nin 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmesi gerektiğini bildirmiştir. Türkiye 23 Şubat 1945 tarihinde bu iki ülkeye savaş ilan etmiştir.[37]

II. Dünya Savaşı'nda izlediği tarafsızlık siyaseti, savaş sonrasında Türkiye'yi olumsuz yönde etkilemiştir. Siyasi arenada yalnız kalan ve aynı zamanda Sovyet istekleriyle karşılaşan Türkiye, toprak bütünlüğü ve bağımsızlığıyla ilgili olarak endişe duymuş ve Batı dünyasına yaklaşmaya çalışmıştır.

Türkiye'nin Sovyet politikalarından rahatsız olması nedensiz değildir.[38] Sovyetler'in Türkiye'ye karşı izlediği siyaset, savaş içinde cephe durumlarına göre değişiklikler göstermiştir. 1945 yılından sonra gerçek niyetini ortaya koymaktan çekinmeyen Sovyetlerin Türkiye ile kurdukları ilişkiler, Türk dış politikası açısından belirleyici faktör olmuştur. Sovyetler Birliği savaş sonrası dünyasında Türkiye'yi yalnız bırakarak isteklerini kolayca

Akdeniz'e çıkış hakkı, ancak Sovyet hükûmetine ait olacaktı. Bu talep, üç müttefikin sıkı dostluk ve ittifak hâlinde bulundukları bir zamanda vuku bulduğuna ve bir çok diğer meselelerde Roosevelt ve Churchill'in Sovyetler'e fedakârlık yapmalarına rağmen, bu işte Sovyet talebini kabulden çekinmişlerdi. (D. Yu. Dallin, "Son Yıllardaki Sovyet Dış Siyasetinin Ana Hatları", *Dergi*, Münih 1957, S. 10, s. 33.)

36 Weisband, *age.*, s. 279.

37 Kâmuran Gürün, *age.*, s. 275-276.

38 Mehmet Gönlübol-Halûk Ülman, "İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990)*, Ankara 1993, s.191.

kabul ettirmek istemiştir. Türkiye'nin tabiri caizse izlediği 'oyalama siyaseti' sonrasında Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmesini onaylamayan Sovyetler gerçek niyetlerini gizlemek ihtiyacı da duymamışlardır. Nitekim, 19 Mart 1945'te Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'i kabul eden Molotov, Sovyet hükûmetinin 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı feshettiğini bildirmiştir.[39] Türk hükûmetinin 4 Nisan 1945'te Sovyetler Birliği'ne verdiği cevabi notada; iki ülke arasındaki dostluk ve iyi ilişkilerin devamının arzu edildiği, feshedilen 17 Aralık 1925 tarihli antlaşma yerine, her iki ülkenin bugünkü menfaatlerine daha uygun ve ciddi değişiklikleri içeren yeni bir antlaşma yapılması yolundaki Sovyet telkinlerinin uygun görüldüğü ve bu amaçla yapılacak tekliflerin büyük bir dikkat ve iyi niyetle tetkik edileceği bildirilmiştir.[40]

Nihayet 7 Haziran 1945'te Molotov, Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e iki ülke arasında yeni bir antlaşma yapılabilmesi için Türkiye'nin bazı Sovyet isteklerini kabul etmesi gerektiğini söylemiştir. Bu istekler şöyledir:

1. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'yla tespit edilen Türk-Sovyet sınırında Sovyetler lehine bazı düzeltmeler yapılması, yani Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne iadesi,

2. Boğazların Türkiye ile Sovyetler Birliği tarafından ortaklaşa savunulması ve bunu sağlamak için de Sovyetler Birliği'ne Boğazlarda deniz ve kara üsleri verilmesi,

3. Montreux Boğazlar rejiminin Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzalanacak iki taraflı bir antlaşma ile değiştirilmesi.[41]

Halbuki tarihî gerçekler, bu isteklere ilişkin iddiaların asılsız olduğunu göstermektedir. Nitekim İngiltere'nin Mr. Allen isimli

39 Feridun Cemal Erkin, *age.*, s. 247, Rıfkı Salim Burçak, *age.*, s. 173.

40 Yusuf Sarınay, *age.*, s. 44.

41 Molotov-Sarper görüşmesi ve Sovyet isteklerinin mahiyeti ve tahliliyle ilgili geniş bilgi için bk. Feridun Cemal Erkin, *age.*, s. 257-264.

bir "Kafkasya uzmanı"nın raporuna göre, 1921'de Kars ve Ardahan'ın yeniden Türklere bırakılması Türk tarafının girişimiyle değil, 1921 Kars ve Moskova antlaşmalarıyla kararlaştırılmış ve girişim Sovyet tarafından gelmiştir.[42]

Bu isteklerden başka Türkiye'de daha demokratik ve temsili bir hükûmet kurulması, ayrıca Türkiye'nin İngiltere ile olan ittifakına son vermesi ve Sovyetler Birliği ile bu devletin Balkanlar'daki komşularıyla imzaladığı antlaşmalara benzer bir antlaşma imzalaması da vardır.[43]

Selim Sarper söz konusu talepleri Ankara'ya bildirmeksizin reddetmiştir. Nitekim, Türk hükûmetinin iki gün sonra Sarper'e gönderdiği resmî talimat da aynı doğrultudadır. 18 Haziran'da yapılan ikinci Sarper-Molotov görüşmesinde de Sovyetlerin önerilerinde ısrarcı oldukları görülmektedir.[44]

Sovyet isteklerinin reddedilmesi üzerine Sovyet baskısı giderek artmış, tehditle toprak ve üs istediği Türkiye'deki rejimi dahi değiştirmeye çalışmıştır.[45] 1945 Haziran'ında Eçmiyazin'de Dünya Ermeni kuruluşları Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistan'ına ilhak edilmesi yolunda bir karar aldılar. Daha sonra bu konuda bir basın kampanyası başlatılarak Sovyetlerin yayınlarına dünyanın

42 Selim Deringil, *Denge Oyunu*, İstanbul 1994, s. 256. Bilindiği gibi Elviye-i Selâse (Üç Sancak) olarak bilinen bu bölge 1878 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmış, daha sonra 3 Mart 1918'de yapılan Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Batum da dahil plebisit yapılması şartıyla Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi kararlaştırılmıştı. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'yla da Batum Sovyetlere bırakılmış, Kars ve Ardahan Türkiye'de kalarak bugünkü Türk-Sovyet sınırı çizilmişti.

43 Yusuf Sarınay, *age.*, s. 45-46.

44 Kâmuran Gürün, *age.*, s. 283-290.

45 Moskova radyosu aracılığıyla yaptıkları yayınlarda, mevcut Türk hükûmetinin güya 'faşist' prensiplerle idare edildiği vurgulanıyor ve hükûmetin değiştirilmesi gerektiği söyleniyordu. (Yusuf Sarınay, *age.*, s. 47.)

çeşitli ülkelerindeki Ermeniler de katılmıştır. Hatta Sovyet Ermenistan'ı Komünist Partisi Sekreteri "... Bütün Ermeni milleti Türkiye'nin zorla ele geçerdiği toprakları istiyor..." diyordu. Sovyetler Birliği bu faaliyetlerini daha da artırarak İstanbul Konsolosluğu vasıtasıyla Türkiye'de yaşayan Ermenileri göçmenliğe davet etmiştir. Sovyetlerin bu propagandalarına Bulgaristan da katılmıştır.[46] Türk kamuoyu bu durumdan fazlasıyla incinmiş ve bu ortam içerisinde memlekette solculuk propagandası yapan kimselere karşı şiddetli bir tepki baş göstermiştir. İstanbul Üniversitesi öğrencileri 4 Aralık 1945 tarihinde yaptıkları bir gösteride *Tan, Yeni Dünya* ve *La Turquie* gazeteleri idarehaneleri ile komünist propagandası yapan bazı kitapevlerini basarak tahrip etmişlerdir.[47]

Türkiye'nin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne yönelik bu tehditler Türk kamuoyunda büyük tepki yaratmış aynı zamanda bu haksız talepler karşısında yekvücut olunmuştur. Cumhurbaşkanı İnönü, "Açıkça söyleriz ki, Türk topraklarından ve haklarından hiç kimseye verilecek bir borcumuz yoktur. Şerefli insanlar olarak yaşayacağız ve şerefli insanlar olarak öleceğiz." demiştir. Meclis'te bir konuşma yapan Kâzım Karabekir, "Bütün dünya bilmelidir ki, Boğazlar Türk milletinin boğazlarıdır. Kars yaylası da millî bel kemiğimizdir. Kırdırırsak mahvoluruz." diyerek sert tepki göstermiştir. Ayrıca Başbakan Saraçoğlu da, "Bütün dünya biliyor ki bu yerlerde bir tek Ermeni yoktur." diyerek Sovyet iddialarını kesinlikle reddetmiştir.[48]

21 Aralık 1945 tarihinde Moskova'nın belli başlı gazetelerinde (*Pravda, İzvestia, Kızılyıldız, Trond)* iki Gürcü profesörünün mektubu yayımlanmıştır. Buna göre, Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon ve Giresun'un Gürcistan toprakları olduğu iddia edilerek Gürcü Cumhuriye-

46 Yusuf Sarınay, *age.*, s. 47.

47 Rıfkı Salim Burçak, *age.*, s. 181.

48 Yusuf Sarınay, *age.*, s. 48.

ti'ne iadesi istenmiştir.[49] Bu istekler de Türk kamuoyunda büyük tepki ile karşılanmıştır.[50]

Türkiye üzerindeki bu istek ve baskılardan anlaşılıyor ki, Sovyetlerin politikası, 1921 yılından önceki 'statüko'ya geri dönmeye yöneliktir. Bu nedenle Türkiye, bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruyabilmek amacıyla İngiltere'nin ve ABD'nin desteğini aramıştır. Türkiye'nin ABD nezdinde yaptığı ilk teşebbüsler kesin sonuç vermemiştir. Bununla beraber Türkiye'ye diplomatik destek vaat eden İngiltere, Sovyetler Birliği'ne meseleyi Potsdam Konferansı'na getireceğini bildirdiği gibi, ABD'ye de müracaat ederek Yalta kararlarına aykırı olan Sovyet politikası konusunda Potsdam Konferansı'ndan önce ortak bir Anglo-Amerikan politikası tespit edilmesini istemiştir.[51]

[49] Rıfkı Salim Burçak, *age.*, s. 182. Erkin, ajansların bu yayınlara ait haberleri getirdiği günün akşamı Büyük Britanya sefaretinde verilen bir davete katıldığından ve bir ara Sovyet Büyükelçisi ile karşılaştığından bahsederek şunları yazmaktadır: "...Bu taleplerin manası hakkında kendisinden izahat istedim. Büyükelçi, tarihçilerin ilmî verilere dayanan toprak taleplerinde bulunmaktan men edilemeyeceğini ve iadesi talep olunan vilayetlerin vaktiyle Gürcistan'dan koparıldığı için şimdi geri verilmesi istendiğini iddia etti. Büyükelçiye cevabımda, sözde ilmî verilerin söz götürmez tarihî olaylara istinaden yakın zamanda münasip şekilde çürütüleceğini, ancak bu noktadan sarfınazar, şayet Gürcüler tarafından uydurulmuş hayalî tarihe dayanan iddialar toprak taleplerine mesnet olacaksa Sovyetler Birliği'nin bu hesapta ancak kaybedeceğini, çünkü tarih, bütün dünyaca kabul edilen ve okutulan gerçek tarih, hâlen Rus olan topraklardan bir kısmının oldukça yakın bir zamana kadar Türkiye'ye ait olduğunu öğretmekte olduğunu hatırlattım." (Feridun Cemal Erkin, *age.*, s. 277-278.)

[50] Başbakan Saraçoğlu verdiği demeçte, Türkiye'de Gürcü profesörlerin iddia ettiği gibi, 1.746.329 değil, 1935 tarihli istatistiklere göre sadece 57.325 Gürcü'nün yaşadığını belirterek bu iddiaların asılsız olduğunu söylemiştir. (Yusuf Sarınay, *age.*, s. 48.)

[51] Yusuf Sarınay, *age.*, s. 49.

ABD ve İngiltere'nin, Sovyetler Birliği ile savaş sonrası dünyaya yön vermek amacıyla düzenledikleri Potsdam Konferansı, 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında Berlin'de yapılmıştır. Konferansın önemli konularından birisi de Türkiye'nin konumuydu. Churchill, Stalin ile yaptığı görüşmede bu meseleyi gündeme getirmiştir. Stalin de cevaben şunları söylemiştir: "Türkler, Ruslara bir ittifak anlaşması teklifiyle yanaşmışlardı. Ruslar, cevaben, taraflardan herhangi birinin yerine getirilmemiş bir talep hakkı bulunmadığı takdirde anlaşma yapılabileceğini söylemişlerdi. Halbuki Ruslar, evvelki harbin sonunda Rusya'dan alınan Kars ve Ardahan'ı istiyorlardı. Türkler bunu nazar-ı itibara alamayacaklarını söylemişlerdi. Rusya bundan sonra Montreux Sözleşmesi konusunu ortaya atmıştı. Türkiye bunu da müzakere edemeyeceğini söylemiş, Rusya da o zaman bir ittifak anlaşmasını müzakere edemeyeceği cevabını vermişti."[52] İngiltere de Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesine taraftardı, ancak Türkiye'den toprak ve üs istemenin Türkiye'yi tehdit etmek anlamına geleceğini bu hususta Türkler'e baskı yapılamayacağını bildirmiştir. ABD'ye göre de Boğazlardan geçiş üç büyük devletle beraber ilgili devletlerin teminatı altına alınmalıydı. Arazi istekleriyse iki devletin kendi aralarında çözmeleri gereken bir hususdu. Konferans kesin bir sonuca varılamadan dağılmış ancak üç devletin görüşlerini Türkiye'ye bildirmelerine karar verilmiştir.

Sovyetler Birliği, Potsdam Konferansı'ndan bir yıl sonra 7 Ağustos 1946'da Boğazlarla ilgili görüşlerini içeren bir notayı Türk hükûmetine vermiştir. Bu notada aşağıdaki değişiklikler öngörülmüştür:

1. Boğazlar bütün devletlerin ticaret gemilerine devamlı açık olmalıdır,

2. Boğazlar Karadeniz devletlerinin savaş gemilerine devamlı açık tutulmalıdır,

[52] Kâmuran Gürün, *age.*, s. 291.

3. Boğazlar özel olarak tespit edilecek haller dışında Karadeniz'e sahili olmayan devletlerin savaş gemilerine kapalı olmalıdır,

4. Boğazlardan geçiş rejimini düzenleme yetkisi Türkiye ile Karadeniz devletlerine ait olmalıdır,

5. Boğazlar Türkiye ve Sovyetler Birliği tarafından ortaklaşa savunulmalıdır.

Sovyetler Birliği bu notanın birer suretini ABD ve İngiltere'ye vermiştir.[53]

Türkiye, Sovyet notasını aldıktan sonra 14 Ağustos'ta TBMM'de meseleyi görüşmüş, İngiltere ve ABD'nin desteğine de güvenerek Sovyetler Birliği'ne 22 Ağustos'ta cevabi notasını vermiştir. Bunda, Montreux rejiminin savaş ve ticaret gemilerinin Boğazlardan geçişi ile ilgili hükümlerinde bazı değişiklikler yapılması kabul edilmekle beraber, bu değişikliklerin yalnızca Karadeniz devletleri tarafından yapılması düşüncesinin Montreux Sözleşmesi'ne taraf olan diğer devletlerin haklarını ihlal etmek anlamına geleceğinden kabul edilemeyeceği ifade edilmektedir. Boğazların ortak savunulması fikriyse bağımsız bir devlet hakları ve güvenliğiyle bağdaşması imkânsız olduğundan kesinlikle reddedilmiştir.[54]

Sovyetler Birliği 24 Eylül'de ikinci bir nota vererek görüşlerinde ısrar etmiş, Türkiye de 18 Ekim 1946'da Sovyetler Birliği'ne ikinci cevabi notasını vermiştir. Bu nota da, ilkinde olduğu gibi Sovyet isteklerini kesinlikle reddetmektedir.[55]

Sovyetler Birliği, istekleri reddedildikten sonra da Türkiye üzerindeki siyasi baskılarını sürdürmüştür. Bu da, Türk dış politikasında önemli değişiklikler meydana gelmesine neden olmuştur. Türkiye, Sovyetler Birliği'ne karşı bağımsızlığını korumak amacıyla ABD'nin askerî ve ekonomik desteğini almaya çalışmıştır. Bu çabalarının en somut sonucu 18 Şubat 1952 tarihinde NATO'ya (Kuzey Atlantik Paktı) resmen üye olmasıdır. Bu katılım, Sovyetler Birliği'ni son derece rahatsız etmiştir. Bunun önüne geçmek amacıyla 3 Kasım 1951'de Türkiye'ye bir nota vererek, Atlantik Paktı'nın saldırgan bir pakt olduğunu, bu pakta üye olmanın da saldırganca bir hareket sayılacağını bildirmiştir. Türkiye, 12 Kasım 1951 tarihli cevabi notasında bu iddiaları reddederek, NATO'ya katılmasının esas nedeninin Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik tehditleri olduğunu bildirmiştir. Buna rağmen Sovyetler, 30 Kasım 1951'de ikinci bir nota vererek, Türkiye'nin NATO'ya girmesinin Türk-Sovyet ilişkilerine ağır zarar vereceğini bunun sorumluluğunun da Türk hükûmetine ait olacağı uyarısında bulunmuştur. Türkiye bu ikinci notaya cevap vermemiş, Dış İşleri Bakanı Köprülü, 10 Aralık 1951'de TBMM'nde açıklama yapmakla yetinmiştir.[56]

Stalin'in 1953'te ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nin Türkiye politikasında önemli değişiklikler olmuştur. Nitekim 30 Mayıs 1953'te Türkiye'ye verdikleri notada, Türkiye üzerindeki toprak taleplerinden vazgeçtiklerini, Boğazlar meselesinin de Sovyetler Birliği ve Türkiye tarafından kabul edilebilecek şartlarla mümkün olabileceğini belirtmişlerdir.[57]

Sonuç olarak, Stalin dönemi Türk-Sovyet ilişkilerinin ana eksenini, Çarlık rejiminden komünist bir düzene geçmiş olmasına rağmen, Sovyetler Birliği'nin aynen Çarlık Rusya'sı döneminde olduğu gibi Türkiye üzerinde birtakım emeller beslemesi ve uluslararası konjonktürü de bu bağlamda kullanması oluşturmaktadır. Devletler arası ilişkilerde dostluğun değil, çıkarların söz konusu olduğu gerçeğini bir kez daha gözler önüne seren bu dönem, yakın tarihimiz açısından önemli dersler içermektedir. Türkiye Cumhuriyeti devletinin bağımsızlığını korumak için her şeyden önce kendi gücüne dayanması gerektiği ve bunun yanı sıra diplomasiye vakıf yetkin bir dış işlerine sahip olmasının önemi, her hâlde bu derslerin başında gelmektedir.

53 Cemil Bilsel, *Türk Boğazları*, İstanbul 1948, s. 62-65.

54 Feridun Cemal Erkin, *age.*, s. 416-422.

55 Notanın metni için bk. Cemil Bilsel, *age.*, s. 86-108.

56 Yusuf Sarınay, *age.*, s. 99. Notalar için bk. Rıfkı Salim Burçak, *age.*, s. 198.

57 Notanın metni için bk. Rıfkı Salim Burçak, *age.*, s. 202-203.

Stalinizme Karşı Almanya'da Oluşturulan Lejyonlar

Nadir DEVLET[*]

Almanya'nın 1941 yılında Sovyetler Birliği'ne başlattığı askerî hücum neticesinde Ukrayna, Belarusya Sovyet Cumhuriyetleri, 1942'nin ortalarında Don ile Kuban bozkırları, Kuzey Kafkasya'nın büyük bir kısmı ve Kırım Alman hakimiyeti alana girmişti. Bu bölgelerde Alman askerî idareleri mevcut olup, Alman askerî yönetiminin halka pek iyi muamele ettiği söylenemez. Buna rağmen Alman idaresi, Bolşeviklerin tamamen yasakladığı ibadet hürriyetini, dinî serbestiyi vermişlerdi. Almanlar çok kısa zamanda tahmin edemedikleri bir başarı kazanarak büyük bir cepheye yayılınca, ele geçirdikleri bu geniş bölgeleri elde tutmak için çok daha fazla insan gücüne muhtaç oldular. Neticede yerli halktan gönüllü toplama ve bunları Sovyetlere karşı kullanma formülü bulundu.

Stalin savaşta düşmana esir düşmenin Sovyet anlayış ve kanunlarına göre "vatana ihanetle eş değer" bir faaliyet olarak yorumlanmasını sağlamıştı. Askerî ant, RSFSR ceza kanunun (Ugolovnıy Kodeks) 58. maddesi, diğer talimatlar, iç işleri kuralları

[*] Prof. Dr. Nadir Devlet, Yeditepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

(ustav vnutrenney slujbı) esir düşmeyi (sdaça v plen) "düşmana sığınmak", "dış ülkeye kaçmak", "ihanet" ve "askerden firar" olarak yorumlamakta ve hepsi için ölüm cezasını ön görmekte idi.[1] Ancak bu dehşet verici karar dahi askerleri esir düşmekten alıkoyamadı. Çünkü iyi teçhiz edilmiş Alman orduları karşında Sovyet ordularının yapacak fazla bir şeyleri yoktu. Savaşın ilk yıllarında Sovyet orduları kötü durumda idi. Neticede savaşın ilk aylarında 3 milyon 800 bin Sovyet askeri neredeyse savaşmadan Alman ve müttefiklerine teslim oldular. Böyle çok sayıda esir alacaklarını Almanlar kendileri dahi düşünmemişlerdi. Bütün savaş döneminde ise Almanya'ya esir düşen Sovyet askerlerinin sayısı 5 milyon 240 bine ulaştı diye ifade edilmektedir.[2]

Almanlar safında çarpışanları ilki işgal edilen bölgelerde, ikincisi Almanya'nın kendisinde teşkil edilen askerî birlikler olarak mütalaa etmek gerekir. Harp esirlerinden veya gönüllülerden oluşan bu kuvvetlere Almanlar "Yardımcılar (Hiwis: Hilfswillige)" adını vermişlerdi; bunları "Yerli Emniyet Birlikleri (Landeseigene Sicherungsverbaende)" ve "Koruma Birlikleri (Schutzmanschaften)" veya "Düzen Sağlama Birlikleri (Ordnungsdienst)" diye ayrı sınıflarda mütalaa ediyorlardı. Bu birliklerde, ülkeleri tamamen Alman işgali altında olan, Ukraynalılar ve Belaruslar çoğunluğu teşkil ediyorlardı. Bunlara Alman üniforması giydiriliyor, bir miktar para ödeniyordu. Alman askerlerine verilen miktarda erzak veriliyor, ölüm veya sakatlık hâlinde ailelerine de yardım ediliyordu.

Alman kuvvetlerine katılan bu "yardımcılar"ın sayısı 600 bin ile l milyon 400 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. İşgal altındaki Kırım'da da Kırım Türklerinin büyük bir kısmı Sovyet ordusunda, bir kısmı dağlarda çeteci olarak Almanlara karşı dö-

1 Joachim Hoffmann, *Die Geschiechte der Wlassow Armee*, Verlag Rombach Freiburg, Freiburg 1986, s. 130.

2 Joachim Hoffmann, *age.*, s. 131.

vüşürken, ufak bir kısmı da Almanlar tarafından meydana getirilen bu "yardımcı" kuvvetlere katılmışlardı.[3]

Vlasov (Rusya Kurtuluş) Ordusu[4]

Diğer yandan esir düşen Kozak kökenli Ruslardan da mühim bir askerî güç oluşturulmuştu. Başta Kozak (Rus) orduları süvari generali Krasnov'un komutası altında idi. Bunlar da kendi aralarında Don, Kuban, Terek ve Sibir Kozakları ordularına bölünüyorlardı. Daha sonra bu birlikler Alman generalleri komutasına verildiler.

Diğer yandan Rusya Kurtuluş Ordusu - ROA (Russkaya Osvoboditelnaya Armiya) - Haziran 1942'de esir düşen eski bir Sovyet generali olan tümgeneral Andrey Vlasov tarafından kurulmuş ve onun komutasında idi. Onun yönetimindeki komitenin adı ise Rusya Halklarını Kurtarma Komitesi - KONR (Komitet Osvobojdeniya Narodov Rossii) - ise bir güç olarak ortaya çıkmıştı.[5]

Eylül 1943'te Hitler Doğu birliklerinden Sovyet gerillalarına firarlar olduğu raporuna alınca, bu birlikleri lağvederek, bunlardaki askerleri maden ocakları veya fabrikalara yollanmasını emretti. Ancak Askerî Yüksek Komuta Merkezi böyle bir emrin 800 bin ila 1 milyon civarındaki insanı kapsayacağını ve cephede büyük insan gücü kaybına yol açacağı delilini ileri sürdü. Uzun tartışmalar sonucunda bu birlikler lav edilmedi, ancak mühim bir kısmı batı cephesine yollandılar. Bu ise general Vlasov'un arzusu hilafında bir gelişme idi. Çünkü o Sovyet or-

3 Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi'ne Ek*, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, s. 122.

4 Fazla bilgi için bk. Catherine Andreyev, *Vlasov and the Russian Liberation Movement*, Cambridge University Press, London-Sydney 1987. Joachim Hoffmann, *Die Geschiechte der Wlassow Armee*, Verlag Rombach Freiburg, Freiburg 1986.

5 Joachim Hoffmann, *age.*, s. 13.

dularına karşı savaşmak istiyordu. Vlasov savaşın sonlarına doğru bu arzusuna kavuştu ve Rusya Kurtuluş Ordusu Sovyet cephesinde de savaşma imkânını buldu.[6]

Sovyetler Birliği'nin azınlık halklarına mensup olanlar ise Ermeni, Azeri, Gürcü, Kuzey Kafkas, Türkistan, İdil (Volga) Tatar, Kalmık ve Kırım Tatar gibi birliklerinde görev yaptılar.[7]

Almanya'ya Esir Düşen Sovyet Askerleri

1941 Temmuz'unun ortasında çok milletli Kızıl Ordu yaklaşık bir milyon er ve subay - bunlardan 724 bini, esir düşenler - kaybına uğramıştı. 1941 Ağustos'unda Belostok-Minsk bölgesinde 332 bin kişi, Uman bölgesinde 103 bin kişi, Smolensk ve Roslavl yakınlarında 348 bin kişi, Gomel bölgesinde 30 bin kişi esir düşmüştü. Yaz sonunda ve sonbaharın başında sadece Sol Yaka Ukrayna'sında ölü ve esir olarak 616 bin kişi kaybı vardı.

1941 Kasım'ında işgal altındaki doğu bölgeleri bakanı Alfred Rosenberg'in verilerine göre esir kamplarında 3,6 milyon Kızıl Ordulu asker bulunmaktaydı.

II. Dünya Savaşı araştırmacıları arasında önemli yeri bulunan Amerikalı bilim adamı Alexandr Dallin 1941'in sonu için 3 milyon 355 bin esirden söz etmektedir. H. Strait ise daha da büyük rakam (3,9 milyon) vermekte, bunlardan 1942 yılının Şubat'ına doğru ancak 1 milyondan biraz fazlasının hayatta olduğunu, yaklaşık 280 bininin Almanlarla iş birliği yapma şartıyla esirlikten azat edildiğini, kalan 2,6 milyon kişinin öldüğünü söylemektedir.

Bu konu üzerinde özel olarak incelemelerde bulunan Alfred Straim 1 Mayıs 1944 tarihli resmî verileri getirmektedir: Bu tarihte Kızıl Ordulu esirlerin toplam sayısı 5.163.381 olup, bunlardan 2.420.000'i esirlikte ölmüş ya da idam edilmişti. 1944 yılının so-

6 Catherine Andreyev, *age.,* s. 56.

7 Joachim Hoffmann, *Die Ostlegionen. 1941-1943*, Verlag Rombach Freiburg, Freiburg 1976, s. 12.

nuna doğru esirlerin sayısı147 bin arttı. Araştırmacının görüşüne göre, savaş süresince Alman esaretinde en az 2.545.000 Sovyet askeri - araştırmacı bu rakama sadece savaş esirlerinin dahil olduğunu, çetecilerin ve sivillerin dahil edilmediğini belirtmektedir - ölmüş ya da idam edilmiştir.

20 Şubat 1945'te "Fremde Heere Ost" adlı bir Alman kurumunun verdiği raporda Sovyet esirlerinin resmî olarak kaydedilen en büyük sayısı verilmektedir: 5.734.528 kişi. Alman tarihçilerinin 60'lı yıllarda verdikleri rakamlara göre 1941-1945 yıllarında Sovyet esirlerinin toplam sayısı 5,75 milyon civarında olup, bunlardan 3,3 milyonu ölmüştür.

Bu rakamlar, şüphesiz, insan üzerinde korkunç etki yaratmaktadır... Hele esaret faciasını geçirmekte olan bu kişilerin Stalin'in bütün esir askerleri otomatik olarak hain ve kaçak yapan o meşhur görüşü dolayısıyla kendi ülkeleri tarafından yüz üstü bırakılmış olduklarını da hatırlayınca insan büsbütün ürpermektedir.[8]

Doğu Lejyonlarının Kuruluş Safhası

Savaşın ilk aylarında Almanların büyük başarıları neticesinde 3 milyon 800 bin Sovyet askeri esir düşmüştü. Beklenmedik sayıda elde edilen bu esirleri muhafaza etmek ciddi bir sorun olmuş, büyük çoğunluğu bu esir kamplarındaki çok kötü şartlar neticesinde ölmüşlerdi. Genel olarak Alman savaş esirleri kamplarında açlık, salgın hastalıklar ve Alman askerlerinin saldırgan tutumları dolaysıyla çok sayıda Sovyet askeri öldü. Ölenlerin sayısı kaynaklara göre değişik olup, 3 milyon 300 bin ile 2,5 milyon arasında gösterilmektedir. Ancak 2 milyon 200 bin rakamını verek bir kaynak ta bulunmaktadır. Bu kaynak Sovyet esirliğinde ölen Alman askerlerinin sayısını da 1 milyon 110 bin

8 İskandar Gilyazov (çev. Liaisan Şahin), *Na Drugoy Storone*, Kazan 1998, s. 54-55.

ile 1 milyon 185 bin arasında vermektedir.[9] Mesela 1941'de Almanlara esir düşen 100 bin Türkistanlıdan ancak 6 bin kişi sağ kalabildi. Çestovoko (Polonya) esir kampındaki 30 bin Türkistanlıdan da ancak 2 bin kişisi hayatta kalmıştı. Bu feci durum karşısında Türkiye'nin Almanya'daki büyük elçisi Hüsrev Gerede ve General Hüseyin H. Erkilet Paşa gibi Türk yetkililerinin Almanlar nezdindeki teşebbüsleri Alman makamlarına bir Türk sorununun ve potansiyelinin mevcudiyetine dikkati çekmişti. Bu tesir ile olsa gerek Hitler'in de Türklere karşı bakış açısında bazı değişiklikler oldu. Zaten gerek Alman ordusu (Wehrmacht) ve gerek Nasyonal Sosyalist Partisinin siyasi organı olan SS (Sturmstaffel: Hücum kademesi) harp esirlerinden faydalanmayı düşünüyordu. 6 Ekim 1941 Genelkurmay Başkanlığından Wagner SS ve Polis kuvvetlerinin yüksek dereceli yöneticileri ile danışarak gerillayla mücadele etmek üzere, başta deneme mahiyetinde savaş esirlerinden yüzer kişilik taburlar teşkil etmek üzere ordunun Kuzey, Orta ve Güney bölgelerine emirler yolladı. Böylece harp esirlerinden askerî birlikler oluşturmak için ilk adım atılmış oldu.[10] Genelkurmay Başkanlığı tanıklardan sorumlu General Paulus ise 9 Ocak 1942'de Sovyet sistemine düşmanca tavır takınan güvenilir savaş esirlerinden birlik teşkili emrini verdi.[11] Ancak yine de büyük askerî birlikler kurma fikrine Alman generalleri sıcak bakmıyorlardı.

Türkiye'nin İlgisi

Henüz Kasım-Aralık 1941'de Hitler'e Almanların elinde esir olan sayısız gayri-Rus esirlerden de yararlanma düşüncesi iletil-

9 Joachim Hoffmann, *Die Geschiechte der Wlassow Armee*, Verlag Rombach Freiburg, Freiburg 1986, s. 140-141.

10 Joachim Hoffmann, *Die Ostlegionen. 1941-1943*, Verlag Rombach Freiburg, Freiburg 1976, s. 21.

11 Joachim Hoffmann, *age.,* s. 22.

mişti. Bunda Silahlı Kuvvetler ile Doğu Bakanlığı ortak hareketleri ve belki de yukarıda da ifade ettiğimiz gibi iki Türk generali Erden ile Erkilet paşaların esir olan Türk asıllılar için Almanlar nezdindeki girişimlerinin de rolü olabilir.[12] Hitler bu nevi tavsiyelere sıcak bakmaya, kendi sözleri ile ifade edersek "saf Müslümanları, yani gerçek Türk(ler) halklarını anti-Bolşevik ve güvenilir ulusları" olarak görmektedir. Müslümanların siyasi-dinî yaklaşımı ve iyi askerî özellikleri, aynı zamanda İmam Şamil'in liderliğinde 19. yüzyılda Kafkasyalı Dağ halklarının Ruslara karşı mücadelesi, bunlara ek olarak I. Dünya Savaşı'nda Alman-Türk silah arkadaşlığı dolayısıyla Türkiye'yi de göz önünde tutunca Türk-Tatarlara güven daha artmaktadır.[13]

25 Temmuz 1941'de Türkiye'deki Alman büyükelçisi Franz von Papen Dış İşleri Bakanlığının dikkatini Alman askerî başarıları oranında Panturanizm hareketinin de otomatikman artış gösterdiği hususuna çeker. Büyükelçinin fikrine göre, her Türk yüksek kabile ve ırk öz bilincine sahiptir ve bu konudaki beklentilerini İngiltere'ye değil, Almanya'ya bağlamaktadır. Von Papen, SSCB'deki Türk nüfusun ortak millî hedefleri olduğunun altına çizerek, bunlar arasındaki propaganda çalışmalarını mümkün mertebe genişletmeyi, bir de Türk soylu bütün esirlerin gelecekte Alman tarafında savaşa katılmalarını sağlamak üzere bir araya getirilmesi için çalışmalara başlanmasını önerir.[14]

Aynı zat, 5 Ağustosta Dış İşleri Bakanlığına Türkiye'deki Panturanizm hareketi ve onun liderleriyle ilgili bir rapor sunar. Yazar gene Panturanizme ilginin arttığını, Panturanist liderlerin Türkiye sınırlarının değiştirilmesi gerektiğinden gittikçe daha çok söz eder olduğunu söyler. Söz ettiği liderler şunlardır: Şükrü Yembağçı, Nuri Killigil (veya Nuri Paşa, Enver Paşanın kardeşi), Ahmet

12 Joachim Hoffmann, *age.,* s. 24.

13 Joachim Hoffmann, *age.,* s. 25.

14 İskandar Gilyazov, *age.,* s. 29.

Zeki Velidi, Cafer Ahmet, Memduh Şevket, general Hüsnü Emir Erkilet. Alman diplomatın görüşüne göre, Türkiye Doğu Türklerinin bağımsız devlet kurma çabalarına destek vermekte, fakat bu devletin kendi etkisi altında olmasını istemektedir. Bu yüzden Almanya, Sovyetler Birliği ile mücadelesinde güneydoğuda güçlü bir devletin ortaya çıkması ihtimalini göz önünde bulundurmalıdır. Rusya'ya karşı savaşta Almanya Ukrayna'ya sırtını veremez, çünkü Ukraynalılar Slav olduklarından her an kökenlerini hatırlayabilirler, Türklerde ise böyle bir şey, ihtimal haricindedir.[15]

Böylece, savaşın başında Almanya'da Turancılık hareketine belli bir ilginin ortaya çıktığını tespit ediyoruz. En azından Alman Dış İşleri Bakanlığının Turancıları, Türkiye'de etkili ve saygın bir güç olarak gördüğünü (SSCB'deki Türk kardeşlere yardım amacıyla Almanya'ya askerî destek verme yönünde Ankara'ya resmî baskı yapabilecek kadar) söyleyebiliriz. Aynı zamanda Türkiye hükûmetinin Turancı liderlere karşı açıkça mesafeli davranarak ihtiyatlılık gösterdiği de gözlenir. Alman diplomasisinin Türkiye'deki Turancılık hareketinin potansiyelini değerlendirmesinde yanıldığını kabul etmek gerek, çünkü bu hareket gene de az sayılı bir grubun (bu grubu çok saygın siyasetçiler oluştursalar da) faaliyetlerinden ibaret kalıyordu. Bu siyasetçilerin biri de Enver Paşanın kardeşi Nuri Killigil veya daha sık anılan adıyla Nuri Paşa idi.

Nuri Paşa, Eylül ayında Berlin'e gelir. Görüşmeler esnasında Nuri Paşa Almanya'ya bir dizi somut önerilerde bulunur:

1. Türk ve Müslüman esirler, Sovyet esirlerinden ayrılmalı ve I. Dünya Savaşı sırasında Berlin'in yakınındaki Wünsdorf'ta bulunan bir kampa benzer özel bir kampa yerleştirilmelidir. Bundan sonra onları Panturanizm hareketinin askerî birlikleri olarak düzenleme olasılıkları araştırılmalıdır.

[15] İskandar Gilyazov, *age.,* s. 30.

2. Almanya'nın işgali altındaki topraklarda Türk ve Müslüman halklarının yönetimi Türklerin kendi ellerinde olmalıdır. (Bu, herhâlde geleceğe yönelik bir istek idi.)

Nuri Paşa kendisi Turancılık hareketinde belirli rol oynamak ister. O, Türk esirlerle ilgili çalışmaları düzenlemek üzere Almanya'ya taşınmaya hazır olduğunu bildirir. Gelecekte de kendisinin katkılarıyla Berlin'de bir Turan Propaganda Merkezinin kurulmasına ihtimal verir.

Ekim'in başlarında büyükelçi von Papen'in desteğiyle iki Türk generalinin Sovyet-Alman cephesine, yani Kırım yarımadasına gezileri düzenlenir. Bu gezide onlara o sıralar henüz 11. Ordu yönetimindeki Dış İşleri Bakanlığının temsilcisi olan Werner Otto von Hentig refakat eder. Türkiye Harp Akademisi Başkanı Ali Fuat Erden ve o zaman artık emekliye ayrılmış olan Hüsnü Emir Erkilet, von Hentig'in hatıralarına göre, "bizim askerî başarılarımızdan çok, siyasi hedeflerimiz, özellikle Rusya'daki Türk halkları ile ilgili hedeflerimiz ile ilgilendiler." Generallerin ikisi de, Türk esirlerin geleceği konusunda ciddi kaygılarını dile getirirler. Erden, resmî bir görevli olarak, duygularını dizginlemek ve ifadelerine dikkat etmek zorundayken, Erkilet de Türkiye'deki Türk-Tatar göçmenlerin menfaatlerini düşünen özel şahıs sıfatında fikirlerini gayet açık ve net olarak dile getirir. Bu ziyaret, Gerhard von Mende'nin görüşüne göre, Doğu Lejyonlarını kurmaya iten son sebep olur.[16]

Doğu Lejyonlarının Fiilen Kurulması

31 Ekim 1942'de OKW (Genelkurmay Başkanlığı) yapılan çalışmaların ilk sonuçları hakkında rapor verir. Bu rapordan kayda geçirilen Türk esirlerin toplam sayısının 55 bin civarında olduğunu, bunlardan 5 bininin Doğu Prusya'da bulunduğu-

[16] İskandar Gilyazov, *age.,* s. 30.

nu öğrenmekteyiz. Doğu Bakanlığı komisyonları artık bu dönemde kayda geçirilen esirler arasından 5600 kişiyi iş birliği için seçmiş, bunların birçoğunu propagandacı olarak görevlendirmiş bulunmaktaydı.

Esirlerle çalışma komisyonları esasta kamplardaki çalışmalarına 1941'in Ağustos sonunda başlar. Patrik von zur Mühlen'in verilerine göre toplam 25-30 komisyon kurularak bunlarda toplam 500-600 kişi çalışmıştır. Ernst Wermann tarafından hazırlanan raporda 1941'in Kasım başında 25 komisyonun çalıştığı kaydedilmiştir. Başlangıçta komisyonlarda sadece Rosenberg bakanlığında çalışan Alman memurlar ve birçok kez denetlenmiş ve güvenilir bulunmuş eski göçmenler yer almışlar, daha sonra iş birliği yapmayı kabul eden savaş esirleri de çalışmaya başlamışlardır. Komisyonların görevleri aslında oldukça belirsizdi. Bunlar kampları ziyaret ederek Türk-Müslüman esirlerin listelerini çıkarmaktaydı. Bu listeler Doğu Lejyonlarının kurulması sırasında işe de yaradı elbette. Komisyonlar "seçilen esirleri tek tek güvenilirlik açısından kontrol etmek ve nereye yollanacağına karar vermek"le görevlendirilmişti. "Bu maksat için titiz denetimden geçen eski göçmenler tayin edilmiş, en güvenilir olanları bazı komisyonların başına getirilmişti." Kafkasya'nın "Reich komiseri" olarak tayin edilmiş olan Arno Şikedanza'nın görüşüne göre, "komisyonlar esirlerin ihtiyaçlarını sağlama ve iş gücünü koruma yönünde büyük iş yapmakta ve kam müdürlerine çok yardımda bulunmaktaydılar." Fakat birçok kişi bu görüşü paylaşmıyordu.

Komisyonların sonbahar 1941-kış 1942 dönemi çalışmaları sırasında iki resmî kurum - Alman Dış İşleri Bakanlığı ve İşgal Altındaki Doğu Alanları Bakanlığı (Doğu Bakanlığı) - arasında ciddi anlaşmazlıklar belirmeye başladı. Her iki taraf bir birini sürekli şikâyet bombardımanına tutarak, rakiplerini yetkisizlik ve işlerine karışmakla suçlamakta, kendilerine daha da çok yetki verilmesini istemekte idiler.

Biraz ileriye giderek, bu ilk karşıtlığın Dış İşleri Bakanlığının yenilmesi ile sonuçlandığını belirtelim. 1941 sonbaharında Türk-Müslüman esirlerle aktif olarak çalışan bu bakanlık daha sonra bu işten ve genel olarak Wehrmacht ve SS içinde millî askerî birlikler kurma işinden tamamen uzaklaştırılır. Büyük ihtimalle, bunda Panturanizm ile ilgili hesapların boşa çıkması ve Rosenberg'in sonunda Hitler'e kendini en elverişli bir açıdan sunmayı başarması etkili olur.[17]

Hükûmetin ileri gelen şahıslardan Rosenberg de bilhassa Türklerle Kafkasyalılardan gönüllü birlikler teşkili için tekliflerde bulunuyordu. Resmî emir verilmeden de önce, ordu istihbaratı tarafından, iki özel millî birlik kurulmuştu. İlki yedi taburdan (6 Türkistan, l Azeri) müteşekkil olup, "Kaplan B. Harekatı" adı ile bilinmekte idi. Yüzbaşı Mayer-Marder komutasındaki bu birlik daha sonra "Piyade Taburu, 450" diye adlandırıldı. İkincisi ise tamamen Kafkasyalılardan, Ekim 1941'de kurulan "Özel Bergmann Birliği (Sonderverband Bergmann)" adıyla bilinen birlikti.[18]

15 Kasım 1941'de Güney Ordusu Komutanlığından deneme mahiyetinde savaş esirlerinden birer tabur(100) teşkil edilmesi emri geldi. Alman makamlarınca Kafkasyalı olarak Adige, Anwarez, Azeri, Osetin, Başkurt, Lezgin, İnguş, Kabarda, Karaçay, Gürcü, Dağıstanlı, Tiç, Türkistanlı olarak ise Kalmık Moğol, Tatar, Türkmen, Türk, Özbek, Kırgız, Estonyalı, Kazak ve Başkir (Başkurt) kabul ediliyordu. Üstteğmen Baron von Taube Zaporoje'de bu gibi birlikleri "444. Güvenlik tümeni" içinde topladı. Tümende dört avcı bölüğü gücünde bir Türkistan alayı kuruldu. Askerler giyindirildi, kuşatıldı ve Alman subayları emrine verildi. Daha sonra "Türk Taburu" adını alan bu birlik Dnepr ile Perekop arasında kullanıldı.[19]

17 İskandar Gilyazov, *age.,* s. 66-70.

18 Nadir Devlet, *age.,* s. 123-124.

19 Joachim Hoffmann, *Die Ostlegionen. 1941-1943*, Verlag Rombach Freiburg, Freiburg 1976, s. 26.

13 Ocak 1942'de Türkistan ve Kafkasya Müslümanlarının askerî birliklerinin kurulması emri verildi. Türkistan Lejyonunun komutanlığına (Milliyetçi Çin'in lideri Çan Kay Şek'in askerî danışmanı olan, Doğu Türkistan'ı bilen) Binbaşı Mayer-Mader getirildi. Ona şimdiye kadar talim ettirip, düzenlediği 7 taburun sayısını Karakalpak, Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek ve Tacik kökenli savaş esirlerini de katarak genişletmek görevi verilmişti.[20] Kafkasya Müslüman Lejyonuna ise üsteğmen Prof. Dr. Oberlaender getirildi. O da bölgenin uzmanı bir şahıstı.[21]

Daha sonra ise Türkiye'nin muhtemel rahatsızlığı göz önünde tutulmasına rağmen gayrimüslim Gürcü ve Ermeniler de bu sistem içine dahil edildi. Gene de başlarda Ermeni Lejyonun halkın arasına çıkmamasına da dikkat edildi.[22]

1942 sonbaharında ise Volga Tatarları Lejyonu teşkil edildi.[23] Bu lejyon için adaylar daha ziyade başta Prof. Dr. Ahmet Temir tarafından esir kamplarından bulunmuştu.[24]

Doğu Lejyonları Polonya'da

Aralık 1941'de Rosenberg'in teklifi kabul edilmiş ve Yüksek Askerî Komutanlık bunu bir emirle ilan etmiş bulunuyordu. Böylece "Doğu Lejyonları" diye de bilinen Sovyetler Birliği'nin azınlık haklarına mensup millî birlikler için 1942 yılının Ocak ayında, bilhassa Polonya'da kurulan esir kamplarında, gönüllüler aranmaya başlandı. Ya askerî esir kamplarındaki çok kötü şartlardan kurtulmak ya da Sovyet rejimini yıkmaya katkıda bulun-

[20] Joachim Hoffmann, *age.,* s. 26.

[21] Joachim Hoffmann, *age.,* s. 26.

[22] Joachim Hoffmann, *age.,* s. 25.

[23] Patrik von zur Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında*, çev. E. B. Özbilen, İstanbul 1984, s. 54.

[24] Fazla bilgi için bk. Ahmet Temir, *60 Yıl Almanya (1936-1996). Bir Yabancının Gözü ile Geziler-Araştırmalar-Hatıralar*, Ankara 1998, s. 217-267.

mak gayesi ile hemen herkes bu birliklere gönüllü olarak kaydolmak istedi. Müracaat edenlerin % 70'i sağlıkça uygun bulunarak millî birliklere dahil edildiler. Neticede Türkistan, Azerbaycan, İdil-Ural, Kuzey Kafkasya, millî lejyonları (birlikleri) teşkil edildi (Turkistanische Legion; daha sonra Aserbiadschanische adını alan Kaukasisch Mohammedanische Legion; Wolgatatarische Legion; Nordkaukasische Legion).[25] 8 Şubat 1942'de ise Gürcü ve Ermeni Lejyonları kuruldu. Gürcü Lejyonu içinde Abhaz, Adige, Çerkez, Kabarda, Balkar ve Karaçaylı da vardı.[26]

İlk birlikler, asıl karargâhlarının bulunduğu işgal altındaki Polonya'da eğitilmişler, 1942 Mart'ında da paralel teşekküller Sovyetler Birliği'nin işgal altındaki bölgelerinde kurulmuştu. Bu lejyonlara ilaveten Kırım'da ve Kalmık bozkırında Almanlar tarafından silahlandırılmış milisler ve özel birlikler vardı. Alman ordusunun veya Waffen-SS'in komutası altındaki bu özel birlikler daha ziyade çetecilere karşı kullanılmışlardır. Harbin son iki yılında Waffen-SS'in de Sovyet doğu halkları mensuplarından müteşekkil nizami birlikleri vardı. Lejyonların görev yaptırılan en büyük birlikleri tabur kuvvetinde idi. Daha büyük birliklere itimat edilmiyordu. Tek istisnayı 162. Türk Tümeni teşkil etmiştir. 1942 Aralık'ından itibaren "Doğu birlikleri generalliği" ve daha sonra da "Gönüllü birlikler generalliği" müesseseleri ihdas olunmuştu.

Lejyonların teçhizatı kısmen Alman silahlarından kısmen de ganimet silahlardan müteşekkildi. Üniformaları Almanlarınkinden daha kötü kalitedeydi ve özel işaretleri vardı. Genellikle birliklerde kadronun % 7.25'ini, kural olarak ise % 15'ini Almanlar teşkil ediyorlardı. Her ne kadar sabık harp esirleri astsubay ve subay olabiliyorlarsa da onlara mahdut ölçüde itimat ediliyordu.

[25] Nadir Devlet, *age.,* s. 123-124.

[26] Joachim Hoffmann, *Die Ostlegionen. 1941-1943*, Verlag Rombach Freiburg, Freiburg 1976, s. 30-31.

Kendilerinden aşağı rütbedeki Alman askerleri üzerinde komuta yetkileri olmadığından ve tersine onlar tarafından azarlanabildiklerinden dolayı sayısız sürtüşme mevzuu ortaya çıkıyordu.[27] Aslında şahsi hatalar ve şovenistçe kendini üstün görmekten veya mantalitelerini bilmemekten kaynaklanan doğululara karsı takınılan genel yanlış tutum, doğululardа haklı olarak ikinci sınıf insan muamelesi gördükleri ve hayasızca istismar edildikleri hissinin doğmasına sebep olmuştu. Tatarların "Almanlarla birlikte ölebilecekleri, fakat o ana kadar hiçbir hakka sahip olmadıkları..." yolundaki şikâyetleri durumu açıklamaya kâfidir.[28]

Alman ordusu 1942'den beri lejyon dergileri, tatil yurtları ve bir çok gösterilerle lejyonerlerin moralini cephe görevi için yüksek tutmaya çalışıyordu. Genellikle haftalık olan dergiler sonradan millî temsilcilikler tarafından yayımlanan ve genellikle aylık olan dergilerin yanı sıra mevcudiyetlerini devam ettirmişler ve 1944/45 kışına kadar yayımlanmışlardır. Fakat bu dergiler çoğunlukla siyasi değildiler ve propaganda bakımından sürekli olarak tekrarlanan "Bolşevizme karşı savaştan" öteye gidemiyorlardı. Alman ordusu aslında doğululari paralı asker olarak görüyordu ve uzun süre onları siyasetten ayrı tutmayı denemişti. Örnek vermek gerekirse "Türkistan Millî Komitesi" başkanı Veli Kayyum 162. Türk Tümenine bir nutuk irat etmek istediği zaman kendisine tümen komutanı mani olmuştu.[29]

Doğu Lejyonları Göreve Başlıyor

Yeni birliklerin eğitimi ve düzenlemesi tamamlandıktan sonra Ağustos 1942'de Doğu Lejyonları Rembertov'taki komutanlığı Polonya Genel Valiliğinin 6 değişik bölgesinde konuşlanması hakkındaki emri aldı. Buna göre:

[27] Joachim Hoffmann, *age.*, s. 54.

[28] Joachim Hoffmann, *age.*, s. 54.

[29] Joachim Hoffmann, *age.*, s. 55.

Karakalpak, Kazak, Kırgız, Tacik, Türkmen, Özbek ve küçük topluluklar Beluci, Dungan, İranlı, Kaşgarlı, Kurami, Şungan ve Doğu Tatarlarından oluşan Türkistan Lejyonu Leginowo'ya; Kuzey Kafkasyalı Abhaz, Adige, Çerkez, Kabarda, Balkar, Karaçay, Çeçen, İnguş, Kumuk, Nogay; Dağıstanlı Avar, Ahvah (?), Andi, Bagul, Botlik, Hvorşin, Dido, Godoberi, Karatin, Tindal, Çamalal, Dergin, Kaytag, Kubaçin, Lak, Lezgin, Agul, Tsahur, Rutul, Tabasaran, Udin dahası Kürt, Talış, Tat ve Kuzey Osetlerden oluşan Kuzey Kafkasya Lejyonu Wesolo'ya; Azerilerin Kafkasya Müslüman Lejyonu (sonra Azerbaycan) Yedlnia'ya; Gürcü, ayrıca Acar, Guri, İmeret, Kaçetin, Laz, Mingrel, Svan ve Doğu Osetin'den oluşan Gürcü Lejyonu Kruszyna'ya; Ermeni; bilhassa Karabağ Ermenilerinden teşkil edilen Ermeni Lejyonu Pubry'ye; Ufa ve Kazan Tatarları, Başkurt, Mari, Mordvin, Tatarca konuşan Çuvaş ve Udmurtlar için Volga Tatar Lejyonu Yedlnia'ya tayin edildiler.[30]

Doğu Lejyonlarının teşkili oldukça aceleye geldi. Gerek eğitimleri gerek teçhizatları tamamlanmadan cepheye hazırlardır denildi. Böylece Doğu Lejyonları cepheye yollanan ilk dalga 6 Türkistan piyade taburu (450,452,781,782,783,784), 2 Azeri piyade taburu (804, 805), 3 Kuzey Kafkasya piyade taburu (800-Çerkez, 801-Dağıstan, 802-Osetin), 2 Gürcü taburu (795,796) ve 2 Ermeni (808,809) piyade taburundan oluştu. Ancak bunların başarısızlığından sonra geri çekildiler ve daha uzun bir eğitimden geçirilme kararı verildi.[31]

1943 baharında ise Doğu Lejyonlarından 2. dalga cepheye yollandı. Bunlar Türkistan Lejyonundan 5, Azerbaycan Lejyonundan 4, Kuzey Kafkasya Lejyonundan 1, Gürcü ve Ermeni Lejyonlarından 4'er, Volga Tatarları Lejyonundan 3 piyade taburun-

[30] Joachim Hoffmann, *Die Ostlegionen. 1941-1943*, Verlag Rombach Freiburg, Freiburg 1976, s. 33.

[31] Joachim Hoffmann, *age.*, s. 38.

dan meydana geliyordu. 1943 yılının ikinci yarısında 3. dalga olarak daha 17 sahra taburu cepheye yollandı.[32]

Kısacası 1943 yılının sonuna kadar Polonya'da Doğu Lejyon Komutanlığı nezdinde 14 Türkistan, 8 Azeri, 7 Kuzey Kafkasya, 8 Gürcü, 9 Ermeni ve 7 Volga Tatar piyade taburu teşkil edilmiş oldu. Toplam 53 sahra taburu ile Doğu Lejyonları takriben 53 bin askerlik küçümsenmeyecek bir güce ulaşmıştı. 1943'te ayrıca 4 Türk çalışma taburu ve 1 yedeği birleştirilerek Albay Bollar komutasına verildi.[33]

Kırım'daki Kırım Tatar Lejyonu

Sovyetler Birliği Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'ne dahil Kırım Özerk Cumhuriyeti Aralık 1941'de Alman orduları tarafından işgal edildi. Almanlar 2,5 yıl bu bölgeye hakim olduktan sonra, Mayıs 1944 başında Kızıl Ordu'ya mağlup olarak çekildiler. Alman işgal ordularının Genelkurmay başkanlığı Kırım yarımadasını ele geçirince 18 Ocak 1942'de Kırım Tatarlarından istenilen miktarda birlik oluşturulması izni verdi.[34]

İşgal altındaki Kırım'da ise gönüllü Kırım Tatarlarından Ocak 1942'de 8 Koruma bölüğü teşkil edildi. Mart'ta bunlara daha 6'sı eklendi. Kasım 1942'de Taurien (yani Kırım) eyaleti SS ve Polis yönetimi emrinde 8 tabur vardı. Bunlar Simferopol (Akmesçit), Karasubazar, Bahçesaray, Yalta, Aluşta, Cankoy ve Feodosya (Gözleve)'da konuşlanmışlardı[35]. Bu birlikler Almanlarla tam bir iş birliği yapmış ve partizanlarla mücadele esnasında 1941/42'de 400 ölü ve yaralı vermişlerdi.[36]

[32] Joachim Hoffmann, *age.*, s. 38.

[33] Joachim Hoffmann, *age.*, s. 39.

[34] Joachim Hoffmann, *age.*, s. 39.

[35] Joachim Hoffmann, *age.*, s. 47.

[36] Joachim Hoffmann, *age.*, s. 48.

Ukrayna'daki Doğu Lejyonları

Ukrayna'da Kiev ile Poltova arası esir kamplarındaki askerî esirlerden gönüllü yabancı birlikler oluşturmak ve eğitmek üzere 162. Piyade Tümenine emir verilmişti. Mayıs 1942 ile Mayıs 1943 arasında 162. Piyade Tümeni 25 sahra taburu 2 güçlendirilen yarım tabur, 7 inşaat taburu ve 3 çeyrek tabur meydana getirme başarısını gösterdi.[37] Bunlar sırasıyla, on iki Türkistan piyade taburu (biri eksik kadrolu, biri avcı), altı Azerbaycan piyade taburu (ikisi avcı, biri dağ taburu), iki yarım Kuzey Kafkasya taburu ile birer bölük ve takım, dört Gürcü piyade taburu (ikisi dağ taburu), üç Ermeni piyade taburundan oluşuyordu. Bu güçlerin bir kısmı daha sonra gelişen şartlar dolaysıyla dağlardaki gerillaya karşı kullanıldı.[38]

SS Komutasında Teşkil Edilen Doğu Birlikleri

1942 sonu ve 1943 yılının başlarında Alman İmparatorluğu (Reich) 6,5 milyon km'lik bir alanı kaplıyor ve içinde 360 milyon insanı barındırıyordu.[39] 1944 yılının başında SS'nin askerî kanadını teşkil eden Waffen-SS*'te* Alman ordusunun uygulamasını taklitle gönüllüleri silah altına almaya başladı. Neticede "SS-Doğu Türk Silahlı Birliği (Osttürkischer Waffenverband der SS)", "SS-Kafkasya Silahlı Birliği (Kaukasischer Waffenverband der SS)" ve "SS 1. Tatar Dağ Tugayı (Waffengebirsbrigade der SS)" gibi millî birlikler meydana getirildi. SS'in bu millî birliklerindeki Türklerin sayısı ise bir tahmine göre 30 binin (Azerbaycanlılar 10 bin, Tatarlar 10 bin, Türkistanlılar 8 bin, Kırgızlar ile Özbekler 2'şer bin) üzerinde idi. [40]

[37] Joachim Hoffmann, *age.*, s. 76.

[38] Joachim Hoffmann, *age.*, s. 76.

[39] Hans Werner Neulen, *Europas Verratene Söhne*, Bastei-Lübbe Taschenbuch 1982, s. 146.

[40] Nadir Devlet, *age.*, s. 123-124; Hans Werner Neulen, *age.*, s. 208.

Birçok birliklerden resmen bahsedilmediğinden, aksine gizli tutulduklarından dolayı Doğu birliklerinin (lejyonlarının) tam sayısını vermek pek mümkün değildir. Bilinmeyen sayıları, muhtemelen gerçek sayılarından çok düşüktür. Mevcutları hakkında bir fikir verebilmek için bir kaç rakam verelim: 1943 yılı ortasında doğu birliklerinde 300.000'den fazla kişi vardı. Müteakip yıl sayılan iki misli ile bir milyon arasındaydı. Filvaki bunlara Rus, Ukrain, Beyaz Rus, Leton vs. birlikleri de dahildi. Kafkasyalıların sayısı ittifakla 110.000, İdil (Volga) Tatarlarınınki 35.000-40.000 ve Türkistanlılarınki 110.000-180.000 kişi olarak verilmiştir.[41] Nakliye ve iş birlikleriyle Kırım Tatarlarının (20.000 kadar) ve Kalmıkların (5.000 kadar) özel birlikleri, bu rakamlara dahil olmadığından sayıları daha da artabilir.[42]

Almanlar safında gönüllü olarak Sovyetlere karşı çarpışan Türklerin sayısı hakkındaki en düşük tahmin 250 bin civarındadır. Bunların 110 ile 180 binini Türkistanlılar, 110 binini Kafkasyalılar, 35 ile 40 binini Kazan Tatarları ve 20 binini Kırım Tatarları teşkil etmişti.[43] Bu sayıyı 380 bin, hatta 1 milyonun üzerine çıkaranlar bulunmaktadır.[44]

5 Mayıs 1943'te Alman ordularında 90 Rus (ROA) taburu, 140 bölük gücünde birlik, Doğu Lejyonlarının da 90 sahra taburu mevcuttu. Bunlara ek Alman subaylarının komutasında bulunan 1. Kozak tümeni, Kalmık süvari birliği Rusya Millî Halk Ordusu (Russkaya Nasional'naya Nadodnaya Armiya) gibi birlikler

41 Patrik von zur Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında*, çev. E. B. Özbilen, Mavi Yayınları, İstanbul 1984, s. 55.

42 Patrik von zur Mühlen, *age.,* s. 55.

43 Nadir Devlet, *age.,* s. 123-124.

44 M. Ali Eren, "II. Dünya Savaşında 1 Milyon Türk", *Aksiyon*, S. 122 (5-11 Nisan 1997), s. 24-31.

45 Joachim Hoffmann, *Die Geschiechte der Wlassow Armee*, Verlag Rombach Freiburg, Freiburg 1986, s. 14.

mevcuttu.[45] Bu verilerden Almanlar safında savaşan gönüllülerin yarısının Rus yarısının da azınlıklara mensup olduğunu söyleyebiliriz. Ancak ROA'da da görev almış azınlıklar mevcuttu.

Almanya II. Dünya Savaşı esnasında takriben 1 milyon SSCB kökenli sivil ve askerî SSCB aleyhine kullanma işini organize etmişti. Bundan kendine yarar da sağladı, ancak gene de sonunda savaşı kaybetti. Almanya ile gerek isteyerek, gerekse istemeden iş birliği yapmış olanlar nihayette çok mağdur oldular. Sovyetlere teslim edilenler, vatan haini muamelesi görerek ya idam edildiler ya da en hafifi 10 yıl ila 25 yıl arası çalışma kampına hüküm edildiler.[46] Savaşın son demlerinde Mayıs 1945'te ROA'nın kuzey gurubunun 25 bin askeri Sovyet işgal bölgesinde, güney gurubunun 25 bin askeri ise Amerikan işgal bölgesinde kalmıştı.[47] Müttefikler arasında yapılan antlaşma gereği ele geçen Sovyet vatandaşları Sovyet güçlerine teslim ediliyordu. İngiliz işgal bölgesindeki 32.259 Sovyet kökenli esir Sovyet güçlerine teslim edilmişti.[48] Bu teslim edilenler arasında ROA, Kozak ve Kafkas ordularının 2.756 subayı da vardı ki, bunların akıbetleri feci oldu.[49] Sovyet orgenerali Golikov'un ifadesine göre ise, 7 Eylül 1945 tarihine kadar Sovyet makamları müttefiklerden 2.229.552 kişiyi teslim aldılar. Bunları zorla çalıştırmak için Almanya'ya getirilen eski Sovyet vatandaşları (Ostarbeiter), Sovyetler Birliği'nden kaçarak Almanya'ya sığınanlar, savaş esirleri (Sovyet terminolojisine göre, "ant bozan hainler") ve Almanya safında çarpışan gönüllü askerler teşkil ediyordu.[50] Almanya safında gönüllü olan as-

46 Geniş bilgi için bk. "Ruslara Teslim Edilen Türkler", *Orkun*, S. 1, 2, 3, 4, 5 (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz 1998), s. 11-13; 23-25; 23-25;12-13; 20-21.

47 Joachim Hoffmann, *Die Geschiechte der Wlassow Armee*, Verlag Rombach Freiburg, Freiburg 1986, s. 286.

48 Joachim Hoffmann, *age.*, s. 292.

49 Joachim Hoffmann, *age.*, s. 294-295.

50 Joachim Hoffmann, *age.*, s. 298.

kerlerin % 30 ölüm cezasına hüküm edilerek kurşuna dizildi, kalanlar ise 25 yıl çalışma kamplarına mahkûm edildiler.[51]

Hiç şüphesiz Almanlarla iş birliği yapan Türkler ve diğer azınlıklar ülkelerinin Rus hakimiyetinden kurtulmasını arzuluyorlardı. Bu kadar büyük sayıda Türk ve azınlığın Alman ordusuna gönüllü olarak katılması bu şekilde izah belki de en doğrusu olacaktır.

Ancak Sovyetler Birliği'nde azınlık konumunda değil, hatta esas halkı teşkil eden Rus ve Ukraynalıların da Almanlarla iş birliği yapmasının izahı çok kolay olamayacaktır. Bunu sırf esir kamplarından kurtulmak arzusu ile anlatamayız. Belki de Stalinizm rejiminden kurtularak insan gibi yaşamak arzusu onları bu iş birliğine götürmüştür.

Bu kadar çok sayıda kişinin esir düştüğü ve bu kadar büyük sayıda esirin düşmanla iş birliği yaptığını gösteren tarihte bir başka örnek de yoktur. Demek ki Stalin rejimi insanları milliyetine bakmaksızın neredeyse eşit derecede nefret ettirmiş ve bıktırmıştı. Dolayısıyla da bu kadar çok sayıda insan düşmanla iş birliği yapmakta beis görmemişti. Bundan bütün ülkelerin yöneticileri ders çıkarmalıdır.

[51] Joachim Hoffmann, *age.*, s. 300.

Kayıplar

Sultangaliyev'in İnfazı

Bulat SOLTANBEKOV[*]

Genel Sekreter Stalin ile Sultangaliyev'in son görüşmeleri pek kısa ve açık olur; Stalin şöyle der: "Siz millî mesele konusunda Troçki, Zinovyev ve Kamenev'lerin yaptıkları hatalar hakkında geniş bir makale yazarsınız, biz de bu makaleyi *Pravda* gazetesinde bastırırız. Bunu takiben sizi yeniden partiye alıp, 'Komintern' [Kommunistiçeskiy İnternatsional (1919-1943)] göreviyle yurt dışına göndeririz. Büyük ihtimalle bu Türkiye olur, - burada Genel Sekreter alayla gülümser - orada sizi biliyor ve seviyorlar. Aslında, biz daha önce oraya başka bir Tatar'ı göndermiştik, ancak o işi berbat etti, az kalsın tutuklanıyordu; Bulgaristan üzerinden kaçmak mecburiyetinde kaldı. Bence siz bunu başarırsınız." Konuşma karanlık bir geleceği ima eden sözlerle tamamlanır: "Sizin üç çocuğunuz ve eşiniz var. Bunların geleceğini de düşünmeniz gerekir."

[*] Prof. Dr. Bulat Soltanbekov, Tataristan Cumhuriyeti Tarihçi ve Arşivciler Derneği Başkanı.
("Genseknıñ Bérénçé Korbanı" başlığıyla *Tatarstan* dergisinde (S. 7/8, Kazan 2005, s. 43-45) yayımlanan yazı, Dr. Erdal Şahin tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.)

Bu konuşma 1926 yılının ilkbaharında Merkez Komite'de, Stalin'in çalışma odasında gerçekleşir. Genel Sekreter muhalefetle kıyasıya mücadelenin tam ortasındadır, zafer kazanacağından da o anda tam emin değildir. Durumu zorlaştıran etken, 'opportünistler'in doğu cumhuriyetleri yöneticileriyle, bunlar arasında Tatarlarla da bağlantı kurmuş olduğudur. Mart ve mayıs aylarında millî cumhuriyetlerin yöneticileri Stalin'in odasına çağrılarak azarlanır, bu arada Yosif Vissarionoviç Kazan'dan da dört kişiyi kabul eder, onlara Ülke Komitesi Sekreteri Hatayeviç'in diktatörlük tasladığından rahatsızlık duyduğunu bildirir. Çok geçmeden Hatayeviç daha uygun biriyle değiştirilir.

Bu aşamada dışarıdan gelen destek Stalin'in işine çok yarayacaktır. Örneğin, parti tarafından dışlandığı hâlde milliyetçi çevrelerde ve yurt dışına gidenler arasında hâlâ ağırlığını koruyan bir kişinin destekler mahiyette bir demeçte bulunması ne iyi olurdu! Bu yüzden de Stalin işinin yoğunluğuna bakmadan Sultangaliyev'le iki kez görüşür. Fakat Stalin'in isteği yerine getirilmez, basında Sultangaliyev imzalı bir makale yayımlanmaz. Bunu yapmaya Sultangaliyev'in vicdanı elvermemiştir. Yaşamının sonuna yaklaştığını sezen ateşli devrimci, namusla siyasetin artık kesişmediğini açıkça görmektedir. Bundan sonra, Sultangaliyev'in adı iktidarın "güvenilir" olarak baktığı kişiler listesinden silinir, kendisi ilk önce manevi baskıya maruz kalır, zavallı duruma düşürülür, sonra da hapishanelerde ve çalışma kamplarında süründürülür. 28 Ocak 1940'da Lubyanka hapishanesinde arkadan başına sıkılan bir kurşunla öldürülür.

Milli bağımsızlık hareketinin büyük teorisyenleri arasında yer alan, Batı'da uzun zamandan beri "üçüncü dünya devrimlerinin babası" olarak tanınan Sultangaliyev'in yaşamı böyle sona erer. 20. yüzyıl ortalarında dünya sömürge sistemlerinin yıkılması sonucunda ortaya çıkan genç devletlerin Nasır, Ben-Bella gibi başkanları, baş uçlarına bu meşhur Tatar devrimcinin resmini

saygıyla asmışlardır. 60'lı yılların siyaset biliminde, Sovyetolojinin birçok araştırma alanının öncülüğünü Sultangaliyev'in yapmış olduğuna dair tespit iyice yerleşir. İlk önce bu meseleyi Rus asıllı A. Bennigsen ele alır.

20. yüzyılın büyük siyasetçilerinden ve Sovyet Birliği'nde muhalif parti ve devlet adamlarından sayılan bu büyük zatın hayatındaki temel aşamaları gözden geçirelim. Mirseyit Sultangaliyev, 12 Temmuz 1892'de Ufa vilayetinin Elimbet köyünde öğretmen bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Yaşamının ilk dönemi bu dönemdeki Rusya'nın çoğunluk Müslüman gençlerinkinden pek farklı değildir. Bu dönem gençleri yüzyıl başındaki muazzam sosyal çalkantıların tesiriyle bilinçlenerek büyürler. Bu yıllarda Sultangaliyev, öğretmen ve gazeteci olarak çalışır, millî bağımsızlık hareketine katılır. Çok geçmeden millî hareketin içinde sonradan bütün ülkede tanınacak olan Resulzade, Tsalikov, Maksudi, İshaki, Vahitov, Alkin, Zeki Velidi, G. İbrahim gibi daha birçok kişi yerini alır.

I. Dünya Savaşı öncesinde Sultangaliyev Bakü'ye geçer. Bu şehir o dönemde millî bağımsızlık hareketinin merkezlerinden biridir. Bakü'de Resulzade'den "Koba" lakaplı Stalin hakkında ilk kez işitir. Kader Sultangaliyev'i ve Stalin'i önce yakın dost edecek, sonra da birbirine amansız düşman olarak ayıracaktır. 1917 yılında Sultangaliyev Bolşevik Partisine girer, genç Sovyet idaresinin düşmanlarına - dağıtılan parlamento ve Kolçak yandaşlarına - karşı mücadele eder. Hızla askerî ve siyasi alanda yükselir, orduda Askerî Sovyet üyesi olur. Ağustos 1918'de Kazan'ın karışık günlerinde, Sovyet düşmanlarının şehri ele geçirip, Sovyet cumhuriyetinin varlığını tehdit ettiklerinde Sultangaliyev şehri savunan son müfrezelerden birinin başında bulunur.

1919 yılında Kolçak yanlılarının Kazan'a saldırmak için Vyatka-Nokrat nehrinin sağ tarafına yerleşme çabalarını önlemek için yapılan savaşta Sultangaliyev eşsiz kahramanlık göste-

rir. İç savaşın baş kahramanlardan sayılan Lev Trotskiy, Sultangaliyev'den bu konuda özel övgüyle bahsetmiştir. 1918 yılının başlarında Sultangaliyev, Kazan'da Sovyet Federatif Rusya'sının bir parçası olarak ilan edilen "İdil-Ural" Demokratik Cumhuriyeti'nin kâğıt üzerinde iptal edilmesinde başlıca rol oynayanlardan biri olur. Sultangaliyev ile Vahitov bu cumhuriyetin Marksizm ideallerine uygun düşmediğini düşünürler.

Sonraları Sultangaliyev'in faaliyetleri daha farklı yöneliş kazanacaktır. 1920 yılının başında o artık Rusya müslümanları arasında en meşhur ve saygın önder olarak ün salmıştır. Parti yöneticileri ve bunların arasında Lenin ve Stalin de onun fikirlerini hesaba katmaktadırlar. Aynı zamanda Sultangaliyev bazı meselelerde, ayrıca 'Komintern' [Kommunistiçeskiy İnternatsional (1919-1943)]'in millî programını uygulamada bağımsız davranmakta, hatta bazı konularda Lenin'e bile karşı çıkmaktadır. Gerçi ülkenin yöneticileri onun yeteneğinin hakkını verseler de, Sultangaliyev'in doğu halklarının bağımsızlığı ülküsüne gösterdiği bağlılığa, *internasyonalizm*e zarar veriyor diyerek şüphe ile bakarlar. Hatta Stalin bir konuşmasında: "Mirseyit hâlâ bize kurt gözüyle bakıyor." diye ağzından kaçırır.

1923 yılının Mayıs ayına kadar Mirseyit Sultangaliyev, Millî Meseleler Kurulu üyesi ve Stalin'in yakın yardımcısı sıfatıyla Moskova'da önemli devlet işlerini yürütür. Aynı zamanda o, RSFSC Bütün Rusya Merkezî Yürütme Komitesi nezdinde Federasyon Toprak Komitesi başkanlığı görevinde bulunur. Bu komite, o dönemde çok büyük önem arz eden toprak meselelerini halletmede hükûmet ile cumhuriyetler arasında hakem görevi yaptığından hep "iki ateş arasında" olur. Sorunlar çoğu zaman Merkez Komite düzeyinde çözülür. Sultangaliyev, aynı zamanda Millî İşler Halk Komiserliğinde Tataristan vekili olarak bulunur. Pek çok sorumluluk gerektiren işleri başarır. Örneğin, Dağıstan, Dağlık ve Kalmık cumhuriyetlerini kurma çalışmalarında, ayrıca doğu ülkeleri komünistleri ile ilişkiler kurarken Genel Sekreter'in gizli direktiflerini yerine getirir. Yeri gelmişken şunu da belirtmek gerekir; Sultangaliyev Stalin'e Çeçenleri de Dağıstan içine dahil etmeyi teklif eder.

Sultangaliyev'in Doğulu Emekçilerin Komünistlik Üniversitesinde hocalık yapması özellikle büyük önem arz eder. Bu okulda, Asya'da gerçekleşecek inkılaplar için elemanlar hazırlanmaktadır. Sultangaliyev'in sömürgecilik tarihi hakkındaki dersleri büyük ilgiyle dinlenir. Bu dersleri alanlar arasından pek çok komünist parti yöneticileri yetişir. Tam bu yıllarda Sultangaliyev, Bolşeviklerin uyguladığı millî siyasetin dağılan imparatorluktaki ülkelerin menfaatleri ile uyuşmadığını fark etmeye ve bazı gizli siyasi konuşmaların sırrını idrak etmeye başlar.

Komintern kongresinin sömürgeler sorunuyla ilgili kararlarını hazırlarken Sultangaliyev, Lenin ile de tartışmaya girer. Dahası, Başkurdistan yöneticileri Velidi ile Yomagulov'u kovmanın yersiz olduğunu düşündüğünü belirtir. Bu konuda Sultangaliyev, Merkezî Komite sekreterleri Krestenskiy, Stasova ve şahsen Stalin'le tartışır.

Kafkasya ötesi cumhuriyetlerinde hakimiyeti sağlama bahanesiyle, Sultangaliyev'i Moskova'dan uzaklaştırmaya çalışırlar. Ancak, millî cumhuriyetlerin başkentteki vekilleri protestolarını bildirip, buna izin vermezler. Birçok kez, Stalin'in gizli yönlendirmesiyle Merkezî Komite ve Organizasyon İşleri Bürosu, Sultangaliyev hakkında soruşturma yapar. Onu millî cumhuriyetlerin rolünü "abartmak"la suçlarlar. Ama, siyasi suç teşkil edecek bir husus bulamazlar. Çünkü Federasyon Toprak Komitesi başkanının faaliyetleri parti tüzüğüne ve anayasaya uygun yürütülmüştür. Sultangaliyev'in, Partinin 12. Kongre'sinde yaptığı ateşli konuşma, çatışmanın doruğunu teşkil eder. Sultangaliyev konuşmasında, Stalin'in birçok tezini ve yaptığı işleri şiddetle eleştirir. Buna birçok cumhuriyetin, ayrıca Gürcis-

tan'ın yöneticileri de katılırlar. Gürcistan bu dönemde zaten, Stalin'i zorlayan "sert ceviz" durumundadır.

Sonuçta siyasi kriz yaşanır, gerginlik o safhaya varır ki Stalin, kendini alenen eleştiren Sultangaliyev'e selam vermeyi keser. Burada şunu da hatırlamak gerekir ki daha Lenin sağken Politbüro toplantılarından birinde Stalin, Millî İşler Halk Komiserliğinden ayrılmak istediğini bildirir. Çünkü o dönemdeki millî yapılanmanın cumhuriyetlerde ayrılma isteği doğurduğunu düşünmektedir. Fakat sonradan sorun pek kolay halledilir, zira Millî İşler Halk Komiserliği tamamen lağvedilir.

Olaylar böylece üst üste gelir ve durum gittikçe ciddileşir. Henüz parti kongresi toplanmadan Stalin ve Kuybışev'in yönlendirmesiyle GPU (Gosudarstvennoye Politiçeskoye Upravleniye) - Devlet Siyasi İdaresi Başkan Yardımcısı R. Menjinskiy "2. Parlamento" diye adlandırılan gizli operasyon başlatır. İlginçtir ki, Dzerjinskiy bir bahaneyle bu operasyonun dışında kalır. Bu operasyon sürecinde, millî cumhuriyet yöneticileri izlenmeye alınırlar, gizli ajanlar onların her hareketini takip eder. Sonuçta Sultangaliyev esas "suçlu" olarak değerlendirilir. Onu, Zeki Velidi ile iletişim kurmakla suçlayıp, 4 Mayıs 1923'te *Komintern* binasında tutuklarlar. Bununla yetinmeyip, başka kabahatlerini de bulup çıkarırlar. Güya, Sultangaliyev hakimiyet mercilerine önceden haber vermeden Türkiye büyük elçisi ile görüşmüştür. (Stalin bir toplantıda şöyle der: "Sultangaliyev için Türk büyük elçisi Merkez Komite'den daha değerliymiş.") Sultangaliyev güya bazı Türk ve İranlı komünistlerle bağlantılar kurmuştur. Haziran 1923'te Sultangaliyev'in "alçak davranışını" incelemek üzere Parti Merkezî Komitesi ve Politbüro'nun hemen hemen bütün üyelerinin - hasta Lenin'in dışında - katılımıyla millî mesele konusunda özel 4. Toplantı düzenlenir.

Aslında bu toplantı partinin var olduğu süre içinde millî mesele konusunda yapılan tek toplantı olur. Toplantı geniş çaplı siyasi

çarpışmaya dönüşür. Burada Stalin, Genel Sekreter sıfatıyla kazandığı birinci zaferini kutlar. Bu toplantıda sadece Sultangaliyev'i suçlamakla yetinilmez, bunun ötesinde millî cumhuriyetlerin yöneticilerine de, hatta Bolşeviklerin millî mesele konusundaki sloganlarına içtenlikle inanan doğulu önderlere de gözdağı verilir.

Buharin ile Zinovyev, durumu biraz yumuşatmak için konuşmak isteseler dahi bunlar çabukça susturulur. Trotskiy, kendine özgü esprisiyle, cumhuriyetlerin eşit hak talebini göz önünde bulundurarak: "Toplantıda 'içeri girilmez' yazılı direk çakıldı." der.

1920'li yılların sonunda muhalefet liderleri, 'Sultangaliyev meselesinde Stalin dilediğince at oynattı biz ise buna izin verdik.' diye pişmanlıklarını dile getirirler, fakat artık çok geçtir. Tehlike çanları onların kendileri için de çalmaya başlamış, siyasi bakımdan birer zavallı durumuna düşmüşlerdir. Bugünden sonra, Sultangaliyev'in adı propaganda silahı olarak kullanılmaya başlar, o artık bir "milliyetçi elebaşısıdır"! Toplantının kararları ise herkese ders olsun diye komünistlerin kutsal kitabında, yani partinin bütün mühim belgeleri derlenen *SBKP Kararları* adlı kitapta yerini alır.

Daha sonra Sultangaliyev serbest bırakılır. O, açlıktan ölmemek için avcılar derneğinde çalışır, aynı zamanda çok az bir ücretle Tatar yazarların kitaplarını tercüme eder. Tam bu dönemde Sultangaliyev dünyadaki millî bağımsızlık hareketinin geleceği hakkında daha derinden düşünmeye başlar ve Rusya'daki olayları kaçınılmaz gelişme olmaktan ziyade bir tesadüf olarak değerlendirir. Ona göre, imparatorluklar ne kadar güçlü olursa olsun, er geç yıkılmaya mahkûmdur. Bu dönemde yazdığı ve 1928 yılı Aralık ayında yeniden hapse atıldığı zaman evindeki arama sonucunda bulunan ve OGPU (Obyedinennoye Gosudarstvennoye Politiçeskoye Upravleniye) - Birleşik Devlet Siyasi İdaresi arşivlerinde saklanan kitabında Sultangaliyev şöyle demiştir: "Sovyetler Birliği gittikçe "Kızıl Panrusçuluk" imparatorluğuna dönüşmektedir, ancak bunun da dağılması kaçınılmazdır." Sultangaliyev hatta bu-

nun nasıl gerçekleşeceğini de tahmin eder. Ona göre, Sovyetler Birliği'ni merkezkaç güçler dağıtacak, bu sondan ülkeyi hatta büyük bir savaşta kazanılan zafer bile kurtaramayacaktır. Sultangaliyev'in tahmini 1990'lı yıllarda gerçeğe dönüşmüştür.

1934 yılında Sultangaliyev, sağlığı bozulduğundan dolayı vaktinden önce serbest bırakılır. Kendisine Saratov'da yaşama ve çalışma izni verilir, fakat uzun süre dışarıda kalamaz. 1937 yılının Mart ayında Sultangaliyev'i yeniden tutuklarlar, Kazan'a getirirler. Eylül ayında çeşitli ağır işkencelerle kendisinin ajan olduğunu, aynı anda üç yabancı ülkeye ajan olarak hizmet ettiğini söyletirler. Hatta bu işi öyle bir noktaya vardırırlar ki Sultangaliyev güya, Saratov bölgesinde Sovyet hakimiyetini yıkmak için Başkurt kolhozcularından sabotaj bölükleri kurmuştur...

Harp Komisyonunun 8 Aralık 1939 tarihinde yapılan mahkeme oturumunda Sultangaliyev önceden verdiği ifadelerin çoğunu inkâr eder, bu ifadelerin "zor kullanılarak" alındığını söyler. Son konuşmasında o, "çoktandır silahsızlandırılmış olduğunu" belirtir. Cezanın ölüm olarak çıkabileceğini düşünerek: "Bu cezayı pek sakin ve sabırla kabul edeceğim; bunun için kimseye kırgın değilim." der.

Sultangaliyev'in kaderi Kremlin'de belirlenir. Hüküm kararı kısadır: "Bütün mal varlığına el konularak, kendisi kurşuna dizme yoluyla idam edilecektir." SSCB Yüksek Sovyet Başkanlığı temyiz talebini reddeder. Karar 28 Ocak 1940 tarihinde infaz edilir.

Stalin Döneminde Kazak Aydınların Tasfiyesi

Güljanat ERCİLASUN[*]

Otuz yıla yakın bir süre devletin başında kalan Stalin, iktidarda kaldığı süre boyunca, Sovyetler Birliği'nde önceleri 'proletaryanın diktatörlüğü' sonraları ise 'partinin diktatörlüğü' hedefleri konmuşken, bunların yerine, 'tek adam diktatörlüğünü' tam anlamıyla gerçekleştiren bir yöneticiydi. Stalin döneminin en büyük amacı hızlı sanayileşme, ekonomik kalkınma ve güçlü bir devlet oluşturmak gibi görünürken, bu dönem, tarihe daha çok, şahit olduğu ulusal sınırları belirleme siyaseti, kolektifleştirme, bunun sonucunda açlık, tasfiye, sürgünler ve II. Dünya Savaşıyla geçecektir. Uyguladığı siyasetler kişiliğinin bir göstergesi ve sonucu olurken, bu dönemin topluma yansıması da korku, 'tek adam kültü', ihbar, güvensizlik ve umutsuzluk olacaktır.

Bu dönemin en vahim olaylarından olan baskı ve tasfiye, eski Sovyetler Birliği topraklarında *repressiya*, Batı'da ise *repression* olarak adlandırılır. Sadece Sovyetler Birliği'yle sınırlı kalmayan, dünyadaki diğer sosyalistlere kadar sıçrayan tasfiye olayları Kazakistan

[*] Dr. Güljanat Ercilasun, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Tarih Bölümü, Bişkek, Kırgızistan.

örneğinde kendini ağır bir şekilde hissettirmiş ve genel olarak üç etapta gerçekleştirilmiştir. Bunlardan birincisi 1928-34 yılları arasında boy göstermiştir; ikincisi 1937-39 yıllarında ağır olarak, üçüncüsü de 1950'den sonra Stalin'in ölümüne kadar olan dönemde yer almıştır. Stalin, bu tasfiye dalgalarına yönelik ilk düşüncesini 1930'da gerçekleştirilen 16. Parti Kongresi'nde "*repressiya*, ilerleme yolunda, gerekli bir unsurdur." sözleriyle açıklamıştır.[1]

Elde edilen bilgilerden Stalin'in tasfiye sürecine etkin olarak katıldığı ve yol gösterdiği de anlaşılmaktadır. Tasfiyelerin yoğun gerçekleştirildiği dönemde, 1936-38 arasında NKVD (Narodnıy Komissariat Vnutrennih Del)[2] başkanı olan Nikolay Yejov'a, "eğer düşmanlarını dehşete düşürmek istiyorsan, arkadaşlarının kellesini uçurmakla işe başla." tavsiyesinde bulunmuştur. Yejov da, Stalin'in bu tavsiyesine uygun olarak ilk önce aydınların kafasını kesmekle işe başlamıştır.[3]

Repressiya sürecinde kaç tane insanın öldürüleceği veya sürgüne gönderileceği 'planlı' bir şekilde yapılmıştır. Örneğin, Yejov'un 2 Temmuz 1937 tarihli ve 00447 numaralı emrine göre dört ay içerisinde 268.950 kişi tutuklanıp, bunların 75.950'sinin derhal idam edilmesi gerekmekteydi. Bu emirden sonra, 'ekstra planlar' da kabul edilmiştir. Bizzat Stalin tarafından imzalanan, Yejov'un bu emri Kazak insanlarını da kapsayacaktır. Ayrıca, hâlen Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı arşivinde bulunan, "Çok Gizli, Özel Dosya" adı altındaki 19 Kasım 1937 tarihli belgede, aynı yıl 17 Kasım'da Merkez Komitesi tarafından alınan, tasfiye edilecek Sovyet karşıtı unsurların

1 Dmitriy Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, çev. ve hzl. Harold Shukman, Weidenfeld and Nicolson, London 1991, s. 187.

2 İç İşleri Halk Komiserliği. Daha önce çeşitli adlar altında faaliyet gösteren bu kurum, 1934-1946 yılları arasında bu ismi almıştır. Sovyetler Birliği'nde güvenlik ve istihbaratla uğraşan en yüksek polis teşkilatıdır.

3 Alexander Uralov, *The Reign of Stalin*, The Bodley Head, London 1953, s. 85.

sayısının artırılması kararı belirtilmektedir. Bu arada iki kategoriden söz edilmektedir: Birinci kategori öldürülecek olanları, ikinci kategori ise en az 8-10 yıl tutuklanıp toplama kampına gönderilecek olanları kapsamaktaydı. Adı geçen belgede, Kazakistan'dan istenen birinci kategorideki insan sayısı ilk plana göre toplam 1.925 iken onaylanmış rakamda 2.000'e yükseltilmiş; ikinci kategoride ilk plan toplam 3.000 iken, onaylama sırasında Kazakistan'daki vilayetler arasında bazı oynamalar yapılmış ve toplam sayı yine 3.000 kalmıştır.[4] Bu şekilde tutuklanacaklara veya ortadan kaldırılacaklara yönelik olarak yapılan suçlamalar 'sınıf mücadelesi' temeline oturtulmuştur.

Tasfiyeyi gerçekleştirmek üzere uygulanan saldırılarda ise genelde iki metot kullanılmıştır. Birincisi 'yukarıdan aşağıya' metodudur. Buna göre hedef olarak seçilen cumhuriyet veya vilayetlerde büyük lider ve yöneticiler ani bir değişiklikle görevden alınarak, onların yerine Moskova'dan atananlar getirilirdi. Görevden alınmış liderlere 'halk düşmanı' etiketi yapıştırılıp tutuklanır, sonra, bu olay daha küçük yöneticilere veya kaza yöneticilerine sıçrar ve böylece aşağıya doğru dalga dalga yayılırdı. İkincisi yöntem ise, 'aşağıdan yukarıya' metodudur. NKVD, hedef seçilmiş cumhuriyet veya bölgenin liderlerine danışmadan, bir takım memurları 'ajan', 'halk düşmanı' veya 'bölücü' diye etiketleyip tutuklardı. Bu tutuklama furyası daha sonra yukarı makamlara doğru ilerlerdi. Ayrıca suçlananların aile bireyleri ve akrabaları, yakın arkadaşları, liderlerin asistanları, şoförleri, kuaförleri, sekreterleri ve kitaplarının yayımcıları bile tutuklanırdı.[5]

Bütün Sovyetler Birliği'nde, halkın genelini kasıp kavurmuş olan bu tasfiyeler sırasında, Kazak aydınları ana hedeflerden bi-

4 Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanlığı Arşivi, Bölüm: 708, Liste: 1, Dosya: 53, Sayfa: 12.

5 Roy Medvedev, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism,* New York 1989, s. 543-544.

ri olmuştur. Özellikle 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında etkili olan Kazak entelektüellerinin çoğu St. Petersburg, Moskova, Kazan, Omsk, Orenburg ve İstanbul gibi dönemin önemli kültür ve eğitim merkezlerinde bilim almışlardır. Bu ilk Kazak aydınları, okuma yazması olmayan Kazak kitlelerini eğitmeyi ve aydınlatmayı kendilerine görev bilmişlerdir. Kazakça ilk kitaplarla birlikte ilk ders kitaplarını da hazırlamış ve yayımlamışlardır. Örneğin, ilk *Alfabe*, *Kazakça'nın Grameri* ve diğer dil ile ilgili kitaplar Ahmet Baytursınulı, Kazakların günlük yaşantısından örnekler verilerek hazırlanan *Matematik* kitabı Mirjakıp Dulatulı, *Cebir* ve diğer matematik kitapları Alimhan Ermekov, Kazakça ilk *Zooloji* ders kitabı Halel Dosmuhamedov, *Botanik* ders kitabı ve *Kazakistan'ın Fizikî Coğrafyası* Cumahan Kuderin, *Psikoloji* ders kitabı Cüsipbek Aymavtov, *Kazakistan Tarihi* ders kitabı Ermuhan Bekmahanov tarafından hazırlanmıştır.

Kazak aydınlarının faaliyetleri çok çeşitli olmasına rağmen hepsinin genel olarak temel bir amacı vardı. Bu da, Kazak toplumunu eğitmek, geliştirmek ve aydınlatmak idi. Bunun için okullar ve enstitüler (eğitim kurumları) kurmak, ders kitapları hazırlamanın yanı sıra kitaplar yazmak, yazılı edebiyatın temellerini oluşturmak, dergi ve gazete çıkarmak gibi yollara başvurmaktaydılar. Sözlü edebiyatın çok gelişmiş olduğu göçebe toplumda, bu zenginliğin yazılı edebiyata geçirilmesi de bu dönem Kazak aydınlarının faaliyetleri sonucunda olmuştur.

Sancar Asfendiyarov, Saken Seyfullin, Ahmet Baytursınulı, Muhtar Avezov gibi Kazak aydınları, üniversite ve diğer eğitim kurumlarını kurma gayesiyle ülkeye büyük katkılarda bulunmuşlardı. Örneğin, 1928'de Kazakistan'da Almatı'da ilk Pedagoji Enstitüsü (şimdiki Abay Üniversitesi), 1931-32'de ise Oral ve Kızıl-Orda Pedagoji Enstitüleri açılmıştır. 1934'te Kazak Devlet Üniversitesinin açılması, toplumun kültürel hayatında önemli bir olay olmuştur. 1930'ların sonuna gelindiğinde, 20 üniversite ve enstitü, 118

meslek yüksek okulu bulunmaktaydı ve buralarda 40.000 civarında öğrenci eğitim almaktaydı. Eğitimli ve bilgili genç nüfusun yetişmesinde Kazak aydınlarının katkısı şüphesiz çok büyüktü.

Kazak aydınları, toplumu eğitmek gibi kutsal hedeflerinin yanında ekonomik kalkınma ve sanayileşme gibi önemli ve hayati meselelerle de ilgileniyorlardı. Örneğin, Sultanmahmut Toraygırov 1860'larda Japonya'da gerçekleştirilen Meiji Restorasyonunu incelemiş ve Kazakların bunu örnek alabileceğini düşünmüştür. Japonlar 35-40 yıl içerisinde kalkınma sağlamışlarsa, Kazakların bunu 20-30 yıl içinde başarabileceklerini, bu konuda Japonlardan daha avantajlı durumda bulunduklarını savunmuştur.[6] Aydın sınıfının diğer bir temsilcisi Smagul Saduakasov da sanayileşmeyi desteklemiş, herkesi bu yolda çalışmaya, Kazakistan'da fabrikalar inşa etmeye çağırmıştır. Fakat onun fikirleri, sosyalist iş bölümüne uymadığı ve gereksiz ekonomik zarar getireceği ileri sürülerek kabul edilmemiştir.[7]

Kazak aydınlarının mücadele ettiği diğer bir konu da kadın erkek eşitliği idi. Bu konuda, kızların küçük yaşta ve kendi isteklerine aykırı evlendirilmemesi, görücü usulünün kalkması, *amengerlik*in[8] kaldırılması için çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu amaçlar doğrultusunda gazete ve dergilerde makaleler ve romanlar yazmışlardır. Mirjakıp Dulatulı'nın *Bakıtsız Camal* adlı romanı bu fikirlerin savunulduğu bir örnektir.

Sonradan bu aydınların hepsi Stalin döneminde 'halk düşmanı', 'devrim karşıtı burjuva milliyetçiler', 'sosyal açıdan zararlı unsurlar', 'bölücüler', 'Almanya ajanı', 'Japonya ajanı' veya 'vatan hainleri' olarak suçlanıp, *repressiya*ya uğramışlardır. Suçlananlara yönelik olarak hangi cezaların verileceği konusuna gelince, *troyka* denilen üç kişilik özel kurullardan bahsetmek gerekmek-

6 D. Kişibekov-U. Sıdıkov, *Philiosophia*, Almatı 1994, s. 88.

7 D. Kişibekov-U. Sıdıkov, *age.,* s. 89.

8 *Amengerlik* eski Türklerde de görülen kardeşlerden birinin ölmesi durumunda diğer kardeşin yengesiyle evlendirilmesidir.

tedir. Bu *troyka*lar her cumhuriyet, il ve ilçede bulunmakta olup, iç işleri ile Komünist Parti yetkililerinden oluşur ve savcı, avukat veya hukuk eğitimi almış olan herhangi biri bu kurullarda bulunmazdı. Tutuklanıp düzmece bir 'itirafname' imzalamaya zorlanan, karşı geldikçe çeşitli işkencelere maruz bırakılan kişilerin durumları bu *troyka*lar tarafından görüşülürdü. En karmaşık durumlarda bile beş on dakikayı geçmeyen bir prosedür sonucunda idam edilmelerine veya kampa gönderilmelerine karar verilirdi.[9] Bu şekilde keyfi ve gayrimeşru bir uygulama sonucunda 8-10 yıl kamp cezası alanlar dahi, süreleri dolduğunda başka kamplara nakledilir ve geri gönderilmezlerdi. 25 Ağustos 1938 tarihinde Stalin, bir toplantı sırasında, bu tutukluların bedava insan gücü açısından gerekli olduklarını belirtip, bir şekilde kamplarda tutularak çalışmaya devam ettirilmelerine işaret etmiş ve bu durumu 'gönüllü-zorunlu alıkoyma' olarak adlandırmıştır.[10]

Kazak aydınları açısından bakıldığında ise, bunların çoğunun tehlikeli görülerek idam cezası verildiği ve kurşuna dizildikleri görülmektedir. Bu entelektüeller arasında günümüzde en fazla bilgi sahibi olabildiklerimizden öldürülme tarihi tespit edilebilenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Abdrahman Baydildin (1898-1930): Kazak Devlet Üniversitesinde öğretim üyesi ve yazar.

Cüsipbek Aymavtov (1895-1930): Eğitimci, yazar ve Çimkent Pedagoji Enstitüsü öğretim üyesi.

Smagul Saduakasov (1900-1934): Eğitim Bakanı, *Enbekşi Kazak* gazetesi editörü, SSCB İlimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsünde görev yapmıştır.

Mirjakıp Dulatulı (1895-1935): Şair, yazar, yayımcı ve eğitimci.

Ahmet Baytursınulı (1873-1937): Dilbilimci, eğitimci, şair, yazar, Kazak Devlet Üniversitesi Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi.

9 Roy Medvedev, *age.,* s. 499.

10 Dmitriy Volkogonov, *age.,* s. 188.

Alihan Bökeyhanov (1866-1937): Tarihçi, gazeteci, tercüman, ekonomist, akademisyen ve devlet adamı.

Nıgmet Nurmakov (1895-1937): Sovyetler Birliği Merkezî Yürütme Komitesi Milliyetler Şubesi Müdürü.

Abat Alibayev (1905-1938): Kazak Devlet Yayınevi Müdür Yardımcısı.

Aspandiyar Kenjin (1887-1938): Çeşitli zamanlarda eğitim bakanı ve ticaret bakanı, Halklar Ekonomisi Merkez Sovyeti Başkanı.

Beyimbet Maylin (1894-1938): Yazar, gazeteci.

Gabbas Togjanov (1900-1938): Çeşitli zamanlarda Kazakistan Yazarları Birliği Yönetim Kurulu Başkanı, *Literaturnıy Kazahstan* dergisi editörü.

Halel Dosmuhamedov (1883-1938): Doktor, yazar, akademisyen.

İlyas Cansügirov (1894-1938): Yazar, şair, Kazak Edebiyatı Yayınevi editörü.

İzmuhan Kuramısov (1896-1938): Çeşitli zamanlarda Kazakistan Komünist Partisi Batı Kazakistan Bölge Komitesi Birinci Sekreteri, ekonomi bakanlığı birinci sekreteri.

Kabılbek Sarımoldayev (1898-1938): Çeşitli zamanlarda Doğu Kazakistan Bölgesi Yürütme Komitesi Başkanı, sonra Tarım ve Sanayi Bakanı.

Magjan Cumabayev (1893-1938): Şair, tercüman, Kazak Dili ve Edebiyatı öğretim üyesi.

Orınbek Bekov (1898-1938): Yazar, şair, Drama Tiyatrosu Müdürü, Kızıl-Orda ve Semey şehirlerindeki ilk drama tiyatrolarının kurucusu.

Saken Seyfullin (1894-1938): Yazar, devlet adamı, Kazakistan Yazarlar Birliği Müdürü, *Adebiyet Maydanı* dergisi editörü.

Sancar Asfendiyarov (1889-1938): Yazar, Kazakistan Bİlimler Akademisi kurucularından, profesör, Tıp Enstitüsü rektörü, sağlık bakanı.

Teljan Şonanov (1894-1938): Dilbilimci, sosyolog, Kazak Pedagoji Enstitüsü öğretim üyesi.

Temirbek Jürgenov (1898-1938): Eğitim Bakanı, Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi.

Turar Rıskulov (1894-1938): Devlet adamı, yazar, Sovyetler Birliği Ekonomik Kurulu ve Bakanlar Kurulu başkan yardımcısı.

Uzakbay Kulımbetov (1891-1938): Devlet adamı, Kazak Merkez Yürütme Komitesi başkanı.

Stalin dönemindeki tasfiye süreci göz önüne alındığında, Abdrahman Baydildin, Cüsipbek Aymavtov, Smagul Saduakasov ve Mirjakıp Dulatulı'nın, tasfiye sürecinin birinci etabında tutuklandıkları ve öldürüldükleri görülmektedir. Yukarıda listelenen diğer aydınlardan çoğu, yine birinci etapta da tutuklanmış ve eziyet görmüş, ancak daha sert ve yaygın olarak hissedilen ikinci etapta, yani 1937-1939 yılları arasında öldürülerek ortadan kaldırılmışlardır.

Kazak aydınları, Orta Asya'daki diğer Türk aydınları gibi daha çok Rusya Federasyonu Ceza Kanunu'nun 58. maddesine göre yargılanmışlardır. Bu madde genel olarak 'devrim karşıtı' suçları içermekteydi. Kazak aydınlarından Ahmet Baytursınulı, Magjan Cumabayev, Mirjakıp Dulatulı ve Cüsipbek Aymavtov da 58. maddenin kurbanlarıydı. Bu maddeye göre yapılan suçlamalar, diğer maddelere göre daha ağır cezalar taşıyordu. Örneğin, bu maddeyle yargılananlar, mektup yazma gibi basit haklardan bile mahrum bırakılırdı. Dolayısıyla, bu şekilde mahkûm olanların aileleri ve arkalarında kalanlar onların nerede ve nasıl bir durumda oldukları hakkında en ufak bir haber alamazlardı.

Kazak aydınlarının eşleri, çocukları ve yakın akrabaları da bu tasfiye sürecinden nasiplerini almışlardır. Buna örnek olarak, yüzlerce kamp ağından biri olan ALJİR (Vatan Hainleri Eşleri Akmola Kampı) gösterilebilir. ALJİR, Akmola şehrinden 40-45 km uzaklıkta 26 ayrı şubeden oluşan özel bir toplama kampıydı. Burada Sovyetler Birliği'nin her bir köşesinden çeşitli suçlamalarla tutuklanmış olan insanların eşleri bulunmaktaydı. Kazak halkından Turar Rıskulov, Saken Seyfullin, Beyimbet Maylin, Temirbek Jürgenov, Uzakbay Kulımbetov, Sultanbek Kojanov, Janaydar Sadıbakasov gibi büyük devlet, bilim, edebiyat ve sanat adamlarının eşleri de buradaydı. Bunlardan, ilk olarak, kocalarının 'vatan hainliğini' kabul ettiklerine ve onları ömür boyu reddettiklerine dair bir kağıt imzalamaları istenmekteydi. Muhtar Şahanov'un sözleriyle o dönem, "NKVD can alıcılarının cinayetlerinin sınırsızlığa ulaştığı, çocukların anne babalarından ayrılıp uçsuz bucaksız ülkenin enginliklerine dağıtılarak kimsesizler evlerine serpiştirildikleri, bütün bir sülalenin kökünün kazındığı bir zamandı."[11] Ancak, Saken Seyfullin ve İlyas Cansügirov gibi aydınların eşleri bu şartlar altında bile, onların el yazmalarını yere veya yastık içine saklamak suretiyle bugünlere kadar ulaştırmayı başarmışlardır.[12]

Stalin'in baskı ve tasfiye furyası sırasında Kazakistan ve Kazak aydınları, en fazla zarar görenlerdendir. Bu dönemde, Kazak nüfusunun aniden azaldığı görülmektedir. Elde edilen sayılar kesin olmasa da, 1926-1937 yılları arasında Ukrayna'da nüfus azalması % 1.9 iken, Kazakistan'da % 16 olmuştur.[13] Diğer bir görüşe göre ise, 1930-1933 arasında Kazakistan'da Kazakların tahminen 1.750.000'i, bir başka deyişle % 42'si ölmüştür.[14]

[11] Çingiz Aytmatov-Muhtar Şahanov, *Plaç Ohotnika nad Propast'yu*, Almatı 1996, 23-24.

[12] Çingiz Aytmatov-Muhtar Şahanov, *age.,* s. 24.

[13] Alec Nove, "Victims of Stalinism: How Many", *Stalinist Terror: New Perspectives,* ed. J. Arch Getty ve Roberta T. Manning, Cambridge 1993, s. 266.

[14] Tomohiko Uyama, "Nomadic, Islamic and Western Civilizations from the Viewpoints of Pre-Revolutionary Central Asian Intellectuals", *Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı: Dünü-Bugünü-Yarını* (Kongre Bildirileri) 2-3 Ekim 2000, Bişkek 2003, s. 322.

Entelektüellerin tasfiye edilmesinin sonuçlarına bakıldığında, toplumun aydınlanma ve gelişmesinde önemli rolleri olan ve daha da rol oynayabilecek kapasitede olan bu kişiler ortadan kaldırılmıştır. Bu dönemde, Kazakistan'daki fikir ve kültür hayatı büyük ölçüde darbe yemiştir. Stalin, yazan, düşünen ve halkı etkileyebilen bu kişilerin bir gün tehlike oluşturabileceklerini düşünerek böyle bir yola baş vurmuştur. Toplumun hafızası olarak nitelendirilebilecek olan aydınlarını kaybetmekle Kazak toplumu, köklerinden koparılmış ve Sovyetler Birliği'nin yeni insan yaratma projesine uygun bir hâle de getirilmiş oluyordu.

Azerbaycan'da Stalin Dönemi

Nesrin SARIAHMETOĞLU KARAGÜR[*]

Bolşevizm Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırdı. Demokratik rejimden totaliter rejime geçiş ve bunun esas parametrelerinin sosyal hayata tatbik edilmesi halkın gazabına ve nefretine sebep oldu. Halk bağımsızlığını ve millî mirasını korumak için uzun süre mücadele etti. Rejim bütün bu hareketleri engellemek için bir sistem olarak *repressiya* (cezalandırma) ve *deportatsiya* (sürgün) dediğimiz bir mekanizmayı devreye soktu. Azerbaycan'da Stalin-Beriya ve Bagirov[1] terörünün maddi ve manevi hayata çok büyük darbeler vurduğu bilinmektedir.

[*] Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

[1] Mir Cafer Bagirov adı geçtiğinde Azerbaycan'da *repressiya* kurbanları, 1937-1938'de kurşuna dizilen, sürgüne gönderilen binlerce insanın kaderi hatırlanır. Ancak bugün Bagirov'un kişiliğine dair ilgi gün geçtikçe artmaktadır. Hakkında kitaplar, makaleler yayımlanmakta, filmler çekilmektedir. Özellikle Bagirov'un Stalin ile olan ilişkisi ile ilgili olarak Bagirov'un hayatta kalan akrabalarının anlattıkları çeşitli gazetelerde yayımlanmıştır. Bagirov'un kız kardeşi Seyid Mesume'nin torunu Memmedtağı Bagirov, Mir Cafer Bagirov'un Stalin'e muhalefet olduğunu,

Bu dönemle ilgili olarak devrin matbuatında yayımlanan makalelerde ve bazı araştırma eserlerinde siyasi *repressiya* ve *deportatsiya*ya kimin, nasıl ve niye maruz kaldığı sorusuna cevap aranmaktadır. Gerçekte ise önce nerenin, nasıl ve niye maruz kaldığı sorulmalıdır. Konuya bu yönden bakıldığında siyasi *repressiya*nın tarihinin zaman itibarıyla iki bağımsız Azerbaycan arasındaki dönemden uzun olduğu görülür. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılmasından bir gün sonra 29 Nisan 1920'de Azerbaycan'da 'Fevkalade Komissiya' kuruldu. Çekacıların önünde duran en önemli görevlerden biri de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde çeşitli siyasi partilerde ve teşkilatlarda faaliyet gösteren şahısların çalışmalarıyla ve Sovyetleşmeye karşı ilgilerini belirleyerek ülkede nasıl bir düzen kurulacağı ile ilgilenmekti.[2] Bu denge ise ayrı ayrı görevlerde bulunan şahısların ve onların ailelerinin hapsedilmesi ve öldürülmesi şeklinde sağlanmaktaydı. Baskı, takip, hapis ve sürgünlere maruz kalanların büyük çoğunluğunu aydınlar oluşturuyordu.

Sovyetlerin millî cumhuriyetlerdeki uygulamaları buralardaki bazı Komünist Partisi yöneticilerinin muhalefetiyle karşılaşmıştı. Parti yönetiminin ana prensip ve taktiğine aykırı bulunan bu tür hareketler parti içinde 'natsional'noe ukloneniye' denilen millî aykırılık olarak adlandırılıyor ve derhal cezalandırılıyordu. Azerbaycan KP içinde de kendine yer bulan muhalefet hareketinin 1924 ve 1927 gibi erken bir tarihte ortaya çıktığı görülmektedir. Parti yönetiminde önemli mevkilerde bulunan Eyüp ve Mahmud Hanbudakovlar liderliğinde gerçekleştirilen bu muha-

Azerbaycan meselesinde ise ilişkilerinin hayli gergin bir hal aldığını belirtmiştir. Ayrıca Memmedtağı Bagirov repressiyalar devrinde Mir Cafer'in imkânları ölçüsünde Samed Vurgun, Üzeyir Hacıbeyov vb. kişilerin kurtarılmasını sağladığını ifade etmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Rafig, "Mircefer Staline Muhalifet İdi" *Yeni Müsavat*, 23 Mart 2000, s. 6.

2 Celal Gasımov, *Yaddaşın Berpası*, Bakı 1999, s. 155; Celal Gasımov, *Repressiyadan Deportasiyaya Doğru,* Bakı 1998, s. 35-36.

lefet hareketi Moskova'dan ciddi taleplerde bulunmuştu. Daha çok bağımsızlık ve millî konulara ilişkin hususları içeren bu talepler parti şubelerinde geniş yankılar uyandırdı.

Söz konusu taleplerde Moskova'nın Rus olmayan milletlere komuta etmekten vazgeçmesi, millî cumhuriyetlerin iç işlerine bir diktatör gibi müdahale ederek karışan yöneticiler göndermesine son vermesi, bu cumhuriyetlerdeki emekçi halkın devlet işlerine faal olarak katılması, Sovyet meclislerinin, KP'nin, işçi teşkilatlarının Türkleştirilmesini, Azerbaycan'a yapılan Rus muhaceretinin engellenmesi de talep edilmekteydi.[3]

Moskova'nın "Azerbaycan'da burjuva ideolojisinin ayaklanması" şeklinde değerlendirdiği bu harekete tepkisi çok sert oldu. Bundan sonra 1928'de partide, Sovyet meclislerinde okullarda edebiyat ve sanat cemiyetlerinde birçok önemli isim görevlerinden uzaklaştırıldı. Bundan sonra Azerbaycan KP Birinci Sekreterliği görevi de doğrudan Moskova'dan yapılan atamalarla sağlanacaktı. Hanbudakovların tasfiyesinden sonra Azerbaycan KP MK Birinci Sekreterliğine getirilen Gikalov, Pobnskoy ve Ruben gibi seçilen şahısların en önemli görevi 'burjuva ideolojisi' olarak nitelendirilen milliyetçilik hareketlerine karşı mücadele olmuştu. Bu aynı zamanda Bolşeviklerin 1921'den bu yana yürüttüğü 'korenizatsiya' politikasını da terk ettikleri anlamına geliyordu.[4]

Fakat alınan bütün tedbirlere ve yapılan tasfiyelere rağmen milliyetçi düşüncenin önüne geçilemedi. 1937'de Stalin, İç işleri Bakanı Yejov'a parti ve devlet idarelerinin "halk düşmanlarından temizlenmesini" emretmesinin ardından SSCB'nin her yerinde

3 Ebulfez Suleymanov, *Azerbaycan'ın Yakın Tarihinde Millî Kimlik Arayışları Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 110-111.

4 "Korenizatsiya", yerleştirme anlamına gelmektedir. İdarî alanda, yönetilen bölgelerdeki yerli halkın nüfusuna uygun yönetici kadrosunun yetiştirilmesine çalışmaktadır. Bu sayede yapılmak istenen şey, yerli halkın şikâyetlerine son verme ve millî çatışmaları engellemektir.

millî düşünceli aydın, sanatçı ve devlet adamlarının imhasına başlandı. Azerbaycan'da yerel KP'nin önde gelen bütün liderleri 'Burjuva-milliyetçi', 'Musavatçı', 'Panturkist' 'Panislamist' olarak suçlandıktan sonra ya idam edildiler ya da Sibirya'ya sürüldüler.[5]

Devlet teşkilatlarında ayrıca güvenlik organlarında insanları daha çabuk ve rahat bir şekilde suçlamak için özel listeler hazırlanmakta ve sadece tasdik etmesi için Stalin'e gönderilmekte idi. Bu listelerde suçlulara birinci dereceden yani kurşuna dizilme cezasının verilmesi isteniyordu.

"Yoldaş Stalin'e tasdik için.

Askerî Komisyon mahkemesinde görüşülecek şahısların dört listesini size gönderiyorum.

Liste 1 (Genel)

Liste 2 (Eski askerî çalışanlar)

Liste 3 (Halk Dahili İşler Komiserliği eski çalışanları)

Liste 4 (Halk düşmanları)

Bunların hepsinin birinci derecede (kurşuna dizilme) mahkûm edilmesine izin verilmesini rica ediyorum.

Kabul ediyorum: İ. Stalin

Kabul ediyorum: Molotov"

Zamanında çok önemli görevlerde bulunan kişilerin tutuklandıktan sonra hakaretlere, fizikî eziyetlere dayanamayarak bü-

[5] 1937'de Ruhulla Ahundov, A. H. Karayev, S. M. Efendiyev, G. Musabeyov, H. Vezirov, D. Bunyadzade, H. Seferov, Hanbudakov vb. ihtilal karşıtı milliyetçi çalışmalarıyla, aynı yıllarda Hamid Sultanov, H. Hüseynov, İ. İbrahimov, A. Avalov, E. Memmedov, E. Eminov, G. Yurkasov, A. Kalenterov, M. Eybalıyev-İsrafilov, M. Tarıverdiyev, S. Cebiyev, A. Sadıkov, B. Bekirov, M. Hüseynov ihtilal karşıtı olmakla suçlandılar. Bunlara aynı zamanda Azerbaycan K(b)P MK Sekreteri olarak çalışan Mir Cafer Bagirov'a karşı suikast suçlaması da ileri sürülmekteydi. Cemil Hesenov, *Ağ Lekelerin Gara Gölgesi*, Bakı 1991, s. 127; Adgözel Memmedov, *Baş Tutmamış Çevriliş*, Bakı 2003, s. 44; H. Aslan, "Sovyetleşmenin Kurbanları Unutulmamalıdır", *Tarih Dergisi*, sayı 169, Ocak 2001, s. 55.

tün suçları kabullendikleri de biliniyordu. Zira ihtilal mücadelesinin zorluklarını yaşamış bu insanlar 30'lu yılların zindanlarında yaşanan ceza uygulamalarına dayanamıyorlardı. Bunların Çarlık Rusyası hapishanelerindeki işkencelerden çok daha ağır ve dayanılmaz olduğu ifade edilmekte idi. Bagirov ve yandaşları tarafından ileri sürülen suçlamalar sahte şahitler ve en ağır işkencelerle ispatlanmaktaydı. İlginç olan husus, mahkemesi olan Azerbaycan Bolşeviklerine, bilim ve kültür adamlarına, Bakü işçi hareketinin nüfuzlu kişilerine hatta adını bile yazamayan imzasını ancak parmak basarak tasdikleyen yüzlerce belki de binlerce işçi ve köylüye Almanya'nın veya Japonya'nın casusları olduğunun itiraf ettirilmesi idi.[6] Ayrıca mahkemesi devam eden kişilerle birlikte onun dostları, akrabaları ve sayısız suçsuz insana da ilave cezai uygulamalar başlatılmaktaydı. Ekim İhtilali'nin bütün zorluklarını omuzlarında taşıyan Bolşeviklerin çoğuna 'halk düşmanı' damgası vuruldu ve kurşuna dizildi.

Soruşturmanın başlangıcından yani insanların tutuklandığı günden bunlara acımasız kararların verildiği ana kadar ifadelerin nasıl alındığı, bilim alanındaki meslektaşları, dostları ve yakınları ile yüzleşme sırasında onlara hangi soruların sorulduğu, tutuklu ve savcı arasındaki polemiğin karakteri çok önemlidir. Özellikle sonuncu sebep özel bir anlam ifade etmektedir. Zira her zaman soruşturmayı yürüten kişilerin bilgisi ve fikrî düzeyi tutuklulardan çok aşağı düzeyde olmuştur. Mahkemelerde halk düşmanı olarak sorgulanan insanlara on beş dakikalık bir süre ayrılması da son derece çarpıcıdır.[7]

1934'ün Aralık ayında S. M. Kirov'un öldürülmesi ile başlayan Stalin kültü devri yüz binlerce belki de daha çok suçsuz insanın katline sebep oldu. Bu toplu kıyımın ilk darbeleri 1926'ın sonlarında ülkenin önce köylülerini, sonra da aydınlarını, bilim

[6] Cemil Hesenov, *age.,* s. 147.

[7] Ziya Bünyadov, "Mehbus 30-cu İllerin Gurbanları", *Gençlik,* 9 (1988), s. 37

adamlarını, askerleri, eğitimcileri, parti çalışanlarını ve onların yakınlarını etkiledi. Sovyet devrinde hâkimiyete gelebilecek güçlerin ortadan kaldırılması uzun zaman düşünülmüş sistemli bir hareketti ve bu hareketin belli başlı noktaları vardı:

1. Bir grubun vasıtasıyla ikinci grup ortadan kaldırılmakta, sonra üçüncü grubun vasıtasıyla ikincinin, dördüncünün vasıtasıyla üçüncünün vb. sonuna gelinmekteydi.

2. Özel amaçlı cinayetler: Zamanında partinin, ihtilalin başında yer alan Lenin'in silah arkadaşları, vatandaş muharebesinde partinin idealleri için mücadele eden insanlar katledilmekteydi. Ekim İhtilali'nin başarısı için hep birlikte mücadele eden Bolşeviklere de 'halk düşmanı' denildi. Buradan Lenin'in bu ihtilali halk düşmanlarıyla yaptığı gibi bir sonuç da çıkmaktaydı.[8]

3. 'Halk düşmanlarının' bir grubunun mesela bilim adamlarının soyadlarına uygun olan başka aydınların, yazarların, öğretmenlerin, gazetecilerin ortadan kaldırılması zincirleme olarak gerçekleşti.

4. Bir bölgede başlayan terör ülkenin başka bölgelerini de etkiliyordu. Mesela Azerbaycan'da hapsedilen insanların adları başka cumhuriyetlerde ve vilayetlerde yaşayan ve çalışan insanların adları ile bağlantı kurularak onların da cezalandırılması veya öldürülmesi sağlanıyordu.

5. Gerçekleştirilen cinayetlerle ilgili olarak tecrübeli savcılar, mahkeme çalışanları ortadan kaldırılırdı.

Azerbaycan halkına karşı yürütülen bu *repressiya*nın bir özelliği de yabancıların özellikle ülkenin güvenlik organlarında bulunan Ermenilerin vasıtasıyla hayata geçirilmesi oldu. Markaryan, Grigoryan, Avanesyan gibi son derece yetkili şahısların em-

8 Bolşeviklerin ortadan kaldırılması, Fransız İhtilali liderlerinden biri olan Danton'un, ihtilal süngüsü ile giyotine gönderildiğinde "Galip gelmiş ihtilalin ilk görevi bu ihtilal yolunda canını esirgemeyenlerin başını kesmektir." fikrini akla getirmektedir. Daha fazla bilgi için bk. C. Hesenov, *age.,* s. 127.

ri ile onaylanan bu cezalar Ermeni-Rus ittifakının somut bir örneğini oluşturmaktaydı.

1 Ocak 1934'ten 1 Ocak 1939'a kadar olan dönemde Azerbaycan SSR Halk Dahili İşler Komiserliği tarafından kurşuna dizilen insanların sayısı 27.458 kişidir. Zararlı unsur olarak görülen gruplardan bazıları şunlardır: Troçkistler-sağlar, ihtilal karşıtları-zararlı unsurlar, Kolçomak-zararlı unsurlar, Musavatçılar-İttihatçılar, Taşnaklar, ihtilal karşıtı ruhaniler, casuslar, zarar verenler-tahribatçılar.

Bütün bunlarla birlikte Sovyet hükûmeti hayatın bütün alanlarında sanat ve edebiyatta diktatörlükle proleter hegemonyasını yaratmaya çalışmaktaydı.[9]

Bu maddeleri kapsayan kişilerin sayısının 1937'de hızla artması ve onlara hak etmedikleri cezaların verilmesinin yanı sıra tarihî ve kültürel abideler - Bibiheybet'te bir mescit, Şeki'de Meştağa'da yüzyıllık tarihi olan görkemli minareler yok edildi - tarihten, kültürden, edebiyattan bahseden sayısız nadir eserler, kitaplar, el yazmaları, zengin şahsi arşivler, kütüphaneler geriye iz bırakmadan ortadan kaldırıldı.[10] Millî müzik aletleri olan tar, saz, kemane de geriliği simgelediği gerekçesiyle kampanyalara konu oldu. Bütün bu tedbirlere rağmen Mikayıl Müşfik'in "Ohu Tar, Seni Kim Unudar?" dizesi halk arasında fısıltı hâlinde gizlice okunmaktaydı.[11]

Sovyetleşmeden hemen sonra Bolşevikler 'Proletkult' denilen bir sistem hayata geçirmeye başladılar. Buna göre, sanatın bütün alanları şeklen millî, içerik olarak sosyalist olmalıydı. Sosyalizm prizmasından bakıldığında millî sözü ile milliyetçi sözü birbirinin sinonimi olarak görülmekteydi. Öncelikle *repressiya*ya ma-

9 Celal Gasımov, *age.,* s. 157-158.

10 Mecid Katibli, "30-cu İllerin Faciesi", *Ağ Lekeler Silinir*, Bakı 1991, s. 8-9.

11 A. Caferzade, "Yandırdığım Kitaplar", *Komünist Gazeti*, Avgust 1988; Adıgözel Memmedov, *age.*, s. 71.

ruz kalanlar da hem şekil hem de içerik olarak millî vasfını taşıyanlar oldu. Olaylar siyasi *repressiya*ya sadece aydınların değil, halkın da maruz kaldığını gösterdi.[12] Böylece 1937'de zarar gören ahlaki değer ve servetlerin hacmi fizikî ölümlerden çoktu. Bütün bir halk acı çekiyordu, ancak bu acı sadece hapishanelerde veya Sibirya'da donanlarla sınırlı kalmamıştı. En büyük felç millîlik kavramı üzerinde oldu. Aynı zamanda özgür düşünce, ferdî teşebbüs ve halkın manevi enerjisi de büyük yara aldı.

Ceza veya icra mekanizması olarak *repressiya* hangi yapısal modele ve fonksiyonel düzeneğe, hangi fikrî, teorik ve siyasi metodolojiye, prensibe, hukuki-idari realizme sahipti? Bunu devlet ve parti siyaseti seviyesinde hazırlayan, psikolojik yönden hayata geçmesini temin eden stratejik anlayış, doktrin neydi? gibi sorulara cevap aranmalıdır. Elbette konu eski Sovyet mekânında tek, monolit devlet siyasetinden ibarettir. Her yerde bazen toplu ölümler, cinayetler sınıfsal-siyasi suçlamalar şeklinde bazen de millî, kavmî, etnik esasta gerçekleşmekteydi. İdam kütüğünde veya sürgüne gönderilen suçlu veya suçsuz mahkûmun tek bir adı vardı: O da 'halk düşmanı' idi. Ayrıca, ruha ve bedene basılan bu mühre 'Panturkist', 'Panislamist' damgası daha eklenmişti.[13] Azerbaycan'da hükmü okuyan ses ve ölümleri icra eden el hem kuzeyden hem de batıdan uzanan tehlikenin vücudunda ikiz el ve ikiz sesten ibaretti: Bu Bolşevik-Taşnak yani Ermeni-Rus ittifakı idi.

Azerbaycan Devlet Arşivinde ve Azerbaycan SSR Savcılığının kaynaklarını birleştirerek verdikleri bilgiye göre, 1937-1938'de Azerbaycan'da 40 bin kişi cezalandırılmıştır. 1937-1940'da ise ortalama bir hesapla her yıl 12 bin insanın haps edildiği ifade edilmektedir 1930-1940 ve 1950'li yılların başında 70 bin insan cezalandırılmıştır ki, bunun 29 binini aydınlar oluşturmaktadır. Bu yıllarda doğma topraklarından Sibirya'ya ve Orta Asya'ya sü-

[12] Celal Gasımov, *age.*, s. 157-158.

[13] Celal Gasımov, *age.,* s. 162-163.

rülenler de bu rakama dahil değildir. Çünkü devrin kanunlarına göre sürgün hayatı hapis cezasından hafif kabul edilmekteydi.

1930'lu yılların *repressiya*ları hakkında 14-25 Şubat 1956'da Hruşçev'in Sovyet KP MK'nin 20. Kurultayı'nda "Stalin kültü ve sonuçlarının ortadan kaldırılması" ile ilgili olarak yaptığı konuşma ve kurultayın aynı adlı kararından sonra ülkede farklı bir süreç başladı. 'Destalinizasyon' (Stalinsizleştirme) olarak nitelendirilen Hruşçev politikasının temel özelliği Stalin dönemindeki uygulamalar sonucunda mağdur olan kişilerin mağduriyetlerinin telafisi şeklinde açıklanmaktadır. Yine bu dönemde Stalin devri ve politikaları hakkında kitap ve makaleler yazılmaya başlanmış, 1970-1980 yıllarının ilk yarısında bu konu daha az gündeme gelmiş, 1985'den sonra ise konu tekrar aktüel olmuştur.[14]

Azerbaycan tarihçiliğinde 30'lu yıllar *repressiya*larına ait yazılmış makale ve kitaplarda iki husus dikkati çekmektedir. İlki 1956'da Sovyet KP 20. Kurultayı'ndan sonra Sovyet tarihçiliğindeki hâkim görüş istikametinde getirilen açıklamalardı. Buna göre, faciaları doğuran sebepler komünist rejimin mahiyetinde değil, Stalin tarafından Lenin prensiplerinin bozulmasında aranmaktadır. İkincisi, özellikle 1988'den başlayarak yazılmış makale ve kitaplarda kendini bulmuştur. Bunun anlamı da yazarlar *repressiya* devrinde meydana gelen facianın sebepleri olarak subjektif sebeplerin rolünü kaydetseler de rejimin mahiyetinden doğan objektif sebepleri esas sebep olarak göstermişlerdir. Azerbaycan tarihçiliğinde konuya ait yazılmış kitap ve makalelerde ikinci bakış açısı daha fazla kendini göstermektedir.

Ziya Bünyatov'un *Represya Dövrünün Gurbanları* adlı seri makaleleri ve daha sonra 1993'de neşrettiği *Gırmızı Terör* kitabı Stalin dönemi ile ilgili olarak Azerbaycan tarihinin o güne kadar bilinmeyenlerini arşiv belgeleriyle aydınlatmıştır. Bünyatov, *Gırmı-*

[14] M. P. Zülfiqarlı, *Azerbaycan Tarihi. İkinci Respublika Dövrünün Tarihşunaslığı (1920-1991-ci İller),* Bakı 2001, s. 111-112.

zı Terör'de 1936-1937'de tahminen 70-80 bin Azerbaycan Türkünün yok edildiğini söylemekte ve mahkemelerdeki duruşmaların tutanaklarını ortaya koymaktadır.[15]

Cemil Hesenov da *Ağ Lekelerin Gara Gölgesi* isimli eserinde bu devre eleştirel bir bakış getirmiştir. Ona göre, 50 ve 60'lı yıllarda basılan eserlerde bile bu dönem sönük ve gerektiği şekilde yazılamamıştır. 3 ciltlik *Azerbaycan Tarihi*'nin 3. cildi 1964'de basılan *Azerbaycan Komünist Partiyası Tarihinin Oçerkleri* bu devrin objektif manzarasını verememiştir. 1987'de basılan *Azerbaycan Komünist Partiyasının Kurultayları, Konferansları (1. cilt 1920-1937'li yıllar) Dergisi*'nin bibliyografik açıdan ülke tarihçiliğinde bir boşluğu dolduracağı tahmin ediliyordu. *Glasnost* ve *perestroyka* ortamında yaratılan nisbi demokratik havanın buna imkân sağlayacağı düşünülüyordu, ancak 712 sayfalık eseri hazırlayanlar yine sadece 'gerekli' belgeleri esere dahil etmenin uygun olacağına karar vermişlerdi.

N. Kazımoğlu (Meherremov)'un 1992'de yazdığı *Getsin Gelmesin* eserinde de kollektifleştirme, 30'lu yılların *repressiya* döneminde Azerbaycan'da meydana gelen olaylar yer almaktadır. Kitabın yazıldığı devir Azerbaycan'ın Sovyet rejiminden bağımsız devlet sistemine geçiş devrinin ilk yılları olduğu için bazı tezatlar kendini göstermektedir. Yazar, Azerbaycan KP MK Sekreteri A. Hanbudakov'un Stalin'in yürüttüğü yanlış siyasete karşı mücadele ettiğini ele alarak Stalin rejimine karşı da mücadele eden insanlar olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Burada da yazarın meydana gelen olaylardan Stalin ve rejimini suçladığını ancak bunu doğuran esas sebepleri izah etmediğini görmek mümkündür.[16]

[15] Bünyatov halk düşmanı olarak adlandırılan insanlara 15 dakikalık mahkeme süresinin ayrılmasından yola çıkarak basit bir hesapla; 1 gün 24 saattir (96 kişi), ayda 30 gün (2880 kişi), 2-2,5 yılda 70-80 bin kişiden fazla insanın bu cezaya mahkûm edildiğini belirtmektedir.

[16] Daha fazla bilgi için bk. N. Kazımoğlu (Meherremov), *Getsin Gelmesin,* Bakı 1992.

Genellikle 1988-1991 yıllarında 30'lu yıllar represyalarına ait yazılmış kitap ve makalelerin birçoğu için karakteristik olan yönler vardır. Bu eserlerde Sovyetler döneminde işlenmiş suçlar ifade edilse de yazarlar asıl gerçeği, yani bu suçların Sovyet rejiminin mahiyetinden kaynaklandığını açıkça belirtmemişlerdir. Bu yazarlar kendilerini rejimden ayrı hissedemedikleri için yazılarında da doğal olarak tutarsızlıklar kendini göstermektedir.[17]

20-30'lu yıllara ait eserler yazmış Sovyet tarihçileri 30'lu yılların sonlarında sosyalizm kuruculuğunun sona erdiğini ve ülkede sosyalizmin tam bir başarıya ulaştığını ispat etmeye çalışarak bunun aksini söyleyen bilim adamlarına karşı çeşitli suçlamalar ileri sürmüşlerdir. Fakat 80'li yılların ikinci yarısından itibaren Sovyet matbuatının kendisinde bile bu konuyla ilgili Sovyet tarihçiliğini tenkit eden makaleler yayımlanmaya başlanmıştır.

20-30'lu yıllar devrini kendinde aksettiren Sovyet tarihçiliğinin tahlili çeşitli konularda yazılmış çok sayıda kitap ve makalenin tek bir yönden yani sadece Komünist Partisinin bakış açısıyla yazılmasına rağmen bu eserler materyallerin zenginliği ve bazı olaylar hakkında tek kaynak rolü oynamaları dolayısıyla çok önemlidir. Onun için bu eserlere son derece titiz ve tarafsız olarak yaklaşarak, 20-30' lu yılların tarihçiliğini yeni eserlerle zenginleştirerek aktüel hâle getirmek gerekir.[18]

Bazı araştırmacılar 20'li yıllarda bu gelişmelerin 30'lu yıllara nispeten zayıf olduğunu "20'li yıllarda *repressiyaların* zayıflığı ve dar kapsamlı oluşu henüz kimi neyle cezalandıracak olan formüllerin hazır olmamasına bağlıdır" diyerek ifade etmekte idiler. Ancak unutulan taraf büyük imparatorluklar önce devleti sonra da önemli kişilikleri aynı zamanda manevi servetleri, gelenek ve görenekleri de ortadan kaldırır. 20'li yılların başında ülkelerin feth edilmesi aşaması tamamlanmamıştı. Diğer bir ifade ile SSCB

[17] M. P. Zülfiqarlı, *age.,* s. 121.

[18] M. P. Zülfiqarlı, *age.*, s. 126-127.

tam anlamıyla ülkede hâkimiyetini tesis etmemişti ve ilk aşama gerçekleşmediği için şahısların cezalandırılması da 20'li yıllara kadar daha zayıf bir özellik taşımakta idi.[19]

Stalin döneminde milyonlarca insan hapishanelere, zindanlara, bodrumlara ve Sibirya'ya gönderildiler. Hayatın bu şekilde yaşandığı bir ülkede farklı fikirlerin gelişmesini beklemek çok doğru değildir. Burada ancak gelişmemiş fikirlerden ve skolastik sınırlardan bahsedilebilir. Topluma hakim olan güç, Stalin korkusu olmuştur. Hatta, Stalin'in emriyle ölüme mahkûm olan insanların son nefeslerinde "Yaşasın Stalin!" diyerek kendilerini ölümün kucağına attığı bilinmektedir. Milyonlarca insan Stalin'in fikirlerine, adalet kılıfına bürünmüş acımasız emirlerine, yalana, haksızlığa itaat etmekte idi. İtaat, halkların en önemli amacına ve ideale dönüşmüştü. Fikirlerin ve hareketlerin yerini itaat almıştı. Şiddet ve baskı, fikir ve düşünceye galip geldi.[20]

İtaat zinciri, ancak akıl ve zekâ ile kırılabilirdi. Ancak Stalin bunu çok iyi kavradığından diktatörlüğünü sürdürmek için her şeyden önce fikir ve zekâ yıldızları olan aydınları ortadan kaldırdı. Çünkü tarih, ulvi ahlaki fikirlerle, istibdadın bir arada yaşayamayacağını gösteriyordu.[21]

Stalin'in milyonlarca insanın iradesini nasıl eline aldığı sorgulanmalıdır. Bunu Stalin'in çelik mantığı, ilmî ileri görüşlülüğü veya derin entelektüelliğinde aramak çok doğru değildir. Zira bu sebeplerin yanında ona tam bir teslimiyetle bağlanan, güvenen insanların da var olduğunu unutmamak gerekir.[22] 30'lu yıllarda bütün ülkede cahillik kalmayacak, yok edilecek deniyordu. Fakat işin gerçeği toplu eğitim sadece harfleri tanımakla ölçülmek-

19 Celal Gasımov, *Repressiyadan Deportasiyaya Doğru,* Bakı 1998, s. 34-35.

20 Genay Fezli, "Geriye Baha-Baha", *Acı Hegigatler*, Bakı 1991, s. 65.

21 Memmed İsmayıl, "Mehbus No 1113 Hüseyn Cavid", *Gençlik*, 8 (1988), s. 7-13.

22 Genay Fezli, *age.,* s. 66-67.

te idi.[23] İşte bunun için profesyonel bir ihtilalcinin milliyetçi, Troçkist veya yabancı ülkelerin casusu olması bu terminolojinin arkasında hangi anlamın olduğunu dahi bilemeyen insanlara suçları zorla kabul ettirtilerek tasdik ediliyordu.[24] Bu devirde Stalin kültünün başlıca gücü 20'li yılların ortalarından itibaren sosyalist demokrasinin pratikte idareyle eş tutulması idi. Bunun köklerini bir dereceye kadar köylülerin psikolojisinde de aramak gerekir. Hâkimiyete inanarak itaat etmek her sözüne boyun eğmekle bağlı tarihî gelenekler köylülerin bilinçaltından, zihninden tam olarak silinmemiştir. Ayrıca bu devirde ülke nüfusunun büyük bir kısmının köylülerden ibaretti ve işçiler de köylü nüfustan çıkmışlardı. Burada söz konusu olan insanların Stalin'e inanması da değildir. Bu inancın karşılıklı olmamasıdır. Bundan istifade eden Stalin kendine inananları ustalıkla yönetmiştir.

Stalin'in gölgesi günümüze kadar uzanmaktadır. "Yine Stalin", "Olan oldu geçen geçti. Yeniden geçmişi açıp dökmek niye, kime lazım?", "Yetmez mi Stalin'in gölgesini kılıçlamak?" diyen sadık Stalinciler vardır. Hatta, Stalin sevgisini somut bir hâle getirenler, vücuduna Stalin dövmeleri yaptıranlar vardır. Mitinglerde Stalin posterleri taşıyarak gözyaşı dökenleri, Stalin heykellerinin açılışında meydanları dolduran kalabalıkları harekete geçiren güç geçmişe duyulan özlem, geçmişin her ne kadar acılar çekilse de güçlü, güzel, saygı duyulan hayat şeklidir. Günümüzde başta Gürcistan olmak üzere birçok kişi hâlâ Stalin'den gurur duyduklarını ifade etmektedirler.[25] Stalinciler, Stalin gibi bir dehanın parlak zekâsından nasıl şüphelenildiğini anlamakta zorlanmaktadırlar. Fakat 30 yıla yakın bir zaman içinde hakim olduğu ülke-

23 Cemil Hesenov, *Ağ Lekelerin Gara Gölgesi*, Bakı 1991, s. 142.

24 Cemil Hesenov, *age.*, s. 142.

25 *http://209.85.129.104/search?q=cache:7U7j_QdwlRUJ:www.hansrossel.com/travel-information/georgia-tbilisi/gori-stalin-uplistsikhe.htm+Gori+and+Stalin&hl=tr&gl=tr&ct=clnk&cd=1* (20.12.2005)

de yaptıkları göz önüne alındığında zamanın zorluklarını yaşamış insanların bütün yapılanlardan iftiharla bahsetmelerini beklemek çok da gerçekçi değildir. Stalin parlak zekâsından çok şiddet, zulüm, korku ve tehdide dayalı bir siyaseti benimsemiştir.[26]

Bugün geriye dönüp bakıldığında insanların bu girdaptan zor da olsa, pek çok bedel ödemek zorunda kalsa da kurtulduğunu görüyoruz. Bunun çeşitli sebepleri vardır; öncelikle *repressiya* yıllarında halklar en değerli servetinden, eski fikir hazinesinden, millî benliğinden tamamen ümidini kaybetmemiştir. Manevi değerler (dinî bayramlar, Nevruz kutlamaları, papak takılması, Dede Korkut vb. destanları) önemini kaybetse de tamamen yok olmamıştır.

Stalin'in çalışmaları sayesinde Sovyetler Birliği gerçekliği olmayan bilgilere uluslararası bir boyut kazandırmıştır. Bütün Batı dünyasına düşman olarak bakılmıştır ki, Stalin'in ölümünden sonra da uzun yıllar bu söylemlerin etkisi devam etmiştir.[27] Ayrıca, mesele insanlar açısından hem psikolojik hem de sosyolojik bir boyut kazanmaktadır. İnsanlar söz konusu dönemde birbirleriyle görüşüp konuşmaktan hatta selamlaşmaktan bile çekinmekte, göze görünmemeye tek başlarına kalmaya çalışmaktaydılar.

Herhangi bir kişinin bir akrabası, dostu veya tanıdığının halk düşmanı olarak götürülmediği gün yoktu. Söz konusu yıllarda herkes her yerde işte, toplantılarda, sokaklarda ve hatta kendi ailesinde halk düşmanları aramaktaydı. Gazeteler ise her gün kurum ve idarelerde, bilim ve eğitim kurumlarında, şehirlerde ve köylerde halk düşmanlarını ifşa etmekteydi.

Stalin'in ölümü kendine inanan milyonlarca insan üzerinde büyük bir üzüntüye sebep oldu. Hakimiyet yıllarında korku, terör, baskı vb. duygular insanlar üzerinde hayatın bir parçası olarak yer alsa da bunun bütün sebebi olarak Stalin görülse de ölümü yine de insanlar arasında farklı düşüncelerin de var olduğu-

[26] Genay Fezli, *age.,* s. 65; Cemil Hesenov, *age.*, s. 143.

[27] Genay Fezli, *age.,* s. 73.

nu gösterdi. Her şeyden önce yaşlılar başlarına gelen felaketlerden Stalin'in haberi olmadığını, buna Beriya, Bagirov ve Mikoyan'ın sebep olduğunu düşünüyorlardı. Stalin ölünce insanlar kime ve neye inanacaklarını bilemeyeceklerdi. Kimin ardından gidileceği de bilinmiyordu. 5 Mart 1953'te herkes ağlıyor ve her dilde feryatlar yükseliyordu. Bazı insanların bütün ümitleri yok olmuştu. İnsanlar kendilerini şimdi hiç kimsenin kurtaramayacağı, çok kötü günlerin geleceğini, her şeyin sonunun geldiğini, bundan sonra nasıl yaşanacağı veya hayatın yaşamaya değip değmeyeceğini söyleyerek karmaşık duygular içinde bocalıyorlardı.[28] Stalin'in defin merasimi ile ilgili yazıların birinde "Fantastik adamın fantastik kariyeri sona erdi." denilmekteydi.[29]

Stalin'in ölümünden hemen sonra tartışmalar yaşandı ve bu tartışmalar günümüze kadar geldi. Hruşçev'in meşhur 20. Kurultay'daki konuşmasına kadar Stalin'in mumyalaştırılan cesedi Lenin ile birlikte aynı mozolede bir arada bulunuyor, portreleri eskiden olduğu gibi yine şehrin her yerinde görülüyor, pek çok cadde ve sokak adını taşımaya devam ediyordu. Bütün yaşananların yanlışlığı henüz resmen ilan edilmemişti. Ancak zamanla Stalin kültü azalmaya başladı. Cadde ve sokak isimleri artık onun adını taşımıyor, eserlerine de müracaat edilmiyordu. Stalin fenomeni bir süre daha devam etti. Hruşçev'in konuşmasıyla belli bir dönüm noktasına gelindi. Ancak bu konuşmanın da bir tahlili yapılacak olursa burada aklananlar hakkındaki bilgilerin sessizce ilan edildiğini söylemek mümkündür. Bu durum onların edebî, nazari ve ilmî miraslarının halka ulaştırılması ve hayata geçirilmesini aksattı. Böylece Stalin terörünün kurbanları, uzun yıllar insanların sadece hafızalarında yaşamak zorunda kaldılar.[30]

[28] Leyla Tahirbeyova, "Gara Günlüler", *Gençlik,* 1989, s. 37-43.

[29] Şirmemmed Huseynov, *Müstegilliyin Çetin Yolu,* Bakı 1996, s. 289.

[30] V. Bondarenko, "Stalin Dün ve Bugün" *Dergi*, Nu. 4 (1956), s. 129-140.

Kolektifleştirme

Stalin Döneminde Azerbaycan'da Kolektifleştirme

Belkıs ULUSOY[*]

Stalin, 2 Aralık 1927 tarihinde açılan Rusya Komünist (Bolşevik) Partisinin (RKPb) 15. Kongresi'nde partinin önüne şu görevi koymuştur: Halk ekonomisinin bütün kollarında, hem kentte hem köyde sosyalist kumanda tepelerini genişletmek, sağlamlaştırmak ve ulusal ekonomideki kapitalist unsurları tasfiye etmek.[1] Kongrede tarımın, özellikle de tahıl tarımının geriliğine dikkat çeken Stalin, çıkış yolunun küçük, dağınık köylü çiftliklerinin, toprağın ortaklaşa işlenmesi esasına dayalı, geniş birleşik çiftliklere dönüştürülmesinde, modern ve daha ileri teknik usullerle toprağın kolektif olarak işlenmesinde olduğunu belirtmiştir. Nitekim, sözü geçen kongrede, tarımda kolektifleştirmeyi çok yönlü geliştirme üzerine bir karar alınmıştır.[2]

Kolektifleşme ile ilgili karar 1927 yılı sonunda alınmış olsa da gerçekte Azerbaycan bu sistemle çok daha önce tanışmıştır.

[*] Dr. Belkıs Ulusoy, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü.

1 *J. V. Stalin-Eserler,* hzl. SBKP(b) MK Marx-Engels-Lenin Enstitüsü, çev. İsmail Yarkın, C. XV, İstanbul 1989, s. 328.

2 *age.,* s. 329.

Kolektifleştirmenin Azerbaycan'da, Komünist yönetimin bu ülkede hakimiyete geldiği tarih olan 27 Nisan 1920'nin hemen ertesinde, Bolşeviklerin, 5 Mayıs 1920 tarihinde yayımladıkları bir kararnameyle, Azerbaycan'daki tüm toprakları, hayvanları, binaları ve evleri sosyalize ettiğine (devletleştirme) ve özel mülkiyeti yasakladığına dair kararını açıklamasıyla başladığını söyleyebiliriz. 'Askeri Komünizm' devri olarak adlandırılan bu dönemde hükûmet, tüm Azerbaycan topraklarını devletleştirmiş olduğundan, bütün tarım arazisini devletin mülkü saymakta ve buna dayanarak da Azeri köylüsünü devletin toprağı üzerinde çalışmaya zorlayıp, köylüye devletin memuru muamelesi yapmaktadır. Böylece hasılatın tamamı devlete ait olmakta, köylüye ise emeğine karşılık az bir miktar mahsul bırakılmaktadır. Hatta, hükûmet yetkilileri, Azeri köylüsünü dilediği bölgeye sürüp, yaşamakta olduğu toprağa ve eve Rusya'dan getirdiği Rus muhacirleri dahi yerleştirebilmektedir.[3]

Bu türden askerî komünizm şartlarıyla karşı karşıya kalan Azeri köylüsü, Rusların hakimiyeti ele almasının üzerinden henüz bir ay gibi kısa bir süre geçmişken derhal silahlı direnişe başlamıştır. Başta Gence ve Karabağ olmak üzere Şeki, Zakatala, Şirvan, Kuba ve Lenkeran'da dağlara ve ormanlara çekilen halk, Kızıl Ordu askerlerine karşı silahlı mücadeleye girişmiştir. Azerbaycan tarihinde 'Kaçaklar' olarak anılan ve dağlara çekilerek burada yaşamaya başlayan, Sovyet ordusunun bulunduğu yerlere her buldukları fırsatta baskınlar yapan bu silahlı çeteler, Sovyet hükûmetini oldukça uğraştırmıştır.[4] Silahlı direnişin yanı sıra kendisi için çalışmak isteyen köylü, hem çalışıp hem aç kalmaktansa tarımı boykot etmiştir. Tarım arazilerinde ya hiç

3 Mirza Bala Mehmedzade, "Sovyet Azerbaycanı'nın İktisadiyatı", *Azeri Türk,* S. 2, Şubat 1928, s. 13.

4 Mirza Bala Mehmedzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* Bakü 1938, s. XXXIV-XXXV.

çalışmayan ya da çok yavaş çalışan köylüler yüzünden üretim düşmüş, buna bağlı olarak da şehirlerde un ve ekmek sıkıntısı çekilmeye başlanmıştır.[5] Bir yandan isyanlarla diğer yandan birbiri ardına patlak veren boykotlarla uğraşmaktan hem siyasi hem de ekonomik bakımdan yorgun düşen Sovyet hükûmeti, halkın tepkisine daha fazla maruz kalmamak ve devletleştirmenin vermiş olduğu tahribattan kurtulmak için uygulamakta olduğu askerî komünizm sisteminden vazgeçerek, 'Yeni Ekonomik Politika'yı, yani NEP'i ilan etmek zorunda kalmıştır.

NEP Sisteminin Yürürlüğe Konması

NEP sistemi Mart 1921'de RKPb'nin 10. Kurultayı'nda alınan bir kararla yürürlüğe girmiştir. Bu sistem gereği köylüden erzak olarak zorla alınan vergi kaldırılmış, yerine gönüllü verilen 'çanak vergisi' getirilmiştir. Yine bu sisteme göre, köylü kendi küçük toprağına sahip olabilecek ve vergiden artan mahsulünden dilediği gibi tasarruf edebilecektir. Diğer bir deyişle, artan mahsulünü pazara çıkarıp dilediği fiyata satabilecek, toprağının ne kadarını ekeceğine, hangi mahsulü ne miktarda yetiştireceğine kendisi karar verebilecek ve eğer isterse toprağını kiraya verebilecektir.[6] Sovyet hükûmeti yürürlüğe koyduğu bu yeni sistem aracılığıyla tarımı canlandırmayı ummuştur. Bu yeni sistemle şehirlere yiyecek ikmali düzenli hâle gelebilecek, böylece şehirlerde baş gösteren un ve ekmek sıkıntısının önüne geçilecek, sanayiin gelişimi için gerekli olan sanayi bitkilerinin üretimi artacak ve meta dolaşımı canlanacaktır. NEP'in kabul edilmesinde etkin güç olan V. İ. Lenin'e göre, belli bir ticaret özgürlüğü köylüler için iktisadi anlamda bir teşvik olacak, onların emek üretkenliğini yükseltecek ve bu da tarımda

5 Mirza Bala Mehmedzade, "Nep'ten Kolhoz'a", *Azeri Türk,* S. 11, Temmuz 1928, s. 1.

6 İsmayılov-Hasanov-Qaffarov, *Azerbaycan Tarihi,* Bakü 1995, s. 135-136.

hızlı bir kalkınma getirecektir. Bu temel üzerinde devlet sanayii restore edilip, özel sermayenin yerinden edilebilecektir. Güç toplayıp, kaynak biriktirdikten sonra güçlü bir sanayi yaratılacak ve bundan sonra nihai taarruza geçilecek, ülkede kapitalizmin kalıntıları ortadan kaldırılabilecektir.[7] Ancak bütün Parti üyeleri aynı şekilde düşünmemektedir.

Bazı muhalif gruplar, halk arasında haksız rekabete zemin hazırladığı gerekçesiyle bu sistemin komünizmle bağdaşmadığını ileri sürmektedir. Troçki ve Zinovyev'in başında bulunduğu bu muhalif gruplar, NEP'in getirdiği özel mülkiyet hakkıyla birlikte iç pazarda serbest ticaret imkânını elde eden ve zenginleşmeye başlayan Azerbaycan köylüsünü haklı olduklarının delili olarak göstermektedir. Gerçekten de NEP'le beraber, Azerbaycan nüfusunun % 75'ini oluşturan köylü sınıfı ekonomik yönden canlanmakla beraber toplumda siyasi ve sosyal bir kuvvet olarak da belirmeye başlamıştır. Nitekim, 1927 seçimlerinde Azerbaycan köy, nahiye, kaza ve şehir sovyetlerindeki komünist olmayan köylülerin oranı % 80.7'dir[8] ve özellikle bu durum RKPb'ye muhalif Zinovyev-Troçki grubunun yoğun eleştirisine sebep olmaktadır. Bu gruba göre, Lenin ve Stalin NEP'i tatbik etmekle hakiki komünizmden sapmış ve burjuva sınıfının doğmasına, bu milliyetçi burjuva sınıfın cemiyete hakim olmasına sebep olmuştur. Azerbaycan Komünist Partisi Bakü Teşkilatı genel sekreteri Levon Mirzoyan'a göre de, bilhassa Ruslara ve Türk olmayan diğer unsurlara dayanan Azerbaycan KP Bakü Teşkilatı ile Azerbaycan'ın kazalarını temsil eden Azeri komünistleri arasındaki zihniyet ve psikoloji farkı en üst seviyeye ulaşmıştır.[9]

7 *J. V. Stalin-Eserler,* s. 292.

8 Mirza Bala Mehmedzade, "Azerbaycan Köylüsü", *Azeri Türk,* S. 2, Şubat 1928, s. 4.

9 "Nep'in Tazyiki Altında", *Azeri Türk,* S. 3, Mart 1928, s. 13.

Lenin'in 1922 yılının sonları itibarıyla hastalanıp, parti işlerinden el çekmesiyle birlikte, özellikle de 1923 yılından itibaren RKPb'de tam yetkili duruma gelen Stalin ise NEP şartlarında küçük burjuva, küçük tüccar, sanayi erbabı, esnaf, orta halli ve zengin köylü sınıfı gibi 'sosyalist olmayan zümrelerin' kuvvetlendiğini kabul etmekle beraber bu devri 'muvakkati teneffüs devri' olarak tanımlayarak, Sovyet hükûmetinin askerî komünizm devrinde karşılaştığı buhran ve iflas karşısında sosyalist olmayan bu sisteme sapmak zorunda kaldıklarını, bu duruma kısa bir süre daha tahammül etmeleri gerektiğini, en kısa zamanda tekrar sosyalizmi tatbike geçeceklerini ifade etmektedir.[10]

Bir gerçek vardır ki, o da NEP'le ilgili olarak Stalin'in planlarının tam anlamıyla yürümediğidir. Azerbaycan'da 1921 senesinden itibaren uygulanmaya başlanan NEP sisteminin yarattığı yeni hayat şartları, Azerbaycan'ı ufak arazi sahibi, ufak tüccar ve orta burjuvazi memleketi hâline getirmiştir. Ayrıca, Azerbaycan'da yeni zihniyete sahip bir aydın sınıf oluşmuştur. Sovyet sistemini ve prensiplerini kesinlikle benimsemeyen bu sosyal kuvvetler, aydın sınıfı başta olmak üzere özel mülkiyet üzerine kurulu tarım arazisi sistemini, ticareti desteklemektedir ve bu zihniyeti benimseyen yeni nesli yetiştirmek amacındadır. Azeri Türk köylüsü erzak toplanması işinde zorluk çıkarmakta ve birçoğu erzak vermeyi reddetmektedir. Köylü, kendi mahsulünden dilediği miktarı dilediği fiyata satmak ve bundan elde ettiği gelirle gereksinimi olan mal veya hizmeti almak istemektedir. Bu toplumsal sınıf, rehberlerinin denetimi altında demokratik bir cumhuriyete doğru gelişmektedir.

Yurt geneline yayılmış gizli Müsavat teşkilatının gerek büyük toprak sahibi, gerek orta halli ve gerekse topraksız köylüler arasında yürütmekte olduğu yönetim aleyhtarı propaganda faaliyetleri ile Resulzade önderliğinde İstanbul'da yayımlanan ve gizli

10 Mirza Bala Mehmedzade, *age.,* s. 4.

surette Azerbaycan'a sokulan muhaceret yayınlarının[11] kamuoyunu Sovyet yönetiminin ülkede uygulamakta oldukları ekonomik sömürüye ilişkin bilgilendirici ve halkı bu sömürüye karşı direnişe sevk eden türde yayınları da oldukça etkili olmakta, nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden köylü sınıfı, yönetim aleyhtarı etkin bir güç durumuna gelmektedir.

Sovyet hükûmeti bu gidişattan endişe duymaktadır. Erzak toplayamayan Sovyet hükûmetinin durumu mali açıdan da kötüleşmiş, şehirlerde, askerî komünizm devrinde olduğu gibi yine açlık tehlikesi baş göstermiş, un ve ekmek sıkıntısı çekilmeye başlanmıştır.[12]

11 Millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1920'de Bolşevikler tarafından yıkılmasından sonra yeni yönetim tarafından, ülkede oluşabilecek bir Azerbaycan millî bağımsızlık hareketinin önlenmesi için, ülkede kurulan yeni rejime zarar verebileceği düşünülen veya tehdit unsuru olabilecek muhtemel kişi ve gruplar arasında toplu bir temizlik hareketi başlatılmıştır. Aydın kesim arasında özellikle de Millî Cumhuriyetin kurulmasında büyük rol oynamış olan Müsavat Partisi üyeleri, hükûmet ve parlamento üyeleri, mülki ve idari memurlar arasında uygulanan bu takip ve temizlik politikası neticesinde yurtdışına çıkmak zorunda kalan aydın zümresi, Millî Cumhuriyetin kurulmasında büyük rolü olan ve söz konusu devletin parlamento başkanlığı görevini yürütmüş Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Azerbaycan'ın bağımsızlığı fikrini Azeri kamuoyuna benimsetmek, Bolşevik yönetim aleyhine dünya kamuoyunda bir fikir birliği oluşturabilmek amacıyla yoğun çalışmalarda bulunmuştur. Bu çalışmaların aslını basın yayın etkinlikleri oluşturmuştur. İstanbul'un merkez olarak seçildiği bu basın etkinlikleri kapsamında *Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt* dergileri ile *Bildiriş* gazetesi, sözünü ettiğimiz amaç doğrultusunda hazırlanan yayın politikasıyla faaliyette bulunmuştur. 'Azerbaycan Muhaceret Yayınları' veya 'Millî Yayınlar' olarak anılan bu yayınlar ve konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Belkıs Ulusoy, "Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü (1923-1931)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

12 Mirza Bala Mehmedzade, "Nep'ten Kolhoza", s. 2.

Sovyet hükûmeti, erzak toplama işinde düştüğü başarısızlık ve şehirlerde baş gösteren açlığın korkunç boyutlara ulaşması, Azeri Türklerinin engel olamadığı ekonomik, siyasi ve kültürel yükselişi ve muhalif partilerin yoğun baskıları karşısında NEP sisteminden vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Kolektif Ziraat Sistemine Geçilmesi

Sovyet hükûmetinin NEP sisteminden vazgeçmesinin bir diğer sebebi köy ekonomisi ile şehir ekonomisi arasında bir uçurumun meydana gelmiş olmasıdır. Köylünün ekonomik gücü arttıkça traktör ve diğer ziraat aletlerine olan gereksinimi de artmış ancak, devlet, köylünün bu gereksinimine cevap veremeyecek duruma gelmiştir. Çünkü, sermayeden yoksundur ve bundan dolayı sanayide gerekli yatırımları yapamamaktadır. Bu da köy ile şehir ekonomisi arasındaki dengenin her geçen gün köy ekonomisi lehine bozulmasına yol açmaktadır. Ayrıca Sovyetler Birliği diğer Avrupa ülkelerine oranla sanayide çok geri kalmış ve ithalatı ihracatından fazla duruma gelmiştir ki, bu durum bütçe açığına, dolayısıyla da dış borçlanmaya sebep olmaktadır.[13] Bu durum itibarıyla Moskova'nın acilen sanayileşmeye ağırlık vermesi ve düştüğü ekonomik krizden kurtulması gerekmektedir.

Aralık 1925'te 14. Parti Kongresi'nde yaptığı konuşmasında Stalin, Sovyetler Birliği'ni kapitalist ülkelerden iktisaden bağımsız bir sanayi ülkesine dönüştürme sorunu üzerinde durmuştur. Sovyetler Birliği'nin (SSCB) o dönem itibarıyla toplam üretiminin üçte ikisini tarım ürünleriyle karşılarken, kalan üçte birlik kısmın sanayiden temin edildiğini belirten Stalin, bu durumun değiştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Stalin, aynı kongrede, RKPb'nin genel çizgisinin temelinin SSCB'nin bir tarım ülkesinden, ihtiyaç duyduğu makineleri kendi çabalarıyla üretebilecek durumda olan bir sanayi ülkesine dönüştürmek olması gerektiğini ilan etmiştir.

13 İsmayılov, Hasanov, Qaffarov, *age.,* s. 146-147.

Böylece ülkenin sanayileşmesiyle ülkenin iktisadi bağımsızlığı güvence altına alınabilecek, savunma gücü artırılabilecek ve SSCB'de sosyalizmin zaferi için gerekli koşullar hazırlanabilecektir.[14]

Bu maksatla Azerbaycan SSC'de sanayileşme için özel bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon 1926-1930 yılları için beş yıllık bir kalkınma planı hazırlamıştır. Buna göre ülke genelinde birçok sanayi kuruluşu, sulama kanalları, elektrik santralleri, yeni petrol kuyuları arama ve faaliyete geçirme çalışmalarına başlanmıştır. Şüphesiz bütün bu yatırımlar için büyük sermayelere gereksinim duyulmaktadır. Komünist yönetim bu soruna çare olarak zengin Azerbaycan köylüsünün birikimlerini sanayie aktarma yolunu seçmiş ve bunun için de NEP'ten vazgeçip ekonomide askerî komünizm devrindeki baskılı yönetimi yeniden tatbik etmeye başlamış, kısacası kolektifleştirme işine geri dönmüştür.[15] Bununla ilişkili olarak öncelikle, Azerbaycan'daki *kolçamak*ların imhasına karar verilmiştir.[16] Bu karar RKPb'nin 15. Kongresi'nde alınmıştır. Sözü geçen karar doğrultusunda hareket eden Sovyet hükûmeti, NEP devrinde zenginleşen Azeri Türk köylüsünün erzakını, köylüden silah gücüyle toplamaya, toprak sahibi köylülerin toprak, hayvan ve emlakını zapt edip devletleştirerek kolhozlara aktarmaya başlamıştır.[17] Erzak vermeyi reddeden ya da hayvanlarının ve arazisinin zapt edilerek kolhozlara devredilmesine karşı çıkan köylüler sürgüne gönderilme, kurşuna dizilme veya siyasi haklarından mahrum edilme gibi cezalara çarptırılmıştır. Komünist yönetim bu maksatla Azeri köylülerinin kolhozlara girmelerini sağlamak için baskılarda bulunmuştur. Yine bu amaçla, 1928 senesinden itibaren *kolçamak*lardan genel vergilerin yanı sıra

[14] *J. V. Stalin-Eserler,* s. 313.

[15] İsmayılov, Hasanov, Qaffarov, *age.,* s. 149-151.

[16] M. E. Resulzade, "Kafkas Birliği Şiarı Altında", *Odlu Yurt,* C. II, S. 20, Eylül 1930, s. 332-333.

[17] "Kooperatif ve Kolhoz", *Azeri Türk,* S. 11, Temmuz 1928, s. 13.

bir de 'münferit vergi' denilen özel vergiler alınmaya başlanmıştır. Kendinden başka tek bir kişi çalıştıran ve mahsulatı gereksiniminden biraz fazla olan köylüler de *kolçamak* sayılarak bu münferit vergiye tabi tutulmuşlardır.[18] Çok yüksek meblağlar tutan vergileri ödemekte geciken köylülerin eşyalarına el konularak müzayede usulüyle satışa çıkarılmış ve bu suretle elde edilen gelir, köylünün vergi borcuna sayılmıştır.[19]

Bu tür baskılara maruz kalan Azeri Türk köylüsü için kolhozlar tek açık kapı olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Ancak tüm bu baskılı uygulamalara rağmen Sovyet yetkilileri kolektifleştirme sistemini Azerbaycan genelinde yaygınlaştırma işinde pek de başarılı olamamışlardır. Köylü, ne kadar baskıya maruz kalsa da kolhozlara girmeye razı olmamakta, erzak toplamak için köylerine gelen Bolşevik memurlara karşı yoğun direniş göstermektedir.

Köylüler, emlakını devletleştirip kolhozlara, erzaklarını ise kooperatifler vasıtasıyla Rusya'ya sevk etmek isteyen Sovyet hükûmetine karşı tepkisini erzak vermekte direnerek, erzaklarını ve hayvanlarını yok pahasına vermektense hiç vermemeyi tercih edip tamamını yakmak ya da kesip yok etmek suretiyle ortaya koymaktadır.[20]

Bütün bunların neticesi olarak Sovyet hükûmeti, halktan toplamayı planladığı erzakın yarısından daha azını ancak tedarik edebilmiştir. Bu durum Azerbaycan ve Rusya'da buğday ve un kıtlığından dolayı açlık ve pahalılığa yol açmıştır. Bakü'de kadın ve çocuklar şehirlerdeki kooperatifler ve fırınlar önünde ekmek alabilmek için uzun kuyruklar oluşturmaktadır.[21] Bakü'nün yanı sıra Gence, Şeki, Salyan ve Lenkeran gibi Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde de un yokluğundan dolayı halk ekmek bulmakta zor-

[18] "Münferid Vergi", *Azeri Türk,* S. 19, Kasım 1928, s. 13.

[19] "Lenkeran,'da Vaziyet", *Azeri Türk,* S. 10, Haziran 1928, s. 14-15.

[20] "Rusya'da Son Vaziyet", *Bildiriş,* S. 11, 16 Ekim 1930, s. 1.

[21] "Azerbaycan'da Açlık", *Azeri Türk,* S. 2, Şubat 1928, s. 14.

lanır olmuştur.[22] Şehirlerde ve işçi bölgelerinde ekmek ve erzak alabilmek için karne usulü tatbik edilmeye başlanmıştır.[23]

Sovyet yetkililerinin, 1928 senesinin sonlarında toplanan ikinci kurultayda dile getirdiğine göre, gerek erzak toplanması işinde gerekse de köylülerin arazi ve hayvanlarının kolhozlara aktarılması işinde başarısızlığa uğranıyor olmasının nedeni, *kolçamak*ların direnişi ve diğer köylüleri de direnişe sevk ediyor olmalarıdır. Kurultaya katılan delegelere göre, *kolçamak*lar kolektif ziraatta çalışan ve kolhozlara dahil olan köylüleri tehdit ederek tahsis edilmiş toprak üzerinde işlerine engel olmaktadır. Ayrıca *kolçamak*lar ve orta halli köylüler ziraat için en verimli toprakları ellerinde tutmaktadır. Kolektif ziraat sisteminin başarısızlığa uğramasının başka bir nedeni de, kolektif ziraatı temin etmekle yükümlü bulunan ziraat bankalarının, tohum veren kurumların, makine ve traktör şirketlerinin zengin ve milliyetçi zümrelerin elinde bulunuyor olmasıdır. Bu kurumları elinde tutan milliyetçi kesim, kolektif ziraat müesseselerinin gereksinimlerinin teminine mani olmaktadır.[24]

Sovyet yetkililere göre köy, nahiye, kaza ve şehir sovyetleri gibi siyasi kurumlar da milliyetçi Müsavatçı zümrelerin siyasi görüş ve fikirlerini benimseyen bu burjuva sınıfın elindedir. Yine bu zümre, Azerbaycan genelinde gerek köylü gerekse işçi ve aydın kesim arasında, hatta komünistler arasında Azerbaycan üzerindeki Rus hakimiyetine ve istismarına son verilmesi ve Azerbaycan istiklalinin kazanılması yolunda gizli olarak propaganda faaliyetlerini yürüten ve yaptıkları propaganda neticesinde halk arasında RKPb'ye karşı bir husumetin oluşmasını başaran Müsavatçılara, milliyetçi ve ihtilal karşıtı aydın zümrelere maddi ve manevi yardımda bulunmaktadır.[25]

22 "Gence'de", *Azeri Türk,* S. 2, Şubat 1928, s. 14.

23 "Bakü'de Vaziyet", *Azeri Türk,* S. 15, Eylül 1928, s. 15.

24 "Kolektif Ziraat Ne Halde?", *Azeri Türk,* S. 19, Kasım 1928, s. 13-14.

25 Daş Demir, "Azerbaycan Mektupları: Sovyet Seçkileri", *Odlu Yurt,* C. I, S. 1, Mart 1929, s. 25.

NEP devrinde zenginleşen ve zenginleştikçe de daha fazla siyasi etkinlik kazanan Azeri Türk köylüsünün siyasi kurumlarla, devlet kurum ve kuruluşlarını zapta başlaması Sovyet hükûmetini bazı tedbirler almaya zorlamıştır. 1928'de yapılacak olan seçimlerin bir yıl ileriye ertelenmesi kararı, alınan bu tedbirlerdendir.[26] Yine bu tutumla alakalı olarak Sovyet hükûmeti *kolçamak*ların imhasına karar vermiştir. Ayrıca, *kolçamak*ları örgütleyerek, kolektifleştirme hareketini baltalamak, erzak toplama işinin başarısızlığa uğramasına neden olmak, beş yıllık kalkınma planının aksamasına yol açmak, halk arasında hükûmeti devirmeye yönelik bir ihtilal olacağı söylentilerini yayarak halkı telaşa sevk etmekle itham ettikleri Müsavatçı milliyetçi kimselerin tespit edilerek, köy, kaza ve şehir sovyetleriyle, medeni, ilmî, edebî alanlarla sağlık ve ekonomi alanlarına ait devlet kurum ve kuruluşlarından ihracına başlamıştır.[27]

1927 ve 1928 yıllarında çok sayıdaki idam ve sürgün olayı, bilhassa milliyetçi- Müsavatçı aydın kesim arasında meydana gelmiştir. Öyle ki, Sovyet hükûmeti, bir gün içerisinde, ülke genelinde yaklaşık 2.000 kişiyi tutuklamıştır. Çeka tarafından bir gün içerisinde yürütülen çalışma neticesinde; Şeki, Karabağ, Gence, Zengezur, Salyan gibi Azerbaycan'ın farklı şehir ve bölgelerinde, aralarında Müsavat Partisi mensuplarının, milliyetçi zümreye mensup aydınların ve yine bu zümreye mensup gençlerin, eski beyler, büyük toprak sahipleri ve han soyundan gelen asilzadelerin bulunduğu çok sayıda Azeri Türkü toplanarak Sibirya'nın Yakutistan bölgesine, Ural'a ve Rusya'nın merkezî şehirlerine sürülmüştür.[28] Stalin, Müsavatçıların kışkırtmaları

26 Mirza Bala Mehmedzade, "Azerbaycan Köylüsü", s. 6.

27 Mirza Bala Mehmedzade, "Azerbaycan Tarihi Hareketinde: Müsavatçılar ve Komünistler", *Odlu Yurt,* C. I, S. 2, Nisan 1929, s. 53-54.

28 Daş Demir, "Rusların İmha Siyaseti: Bugünkü Vaziyet", *Azeri Türk,* S. 17, Ekim 1928, s. 6.

ve burjuva sınıfının desteğiyle halkın, hükûmet aleyhine ciddi olarak mücadeleye girişeceklerinden çekinmiştir.

Stalin ve diğer Sovyet yöneticiler yalnızca Azerbaycan'daki Müsavatçıların değil, muhaceretteki Müsavatçıların da etkisiz hâle getirilmesi için uğraş vermiştir. Bu maksatla, Türkiye Cumhuriyeti hükûmetine sıkça, Sovyetler Birliği hükûmeti aleyhine açık faaliyet gösteren Azerbaycan siyasi muhaceretini daha fazla himaye etmemeleri için başvuruda bulunmuşlardır. Ayrıca, Çeka'ya mensup gizli ajanları Azerbaycan siyasi muhacereti arasına göndererek, muhaceret arasına fitne sokarak anlaşmazlık çıkarmak ve buradaki teşkilatlanmayı içerden çökertmek ya da en azından zayıflatmak yoluna da gitmişlerdir. Ancak *Yeni Kafkasya*'nın ve ardından da aynı ruhla Bolşevik aleyhtarı yayınlarına devam eden *Azeri Türk* ve *Odlu Yurt* dergilerinin yayımlarına bir türlü engel olamadıkları gibi, bu yayınların gizli surette Azerbaycan'a sokulmasına ve köylü ve işçiler arasında dağıtılmasına da engel olamamışlardır.[29]

Beş yıllık planın başarısızlığa uğramasının faturasını RKPb'ye muhalif fraksiyonlara ve RKPb'nin çalışmalarını baltalamakla itham ettiği milliyetçilere kesen Stalin: "Köylerde sosyalizm yaratılamazsa, çoğunluğu köylü olan ülkede gittikçe kuvvetlenen burjuva ve kapitalizm unsurları hakim olacaktır. Bu durumda, kapitalizm karşısında diz çökmekten başka çaremiz kalmayacaktır"[30] diyerek, Müsavatçı olmakla itham ettiği yüzlerce Azeri Türkü arasında bir temizlik hareketi yürütmüş, aynı temizlik hareketini RKPb'nin bizzat kendi içinde de gerçekleştirerek partiyi milliyetçi ve serbest ekonomi taraftarlarından temizlemiştir.[31] Bu

[29] Aygün Haşimova, *XX. Asrın Birinci Yarısında Azerbaycan Muhacereti,* Bakü, Bilik Neşriyatı, 1992, s. 136.

[30] "İktisadi Aksi İhtilal", *Odlu Yurt,* C. II, S. 14, 27 Nisan 1930, s. 57.

[31] Daş Demir, "Azerbaycan Mektupları: Sovyet Seçkileri", *Odlu Yurt,* C. I, S. 1, Mart 1929, s. 26.

şekilde RKPb'nin sarsılan imajını kurtarmayı, dolayısıyla da RKPb'nin yönetiminde kalmak için önüne çıkabilecek tehlikeleri ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.

Hükûmetin Geri Adımı

Stalin uygulamakta olduğu katı rejime rağmen, köylü üzerinde istediği otoriteyi sağlayamamıştır. Gerçekleştirilen tüm tutuklama, sürgün gibi tedbirlere rağmen erzak toplama işinde istenilen seviyeye ulaşılamamıştır. Üstelik parti içindeki muhalif seslerin de ardı arkası kesilmemektedir.

Ülkedeki kargaşadan ve ekonomi sahasındaki başarısızlıktan Stalin'i sorumlu tutan Rikov, Kalinin ve Petrovski'den ibaret 'İvanoviçler grubu' muhalefeti, 4-12 Temmuz 1928'de toplanan RKPb Merkez Komite toplantısında NEP sisteminin kaldırılmasına itiraz etmiş, bu suretle Troçki ve Zinovyev muhalefetinin yatıştırılmasından sonra Stalin bu sefer NEP şartlarının muhafazasını savunan bir başka muhalefetle karşılaşmıştır. Tüm bu şartlar içerisinde RKPb yetkilileri, erzak buhranının yaşandığı Sovyetler Birliği dahilindeki halkın ve muhalefetin daha fazla tepkisine maruz kalmamak ve erzak meselesini halletmek düşüncesiyle köylü karşısında kapitülasyona gitme kararı alarak NEP sisteminin muhafazasına, zirai ürünlerin artırılması için köylüye gerekli kolaylığın gösterilmesi, evlerden zorla erzak alımına son verilmesi, ürün fiyatlarının köylünün istediği seviyeye çıkarılmasına dair kararlar almış,[32] ferdi ziraatın ve özel mülkiyetin devamına karar vermek suretiyle köylü karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Ayrıca, Rusya'nın sanayi bakımından diğer Batılı ülkelere oranla çağın gerisinde kalmış olması ve buna bağlı olarak ithalatının ihracatından fazla olması, bu sebeple verdiği bütçe açıkları ve Batılı ülkelere olan yüklü borçları da bu kararın alınmasında etkili olmuştur. Çarlık Rusyası devrinden kalan yüklü borçlarla

[32] "Yine Ric'at Başladı", *Azeri Türk,* S. 13, Ağustos 1928, s. 15.

gözünü dünyaya açan Sovyet Rusya, bu borçların artmasıyla her geçen gün daha kötü bir duruma düşmüştür.

Borçlarından ötürü alacaklıları, Londra'da kurulan ve 'Rusya Alacaklıları Beynelmilel Komitesi' adıyla faaliyet gösteren kuruluş aracılığıyla, borçlarını ödemesi yönünde Sovyet Rusya hükûmetine sürekli baskı yapmaktadır. Avrupa ülkelerinden birçoğunun Rusya'dan alacağı vardır. Bu dönemde Rusya'nın yalnız İngiltere'ye 14 milyar, Fransa'ya 4 milyar altın borcu vardır. Üstelik Rusya'dan alacakları olan yalnız hükûmetler değildir. Avrupa'nın mühim birçok bankaları ve diğer bazı iktisadi kuruluşları, hatta özel şahıslar Rusya'nın alacaklıları arasındadır.[33] Moskova o denli nakit sıkıntısı çekmektedir ki, düştüğü borç batağından kurtulmak için millî müzelerdeki mücevherat ve kıymetli antika eserlerini dahi Berlin'deki Lepke ticarethanesi aracılığıyla sattıracak hâle gelmiş durumdadır.[34]

Borçlarından ötürü Avrupa ülkelerinden daha fazla kredi alamayan Sovyet Rusya, beş yıllık kalkınma planıyla (SSCB genelinde uygulanması kabul edilen beş yıllık plan [1928-1933]) ekonomik durumunu düzeltmeyi amaçlamakta, sanayileşme yoluyla kendi gereksinimi olan tüm ürünleri, kendi kuracağı fabrikalarda üreterek dış alımın önüne geçmeyi dolayısıyla da bütçe açığına bir son vermeyi planlamaktadır. Bu yüzden Sovyet Rusya, hakimiyeti altında bulundurduğu ve özellikle hammadde deposu niteliğindeki, tabii kaynak bakımından zengin ülkeler üzerinde baskılı bir politika uygulamaktadır.

Sovyet hükûmeti bu ekonomik krizden kurtulabilmek için her yolu denemektedir. Bir gün askerî komünizm sistemini uygularken diğer gün NEP'e geçiş yapmakta, ertesi gün kolektifleştirme sistemini uygulamaya koymakta, ancak bir diğer gün ko-

33 Mustafa (Mustafa Vekilli), "İktisadi Abluka Altında", *Azeri Türk,* S. 20, 15 Kasım 1928, s. 4.

34 Mustafa (Mustafa Vekilli), *age.,* s. 6.

lektifleştirme sisteminden geri adım atıp yeniden NEP'e geri dönmekte, diğer gün ise yeniden kolektifleştirme sistemini uygulamaya koymaktadır. Uygulanan ekonomi politikalarının her birinin başarısızlığa uğraması ve ekonomi sahasında görülen bu istikrarsız durum ülkede genel bir memnuniyetsizliğe neden olmuştur. Özellikle halka zorla benimsetilmeye çalışılan kolektifleştirme sistemi büyük tepkiyle karşılanmıştır.

Köylülerin erzak toplanması sırasında çıkardıkları zorluklar, erzak ambarlarını ateşe vermek ve tarlaları ekmemek şeklindeki tepkileri, işçilerin düşük maaş ve kötü çalışma koşullarını protesto maksadıyla işi yavaşlatma eylemleri,[35] Sovyet ekonomisini iyice sarsmıştır. Sovyetler Birliği'nin genelinde ve bu arada Azerbaycan'da açlık baş göstermiş, aynı zamanda Sovyet Rusya hükûmeti sanayide kullanmayı düşündüğü gerekli parayı da tedarik edememiştir.

Bu zor durum karşısında hükûmet umutlarını yabancı sermayeye bağlamıştır. Böylece 24 Temmuz 1928 yılında 'Rusya Komiserler Şurası', yabancı sermayeyi Rusya sanayiie çekebilmek için yabancı sermayedarlara imtiyaz verilmesiyle ilgili bir karar almıştır. Komiserler Şurasının kabul ettiği bu karara göre petrol, diğer madenler, odun-kömür sanayi, elektrik inşaatı, pamukçuluk vb. sahalarında faaliyet göstermeyi düşünen yabancı sermayedarlara gümrük, vergi, dışarıdan eleman ve hammadde ya da yarı hammadde getirilmesi ve üretimin bir kısmının Sovyetler Birliği sınırlarından dışarıya çıkarılması gibi birçok konuda yardımlar sağlanacaktır.[36]

Ancak verilen bu imtiyazlara rağmen, Avrupalı sermayedarlar Sovyet Rusya'ya yatırım yapmaktan çekinmektedir. Çünkü, Sovyet Rusya'nın gerek siyasi gerekse ekonomik açıdan güvenilirliğinden emin değillerdir. Azerbaycan muhaceret basınının, yi-

35 "Rusya'da Son Vaziyet", *Bildiriş,* S. 11, 16 Ekim 1930, s. 1.

36 "Komiserler Şurasının Mühim Bir Kararı: Ecnebilere İmtiyaz Meselesi", *Azeri Türk,* S. 17, Ekim 1928, s. 13- 14.

ne Azerbaycan millî hareketinin ve siyasi muhaceretinin önemli isimlerinden olan Mirza Bala Mehmedzade vasıtasıyla Avrupa basınından yaptığı alıntılarda, Alman basını tarafından Rusya 'deliler evi' ve 'deliler saltanatı' olarak tanımlanırken, Rusya'nın güvenilir bir kreditör olmadığı, bu ülkeye para yatırıldığı takdirde paranın kaybolma riskinin çok yüksek olduğu, Rusya'nın iflas etmiş bir devlet olduğu ve Rusya ile ekonomik ilişkide bulunmanın akılsızlıktan başka bir şey olmayacağı belirtilmektedir. Fransız basınında ise, Bolşeviklerin Rusya'da oluşturdukları idare şeklinin 'hapis ve sürgün'den ibaret olduğu vurgulanmaktadır.[37]

Stalin, bu düşüncede olan yatırımcıları SSCB'ye çekememiştir. Ancak ne şekilde olursa olsun sanayileşmeyi tamamlamanın bir zorunluluk olduğunun bilincindedir. Özellikle de ağır sanayiin ülke genelinde güçlü surette kurulması şarttır. Bunun için de acilen sermayeye gereksinim vardır. Bu sermayenin büyük oranda karşılanması ise dörtte üçünün tarımla meşgul olduğu bir ülkede ancak bu sektörden temin edilebilecektir. Ayrıca, verilen nispi rahatlığa karşın erzak toplama işinde istenilen oranlara yine ulaşılamamıştır. Köylerden kentlere olan tahıl sevkiyatı son derece azalmıştır. Bu durumun biraz daha devam etmesi Kızıl Ordu'nun ve kentlerin kronik bir açlık durumuyla karşı karşıya kalmasına yol açabilecektir.[38] Tahıl üretimindeki bu krizi ister istemez hayvancılıktaki bir kriz izleyecektir. Bu durumdan kurtulmanın tek yolu, traktör ve diğer tarım makineleriyle çalışacak ve pazarlanabilir tarım fazlasında birkaç misli artışa yol açacak olan bir sistem kurmaktır. Ülkenin önünde iki yol vardır. Birinci yol, büyük ölçekli kapitalist üretime geçilmesi, yani *kolçamak*ların desteklenerek, güçlenmeleri sağlamayı gerektirmekteydi ki, bu durum sosyalizmin kırda yenilmesi ve

[37] Mirza Bala Mehmedzade, "Avrupa Nazarında Rusya", *Azeri Türk,* S. 6, Nisan 1928, s. 3.

[38] *J. V. Stalin-Eserler,* s. 326.

işçi sınıfı ile köylü arasındaki ittifakın sonu anlamına geliyordu, ikinci yol ise küçük köylü çiftlikleri büyük sosyalist çiftliklerde, yani kolektif çiftliklerde birleştirmekti. Stalin ikinci yolu seçmiştir.[39] O, zengin Azeri köylüsünün mal ve emlakının müsadere edilmesi yoluyla elde edilecek gelirle sanayileşme yolunda ciddi adımlar atabileceğini ve yine bu yolla zenginleşen ve güçlenen Azeri Türk köylüsünün önünü alabileceğini ve milliyetçilik fikirlerini engelleyebileceğini düşünmüştür.

Temmuz 1928'de, İvanoviçler grubunun yoğun muhalefetine rağmen köylüye karşı vermiş olduğu kapitülasyonları kaldırarak tekrar kolektifleştirme siyasetine geri dönme kararı almış, 'Kolektifleştirme Hızı ve Kolektif Çiftliklerin Gelişmesine Yardımcı Olmak için Devletin Alacağı Tedbirler Üzerine' 5 Ocak 1930'da alınan tarihî kararla kolektifleştirmeye kesin geçiş yapılmıştır.[40]

Yeniden Kolektifleştirmeye Geri Dönülmesi ve Kolektifleştirme Sistemine Karşı Köylü Direnişi

Sovyet hükûmeti bundan sonra kolektifleştirme çalışmalarına hız vermiş, sistemi zorla benimsetmeye çalışmıştır. Halbuki Sovyet hükûmeti, 1929 yılına kadar *kolçamak*ları kısıtlama politikası izlemişti. *kolçamak*lara yüksek vergiler koymuş, tahılları sabit fiyatla devlete satmasını talep etmiş, toprak kiralama yasasıyla *kolçamak*ların kullanabileceği toprağı belli bir miktarla sınırlamış, ücretli emek kullanımına ilişkin yasayla ise çiftliklerin büyüklüğünü sınırlamıştı. Bu kısıtlamaların baskısına dayanamayan bir kısım *kolçamak* yıkıma uğramıştı. Ancak yine de bu, *kolçamak*ları tasfiye değil, kısıtlama politikasıydı. Sovyetler bu kısıtlama politikasını uygulamak zorundaydılar, çünkü bu dönemde hâla, kolektif çiftlikler *kolçamak*ların üretim kapasitesine yetişememişti.

[39] *J. V. Stalin-Eserler,* s. 327.

[40] *J. V. Stalin-Eserler,* s. 349.

Ciddi bir açlığın önüne geçilmesi için belirli bir zamana kadar beklemek mecburiydi. Ancak 1929 yılının sonuna doğru, Sovyet iktidarı kolektif çiftliklerin gelişmesine bağlı olarak ani bir değişiklik yapmış ve bu politikayı terk etmiştir. Sınıf olarak *kolçamak*ları tasfiye etme, yok etme politikasına geçmiştir. Toprak kiralama ve ücretli emek üzerine yasaları kaldırarak, *kolçamak*ları hem topraktan hem de ücretli işçiden yoksun bırakmıştır. *kolçamak*ları mülksüzleştirme yasağını kaldırarak köylülerin, *kolçamak*ların hayvanlarına, makinelerine ve diğer çiftlik mallarına kolektif çiftlikler yararına el koymalarına izin vermiştir.[41] Alınan bu radikal karar sonrası, olaylar tıpkı 1920 yılındaki gibi seyretmiştir.

Çekistler, *kolçamak* köylülerin evine ve ambarına zorla girerek, 'Erzak İstihzarı Komitesi'nin fert başına tayin ettiği asgari miktarın dışındaki erzakı değerinden çok az bir fiyatla toplayıp, el koymaya başlamıştır. *kolçamak*ların emlak ve arazisine, ziraat araç gereçlerine ve hayvanlarına zorla el konulup, bunlar bedelsiz olarak kolhozlara aktarılmıştır. Erzak vermeyi reddeden veya kolhozlara katılmaya direnenler hiç tereddüt edilmeksizin ya kurşuna dizilmiş ya da sürgün edilmiştir.[42]

Azeri Türk dergisine göre: "Orta halli köylüler zenginleşmekten korkar olmuştur." Çünkü, Bolşevik yöneticilerin tüm tedbirlerine rağmen kolektif ziraat başarıyla uygulanamamaktadır. Özel mülkiyet prensibini benimsemiş Azeri Türk köylüsü, NEP'in yürürlükten kaldırılmasına, askerî komünizm devri uygulamalarının yeniden tatbik edilmeye başlanmasına yoğun tepki göstermektedir. Bu tepkinin sonucu, şehirlerde açlık hat safhaya ulaşmıştır. Özellikle Azerbaycan'ın büyük şehirlerinde durum oldukça vahimdir. 'Kolçamakları Tazyik' başlığıyla verilen haberde, şehirlerde kooperatiflerin önündeki saatler süren ekmek kuyrukları önlenemeyince komünistlerin bu sefer de orta

[41] *J. V. Stalin-Eserler,* s. 348.

[42] "Kooperatif ve Kolhoz", *Azeri Türk,* S. 11, Temmuz 1928, s. 13.

halli köylülerin ev ve ambarlarını polis ve ordu gücüyle yağmaya başladığı bildirilmekte olup, köylülerin komünistleri evlerinden ve ailelerinden uzak tutabilmek için sadece ailesini beslemeye yetecek kadar ekin ekmeye başladığı, rahat içinde yaşarken hükûmetin aldığı keyfi kararla bir anda avuçlarındakini Sovyetlere kaptıran köylülerin kendilerine bırakılan kısıtlı erzakla ailelerinin karnını ancak doyurur hâle geldikleri belirtilmektedir.[43]

Henüz Ekim İhtilali'nden önce, yani iktidara gelmeden önce Eylül 1920'de gerçekleşen II. Enternasyonal, I. Doğu Halkları Kurultayı'nın 6. oturumunda Bolşevikler, ürünlerinin büyük kısmı vergi olarak ellerinden alınan Azerbaycan köylüsünün içler acısı vaziyette, yarı aç yarı tok yaşamak zorunda bırakıldığına dikkat çekip, bu durumun düzeltilmesi gerektiğini ileri sürerken,[44] yine aynı Bolşevikler ki, onlar işçi ve köylülerin haklarını savunmak amacıyla iktidara gelmişlerdir, kapitalist sistemde sömürülen, ezilen sınıfı oluşturduğunu iddia ettikleri köylüleri, uygulamakta oldukları komünist sistemde, bu sefer kendileri sömürme yoluna gitmişler ve kuracakları Sovyetler Birliği ağır sanayisi için gerekli olan finansmanı, rahata kavuşturmaya söz verdikleri köylünün sırtından çıkarmaya kalkışmışlardır. Köylü, kapitalist sistemden çok daha içler acısı bir duruma düşmüş, ürününün büyük kısmını vergi olarak 'işçi-köylü devleti'(!)ne vermek suretiyle elinde kalan az miktarla yarı aç yarı tok yaşamaya mecbur edilmiştir.

Ancak, köylünün içine düştüğü zor duruma rağmen şehirlerde halk yine yokluk çekmektedir, ekmek kuyrukları alabildiğine uzundur. Çünkü, tüm sıkı tedbirlere rağmen halk kolektifleştirmeye karşı son derece kararlı bir direniş göstermekte, erzak toplanması işinde Sovyet memurlara zorluk çıkarmaktadır.

[43] "Kolçamakları Tazyik", *Azeri Türk,* S. 4, Mart 1928, s. 16.

[44] *Birinci Doğu Halkları Kurultayı Belgeleri,* hzl. Nurer Uğurlu, C. II, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 97-104.

M. B. Mehmedzade, *Bildiriş* gazetesinde 'Erzak neden verilmiyor?', başlığıyla kaleme aldığı bir makalesinde Azeri köylüsünün ziraat mahsulünü devlet kurumlarına değil, serbest fiyatla açık pazarda gizli surette tüccarlara satmaya devam ettiğini belirtmektedir. Mirza Bala, Sovyet Rusya ve Sovyet Azerbaycan gazetelerinin, bunun sebebini komünist teşkilatlarının hazır olmamasına, tüccar ve ufak burjuva sınıfına karşı mücadelede sıkı davranılmamasına bağlamalarını hatalı bulmakta ve bizzat Sovyet resmî kaynaklarına göre, yalnız köylülerin değil kolektif ziraat kuruluşlarının dahi mahsullerini hükûmete vermediklerinin, onların bile açık pazara çıkarak serbest fiyatla satış yaptıklarının aşikâr olduğunu söylemektedir.

Mirza Bala'ya göre bunun nedeni, köylünün verdiği mahsule karşılık gereksinimi olan şeker, tuz, giyecek, ayakkabı vb. fabrika mamullerini hükûmetten temin edememesidir ki, bunu Sovyet gazeteleri de doğrulamaktadır. Mirza Bala'nın söz konusu makalesinde bildirdiği ve 29 Temmuz 1930 tarihli *Zarya Vostoka* gazetesini kaynak olarak gösterdiği rakamlara göre, kooperatif teşkilatı kazalara yalnız köylünün gereksiniminin % 40'ını karşılayabilecek fabrika ve sanayi ürününü sevk edebilmiştir. Halbuki köylü, hükûmetten aldığı parayla geriye kalan % 60 gereksiniminin ancak % 2-3'ünü karşılayabilmektedir ki, bu da yeterli olmamaktadır. Bu durumda köylü, gereksinim duyduğu malları kaçak olarak, açık pazarda bulma yoluna gitmektedir. Bunun için de paraya gereksinimi vardır. Dolayısıyla ürününün büyük bir kısmını saklayıp, açık pazarda satmak suretiyle gereksinimi olan parayı, dolayısıyla da fabrika mamullerini temin edebilmektedir. Sovyet hükûmetinin yetersizliği, uygulanan ekonomik sistemin başarısızlığı bu duruma sebep olmaktadır.[45]

Köylü özel mülkiyet sisteminin geri gelmesini istemektedir. Sosyalizm siyasetinin kaldırılmasını, serbest ticaret imkânı sağlan-

[45] Mirza Bala Mehmedzade, "Erzak Neden Verilmiyor?", *Bildiriş,* S. 5, 4 Eylül 1930, s. 3.

masını istemektedir. Ancak, Sovyet hükûmeti bu taleplere kulak asmayıp, erzak toplama işine daha sıkı sarılmaları için ilgili bölgelerdeki yöneticilerine baskıda bulunmaktadır. Ancak, planları buna rağmen bekledikleri gibi yürümemektedir. Kolhoz (kolektif ziraat teşkilatı) ve sovhozlara (devlet çiftliği) katılmayı reddeden Azeri Türkleri kadın, erkek, çoluk çocuk kolektifleştirme hareketine karşı direnmektedir. Erzak toplama işini kolaylaştıracağı düşüncesiyle kurulan kolhozlarda dahi köylülerin mahsullerini kısmen açık pazara çıkarıp sattığı, kısmen de imha ettiği görülmektedir.[46] 'Kaçaklık hareketi' yeniden canlanmış, kaçaklarla Sovyet görevliler arasında çatışmalar tüm Azerbaycan geneline yayılmıştır. Partizan grupları, Kızıl Ordu ve Çeka kuvvetlerine saldırılar düzenlemekte, hatta hapishanelere baskınlar düzenleyerek buralardaki mahkûmların serbest kalmalarını sağlamakta,[47] hayvanların nakline mani olmak için bazı yerlerde demiryollarını tahrip etmekte,[48] köylere erzak toplamaya gelen Sovyet memurlara saldırıp öldürmektedir.[49] Ülkede tam anlamıyla bir karmaşa hüküm sürmektedir.

Bu direniş üzerine, ekonomik yönden iyice sarsılan Rusya'da enflasyon hat safhaya ulaşmıştır. Sovyet yetkilileri, 1929 yılının sonu ile 1930 yılının ilk yarısı zarfında baskısını artırmış, görevliler ev ev dolaşarak köylünün birikimi olan az miktarlardaki madeni paraları toplamaya dahi başlamıştır. Komünist yönetim bu şekilde ekonomik buhran ve enflasyondan kurtulabileceğini düşünmektedir. Ancak enflasyonun yükselmesine bir türlü engel olamamaktadır. Hükûmet sürekli banknot basmaktadır.[50] Kal-

[46] "Köylü Galip", *Bildiriş,* S. 6, 11 Eylül 1930, s. 1.

[47] "Azerbaycan'da Vaziyet: Partizan Grupları Faaliyete Devam Ediyor mu?", *Bildiriş,* S. 5, 4 Eylül 1930, s. 1.

[48] "Azerbaycan'da Vaziyet: Tevkifler Ve İdamlar Devam Ediyor", *Bildiriş,* S. 40, 7 Mayıs 1931, s. 1.

[49] "Muhtelif Haberler", *Bildiriş,* sayı 39, 30 Nisan 1931, s. 4.

[50] "GPU ve Enflasyon", *Bildiriş,* S. 5, 4 Eylül 1930, s. 1.

kınma ve beş yıllık plan uğruna köylü üzerinde uygulanan baskının yanı sıra şehirlerde işçi kesimi üzerinde de baskı artırılmıştır. Aç ve muhtaç işçi günde 10-12 saat çalışmaya zorlanmaktadır. Tüm bunlar zaten halk arasında prestiji sarsılan RKPb'nin daha da yıpranmasına, kamuoyunda itibarını kaybetmesine sebep olmakta, yalnızca köylerde değil, işçiler ve hatta parti mensupları arasında da güvenilirliğini yitirmesine yol açmaktadır.

Başarısız Yönetimden Stalin Sorumlu Tutuluyor

Sovyet Rusya hükûmeti çok sıkıntılı günler geçirmektedir. Ülke ve bu arada Azerbaycan ekonomik, siyasi ve sosyal çalkantılarla sarsılmaktadır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin devrik hükûmet mensuplarının yurtdışına çıkmayı başaranları (Azerbaycan siyasi muhacereti), gizli yollarla Azerbaycan'a sokmayı başardıkları yayınlarla Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden kazanmasıyla ilgili kamuoyunda bir fikir birliği oluşmasına çalıştıkları gibi aynı zamanda, ülkedeki siyasi, ekonomik ve sosyal durumu, Sovyet Rusya hükûmetinin Azerbaycan'da ve Moskova hakimiyetindeki diğer ülkeler ve bunların halkları üzerinde uygulamakta olduğu ekonomik sömürüyü, haksız uygulamaları da Azerbaycan ve dünya kamuoyuna duyurarak Bolşevik yönetim aleyhinde bir kamuoyu oluşturmaya çalışmaktadırlar. Azerbaycan'da kalan Müsavatçıların köylü ve işçiler arasında yürüttükleri yönetim aleyhtarı faaliyetleri de aynı amaç doğrultusunda durmaksızın devam etmektedir.

Stalin yönetimine muhaceret basınından geldiği kadar belki aynı yoğunluktaki tepki Sovyet basınından ve RKPb'nin kendi içinden de gelmektedir. Buharin-Rykov grubu, sanayileşmenin bu kadar hızlı gerçekleşmesinin gerekmediğini ve *kolçamak*lara bu denli yüklenmesinin doğru olmadığı fikrini savunmaktadır.

Sağ görüşü temsilen Nikolai Buharin, Stalin'in bu katı yönetimine karşı eleştiriyle yaklaşmaktadır. Buharin, kendisiyle gerçek-

leştirilen ve RKPb'nin resmî yayın organı olan ve yönetiminden de kendisinin sorumlu olduğu *Pravda* gazetesinin 11 Haziran 1928 tarihli nüshasında yayımlanan bir söyleşide, bu diktatörce tutumundan ötürü Stalin'i 'Cengiz Han'a benzetirken, uyguladığı bu baskılı yönetimi eleştirmekte, endüstrileşme ve tarımda kolektifleştirme yolundaki kararların uygulama aşamasında polis rejiminin uygulanmasının hiç de adil olmadığını belirtmektedir. Buharin, Stalin'in ülkeyi kıtlığa, açlığa ve yıkıma sürüklediğini ifade ederek, sırf bu 'ahmakça ve cahilce' tutumundan ötürü halkın sosyalizme direniş gösterdiğini ifade etmektedir.[51] Zinovyev, Kamanev, Troçki de bu görüşü desteklemektedir.

Stalin, köylü direnişinin ciddi boyutlara ulaşmasıyla erzak toplama işinde yaşanan başarısızlık ve buna bağlı olarak yaşanan diğer olumsuzluklar, kalkınma planının gerisinde kalınması dolayısıyla kolektifleştirme sistemine son verildiğini açıklamıştır. RKPb'nin 2 Nisan 1930 tarihli bir kararı ile, Azerbaycan KP MK'nın 14 Nisan 1930 tarihli onayıyla Azerbaycan'da kolektifleştirme işine geçici bir süreyle son verilmiştir. Kararda, Azerbaycan KP'nin Azerbaycan'da kolektifleştirme işlerinde kabaca hatalar işlediği, Azerbaycan köylerinin özelliklerinin göz önünde bulundurulmadan, kolektifleştirmeye geçirilmeye çalışıldığının ve bu yapılırken de, çok aceleci ve aç gözlüce davranıldığının altı çizilerek, Moskova'nın kolektifleştirme ile ilgili almış olduğu kararı, Azerbaycan KP MK'nın haddinden fazla sıkı bir şekilde uyguladığı ve bu kadar aceleyle ve ağır bir şekilde gerçekleştirilen kolektifleştirmenin ters teptiği belirtilmiştir.[52]

Azerbaycan Komünist Partisi Merkezî Komitesi genel sekreteri olan Ali Haydar Karayev de 1930 yılı Haziran ayının ortalarında yapılan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Komünist

[51] Robert C. Tucker-Stephen F. Cohen, *The Great Purge Trial,* New York 1965, s. XVII.

[52] "Azerbaycan Hayat ve Matbuatından", *Odlu Yurt,* C. II, S. 16, 28 Mayıs 1930, s. 158.

Partilerinin ortak kongresinde yaptığı konuşmasında, Azerbaycan köylerinde meydana gelen geniş katılımlı isyanların, köy Sovyetleri ve hatta Azerbaycan KP üyelerinin % 70'e varan oranının cahil ve hatta okuma yazması dahi olmayan, dolayısıyla da kitlelere komünizmi anlatmaktan yoksun kimselerden ibaret olmasından kaynaklandığını ileri sürmüştür. Karayev'e göre, bu komünistler Azerbaycan köylerindeki mevcut sosyal yapıyı bilmediklerinden veya bilseler de bunu değerlendirme yeteneğinden yoksun olduklarından pek çok hatalar yapmıştır. Azerbaycan Türk köylüsünün zengini, orta hallisi ve yoksulu da dahil olmak üzere tümü isyan etmiştir. Çünkü 100-150 evden ibaret olan Azerbaycan'ın 'oymak', 'oba' ve 'Kent'leri (köyleri) geniş bir ailenin fertleri olup hep akrabadırlar. Dolayısıyla burada bir sınıf taksimatının yapılıp bir sınıfın kendi akrabalarından diğer bir sınıfa imha ettirilmesi imkânsızdır. Bilakis böyle bir hareket karşısında hepsinin birleşmiş olması çok doğaldır. Köy Sovyetleri bu gibi ayrıntıları göz ardı ederek büyük bir hata yapmıştır.[53]

Ancak, beş yıllık kalkınma planını zamanında tamamlamayı tek hedef edinen Stalin, bu kısa süreli geri çekilmenin hemen ardından kolektifleştirme işine kaldığı yerden devam etmiş, kısa bir süre sonra Sovyetler Birliği genelinde ve Azerbaycan'da çok daha sıkı bir rejim tatbik etmeye başlamıştır.

Köylünün kolektif çiftliklere dahil edilmesi işine hız verilmiş, halk arasında Çeka'nın baskısı artırılmış, milliyetçi ve ihtilal karşıtı olmakla itham edilen binlerce insan tutuklanmış, türlü işkencelere maruz kalmış, birçoğu da idam edilmiştir. Stalin, ülke genelinde, gerek köylü gerekse işçi arasında kendine muhalif kesimin ve hatta RKPb içindeki muhalefetin Müsavatçılar tarafından kışkırtıldığına inanmaktadır. Stalin'in, Azerbaycan'daki kurmayları da onunla aynı görüşü paylaşmaktadır. RKPb içinde de

53 Mirza Bala Mehmedzade, "Azerbaycan'da Köylü Mukavemetinin Millî Karakteri", *Azerbaycan,* S. 284, Mart-Nisan 1992, s. 32.

temizlik işine girişilmiş, sağ ve sol cereyana mensup üyelerle milliyetçi unsurların tespit edilerek partiden ihraç edilmesi işine ivme kazandırılmıştır.[54] Stalin, kendine muhalif olan veya olmaya meyilli tüm sesleri susturmak için gerekli tedbirleri almıştır. Zinovyev, Troçki, Kamenev gibi isimler partililere 'anti-Sovyet bloku' olarak teşhir edildikten sonra RKPb'den ihraç edilmiş ve ardından da, MK'nin Kasım 1929 Plenumu'nun 'sabotajcı' olarak nitelediği Buharin MK Siyasi Bürosundan ihraç edilmiştir.[55]

RKPb'nin emriyle, Azerbaycan KP başkanı Gikalo tarafından, Azerbaycan'da köylü isyanlarını bastırmakla görevli Çeka lideri Bagirov ile Azerbaycan KP merkezinde ve Bakü komitelerinde 'rehber' rolünü oynayan Alihanov, Goldbaum, Amas vb. komünist memurlar; Azerbaycan'da devam eden köylü isyanları, iktisadi cephedeki başarısızlık, RKPb içinde vücuda gelmiş gruplaşmalar ve bu grupların son kurultayda bariz bir hal alan çıkışları ile ilgili olarak yönetimde göstermiş oldukları başarısızlıkları, takındıkları Bolşevizm karşıtı tutuma bağlanarak görevlerinden azledilmiştir.[56] Ayrıca Azerbaycan'a 2.000 yeni Çeka memuru gönderilmiş, burada görevli Rus askerleri geri alınarak yeni Rus askerleri sevk olunmuş, Azerbaycan'ın mülki, ekonomik, tarımsal ve siyasi idaresi tamamen Moskova'ya bağlanmıştır.[57]

Halk, komünist yönetimin uyguladığı sıkı takipten nefes alamaz hâle gelmiştir. Her an Çekanın kendi kapılarını çalmasından, aileden birini ya da tüm aileyi kim bilir hangi sebepten tutuklayıp, Sibirya'nın ya da Çekanın zindanlarına göndereceklerinden korkmaktadır. Nitekim Azerbaycan kazalarında yayılan

54 Mirza Bala Mehmedzade, "Azerbaycan Hayat ve Matbuatından", *Odlu Yurt,* C. I, S. 6, Ağustos 1929, s. 235-236.

55 *J.V. Stalin-Eserler,* s. 335.

56 "Çürük Baş", *Bildiriş,* S. 7, 18 Eylül 1930, s. 1.

57 "Azerbaycan'da Vaziyet: Bolşeviklerin Şiddeti", *Odlu Yurt,* C. II, S. 22, Kasım 1930, s. 401-402.

yeni bir söylenti dolaşmaya başlamıştır. Bu söylentiye göre, Sovyet hükûmeti 'kendi zahmetiyle yaşamayan' din adamlarını, eski toprak sahiplerini, tüccar ve burjuvaları yeniden toplayarak aileleriyle beraber Sibirya'ya sürecektir.[58] Azerbaycan bu gibi söylentilerle ve bu söylentilerin birçoğunun gerçeğe dönüşmesi sonucu ortaya çıkan sosyal krizlerle kavrulmaktadır.

Görüldüğü gibi Stalin, Azerbaycan'da kolektifleştirme sistemini yaygın kılmak için radikal yollara başvurmaktadır. Azeri Türk köylüsünün içine sürüklendiği koşullar son derece vahimdir. Ancak, yaşanmakta olan olumsuzluklara rağmen Stalin yönetimi beş yıllık planın ve bu plan dahilinde de tarımda kolektifleştirmenin gerçekleştirilmesini şart olarak düşünmektedir. 5 Ocak 1930'da kolektifleştirmeye kesin geçişle ilgili alınan kararda Azerbaycan'ın da dahilinde bulunduğu Transkafkasya bölgesinin kolektifleştirme işinin 1933 yılı sonunda tamamlanması esas alınmıştır ki,[59] Stalin, bunun ne pahasına olursa olsun, gerekirse zor kullanarak gerçekleştirilmesinden yana olmuştur. Nitekim Stalin'in, beş yıllık planı tam olarak uygulamadaki kararlı tutumu, uygulama safhasında köylü ve işçilerin büyük fedakarlığına mal olmuş, özellikle bu kesim arasında büyük bir sömürünün, acı ve yoksulluğun yaşanmasına sebebiyet vermiştir.[60]

Özellikle 1930-1931 yıllarında Azerbaycan'daki zorla kolektifleştirme uygulaması Azeri Türk köylüsünü son derece kanlı bir mücadelenin içine sürüklemiştir. Olay, Azerbaycan siyasi muhaceretinin Paris'te yerleşmiş bulunan Azerbaycan Murahhas Heyeti aracılığıyla Milletler Cemiyetine intikal ettirilmiş, yine İstanbul merkezli gerçekleştirilen basın etkinlikleri vasıtasıyla da dünya kamuoyunun dikkatleri bu konu üzerine toplanabilmiştir. Yapılan yayınların yanı sıra, Milletler Cemiyetine gönderilen bir nota ile, Azerbaycan'da halkın maruz kaldığı takibat ve terör dile getirilmiş, kolektifleştirme sisteminin ülkede zorla benimsetilmeye çalışılması ve buna karşı gerçekleşen köylü direnişi ve bununla bağlantılı olarak komünist rejimin köylü üzerinde uyguladığı kanlı rejim tasvir edilmiştir.[61]

Stalin'in bu katı ve ısrarlı tutumu farklı kesimlerden eleştiri almıştır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, RKPb'nin kendi içinden bir ses olan Buharin, Stalin'i 'ahmak ve cahil' olarak nitelerken, muhaceret yayınlarında Stalin'in cinnet alametleri gösterdiği iddia edilmiş, konu dünya basınına da yansımış, bir kısım Batılı yayında Stalin'in akıl hastalığına tutulmuş olabileceği ihtimalleri üzerinde durulmuştur.

RKPb'nin bir numaralı adamının içinde bulunduğu sıkıntılı durum muhaceret basınında çarpıcı başlıklarla yer bulmuştur. *Bildiriş* gazetesinde 'Cinnet Alametleri' başlığıyla manşetten yayımlanan bir haberde,[62] Sovyet hükûmetinin 'Beş yılda Amerika'yı geride bırakmak' emeliyle daha fazla gelir elde etmenin yollarını ararken, işçiyi geceli gündüzlü aç ve çıplak olarak çalışmaya zorladığı, köylüyü direniş göstermeden mahsulünü hükûmet görevlilerine teslim etmeye ikna etmek için halkı korkutmak maksadıyla örnek olması için, her köyde, her madende, her fabrikada ikişer kişi öldürmeye karar vermiş olduğu ve bu kararı, Stalin'in yakın çalışma arkadaşı Kaganoviç vasıtasıyla tatbike başladığı belirtilmektedir. Gazete ayrıca, Sovyet basınını kaynak göstererek verdiği malumatta, 5-10 lira gibi ufak miktarda para sakladığı gerekçesiyle bir bakkalın ve yol üstünde gizlice meyve satan bir köylünün halka ibret olması düşüncesiyle yol ortasında kurşuna dizilmiş olduklarını bildirmektedir. *Bildiriş* haberini şu cümlelerle bitirmektedir:

58 "Bir Şayia", *Azeri Türk,* S. 17, Ekim 1928, s. 10-11.

59 *J. V. Stalin-Eserler,* s. 350.

60 Tucker-Cohen, *age.,* s. XVII.

61 Mirza Bala Mehmedzade, "Azerbaycan'da Köylü Mukavemetinin Millî Karakteri", s. 34.

62 "Cinnet Alametleri", *Bildiriş,* S. 9, 2 Ekim 1930, s. 1

"Halbuki bu bakkal, sakladığı 5-10 lirayı Sovyet hükûmetinin hazinesinden çalmamıştır, bu para kendi emeğinin birikimi olan çok küçük bir miktardır. Köylü ise yine kendi emeğinin karşılığı olan az miktardaki ürününü satmaktadır. Onların tek kabahati, özel mülkiyetin günah sayıldığı bir ülkede yaşamış olmalarıdır. Bu durum, kağıt paranın her dakika, her saniye değer kaybetmesinden, Sovyet ekonomisinin iflasından meydana gelmiştir. Sovyet rejiminin uyguladığı başarısız ekonomik sistemin doğal bir neticesi olan bugünkü iktisadi iflasın sebebini, ziraat sahasındaki buhran, sanayideki çöküş, işçi ve köylüdeki itaatsizlikte aramak gerekir ki, buna sebep de yine yönetimin kendisidir. 10 lira sakladığı için bir bakkalı öldürmek, 3-5 meyve sattığı için bir köylüyü yol kenarında kurşuna dizmek, bunun gibi gerekçelerle yüzlerce kişiyi katletmek, mahkemesiz kanlar akıtmak, kafile kafile insanları buzlu cehennemlere sürmek herhâlde cinnet alametinden başka bir şey olmasa gerekir. Sovyetlerin ve Azerbaycan'ın mukadderatı Stalin'in elindedir. Eğer Stalin'in akıl hastalığına tutulmuş olduğunu bildiren son haberler doğruysa, bu tüyleri ürperten son cinayetlerin hakikaten cinnet alameti olduğuna şüphe edilmemelidir."

'Stalin Aklını Kaybetti' başlığıyla verilen ve *Bildiriş*'in, *Morning Post* isimli bir İngiliz gazetesini kaynak olarak kullanarak verdiği haberinde ise, Stalin'in son zamanlarda akıl hastalığı ile ilgili belirtiler göstermeye başlamış olduğu ve Stalin'e doktorlar tarafından tam istirahat verilmiş olduğu bildirilmekte ve ülkenin idaresinin Kganoviç ile Molotof'un eline kaldığı belirtilmektedir.[63]

Stalin, beş yıllık planın üstesinden gelindiği taktirde ekonominin düze çıkacağını düşünmüştür. Ülkede ağır sanayi başarıyla kurulduğu taktirde, SSCB'nin sanayi ürünlerindeki dışa bağımlılığı ortadan kalkacak, ülke genelinde kurulacak geniş ulaşım ve nakliye ağı sayesinde ekseriyeti merkezî Rusya'nın dışında kalan ve Rus olmayan halkların yaşamakta olduğu bölgelerden bedelsiz

63 "Stalin Aklını Kaybetti", *Bildiriş,* S. 9, 2 Ekim 1930, s. 2

olarak sağlanacak zengin hammadde birikimleri merkezî Rusya'ya ve buradan da ihracat yoluyla yabancı ülkelere daha rahat aktarılabilecek, gelişen ekonomi sayesinde borçlar hızla kapatılabilecek ve bununla bağlantılı olarak bütçe açığı kapanacak, ağır sanayideki üretim sayesinde Kızıl Ordu'nun ihtiyacı olan askerî araç gereçler ve silahlar rahatlıkla ve istenilen miktarda üretilebilecek, ülke ekonomisi düze çıkınca halkın morali yerine geleceği gibi RKPb'ye olan güveni de artacak, yine bu sayede SSCB dahilindeki Rus olmayan halklar arasında milliyetçilik fikirleri ve bağımsızlık taleplerinin önüne geçilebilecek, böylece siyasi, ekonomik ve askerî alanda güçlenen SSCB ve dolayısıyla RKPb yerinden kuşku duymayacak, hatta SSCB dünyada sayılı güçlerden biri hâline gelecektir. Beş yıllık kalkınma planının temelini, kolektifleştirme siyaseti oluşturmuştur. Çünkü planın amacı ülkede ağır sanayiyi kurmaktır ve bunun kurulmasında gerekli sermaye de büyük oranda kolektifleştirmeden temin edilecektir.

Stalin, amacını gerçekleştirmek yolunda hiçbir engel tanımamıştır. Karşısına çıkan tüm zorlukları ne yolla olursa olsun aşmaktan geri durmamıştır. Kolektifleştirme siyasetine karşı çıkan ve halkı bu sisteme direnişe davet eden Müsavatçı-milliyetçi zümreye savaş ilan ettiği gibi, RKPb sıralarında dahi kendine muhalif grupları olabildiğince çabuk ama en az tepki çekecek şekilde ve olabildiğince demokratik görünmeye çalışarak susturma yoluna gitmiştir. Yine bu sistemin başarıya ulaşmasında engel olarak gördüğü *kolçamak*ları da ortadan kaldırmak için gerekli tedbirleri almıştır.

Tüm bu tedbirlerin sonucunda 1933 yılında Birinci Beş Yıllık plan tamamlanmış ve bunun sonucunda sanayi üretimi Sovyetler Birliği genelinde ülkenin tüm üretiminin yüzde 70'lik oranına ulaşmış, sanayi alanında ülkedeki tüm kapitalist unsurlar tasfiye edilmiş, *kolçamak*ların sınıf olarak tasfiye edilmesiyle de tarım alanındaki tüm kapitalist unsurlar ortadan

kaldırılmış ve sosyalist iktisat sistemi tarım alanında hakim güç hâline gelmiştir. Ancak bunun bedeli ağır olmuş, 1926-1939 tarihleri arası yaklaşık 20 milyon Sovyet vatandaşı, Stalin'in ısrarla uyguladığı tarımda kolektifleştirme siyasetinin sebep olduğu açlıktan ölmüştür. Bu sayıya, kolektifleştirme siyasetine karşı direndiklerinden dolayı gönderildikleri çalışma kamplarındaki kötü yaşam koşullarından ölenlerle kurşuna dizilenler de dahildir.[64]

[64] Harriet Fast Scott-William F. Scott, *The Soviet Control Structure: Capabilities for Wartime Survival,* New York National Strategy Information Center, 1983, s. 4.

Stalin Döneminde Kazakistan'da Kolektifleştirme ve Açlık

Abdulvahap KARA[*]

Stalin döneminde sadece Kazak halkı değil, tüm Türk halkları ve hatta tüm Sovyet halkları çok büyük zulüm görmüştür. Tarih boyunca, Türk halklarının kaderiyle Stalin kadar oynamış bir başka devlet adamı yoktur. Çünkü Stalin'in sürgün, tehdit, katliam, idam, çalışma kamplarına gönderme gibi zulümlerinden, Sovyetler Birliği içinde yer alan bütün Türk halkları etkilenmiştir. Stalin, kendi devrinde, Sovyetler Birliği dışındaki tek bağımsız Türk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'ne de tehditte bulunmuş, Boğazların uluslar arası statüsünün gözden geçirilmesini istemiştir. Ayrıca Kars ve Ardahan'ı isteyerek Türkiye'den toprak talebinde bulunmuştur. Türk dünyasında Stalin'in zulmünden en çok zarar gören Türk halkı ise Kazaklardır. Sadece Stalin'in kolektifleştirme siyaseti sebebiyle, 2 milyondan fazla Kazak ve 35 milyondan fazla hayvanı kırılmıştır. Bunlar çok büyük rakamlardır.

Türk milleti olarak tarihi yaptığımız, fakat tarihi yazamadığımız ne kadar doğruysa, büyük haksızlıklara maruz kaldığımız,

[*] Doç. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

ancak bunları dile getirip haklarımızı savunamadığımız da o kadar doğrudur. Bu durumu Türk halklarının Stalin döneminde uğradığı haksızlık ve zulümleri kendi halklarına ve dünya kamuoyuna duyurmada ve anlatmadaki başarısızlığında açıkça görülmektedir. Yahudilerin ve özellikle Ermenilerin sözde soykırımı konusundaki çalışmalarını göz önüne aldığımızda, bu başarısızlık net bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Acaba Türk halklarını Stalin döneminde uğradığı soykırım ve sürgünleri biz ne kadar dünya kamuoyuna anlatabildik? Stalin dönemindeki Türk halklarının uğradığı haksızlıkları bilim adamları olarak tartışmaya açtık mı? Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Sayın Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali'nin düzenlediği 'Stalinizm ve Türk Dünyası' adlı bir sempozyum gerçekleşinceye kadar hayır. Bu sempozyumda Türk dünyasının Stalin döneminde uğradığı zulüm yirmiye yakın bilim adamı tarafından ilk defa toplu hâlde tartışma konusu yapılmaktadır. Bunun daha da ileri götürülüp tüm eski Sovyet halkları bilim adamlarının konuyu enine boyuna tartışması, Stalin döneminin baskı ve terörünün tüm boyutlarıyla ortaya çıkarılması için elzemdir.

Evet, Stalin'in ölümünün üzerinden bir yarım asır geçmiş ve Türk dünyasına en büyük zararı veren onun uygulamaları hakkında ilk derli toplu bilimsel toplantıyı daha yeni gerçekleştiriyoruz. Bu, yani tarihteki önemli olaylara duyarlılık, herhâlde ya alışkanlık meselesi veya genlerle alakalı bir durum. Bu konudaki duyarlılığın nasıl olması gerektiğine dair çok çarpıcı bir örnek, bu tebliğimize konu olan Kazakistan'daki açlık felaketi ile ilgilidir.

19 yaşındaki Rus kızı Tatyana Nevadoskaya, doktor olan babası ile birlikte o yıllarda Almatı'dadır. Almatı sokaklarında açlıktan kıvranarak ölen insanlara şahit olur. Bu insanların yardımına koşmaya çalışır. Hatta bu trajik olaylarla ilgili duygularını dile getiren uzunca ve acıklı bir şiir de kaleme alır. Babasının görevi sona erince Rusya'ya döner. Nevadoskaya, aradan tam 57 yıl

geçtikten sonra, 1990'da Almatı'ya gelir ve 1933'de Almatı'da tuttuğu günlüğü, yazdığı şiiri ve çektiği resimleri Kazakistan Devlet Arşivine teslim eder. Teslim ederken şu notu vermeyi de ihmal etmez: "O kış bizim için, özellikle yerli halk için kelimelerle ifade edilemeyecek şiddette bir kış oldu. Ben çok genç ve çok hassastım. Bu yüzden çok acıklı ve tüyleri diken diken edici korkunç olayı, yani açlık ile yokluğu, o zamanlar zavallı ve cahil olan halkın durumunu düşünürek çok ıstırap çektim. Kazakların bugünkü nesilleri açlıktan ölen insanlar, çocuklar ve ihtiyarları, yeryüzünden tamamen silinen ve boş kalan köyleri, bozkırda donanları ve hastalananları unutmasınlar, diyorum."[1] İşte duyarlılık budur. Nevadoskaya, bir Kazak olmamasına rağmen, 57 yıl sonra, Rusya'dan hiç üşenmeden kalkıp Almatı'ya gelmekte ve tarihin gelecek nesillere aktarılarak ders alınmasını sağlamak için kendi çapında bir katkıyı hem de en yetkili kuruma sağlamaktadır. Bu sorumluluk ve bilinç keşke bizim insanlarımızda da olsa!

Nevadoskaya'nın şahit olduğu olaylar, gerçekten de insanlık tarihin en korkunç olaylarından birisidir. 1920-1933 yılları arasında suni bir şekilde yaratılan açlık felaketi sebebiyle, Kazakların % 49'ı, yani 2.230.000 kişi ve besi hayvanlarının % 90'ı yani 36.000.000 hayvan kırıldı.

Bu felaket Komünist Partisinin Kazakları göçebe ve yarı göçebe hayattan yerleşik hayata geçirme kararının uygulanmasının sonucudur. Tarihçi Manaş Kozıbayev, bu felaketi Kazak Türklerinin tarih boyunca maruz kaldığı felaketlerin en korkuncu ve en ıstırap vericisi olarak nitelendirmektedir.[2]

Kremlin için Kazakların yerleşik düzene geçmesi çok önemliydi. Çünkü, Kazakların hemen hepsi göçebe olarak yaşamaktaydı. 1920'lerin sonunda 4.836.000 olan toplam Kazak nüfusu-

1 Valeriy Mihaylov, *Ulı Cuttın Cazbaları*, Almatı 1992, s. 113-114.

2 Manaş Kozıbayev-Kaydar Aldacumanov, "Kazak Dalasına Kırgın Kalay Keldi?", *Kızıldar Kırgını*, Almatı 1993, s. 5.

nun sadece 600.000 bini şehirlerde ve kolhozlarda yerleşik hayat sürdürmekteydi. Bu durum ise Kazakların Sovyet sistemine adaptasyonunu ve kontrol altında tutulmasını güçleştiriyordu. Kazaklar geniş bozkırlarda yüzyıllardan beri gelen bir şekilde, yayla ve kışlalar arasında dolaşarak özgür bir hayat sürmekteydi. Sovyet rejimi onların hayatına etki edememekteydi. 1925 yılında Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreterliğine seçilen Filip Goloşçekin'in şu sözleri bu durumu açık seçik ortaya koymaktadır: "... (Kazak) köylerinde (*avul*larında) gerçekte Sovyet hükûmeti yok, zenginlerin yönetimi ve kabilelerin hakimiyeti var."[3]

Bu sebeple Kazakların Sovyetleştirilmesi önem arz etmekteydi. Kazaklar üzerine araştırmalarıyla tanınan Amerikalı araştırmacı Martha Brill Olcott, Kazak topraklarının muazzam tarım potansiyeli ve Rusya ile uzun sınıra sahip olması Kazakların mutlak Sovyet kontrolüne geçmesini gerekli kıldığına işaret etmektedir.[4] Böylece, Kazakistan Komünist Partisi Aralık 1925'teki 5. Kurultay'ında, merkezin isteğine paralel olarak, Kazak köylerinin Sovyetleştirilmesini kararlaştırıldı. Zaten Stalin bu politikanın uygulanmaya konması için Filip İsayeviç Goloşçekin'i Eylül 1925'te Kazakistan'da Komünist Parti Birinci Sekreteri olarak seçtirmiş bulunuyordu.

Goloşçekin, Kazakistan'da yeni bir Ekim İhtilali gerçekleştireceği iddiasıyla göreve başladı. O bir konuşmasında "Köylerde Ekim İhtilali'nin belirtileri yok. Sınıf mücadelesi fark edilmiyor. Yoksullar Komitesi, zenginlerin mal mülklerini devletleştirme yok ve hatta köylerde komünist olmuş kimseler bile yok."[5] diyordu. Bu sebeple, Goloşçekin'e göre Kazak köylerinde 'Küçük Ekim' devrimini gerçekleştirmek gerekliydi. Goloşçekin Kazakistan'da

3 "Sovetskaya Step'", 4.12.1925'den naklen Mihaylov, *age.*, s. 60.

4 Martha Brill Olcott, *The Kazakhs*, Stanford University, Hoover Institution Press, 1987, s. 166.

5 Manaş Kozıbayev, "Goloşçekin, Sayasiy Portret", *Navbet*, Almatı 1990, s.74.

uygulayacağı olağanüstü politikaları için Stalin'den destek istemek üzere gönderdiği raporunda "Kazakların vahşi kültürsüz bir halk olduğunu, bozkırda rastgele oraya buraya göç ederek yaşayan bu halkı bir araya toplayacağını, onlara çatal, kaşık ve bıçak kullanmasını, temiz elbiseler giymesini ve evlerine pencere, baca takmasını öğreteceğini" yazdı. Stalin ona tam destek verdi.[6]

Böylece Kazakistan'da uygulayacağı olağanüstü politikalara destek alan Goloşçekin, Kazakistan'daki Ekim İhtilali'ni zenginlerin mal mülklerini devletleştirmeyle başlatacağını ilan etti.[7] Kazak Komünist Partisinin 15-23 Kasım 1927 tarihindeki 6. Kurultay'ında Kazak zenginlerinin mallarının devletleştirilmesi kabul edildi. Ancak, bu kararı Stalin bilinmeyen bir sebeple dokuz aylık gecikmeyle onayladı ve devletleştirilmenin 20 Eylül'de başlayıp 1 Kasım'da bitirilmesini istedi.[8] Komünist Partinin kararına göre, 400'den fazla iri baş hayvanı olanlar zengin sayılacaktı. Böyle varlığa sahip olanlar göçebe bölgelerde 700, yarı göçebe bölgelerde 300 ve yerleşik bölgelerde 150 olarak tespit edildi. Uygulamada bu tespitlerde bazı hatalar olduğu görüldü ve 696 zengin malı devletleştirildi. 619 aile yerinden ve yurdundan edildi. Bu esnada 146.000 hayvan devletleştirildi.[9] Rakamlardan anlaşıldığı üzere, Kazakistan'da o dönemde 40 milyon civarında besi hayvanı olduğu da göz önüne alınırsa, devletleştirmenin kapsamı pek büyük değildir. Ancak bu uygulamanın ülkedeki olumsuz etkileri çok büyük oldu.

Devletleştirmeden yoksullar ne maddi ve ne de manevi olarak hiçbir şey kazanmadılar. Aksine yoksul köyler daha da fakirleşmesine ve hayvan sayısının daha da azalmasına sebep oldu. Halkın Sovyet rejimine olan inancı zayıfladı. Ancak, bu uygulama kolektifleş-

6 Manaş Kozıbayev, *age.,* s. 74.

7 Manaş Kozıbayev, *age.*, s. 76.

8 Talas Omarbekov, *20- 30- Cıldardagı Kazakstan Kasireti*, Almatı 1997, s.94.

9 *Kazak Tarihi Oçerkter*, Almatı 1994, s. 321.

tirmenin başlangıcını teşkil etti. Devletleştirme sırasında elde edilen tecrübelerden, kolektifleştirme uygulamasında yararlanıldı.[10]

Kazakistan'da *avul*ların yoğun bir biçimde kolektifleştirilmesi, Stalin'in Kasım 1929'da yayımlanan 'Büyük Değişim Yılı' isimli makalesiyle başladı. Stalin makalesinde, çok sayıdaki köylünün kitleler hâlinde kolhozlarda güç biriktirmesinin ardından köylerde büyük işlerin başarılacağına işaret ediyordu.[11]

Kazakistan Komünist Partisi 6 Kasım 1929'da Kazakların yerleşik düzene geçirilmesi konusunu görüşmek üzere toplandı. Bu toplantının sonunda, 1929-1930 yıllarında göçebe Kazak ailelerinin % 12'sinin yerleşik düzene geçirilip kolektifleştirilmesi kararlaştırıldı. 1929'da Kazakistan'da 708.000 bin aile göçebe hayat yaşamaktaydı. Bunun % 12'si 84 bin aileye tekabül ediyordu. Ayrıca, kararda yerleşik düzene geçirmenin önemli hedeflerinden birinin Kazakların millî gelenek ve görenekleriyle yaşam tarzını değiştirmek olduğu da ifade edildi. Kararda, Kazakların bu hayat tarzıyla sosyalist düzene uyum sağlamayacağı da belirtildi.[12]

Böylece, Kazakların göçebe hayatı, sosyalizm ile karşı karşıya getirildi. Bununla toplumda, geleneksel hayata karşı düşmanca bir tutum oluşturulmaya çalışıldı. Göçebe hayat vahşilik, cehalet ve kültürel gerilik olarak nitelendirildi.[13]

SSCB Komünist Partisi, Birlik içinde yapılacak kolektifleştirme çalışmalarını üç bölgeye ayırdı. 1. bölge 1931 baharına kadar, 2. bölge 1932 baharına ve 3. bölge 1933 yılının sonuna kadar tamamen kolektifleştirilecekti. Kazakistan'ın tarımla uğraşan kesimleri ikinci grupta, kalan kesimleri ise Sovyetlerin geri kalmış doğu, kuzey ve Sibirya bölgeleriyle birlikte üçüncü gruba dahil edilmişti.[14] Kazakistan Komünist Partisi kolektifleştirme konu-

10 Omarbekov, *age.,* s. 103-104.

11 Olcott, *age.*, s. 180.

12 Omarbekov, *age.*, s. 223-224.

13 Omarbekov, *age.*, s. 223-224.

sundaki kararı mahalli idarelere 1930 Martında gönderdi. Ancak, kolektifleştirme çalışmaları bazı mahalli idareciler Ocak-Şubat aylarında başlatmış bulunmaktaydı.[15]

Moskova, Kazakistan'daki kolektifleştirme çalışmaları için bütçeden 1.400.000 ruble ödenek ayırdı. Kazakistan Halk Komiserleri Meclisi 8 Mart 1930'da yerleşik hayata geçen Kazakların oluşturduğu kolhozlara ev ve hayvanlara barınak yapmak üzere 8 yıl vadeli faizsiz kredi verilmesini kararlaştırdı.[16] Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerine göre çok hızlı bir biçimde uygulamaya konan kolektifleştirme ilk aylarından itibaren büyük kayıplara sebep oldu. Daha 1930 yılının baharında Kazakistan'daki besi hayvanlarının % 50'sinin telef olduğu görüldü. Bunda kolektifleştirmenin yanı sıra, 1928-1929 yılında merkeze et ve tahıl ürünlerini haddinden fazla sevk edilmesi ve devletleştirmenin uygulamasının da rolü vardı.[17]

Ancak bu kayıpları Goloşçekin hiç umursamadı. Çünkü, ona göre, bu gayet normaldi. Göçebe bir halkın sosyalizm yoluyla kalkınması kurbansız olamazdı.[18] Ancak, Kazakların sosyalist modelde kalkınma için verdiği kurban haddinden fazlaydı. 1930

14 Omarbekov, *age.*, s. 223-224.

15 Omarbekov, *age.*, s. 226.

16 Omarbekov, *age.*, s. 226.

17 Omerbekov, *age.*, s. 250-251.

18 *Sovetskaya Step*', 01.09.1931'den naklen Manaş Kozıbayev, "Goloşçekin, Sayasiy Portret", *Navbet*, Almatı 1990, s. 79. Kazakistan komünistleri içinde Goloşçekin'e karşı çıkanlar oldu. Örneğin, Kazakistan KP'nin önde gelen simalarından S. Segizbayev, şunları söyledi: "Biz her şeyden önce, proleterya diktatörlüğünde, bir sosyo-ekonomik modelden bir diğerine, örneğin, göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş sürecinde kurbansız olmaz şeklindeki siyaseten yanlış olan fikre engel olmalıyız." *VI Plenum Kazahskogo Kraykoma VKP (b), Stenotçet*, s. 333'den naklen Kozıbayev, *age.*, s. 79. Goloşçekin'e muhalefet edenler şiddetle cezalandırıldılar. Onlara çeşitli suçlamalar yapıldı. Ayrıca 1929-1931 yıllarında Goloşçekin'in uygulamalarına karşı 372 isyan yapıldı. Bunlara yaklaşık 80.000 kişi katıldı. İsyan neticesinde bir çok kişi öldü. Bir çok kişi Kazakistan dışına göç etti.

yılından başlayıp 1933 yılına kadar süren kolektifleştirme sebebiyle, Kazakların geleneksel göçebe hayatı alt üst oldu. Sovyet yönetimi kendi ekonomik düzenini kurmak için, yerel özellikleri dikkate almadan uygulamaya koymaya çalıştığı değişiklikler, geleneksel hayvancılık sistemini çökertti.[19]

Böylece, ülkedeki yaklaşık 40 milyon hayvanın neredeyse tamamına yakını, 36 milyonu telef oldu. Bununla birlikte hayvanları müsadere edilerek kolektif kamplarına toplanan Kazaklara yeterli barınak ve gıda temin edilemedi. Gerekli tarım aletleri ve gereçleri, daha da önemlisi ekilebilir tarım alanları sağlanamadı. Kolektif kamplara direnen Kazaklar ise yerini yurdunu terk etmek zorunda kaldı. Bunların bir kısmı Kazakistan içinde kalırken, kalan kısmı Özbekistan, Rusya, Sibirya, Türkmenistan, Kırgızistan ve Çin gibi komşu ülkelere geçmek zorunda kaldı. Yoksullaşan, hayvancılık ve tarım yapma olanaklarını kaybeden Kazaklar arasında açlık ve hastalık baş gösterdi. Özellikle çocuk ölümleri yaygınlaştı. Demiryolları ve büyük yerleşim birimlerinin çevreleri yardım bekleyen Kazaklarla doldu taştı. Ancak bunların büyük bir çoğunluğu hiçbir yerden yardım göremedi ve açlıktan kırıldı.

Bu felakette ne kadar Kazak'ın kırıldığı konusunda son yıllara kadar, 2 milyon ile 4 milyon arasında çeşitli rakamlar telaffuz edildi. Bu konuda net bir rakam söylemek mümkün değildi. Çünkü, Sovyet döneminde açlık felaketinin araştırılması ve yayımlanması yasak olduğundan, araştırmacılar bu konudaki Sovyet belge ve bilgilerine ulaşamadılar.

Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, arşivler açıldı ve bu konudaki belge ve bilgilere ulaşıldı. Bu konuda araştırmalar yapan Prof. Dr. Talas Omarbekov, 1997'de arşiv

1930'un başlarından 1931'in sonuna kadar Kazakistan'dan 281.320 aile göç etti. Manaş Kozıbayev, *Tarih Zerdesi*, Almatı 1998, s. 225-226.

19 Abdul Kayyum Kesici, *Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, İstanbul 2003, s.208.

belgelerine dayalı olarak yayımladığı çalışmasında, insan kaybı konusundaki tartışmalara son noktayı koydu. Çalışmasında Kazakistan Tarım ve Hayvancılık İstatistik Dairesinin her yılın Haziran ayında hazırladığı raporları kullanan Omarbekov, bu kaybı 2.230.300 olarak tespit etti.[20]

2.230.300 rakamı Kazaklar için muazzam bir kayıptır. O zamanki nüfusun % 49'una yani yarısına tekabül etmektedir. Kazak yazar Smagul Eluvbayev, bu kayıplar olmamış olsaydı, 1897'de Çarlık devrinde yapılan nüfus sayımında 4.084.000 olan Kazakların 1990'larda 32 milyon civarında olacağını, oysa nüfusun 10 milyonda kaldığını söylemektedir.[21]

Prof. Dr. Mehmet Saray, Kazakların Stalin dönemindeki suni açlık felaketindeki kayıpları için şunu söylemektedir: "Bir taraftan sosyalist bir ekonomi düzeni oluşturmak, diğer taraftan da geleneksel Kazak toplumunu yok etmek için planlanan bu operasyonda yapılan hatalar ve ihtimaller o kadar çok ve açık idi ki, bunları insanın havsalasının kabul etmesi mümkün değildir. Halkına eşitlik ve iyi gelecek vaat eden bir rejimin yöneticileri vatandaşı olan insanlara bu kadar acımasız ve kaba nasıl davranabilir?"[22]

Gerçekten de Kazakistan'daki soykırımın uygulanışı ve boyutları insan aklının almayacağı bir korkunçluktadır. Moskova'da Stalin gibi zalim bir diktatör bulunsa bile, böyle bir politikanın Kazakistan'da uygulanabilmesi için Kazakistan'da da en az Stalin kadar acımasız birinin olması gerekirdi. İşte böyle bir görev için Stalin'in bulduğu parti yetkilisi Goloşçekin'dir. Gerçekten de o bu işi en iyi yapabilecek kapasitededir. Sovyet devriminin başından beri Lenin ve Stalin gibi Bolşevik liderlerin sadık takipçisi olan Goloşçekin çevresinde merhametsizliğiyle tanınan

20 Omarbekov, *age.,* s. 303-314.

21 Smagul Elüvbayev, "Navbet", *Navbet*, *Almatı* 1990, s. 10-11.

22 Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"*, İstanbul 1993, s. 99.

biriydi. Rus yazarı İgor Nepein, acımasızlığın Goloşçekin'in kanına işlemiş olduğunu söylemektedir.[23]

Onun acımasızlığının boyutlarını, Çarlığın son hanedanı Romanovların öldürülmesi olayından açıkça görmek mümkündür. Goloşçekin, 17 Temmuz 1918'de hanedan mensuplarının Ural'da hunharca öldürülmesinin baş sorumlusuydu. Kızıl Ordu'nun Ural Bölgesi Askeri Komiseri olan Goloşçekin katliam emrini verdi. Ancak, hanedanın öldürülerek mezara gömülmesi onu tatmin etmedi. Cesetleri mezardan çıkarttırarak parçalattı ve benzin dökerek yaktırdı. Ayrıca, olayların kanıtı olmak üzere, Moskava'ya giderken hanedan mensuplarının kesik başlarını yanında götürüyordu.[24]

Y. Atlantov, Goloşçekin'in entellektüel düşünceye sahip biri olmadığını, en büyük özelliğinin tepeden verilen emirleri harfiyen yerine getirmek olduğunu söylemektedir.[25] İşte böyle hem acımasız ve hem de mükemmel bir ast olma özelliklerine sahip olan Goloşçekin, Stalin için Kazakistan'daki en korkunç politikaları uygulatmak biçilmiş kaftandı. Ancak Goloşçekin'in kendisi de, uğruna ellerini milyonların kanına buladığı Stalin'in kurbanları arasında yer almaktan kurtulamadı. Uluslar arası emperyalizmin hesabına casusluk yapmakla suçlanarak 28 Ekim 1941'de Kuybışev'de kurşuna dizildi.[26]

Sonuç olarak, Stalin'in kolektifleştirme uygulamasında, Kazaklar millî tarihlerinin en ağır felaketlerinden birine uğramıştır. Uçsuz bucaksız bozkırlarda at üstünde Moskova'nın sosyalist ideolojilerini umursamaz bir biçimde göçebe yaşam süren Kazakları, kolektifleştirme yoluyla yerleşik hayata geçirmek ve böylece Moskova'nın üstünlüğüne boyun eğdirmek uğruna, yarıya yakınını Stalin katletmiştir.

23 Mihaylov, *age.*, s. 51.

24 Mihaylov, *age.*, s. 56-57; Robert H. Williams, "The End of the Romanoffs: Nicholas, Alexandra and Their Children", *The Journal of Historical Review*, January 1957, vol. 10, Nu. 2, s. 149-158.

25 Kozıbayev, *Navbet*, s. 66.

26 Kozıbayev, *age.*, s. 82.

Sürgünler

Stalin Döneminde Sürgünler

Kemal ÖZCAN[*]

20. yüzyılın süper güçlerinden birisi olarak tarihe geçen Sovyetler Birliği, bu yüzyılın sonuna doğru varlığını devam ettiremeyerek dağıldı. Bünyesinde çok uluslu bir yapı barındıran bu devlet, yaklaşık 70 yıl süren devr-i hakimiyetini baskıya dayalı, insanları gözetim altında tutan ve onlara güvenmeyen, ülkeyi tüm dünyaya kapatan bir yönetim anlayışıyla geçirdi. Bu yönetim tarzı bilhassa devletin kurucusu Lenin'in ölümünden sonra hakimiyete geçen Stalin zamanında doruk noktasına ulaştı. Onun döneminde devlet organları tarafından kelimenin tam anlamıyla bir kitle terörü uygulandı. 1937-38 yıllarında ülkedeki aydınlara yönelik imha operasyonu yapıldı, hemen her millete mensup aydınlar ya katledildi veya Sibirya'ya sürüldü. Bunun yanında Stalin kendine rakip olarak gördüğü siyasileri de birer birer ortadan kaldırdı. Onun bu ihtirası ülkede daha büyük kıyımlara sanki bir hazırlıktı. Nitekim II. Dünya Savaşı'nın başlamasından yaklaşık iki yıl sonra Stalin'in emri ile ül-

* Dr. Kemal Özcan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

kede yaşayan bazı topluluklar uzun yıllardır yaşadıkları topraklardan topluca sürgün edildiler.

Ne var ki Sovyetler Birliği, kuruluşundan dağılma sürecine girdiği 1980'li yılların sonuna kadar ülkede uygulamış olduğu katı kapalılık siyaseti neticesinde içerisinde meydana gelen bir çok olaydan dünya kamuoyunun bihaber kalmasını sağlamıştı. Yani yukarıda bahsedilen hadiselerin bir çoğu dünya kamuoyu tarafından çok daha sonra duyulmuştu. Ancak 1980'li yılların sonlarına doğru bu devletin uygulamaya başladığı *glastnost* (açıklık) ve *perestroyka* (yeniden yapılanma) politikaları ile birlikte Sovyetler Birliği kapılarını dünyaya açmak zorunda kalmıştı. Bunun bir sonucu olarak da yıllardır gizli kalan bir takım gerçekler dünyanın gözleri önüne serilmişti. Özellikle Sovyet gizli arşivlerinin araştırmacıların hizmetine sunulması, bu bilinmeyenlerin üzerindeki perdelerin kaldırılmasında son derece etkili olmuştur.

Arşiv belgeleri üzerinde yapılan çeşitli araştırmalar neticesinde 70 yıllık Sovyet tarihinin oldukça çarpıcı gelişmelere sahne olduğu görülmüştür. Bilhassa 1940-50 döneminde ülke içerisinde meydana gelen toplu göç ve sürgün hadiseleri, araştırılması elzem konular arasında yer almıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılışına kadar sürgün edilen topluluklar hakkında yeterli bilgiye sahip olunamaması, Stalin döneminde cereyan eden bu olayların objektif bir şekilde kamuoyuna aksettirilmesini, bu hadiselerin tarihî sonuçlarının ortaya çıkarılmasını mümkün kılmamıştı.

Gerçekten de yakın zamana kadar, Sovyet tarihçiliğinde bu mesele üzerinde temel bilimsel çalışmalar mevcut değildi. Olması da beklenemezdi, çünkü o dönemde sürgün edilen topluluklardan bahsedilmesi dahi büyük suç sayılıyordu. Konuyla ilgili resmî belgeler büyük bir gizlilik altında saklı tutuluyordu. Bir takım üst düzey devlet yetkilileri dahi bu belgeleri görme şansına sahip değildi. Bu konudaki bilimsel yayınlar esas olarak 1989 yılından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Bun-

lar arasında ilk sırada N. F. Bugay[1] ile V. N. Zemskov'un[2] SSCB'de sürgün edilen toplulukların meseleleri ve "özel sürgünlerin" trajik kaderlerini tafsilatlı bir şekilde araştıran çalışmalarını belirtmemiz gerekir. Ayrıca N. F. Pavlova'nın Sovyet arşivlerinde yer alan sürgün ile ilgili belgeleri tanıtan makalesi[3] de bu konunun araştırılmasında kullanılan önemli yol göstericilerden olmuştur. 1990'lı yılların başında kaleme alınan ve Stalin zamanında sürgüne maruz kalan Kırım Türklerinin dramını, hayatta kalma ve vatanlarına dönme mücadelesine anlatan 4 ciltlik çalışma[4] da bu mevzunun en önemli kaynak eserlerinden biridir. Batı'da ise Aleksandr Nekriç tarafından yazılan *Nakazannıye Narodı (Punished People)*[5] adlı kitap bu konudaki neredeyse tek çalışma olmuştur.

1 N. F. Bugay, "Za Çto Pereselyali Narodı", *Agitator,* Moskova, 11 Haziran 1989, s. 22-25; "Deportatsiya: Beriya Dokladıvayet Stalinu", hzl. N. F. Bugay, *Kommunist,* Nu. 3, Moskva, 1991, s. 101-112; "Pogrujenı v Eşelonı i Otpravlenı k Mectam Poselenii...", hzl. N. F. Bugay, *İstoriya SSSR,* Nu. 1, 1991, s. 143-160; "40-50-e Godı: Posledstviya Deportatsii Narodov", hzl. N. F. Bugay, *İstoriya SSSR,* Nu. 1, Moskva 1992, s. 122-143; "Deportatsiya", *Politiçeski Sobesednik,* Nu. 6, Minsk 1990, s. 39-41; "K Voprosu o Deportatsii Narodov SSSR v 30-40-h godah", *İstoriya SSSR,* Nu. 6, 1989, s. 135-144.

2 V. N. Zemskov, "Massovoye Osvobojdeniye Spetsposelentsev i Ssılnıh (1954-1960 gg.)", *Sotsis,* Nu. 1, Moskva, 1991, s. 5-26; "Spetsposelentsı", *Sotsis,* Nu. 11, Moskva 1990, s. 3-17.

3 T. F. Pavlova, "Dokumentı TsGAOR SSSR po İstorii Deportatsii Naradov v 40-50-ıye Godı", *Deportatsii Naradov SSSR (1930-e-1950-e godı): Materialı k Serii "Narodı i Kul'turı",* XV/1, RAN İnstitut Etnologii i Antropologii, Moskva 1992, s. 7-28.

4 M. N. Guboğlu-S. M. Çervonnaya, *Krımskotatarskoye Natsional'noye Dvijeniye,* C. I-IV, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po İzuçeniyu Mejnatsional'nih Otnoşenii, İnstitut Etnologii i Antropologii im. N. N. Mikluho-Maklaya, Moskva 1992.

5 A. Nekriç, *Nakazannıye Narodı,* Hronika, New-York 1978.

Konunun bibliyografik temellerini teşkil eden bazı çalışmalardan bahsettikten sonra Stalin döneminde yaşanan bu trajik olaylara göz atabiliriz. Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, bu çalışmanın amacı şimdiye kadar yayımlanan Sovyet arşiv belgelerine ve bu belgelere istinaden yapılan çalışmalara dayanarak Sovyetler Birliği'nde 1940-1950 yıllarında yaşanan "sürgün" gerçeğine dikkat çekmektir. Stalin'in Sovyet sınırları içerisinde bulunup stratejik öneme sahip olan, ancak üzerlerinde genellikle gayr-i Slav unsurların yaşadığı bölgeleri boşaltarak Slav ahaliyi buralara yerleştirmek suretiyle Ruslaştırma ve güvenlik altına alma düşüncesinde olması, bir çok topluluğun kaderine tesir etmiştir. Bu bölgelerde yaşayan milyonlarca insan, hayvan ve yük taşınan tren katarlarına doldurularak vatanlarından çok uzaklara, Sovyetler Birliği'nin hayat şartlarının son derece ağır bölgelerine, çalışma kamplarına ve maden ocaklarına sürgün edilmişlerdir.

Belirtilen dönem içerisinde sürgüne maruz kalan ilk topluluğun Volga Nehri kıyılarında yaşayan Almanlar olduğu görülmektedir. Bunlar Çarlık Rusyası zamanında Rusya'yı medeni bir ülke hâline dönüştürmeleri için getirilen Almanların torunlarıydı. 28 Ağustos 1941'de Yüksek Sovyet Prezidyumunun kabul ettiği bir kararnameye istinaden sürülen bu topluluğun, II. Dünya Savaşı sırasında Alman ordularına yardım ve yataklık yaptığı iddia edilmişti. Kararnamede ayrıca sürgünlerin yeni yerleşim bölgeleri Novosibirsk ve Omsk civarı, Altay diyarı, Kazakistan ve diğer komşu yöreler olarak belirtilmiş, sahip oldukları idari yapı ise, 7 Eylül 1941'de yayımlanan özel bir kanun ile değiştirilerek, şehirleri Rusya Federasyonu'na bağlı Saratovsk ile Stalingrad bölgeleri arasında taksim edilmişti.[6]

II. Dünya Savaşı'nın Sovyet topraklarında şiddetli bir şekilde devam etmesi, muhtemelen bu sürgün operasyonlarının daha süratli cereyan etmesini önlemişti. Nitekim Almanların sürgününün ardından ikinci operasyon ancak iki yıl sonra gerçekleşmişti. Ancak bu sefer Kafkasya'da yaşayan Müslüman ve Türk toplulukların kısa aralıklarla peş peşe topraklarından çıkarıldıklarına şahit olmaktayız. 28 Ekim 1943 tarihinde yine Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından kabul edilen bir kararname ile Kalmıklar topluca sürgüne gönderildi. Dönemin İç İşleri Bakanı L. Beriya tarafından 2 Ocak 1944'te operasyonun tamamlandığını bildirmek üzere Stalin'e gönderilen bir raporda, sürgüne gönderilen Kalmıkların toplam mevcudunun 93.139 kişiden ibaret olduğu ve bunların Altay, Krosnayar, Omsk ve Novosibirsk bölgelerine gönderildiği belirtilmektedir.[7] Bu operasyonun üzerinden henüz bir hafta bile geçmeden 2 Kasım 1943'te, toplam 69.267 Karaçay Türkü yaşadıkları topraklardan çıkartılarak Karaçay Özerk bölgesi ortadan kaldırılmıştı.[8] Savaş sırasında Almanlarla iş birliği yaptıkları ileri sürülen bu topluluğa mensup erkek nüfusun büyük çoğunluğunun sürgün sırasında Kızıl Ordu saflarında bulunuyor olması, sürgün için ortaya atılan iddianın asılsız olduğunun bir göstergesidir.[9]

Alman işgaline uğramamış olan Çeçen-İnguş halkının yaşadığı topraklarda, halkın büyük kısmı Sovyetler Birliği'nde Kızıl Ordu Günü olarak kutlanan 28 Şubat 1944 günü eğlenmek üzere köy meclisi binasına gitmişlerdi. Ancak Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından bu halkın da sürgüne gönderilmesi talimatı alan Kızıl Ordu askerleri, kendileri için bayram olan bu günde ellerinde silahlarla yaklaşık 500 bin Çeçen-İnguşu tren katarlarına bindirerek Kazakistan ve Kırgızistan'a göndermişlerdi.[10] Beriya 24

6 "Pogrujenı v Eşelonı i Otpravlenı k Mectam Poselenii...", hzl. N. F. Bugay, *İstoriya SSSR,* Nu. 1, 1991, s. 144.

7 "Deportatsiya: Beriya Dokladıvayet Stalinu", hzl. N. F. Bugay, *Kommunist,* Nu. 3, Moskva, 1991, s. 102.

8 "Pogrujenı...", s. 145.

9 Nekriç, *age.,* s. 45.

10 Nekriç, *age.,* s. 57-58.

Şubat 1944'te Stalin'e gönderdiği bir telgraf ile Almanlarla iş birliği yaptığını iddia ettiği Balkarların da sürgün edilmeleri için izin istemişti. Stalin gerekli müsaadeyi vererek Balkarların da sürgün edilmesini onaylamıştı. Beriya'nın Stalin'e gönderdiği 11 Mart 1944 tarihli telgraftan anlaşıldığı üzere, 9 Mart 1944 itibarıyla sona eren sürgün operasyonu neticesinde 37.103 Balkar Türkü de Kazakistan ve Kırgızistan'a sürgün edilmişti.[11]

Sovyet Kızıl Ordu birliklerinin Almanlar karşısında sürekli zaferler elde etmesi ve işgal altındaki bölgelerin yeniden Sovyet hakimiyeti alınmasından sonra, kurtarılan bölgede hemen bir "temizlik" harekâtının başladığı görülmektedir. Nitekim Kırım'ın da Alman işgalinden kurtarılmasının hemen akabinde, Beriya'nın göndermiş olduğu bir rapor üzerine Stalin'in "Kırım'ın anti-Sovyet unsurlardan temizlenmesi" yönündeki direktifi ile, önce Almanlar ile iş birliği yaptığı tespit edilen kişiler tutuklanmıştı. Ardından bölgede yaşayan toplam 238.500 Kırım Türkü 18 Mayıs 1944'te sürgün edilerek Özbekistan ile diğer bölgelere gönderildi. Kırım Türklerinin sürgününün ardından, yine Kırım'da yaşayan 12.422 Bulgar, 15.040 Rum, 9621 Ermeni, 1119 Alman ve diğer milletlere mensup 3652 kişi sürgün edilmiştir.[12]

Bu sıralarda Türkiye'de de enteresan gelişmeler meydana gelmişti. Kırım Türklerinin sürgününden iki hafta önce, 3 Mayıs 1944'te, Türkiye'de bazı milliyetçi aydın ve siyaset adamı "Turancılık" suçlamalarıyla tutuklanmışlardı. Bu kişiler "Dış Türkler" olarak ifade ettikleri Türkiye dışında, özellikle Sovyetler Birliği ve Çin'de yaşayan Türklerin içinde bulundukları zor şartlardan kurtulmaları için fikir platformunda mücadele ediyorlardı.

11 "Pogrujenı…", s. 150; "Deportatsiya…", s. 105.

12 Kırım Türklerinin sürgünü hakkında daha geniş bilgi için bk. Kemal Özcan, "Kırım Türklerinin Sürgünü", *Türkler,* C. XX, Ankara 2002, s. 205-221; Kemal Özcan, *Vatana Dönüş, Kırım Türklerinin Sürgünü ve Millî Mücadele Hareketi (1944-1991),* Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002.

Ancak onların bu çabaları dönemin hükûmeti tarafından suç telakki edilmiş ve bu fikre mensup birçok ilim, siyaset ve fikir adamı tutuklanarak cezaevlerine gönderilmiştir. Dış dünyadaki gelişmeleri yakından takip ettiği bilinen Stalin'in de Türkiye'de meydana gelen bu gelişmelerden sonra, ülkesindeki Türk ve Müslüman topluluklara uygulanan baskı hareketlerine karşı herhangi bir tepki gelmeyeceğini kestirmesi zor değildir.

Sovyet hükûmetinin bu dönemde uyguladığı sürgün politikasının sadece Almanlarla iş birliği yaptığını iddia ettiği topluluklara karşı değil, dinî bir takım gruplara yönelik olduğu da görülmektedir. Ağustos 1944'te Orlov, Voronej ve Ryazan bölgelerinden 1448 kişi "Gerçek Ortodoks Hristiyanları" teşkilatına mensup oldukları gerekçesiyle Altay, Krosnoyar, Tomsk ve Tümen bölgelerine sürgün edildikleri görülmektedir.[13]

Sürgün operasyonunun son hedefi, Türkiye sınırında yaşayan Ahıska Türkleri olmuştu. Stalin, II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye ile muhtemel bir savaş durumunda, buradaki Türklerin Türkiye tarafını tutacağını düşünerek stratejik bir yerde bulunan bu halkın da topluca sürülmelerine karar vermişti. 14 Kasım 1944 gecesi bütün Ahıska Türkleri zorla topraklarından çıkarılarak Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'a gönderildiler. Daha önce Alman işgaline uğramayan ve Almanlarla hiçbir münasebeti bulunmayan Ahıska Türkleri hakkında yapılan propagandalarda, onların "halk düşmanı" olduğu vurgulanmıştı. Sürgüne gönderilen Ahıska Türklerinin sayısı, 28 Kasım 1944'te Beriya tarafından açıklanan rapora göre 91.095, Ahıska Türklerinin verdiği rakamlara göre ise 150-200 bin kişi civarındadır.[14]

Sovyetler Birliği NKVD Özel Göç Şubesinin Ekim 1946'da hazırlamış olduğu bir raporda, sürgüne gönderilenlerin toplam

13 "Pogrujenı…", s. 105.

14 B. Z. Avşar-Z. S. Tunçalp, *Ahıska Türkleri,* TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995, s. 22-24; K. Aslan, *Ahıska Türkleri,* Ahıska Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, Ankara 1995, s. 8.

mevcudunun 2.463.940 kişi olduğu, bunların 829.084'ünü kadın, 979.182'sini ise çocukların oluşturduğu belirtilmektedir. Erkeklerin nüfusu ise 655.674 kişidir.[15] Bir başka tespite göre ise toplam sürgün sayısı 3.332.580 kişidir.[16] Görüldüğü gibi büyük çoğunluğu Almanlarla iş birliği yaptıkları gerekçesiyle sürgün edilenlerin - birinci rapora istinaden - 1.808.266 kişisi kadın ve çocuklardan ibarettir. Bu durumda göstermektedir ki, sürgün politikasının asıl sebeplerinin ileri sürülenlerden çok daha farklı olduğudur. Sürgünün en önemli sebeplerinden biri olarak büyük çoğunluğu Türk ve Müslüman olan bu toplulukların yerine genellikle Slav halkların yerleştirilmeleri göze çarpmaktadır. Sovyet Milliyetler Siyasetinin kağıt üzerinde değil de, pratikteki yansımasının bir ürünü olan bu sürgün hadiseleri ile Slav unsurun azınlıkta bulunduğu Sovyet topraklarının tamamen Sovyetleştirilmesi (diğer bir ifadeyle Ruslaştırılması) arzu edilmişti.[17]

Sürgüne maruz kalan bu topluluklardan bir çoğu, Sovyet Devleti kurulduktan sonra millî prensiplerin ön planda tutulduğu özerk cumhuriyet statüsü elde etmişlerdi. Ancak sürgünü müteakiben, bu toplulukların sahip olduğu özerk cumhuriyetler birer birer ortadan kaldırıldı. Bu topraklarda yaşayan milletlerin yadigarı olan şehir, kasaba, nehir, göl, dağ vb. isimleri değiştirilerek yerlerine Rusça isimler verildi. Mevcut sınırlar değiştirildi veya tamamen kaldırılarak topraklar diğer cumhuriyetler arasında paylaştırıldı. Bunlara bir örnek olarak Kırım Özerk SSC'nin 30 Temmuz 1945'te Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumunun bir karar-

15 "Pogrujenı…", s. 157.

16 "Deportatsiya…", s. 111.

17 Sovyetler Birliği'nde toplulukların sürgünü hakkında geniş bilgi için bk. Kemal Özcan, "II. Dünya Savaşı Sırasında Sovyetler Birliği'nde Yaşanan Sürgün Hadiseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* S. 141, 2002, s. 135-138; Mehmet Alpargu, "İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler'in Kafkasya'daki Tehcir (Sürgün) Uygulamaları", *Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri I,* Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1998, s. 269-278.

namesiyle ortadan kaldırılarak, Rusya Federasyonu'na bağlı bir bölgeye dönüştürülmesi gösterilebilir.[18] Sovyet Devleti'nin bu tasarrufu, günümüzde o bölgelerde cereyan eden bir çok hadisenin de temellerinin atılmasında etkili olmuştur. Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ÖSSC) topraklarının Rusya Federasyonu'na ait Stavropol bölgesi, Dağıstan ÖSSC ve Kuzey Osetya ÖSSC arasında taksim edilmesi[19] bugün bütün şiddetiyle devam eden Çeçen-Rus savaşının gerekçeleri arasında yer almaktadır.

Toplulukların sürgünü sırasında, NKVD organları bir çok yerde sürgün edilen herkesi operasyonun yapıldığı bölgenin yerli halkı olarak kabul etmiş, şahısların farklı milliyetlere mensup olup olmadıklarına dikkat etmemişlerdi. Bunun neticesinde de, sürgüne maruz kalanların içinde başka milletlere mensup olan şahıslar da yer almışlardı. Kırım'da meydana gelen bazı olaylarda olduğu gibi, NKVD organları tarafından aslında bu şahısların değişik milliyetlere ait oldukları bilinmekteydi. Nitekim NKVD subayları sürgün yapılan bölgede yaşayan Alman, Macar, Rumen ve İtalyanları da tehcir etmek için devletten izin istemişlerdi. 1949 yılında sürgünlerin sayımı yapılınca, Devlet Güvenlik Komitesinin sürgün kararnamelerinde adları belirtilmeyen milletlere mensup 26.044 kişinin bulunduğu tespit edildi. Bunlardan 24.304'ü Azeri, 411'i Acar, 676 Türk ve ayrıca Ruslar, Ukraynalılar da vardı. Maalesef bu şahıslardan bir çoğu, durumlarını resmî bir belgeyle ispat edemedi. Onlar Çeçenler, İnguşlar, Kırım Türkleri, Ahıska Türkleri, Almanlar ve diğer sürgün topluluklarla beraber devletin aldığı "Yukarıda adı geçen milletlere mensup kişilerin çoğu Almanlara yardım ve yataklık suçundan sürgün edildiler; onların Acar, Avar, Türk ve diğer sürgünler ile ırki münasebet için-

18 Kırım ÖSSC'nin lağvedilip RFSSC bünyesinde Kırım Bölgesi'ne dönüştürülmesi hakkında SSCB YSP'nun kararı için bk. Guboglo-Çervonnaya, *age.,* C. II, s. 48.

19 Nekriç, *age.,* s. 59.

de oldukları göz önüne alınarak uzun süre sürgün yerlerinde bulunmaları gerekli görülmüştür." kararına maruz kaldılar.[20]

Sürgün operasyonlarının sona ermesi ve sürgünlerin yerleşimlerinin tamamlanmasından sonra geçen birkaç yıl içinde ortaya çıkan manzara içler acısıydı. Şiddetli açlık, susuzluk, sağlıklı hayat şartlarının yokluğu, iklim farklılığından da kaynaklanan sıtma, dizanteri, tifo gibi çeşitli hastalıklar nedeniyle yüz binlerce insan öldü. Sadece Kırım Türklerinden bu süre zarfında hayatını kaybedenler, sürgüne maruz kalan halkın % 46,2'sini teşkil etti.[21] Bu tür ölüm olaylarının artarak devam etmesi üzerine Halk Komiserleri Sovyeti (SNK) Nisan 1945'te, sürgünlere vergi muafiyeti tanıyan ve Kuzey Kafkasyalı, Kırımlı, Gürcistan ve eski Kalmık ÖSSC'nden sürgün edilenlere yaşadıkları evlerin önündeki avlularda meyve ve sebze ekmeleri için tohum tedarik edilmesine dair bir kararnameyi kabul ederek yürürlüğe koydu.[22] Böylelikle sürgünler kendi evlerinin önündeki bahçelerde ekip diktikleri sebze ve meyveleri yiyerek açlıktan kurtulacaktı.

26 Kasım 1948'de Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından kabul edilen bir başka kararname ile Büyük Vatan Savaşı (II. Dünya Savaşı) sırasında topraklarından sürülerek SSCB'nin belirli bölgelerine gönderilenlerin burada "ebedî" olarak kalacakları ve bir daha yurtlarına dönemeyecekleri belirtildi. Ayrıca sürgünlerin yerleşim yerlerinden kaçmaları hâlinde 20 yıl hapis cezasına çarptırılacakları açıklandı.[23]

1 Ocak 1953 tarihine gelindiğinde sürgünlerin toplam sayısı çeşitli sebeplerle yaklaşık 500 bin kişi azalarak 2.753.356 kişiye inmişti. Resmî makamlar tarafından bildirilen bu sayının dağılımı aşağıdaki tabloda tafsilatlı olarak gösterilmiştir:

20 Pavlova, *age.,* s. 19-20.

21 Ayşe Seyitmuratova, *Natsional'noye Dvijeniye Krımskih Tatar: Sobıtiya, Faktı, Dokumentı,* Simferopol (Akmescid) 1997, s. 3.

22 Pavlova, *age.,* s. 18.

23 V. Broşçevan- P. Tıgliyants, *İzgnaniye i Vozvraşçeniye,* Tavrida-Simferopol 1994, s. 109.

Sürgünler	Kayıtlı	Mevcut	Firarda	Tutuklu
Almanlar	1.224.931	1.209.430	834	14.667
Kuzey Kafkasya'dan	498.452	489.118	107	9227
Çeçenler	316.717	310.630	78	6009
İnguşlar	83.518	81.100	21	2397
Karaçaylar	63.327	62.842	7	478
Balkarlar	33.214	32.887	1	326
Diğerleri	1676	1659	-	17
Kırım'dan	204.698	199.215	333	5150
Tatarlar	165.259	160.734	207	4318
Rumlar	14.760	14.486	33	241
Bulgarlar	12.465	12.193	18	254
Ermeniler	8570	8310	44	216
Diğerleri	3644	3492	31	121
Ukrayna Milliyetçileri Teşkilatı (OUN) Mensupları	175.063	171.566	358	3139
Baltık'tan (1945-1949)	139.957	138.337	162	1458
Litvanyalılar	81.158	80.189	157	812
Letonyalı	39.279	38.911	3	365
Estonyalı	19.520	19.237	2	281
Gürcistan'dan (1944)	86.663	86.100	55	508
Türkler	46.790	46.516	39	235
Kürtler	8843	8694	11	138
Hemşiller	1397	1385	---	12
Diğerleri	29.633	29.505	5	123
Kalmıklar	81.475	79.376	59	2040
Karadeniz Kıyılarından (1949)	57.142	56.858	5	279
Rumlar	37.352	37.188	1	163
Daşnaklar	15.486	15.395	3	88
Türkler	1794	1778	1	15
Diğerleri	2510	2497	---	13
Ukrayna Milliyetçileri Teşkilatı (OUN) Mensupları	175.063	171.566	358	3139
Baltık'tan (1945-1949)	139.957	138.337	162	1458
Litvanyalılar	81.158	80.189	157	812
Letonyalı	39.279	38.911	3	365
Estonyalı	19.520	19.237	2	281
Gürcistan'dan (1944)	86.663	86.100	55	508
Türkler	46.790	46.516	39	235
Kürtler	8843	8694	11	138
Hemşiller	1397	1385	---	12
Diğerleri	29.633	29.505	5	123

Sürgünler	Kayıtlı	Mevcut	Firarda	Tutuklu
Kalmıklar	81.475	79.376	59	2040
Karadeniz Kıyılarından (1949) Rumlar Daşnaklar Türkler Diğerleri	57.142 37.352 15.486 1794 2510	56.858 37.188 15.395 1778 2497	5 1 3 1 ---	279 163 88 15 13
Vlasov Askerleri	56.746	39.872	618	16.256
Polonyalılar	36.045	35.820	6	219
Moldovya'dan (1949)	35.838	35.414	14	410
2 Haziran 1948 Kanununa İstinaden	27.275	25.061	51	2163
Eski Kulaklar	24.686	24.391	85	210
Litvanyalı Kulaklar (1951)	18.104	18.097	2	5
Batlık Kıyılarından (1940-41)	14.301	14.061	63	177
Gürcistan'dan (1951-52)	11.685	11.679	---	6
Moldovya'dan (1940-41)	9793	9727	5	61
Yehova Şahitleri	9363	9324	1	38
Krasnodar ve Rostov Bölgelerinden (1942)	6057	6046	---	11
Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın Batı Bölgelerinden (1940-41)	5592	5588	---	4
Almanlar" ve "Alman Yardakçıları"	4834	4674	33	127
İranlılar	4707	4665	4	38
Batı Beyaz Rusyalı Kulaklar (1952)	4431	4431	---	---
Basmacılar (Eşkıyalar)	2747	2735	---	12
Kabartaylar	1717	1672	7	38
Batı Ukraynalı Kulaklar (1951)	1445	1445	---	---
Pskov Bölgesinden (1950)	1356	1351	---	5
İzmailski Bölgesinden Kulaklar (1948)	1157	1153	---	4

Sürgünler	Kayıtlı	Mevcut	Firarda	Tutuklu
"Gerçek Ortodoks Hristiyanları"	995	901	2	92
İran ve Afgan Vatandaşları (1937)	916	916	---	---
Temmuz 1951 Kanununa İstinaden	591	585	3	3
Polonya Topraklarından Girenler	74	74	---	---
Diğerleri	4520	4515	1	4
TOPLAM	2.753.356	2.694.197	2808	56.351

Tablo 1: 1 Ocak 1953 tarihi itibarıyla Sovyetler Birliği'nde sürgünde bulunan topluluklar ve sayılarına ilişkin resmî veriler[24]

Sürgün edilen ve baskıya uğrayan bu toplulukların kaderleri, Stalin'in ölümü (4 Mart 1953), Beriya'nın tutuklanması (21 Haziran 1953)[25] ve Yüksek Sovyet Prezidyumunun 27 Mart 1953'te kabul ettiği "Af" kararnamesi[26] ile değişmeye başlamıştır. Aslına bakılırsa bu kararname sürgünlerin durumunda bir değişiklik yapmamıştı, ancak bütün mahkûmların kaderini değiştirebilecek kanunların habercisi olarak kabul edilmişti. Daha sonra 5 Temmuz 1954 tarihli Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulunun "Sürgünlerin hukuki durumlarındaki bazı kısıtlamaların kaldırılması" kararnamesi de dahil olmak üzere, 17 Eylül 1955 tarihli "1941-45 Büyük Vatan Savaşı döneminde işgalcilerle iş birliği yapan Sovyet vatandaşlarının (Vlasov askerleri, Almanlara yardım edenler ve Alman asıllıların) affı" ile ilgili Yüksek Sovyet Prezidyumu kararnamesi gibi bir çok af kararlarının hiç biri sürgüne uğramış toplulukları kapsamamıştı. Bu kanun ve kararnameler,

[24] V. N. Zemskov, "Massovoye Osvobojdeniye Spetsposelentsev i Ssılnıh (1954-1960)", *Sotsiologiçeskiye İssledovaniya,* 1991, Nu. 1, s. 6-9.

[25] Anton Kolendiç, *Kremlin'de iktidar Mücadelesi,* çev. E. B. Özbilen, TDAV Yayınları, İstanbul 1993, s. 135.

[26] Courtois, S.- Nicolas Werth, *Komünizmin Kara Kitabı,* çev. B. Tanatar-I. Özcan, Doğan Kitap, İstanbul 2000, s. 328.

sadece sürgün topluluklar içerisinde bulunan belirli sınıflara mensup kişileri ihtiva etmişlerdi. (bk. Tablo 2)[27]

Sürgünlerin Kurtuluş Süreçleri (1 Haziran 1954-1 Temmuz 1957)	
İlgili Kararname	**Kurtulan Sayısı**
SSCB Bakanlar Kurulunun 5 Temmuz 1954 tarihli kararnamesiyle	875.795
SSCB Bakanlar Kurulunun 13 Ağustos 1954 tarihli kararnamesiyle a) 1929-1933'de sürülen eski Kulaklar b) Almanlar	117.733 11.864 105.869
Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Merkez Komitesi Prezidyumunun 9 Mayıs 1955 tarihli kararnamesiyle a) SBKP üyeleri ve SBKP üye adayları b) Onların aile fertleri	13.573 5699 7874
SSCB Bakanlar Kurulu Prezidyumunun 17 Eylül 1955 tarihli kanun ile Alman işgalcilerle iş birliği yapan şahıslar	15.724
SSCB Bakanlar Kurulunun 24 Kasım 1955 tarihli kararnamesiyle a) Büyük Vatan Savaşına katılanlar ve SSCB madalyası ve nişanıyla ödüllendirilenler b) Yöre halkıyla evlenen kadınlar, evlilikleri yüzünden Kırım Tatarları, Çeçenler ve diğerleriyle birlikte sürülen ve daha sonra ayrılan Rus, Ukraynalı ve diğer milletlerden kadınlar c) Yalnız sakatlar ve hayatlarını kendi başlarına idame ettiremeyecek derecede olan yaşlılar d) Savaşta ölenlerin aileleri e) Eğitim kurumlarının öğretim görevlileri	45.119 18.752 10.143 8727 5015 2482
SSCB Bakanlar Kurulu Prezidyumunun 13 Aralık 1955 tarihli kanunuyla Almanlar	695.216
SSCB Bakanlar Kurulunun 17 Ocak 1956 tarihli kararnamesiyle, 1936'da sürülen Polonyalılar	22.717

[27] Zemskov, *age.,* s. 13-14.

İlgili Kararname	**Kurtulan Sayısı**
SSCB Bakanlar Kurulu Prezidyumunun 10 Mart 1956 tarihli kanunuyla, çalışma kamplarında cezalarını doldurduktan sonra sürgüne gönderilen "tehlikeli devlet suçlulları"	60.798
SSCB Bakanlar Kurulunun 12 Mart 1956 tarihli kararnamesiyle II. Dünya Savaşı'na katılan öğretim görevlilerinin aileleri, SSCB madalyası ve nişanıyla mükafatlandırılanlar ve daha önce sürgün kayıtları silinen şahısların aile fertleri	32.737
SSCB Bakanlar Kurulu Prezidyumunun 17 Mart 1956 tarihli kanunuyla, Kalmıklar	48.738
SSCB Bakanlar Kurulu Prezidyumunun 27 Mart 1956 tarihli kanunuyla, 1944'te Kırım'dan sürülen Rumlar, Bulgarlar ve Ermeniler	22.059
SSCB Bakanlar Kurulu Prezidyumunun 28 Nisan 1956 tarihli kanunuyla, Kırım Tatarları, Balkarlar, SSCB vatandaşı Türkler, Kürtler ve Hemşiller	178.454
SSCB Bakanlar Kurulunun 15 Mayıs 1956 tarihli kararnamesiyle, sürgünden azat edilen Ukrayna ve Beyaz Rus milliyetçilerinin aile fertleri	13.841
SSCB Bakanlar Kurulu Prezidyumunun 16 Temmuz 1956 tarihli kanunuyla, Çeçenler, İnguşlar ve Karaçaylılar	245.390
Yabancı uyruklular, vatansızlar, Sovyet vatandaşlığına geçen eski yabancı uyruklular	27.426
Ayrıca, 1 Temmuz 1954'ten 1 Ocak 1957'ye kadar sürgünlükten azat olanlar a) Birlik Cumhuriyetleri Bakanlar Kurullarının, icra kurullarının, bölge ve rayon Emekçi Temsilcileri Meclislerinin kararnamelerine istinaden b) Mahkemelerin tespitiyle c) İç İşleri ve Savcılık organlarının hükmüyle, ayrıca sürgün süresinin dolmasıyla	109.032 40.366 22..024 46.642

İlgili Kararname	Kurtulan Sayısı
Sürgünlükten azat olunması için şahsi kararlarla veya başka sebeplerle 1957 yılının ilk altı ayında yine SSCB madalyası ve nişanlarıyla taltif edilenler ile aile fertleri, sakatlar serbest bırakıldı.	30.242
TOPLAM	2.554.639

Tablo 2: Sürgün toplulukların sürgünden kaynaklanan kısıtlamalardan kurtulma süreçleri

Doğrudan sürgün toplulukların affına yönelik ilk resmî karar, "Sürgünde bulunan Almanların ve ailelerinin üzerindeki hukuki sınırlamaların kaldırılması" hakkında 13 Aralık 1955'te Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından kabul edilen kararname olmuştu. Bu kararnamenin hükümleri gereğince, II. Dünya Savaşı döneminde sürgüne gönderilen Almanlar ile savaş sonrasında Almanya'dan geri getirtilerek sürgün edilen Sovyet vatandaşı Almanlar sürgün statüsünden çıkartılarak İç İşleri Bakanlığı organlarının idari gözetiminden kurtarılmışlardı. Ancak sürgünlükten azat edilen bu topluluğa, sürgün esnasında müsadere edilen malları iade edilmemiş ve sürgün edilmeden önce yaşadıkları yerlere dönme hakkı verilmemişti.[28]

Almanların affedilmesini sağlayan bu kanun diğer sürgün topluluklarda infiale sebep oldu. Kırım Türkleri, Kalmıklar, Çeçenler, İnguşlar, Karaçay Türkleri ve diğerleri yerel yönetim organlarına, İç İşleri Bakanlığı yetkililerine, savcılıklara akın ederek kendilerinin de serbest bırakılmalarını talep ettiler. Hatta Kırım Türkleri vatanlarına dönebilmek için oldukça kararlı ve organize bir mücadele hareketine başladılar.[29] Nitekim bu kanunun yayımlanmasından iki ay sonra, 14 Şubat 1956'da başlayan

28 Zemskov, *age.,* s. 15.

29 Kırım Türklerinin vatanlarına dönüş için verdikleri millî mücadele hakkında bk. Özcan, *age.,* s. 117-220.

SBKP'nin 20. Kongresi'nde Hruşçev'in irat ettiği "Gizli Nutuk"ta Stalin döneminde ülkede yaşayan topluluklara karşı uygulanan baskı ve sürgün hadiselerinin eleştirilmesi[30] sürgün topluluklar için yeni bir ümit kaynağı olmuştu. Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nde esmeye başlayan ılık rüzgârların semeresi olarak sürgüne maruz kalan toplulukların özgürlüklerine kavuştuğunu belirten kanun ve kararnameler yayımlanmaya başladı.

Sürgün topluluklar üzerindeki hukuki kısıtlamaların kaldırılmasıyla alakalı bu dönemde gerçekleşen kanun ve kararname furyasının ilki, 17 Mart 1956'da Kalmıkların hukuki durumlarındaki sınırlamaların giderilmesi hakkında oldu. Bunu on gün sonra, 27 Mart'ta kabul edilen "Sürgünde bulunan Rum, Ermeni ve Bulgarlar ile aile fertlerinin hukuki durumlarındaki kısıtlamaların kaldırılması" hakkındaki Yüksek Sovyet Prezidyumu kararnamesi takip etti.[31]

Ardından 28 Nisan 1956'da, II. Dünya Savaşı sırasında vatanlarından sürülen Kırım Tatarları, Balkarlar, SSCB vatandaşı diğer Türkler, Kürtler ve Hemşillerin artık sürgün statüsünde olmadıklarını belirten Yüksek Sovyet Prezidyumu kanunu yayımlandı. Ancak, artık resmen sürgünlükten kurtulan Kırım Türkleri ile kanun metninde adı geçen diğer toplulukların sürgün edilmeden önce yaşadıkları yerlere dönmelerine ve müsadere edilen mallarının iadesine izin verilmedi.[32]

Yine bu dönemde, SSCB İç İşleri Bakanı A. Mikoyan ve o zaman Kazakistan KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri olan L.

30 *Khruschev Remembers,* Boston-Toronto, 1970, s. 346-349.

31 Pavlova, *age.,* s. 14.

32 SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumunun "Büyük Vatan Savaşı döneminde sürgün edilen Kırım Tatarları, Balkarlar, SSCB vatandaşı Türkler, Kürtler, Hemşiller ve aile fertlerinin idari denetimden serbest bırakılmaları" hakkındaki yasası (28 Nisan 1956) için bk., *TsDAGO Ukraini (Ukrayna Merkezî Devlet Arşivi),* f. 1, L. 24, d. 6321, y. 46.

Brejnev gibi deneyimli devlet adamlarının Çeçen, İnguş ve Balkar temsilcilerini kabul edip, bir takım görüşmeler yapmaları bu topluluklar ile Sovyet Devleti arasındaki buzların erimesini sağladı. Bununla birlikte merkezî hükûmetin bazı yetkilileri, Moskova'dan sürgünlerin yaşadıkları yerlere gönderilerek onlarla bir dizi temaslarda bulundular. Bu görüşmelerde sürgünlerin vatanlarına dönüş meseleleri ele alındı. Muhtemelen bu görüşmelerin bir sonucu olarak 16 Temmuz 1956 tarihinde, II. Dünya Savaşı sırasında sürülen Çeçen, İnguş ve Karaçaylar sürgün statüsünden azat edildiler. Ancak onlara da Kırım Türkleri gibi vatanlarına dönme hakkı verilmedi ve müsadere edilen malların iadesi söz konusu olmadı.[33]

Bunun yanında "sürgün toplulukların millî tekâmülü için gerekli şartların oluşturulması ve daha önceki yerleşim yerlerine dönmelerindeki kısıtlamaların kaldırılması"nı teklif eden kanunlar da mevcuttur. Yüksek Sovyet Prezidyumu 9 Ocak 1957'de aldığı bir dizi kararla "Kalmık Özerk Bölgesi'nin RFSSC bünyesinde teşekkülü"ne, "Çerkes Özerk Bölgesi'nin Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi'ne dönüştürülmesi"ne, "Rusya Federasyonu SSC nezdinde Çeçen-İnguş Özerk SSC'nin teşkili"ne ve "Kabartay Özerk SSC'nin Kabartay-Balkar Özerk SSC'ye dönüştürülmesi"ne karar verdi. Yüksek Sovyet Prezidyumu, 29 Temmuz 1958'de ise "Kalmık Özerk Bölgesi'nin Kalmık Özerk SSC'ye dönüştürülmesi" kararını kabul etti. Böylece daha önce Kalmıklar, Balkarlar, Karaçaylar, Çeçenler ve İnguşlar'ın sürgün kısıtlamalarını kaldıran, ancak vatanlarına dönüş hakkı vermeyen kararnamelerin bir hükmü kalmadı.[34] Bu kararnameler 11 Şubat 1957'de SSCB Yüksek Sovyeti, tarafından da kabul edilerek onaylandı.[35]

33 "Pogrujenı…", s. 159.

34 Nekriç, *age.,* s. 116-137.

35 Pavlova, *age.,* s. 15.

Yüksek Sovyet Prezidyumunun 5 Eylül 1967'de çıkardığı "Daha önce Kırım'da yaşamış Tatar vatandaşlar" hakkındaki kanunun önemini özellikle ifade etmek gereklidir. Daha önce Kırım'da ikamet etmiş olan Türk toplumuna yöneltilen asılsız suçlamaları kınayan bu kanunun sadece cumhuriyet ve mahalli idarelerin izniyle yayımlanmasına izin verildi. Aynı zamanda Kırım Türk toplumunun sürgün edildikleri topraklarda herhangi bir soruşturmaya tabi tutulmadan devamlı unsur olarak yaşamasını da tasdik eden kanun metninde şu hükümler yer aldı:

"Daha önce Kırım'da yaşamış olan Tatar halkına mensup vatandaşların toptan suçlanmasına ilişkin devlet makamları tarafından verilen kararın geçersizliği ilan edilmiştir.

Özbekistan ve Sovyetler Birliği'nin diğer cumhuriyetlerinde yerleşip kök salan, daha önce Kırım'da yaşamış olan Tatarlar Sovyet vatandaşlarının istifade ettikleri her türlü sosyal ve siyasi haklardan faydalanabilirler. Yüksek Sovyete ve yerel meclislere milletvekili olarak seçilebilirler, parti ve devlet kademelerinde görev alabilirler. Radyolarda yayın yapabilir, ana dillerinde gazete çıkarabilir, her türlü kültürel faaliyette bulunabilirler."[36]

Görünüşte sürgüne maruz kalan Kırım Türklerinin vatanlarına dönüşlerine izin veren bu kanunda belirtilen hükümlerin pratikte uygulaması çok farklı olmuştu. Kırım Türklerinin o dönemde Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan vatanları Kırım'da yaşama istekleri kabul edilmemiş, buna rağmen gidenler de zorla çıkarılmışlardı. Hatta bu kanunun ardından Sovyet hükûmeti, Kırım Türklerinin kendi vatanlarına girmelerini önlemek için çeşitli yasal tedbirler dahi almayı ihmal etmedi.[37]

Sovyetler Birliği'nde 1980'li yıllarda başlayan değişiklik rüzgarları, 1941-1944 yıllarında vatanlarından sürgün edilen ve hâ-

36 "Daha Önce Kırım'da Yaşamış Olan Tatar Vatandaşlar Hakkında SSCB YSP'nin Kararı (5 Eylül 1967)", Guboglo-Çervonaya, *age.,* C. II, s. 51.

37 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Özcan, *age.,* s. 136 vd.

lâ geri dönemeyen birkaç halkın ümitlerini iyiden iyiye yeşertmişti. Ancak Glastnost ve Perestroyka politikalarıyla demokratikleşme sürecine giren Sovyet Devleti, bu sürecin önündeki en önemli engellerden biri olan insan hak ve hürriyetlerinin yerine getirilmesi konusunda gereken adımları yeterli ölçüde atmamıştı. Ta ki 1987 yılı Temmuz ayında binlerce Kırım Türkü'nün liderleri Mustafa Cemiloğlu önderliğinde Moskova'nın Kızıl Meydanı'nda organize ettiği gösteriler ile tüm dünya basını ve kamuoyunun dikkatlerini çekinceye kadar. Gorbaçev yönetimi bu olaylardan sonra insan hakları konusunda bir takım düzenlemeler yapmaya başladı ve 14 Kasım 1989 yılında Yüksek Sovyet tarafından yayımlanan şu deklarasyon ile o zamana kadar haksızlıklara maruz kalan bütün halkların hakları iade edildi:

"...Kendine has acısıyla bir hatıra bizi Stalin dönemi baskılarının ıstırap dolu yıllarına gönderiyor. Ülkede gayri kanunilik ile keyfiliğin uğramadığı cumhuriyet ve mağdur etmediği millet kalmamıştır. Geçmişte yapılan toplu tutuklama eylemleri, kamp işkenceleri, yoksul kadınlar, yaşlılar ve çocuklar sürgün bölgelerinden vicdanlarımıza çağrıda bulunmaya devam ediyorlar, içimizdeki ahlak duygusunu rencide ediyorlar. Bunu unutmak imkânsızdır.

Stalin rejiminin barbarca eylemleri ile II. Dünya Savaşı yıllarında Balkarlar, Kalmıklar, Çeçen-İnguşlar, Kırım Tatarları, Karaçaylar, Mesket Türkleri, Almanlar yaşadıkları yerlerden sürgün edildiler. Mecburi göç politikası SSCB'nde yaşayan Koreli, Yunan, Kürt ve diğer halkların kaderleri üzerinde de etkili oldu.

SSCB Yüksek Sovyeti şartsız bir şekilde milletlerin zorla sürgün edilmesini, uluslararası hukuk temeline ve sosyalist düzenin hümanist tabiatına ters düşen en ağır suç olarak telakki etmektedir.

SSCB Yüksek Sovyeti, insan haklarının ve devlet düzeyindeki hümanist kuralların çiğnenmesinin ülkesinde bir daha asla tekrarlanmayacağını garanti etmektedir.

SSCB Yüksek Sovyeti, baskılara maruz kalan bütün Sovyet toplulukların haklarının kayıtsız şartsız iadesi için gerekli yasal tedbirlerin alınmasını gerekli görmektedir."[38]

Bu deklarasyonun yayımlanmasından kısa bir süre sonra Sovyetler Birliği dağıldı. Eskiden bu ülkenin sınırları içinde sürgünde bulunan toplulukların büyük çoğunluğu artık kendi topraklarına dönmüşlerdi. Ancak vatanlarına dönme imkânı bulamayan halkların büyük bir kısmı ise ya Rusya Federasyonu bünyesinde veya bağımsızlığını ilan eden devletlerin topraklarında hayatlarını sürdürmeye çalışmakta, bir yandan da vatanlarına dönmek için imkân ve fırsat beklemektedir. Bu durumdaki topluluklardan biri olan Kırım Türklerinin bir bölümü vatanları Kırım'a giderek yerleşmişler, ancak Özbekistan başta olmak üzere eski Sovyet topraklarında kalan ve çeşitli imkânsızlıklar yüzünden yurtlarına dönemeyen hâlâ çok sayıda insan bulunmaktadır. Vatanlarına dönememenin ıstırabını duyan bir diğer halk ise Ahıska Türkleridir. Onlar hâlâ şu an Gürcistan topraklarında bulunan vatanları Ahıska (Mesket) Bölgesi'ne dönebilmenin mücadelesini vermektedirler.

Sovyetler Birliği'ne bir dönem damgasını vuran Stalin'in uyguladığı Milliyetler Politikası'nın bir tezahürü olarak, özellikle de Türkiye sınırına yakın bölgelerde yaşayan çoğunluğu Türk ve Müslüman olan halklara yönelik cereyan eden sürgün hadiseleri, bu ülkede milyonlarca insanın kaderini etkilemiş ve hâli hazırda etkilemeye devam etmektedir.

38 "Deklaratsiya Verhovnogo Soveta Soyuza Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik", *Pravda,* 15 Noyabr 1989.

Stalin Dönemi İnsan Kayıpları

Arzu KILINÇ[*]

1913 yılında Stalin (Çelik Adam) takma adını kullanmaya başlayan Yosif Visaryonoviç Çugaşvili (1879-1953), 1922'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi genel sekreterliğine yükseldi. Stalin, Lenin'in 1924 yılındaki ölümünden sonraki dönemde siyasi rakiplerini tek tek tasfiye ederek, Sovyetler Birliği'nde 29 yıl süren bir siyasal diktatörlük kurdu. Onun iktidar yılları, dünya tarihine büyük insan kitlelerin baskı ve teröre uğradığı, topluca sürgüne ve çalışma kamplarına gönderildikleri, aydınların yok edildiği, milyonlarca insanın zulme uğradığı bir dönem olarak geçmiştir. Ancak, Stalin rejiminin acımasızlığını anlamak için Çarlık Rusya'sının son yıllarıyla Sovyetler Birliği'nin kuruluş aşamasına dönmekte yarar vardır.

I. Dünya Savaşı öncesinde yer aldığı itilaf devletleri bloku içinde sanayileşme yönünden en geri kalmış ülke, şüphesiz Çarlık Rusya'sı idi. I. Dünya Savaşı sırasında meydana gelen 1917 Ekim Devrimi, ardından gelişen toplumsal ve siyasal çatışmalar, Rus ekonomisinin daha da zayıflamasına yol açmıştı. İç savaş yılları sonunda ekilemeyen topraklardan ürün alınamamış, piyasa mekanizması işlemez duruma gelmiş, bu noktada ulaşım sistemi çök-

[*] Dr. Arzu Kılınç, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Öğretim Görevlisi.

müş ve üretim durma noktasına gelmişti. Açlık ve yoksullukla gelen salgın hastalıklar kitlesel ölümlere yol açmaya başlamıştı. 1920'lerin ortalarında çiftçiler, savaştan önce şehirlere sattıkları gıda maddelerinin ancak 3/1'ini temin eder hâle gelmişlerdi. SSCB ekonomisinin kurtuluşu için tek çözüm hızlı sanayileşmeydi. Üstelik Sovyet Rusya ile dünyanın sanayileşmiş ülkeleri arasındaki ilişkilerin kesilmiş olması, devleti yabancı kaynaklar yerine ülke içindeki kaynaklara yöneltmişti. Bu şartlar içinde 1925-1927 yıllarında Sovyetler Birliği'nin iktisadi yönden yeniden düzenlenme evresi tamamlandı. 1927'lerde ülkenin savunmasının güçlendirilmesi ve ciddi biçimde ihmal edilmiş olan orduyla donanmanın iyileştirilmesi için tedbirler alındı. 1928-1929 yıllarında ekonomi politikalarında NEP[1] terkedildi, kolektifleştirme ve hızlandırılmış sanayi hamlesi Stalin'e rakipleri arasından sıyrılmasını sağladı.

Tarımsal Alanların Devletleştirilmesi Sırasında Yaşanan Sürgünler

1928 yılının Ocak ayında hükumetin köylülerden satın aldığı hububat, şehirlerdeki nüfusu beslemek için gerekli olan asgari miktardan iki milyon ton aşağı düşmüştü. Stalin iktidarı, ekonominin dengesini bulamamasından ve halkın açlık çekmesinden, yüksek fiyat talep eden ve ürünlerini şehirlere göndermeyen *kulak* denilen zengin çiftçi zümresini sorumlu tutuyordu. Hükumet, kendi destekçisi olan şehirli nüfusa yönelen açlık tehdidi karşısında acil ve sert önlemlere başvurdu. Üstelik bunları uygulamakta nazlanan memur tabakaları tasviye edilerek emirlere itaat eden kadrolar iş başına getirildi. Şehirlerde kıtlık çeken işçi kesimiyle, daha fazla maddi imkânlar talep eden köylünün arasında kalan Stalin, bu baskıyla *kulak* tabakasının ortadan kaldırılmasına karar verdi. 1929 yılında Sovyet Rusya topraklarında kolektifleştirme başladığında, bu uygulamaya direnen tüm köylüler de aynı kapsama alındı ve 1930'lardan itibaren *kulak*larla birlikte tasfiye edildi.

1 Yeni Ekonomi Politikası.

Bu süreç milyonlarcasını Gulag[2] adı verilen çalışma kamplarına sürecek olan GPU'nun[3] sert tutumuyla 1937'ye kadar tamamlandı. Sürgünlerin ilk iki yılında 1.800.000 *kulak* yerinden edilerek Sibirya'ya, ardından da 400.000'i verimsiz topraklara sürüldü.

Halbuki sol Bolşeviklerin en aşırıları dahi tarımdaki kollektifleştirme sürecini tedrici ve ılımlı bir reform olarak düşünmüş, köylerde 'ikinci bir ihtilal'in daha yaşanacağını öngörememişlerdi. Kamenev, Zinoviev gibi ideologların ve arkadaşlarının köylülerin durumuna ilişkin önerileri, 1929-30 yıllarındaki kollektifleştirme döneminde alınan tedbirlerinden çok daha ılımlı sayılırdı.

Açlık Kurbanları

Sovyet Rusya nüfusunun önemli bir bölümü yaşanan üç büyük açlık sırasında yok olmuştur: Bunlardan ilki İhtilalin ardından yaşanan iç savaşın sona erdiği 1921-1922 yıllarında meydana gelmişti. Bu afetten geniş insan kitleleri etkilenmiş, 5 milyon kişi hayatını kaybetmiştir.

Stalin dönemindeki insan kayıplarının bir kısmını da 1932-1933 yılları arasında yaşanan açlık felaketinin kurbanları oluşturur. Özellikle Ukrayna, Kuzey Kafkasya ile Kazakistan'da yıkıcı tesiri görülen kıtlık sonucunda 6 milyon kişi yok olmuştur.

1946-1947 yıllarında 500 bin kişi gene açlık yüzünden yaşamını yitirdiği bilinmektedir.[4] Bu trajik olayların meydana gelmesinde yeni rejimle tarım sektörü arasındaki çatışmanın rolü olduğu gibi iktidarın da şüphesiz büyük sorumluluğu bulunuyordu. Ayrıca sosyalizme geçerken mevcut geniş araziler bölünmek suretiyle çoğaltılmış yani büyük topraklı mülkler sistemi yıkılmış,

2 Glavnoye Upravleniye Lagerey.

3 1918-1953 yıllarında faaliyette bulunan Sovyet siyasi polis örgütü.

4 Nikolas Werth, "Déportations, Goulag, famines... L'URSS ou la règne de la terreur", *Histoire*, Nu. 247, Ekim 2000, s. 58. 8 Kasım 1947 tarihli *Ruskaya Misıl* gazetesiyse 1921-22 yıllarında ölenlerin sayısını 6 milyon, 1930-33 yıllarındaki kayıpları da 7 milyon olarak vermektedir.

İhtilal öncesinde Rusya'da bulunan 16 milyon çiftliğin sayısı 24-25 milyona yükselmişti. Bu uygulama tarımdaki üretkenliği ve tarımın şehirlerdeki nüfusu besleyebilme gücünü azalmıştı.[5]

Stalin Döneminde Çalışma Kamplarına Sürülenler

Baskıcı Sovyet rejiminin mağdurlarından önemli bir bölümünü çalışma ve toplama kamplarına sürülenler oluşturur. Sovyetler Birliği'nde 1919 yılında Bolşevik Devrimi'nin getirdiği toplumsal düzeni korumak amacıyla zorunlu çalışma kampları ağı örgütlenmişti. 1926 Ceza Yasası'nın 58. maddesi, devrime karşı işlenen suçlara büyük cezalar uygulanmasına yol açtı. Sonuçta çok sayıda insan, Sovyet iktidarını zaafa uğratmak, casusluk yapmak veya bunları ihbar etmemek gibi suçlardan bu kamplara gönderilmiştir.

Ayrıca, 1927 yılındaki 15. Parti Kongresi'nin ardından siyasi rakiplerinin tasfiyesine başlayan Stalin, 8 bin Troçki taraftarını da Sibirya'ya sürmüştü.[6] Böylece 1929 yılından itibaren Stalin diktatörlüğünün başlamasıyla toplum baskı hatta terör altında ezilmiş, en küçük suçlara dahi ölüm cezası uygulanmıştır. Sovyetler Birliği'nde bu şiddetten nasibini almayan hiçbir topluluk kalmadığı gibi toplumun tüm katmanları bu durumdan etkilenmiş, ölüm cezasına çarptırılanların ve Gulag adlı toplama kamplarına sürgün edilenlerin sayısı milyonlarla ifade edilmiştir. Baskı rejiminin mağdurlarının büyük bir bölümü çalışma kamplarında ve buradaki ağır çalışma, elverişsiz yaşam koşulları, salgın hastalıklar yüzünden ölmüştür.

1930-1953 yılları arasında yaşamış olan kuşaktan 15 milyon kişinin Gulag tecrübesinin olduğu bilinmektedir. 1950 yılı başlarında Gulag'da bulunan 2,5 milyon tutuklunun 4/1'ini, 'karşı devrim' faaliyeti içinde bulundukları gerekçesiyle suçlanan kişiler oluşturuyordu. Çalışma yoluyla ıslah kamplarında bulunan hükümlüler ilkel aletlerle kanal kazma, demiryolu yapımı, altın

5 Isaac Deutscher, *Stalin*, çev. Selahattin Hilav, İstanbul 1969, s. 20.

6 Jean-Jacques Marie, "La prise du pouvoir par Stalin", *Histoire*, Nu. 223, Temmuz-Ağustos 1998, s. 33.

ve kömür çıkarımı gibi ağır işlerde çalışmak zorundaydılar. Örneğin Stalin'in Beyaz Deniz-Baltık kanalı projesi on binlerce kişinin hayatına mal olmuştur. Üstelik kanal, yapımından sonra da kullanılmamıştır. Don ve Volga nehirlerini birleştiren 56 km'lik Lenin Kanalı da Stalin döneminde açılmıştır.

Bugünkü bilgilere göre 1931-1953 yılları arasında Sovyet toplama kamplarında yaşamını yitirenlerin sayısı yaklaşık 1,5 milyon kişidir. Özellikle 'Büyük Terör Yılları' olarak anılan 1937-1938 arasında tutuklanan 1 372 392 kişiden 681 692'si, 1939-1940 yıllarında ise 121 033 tutuklanan kişinin de 4 464'ü öldürülmüştür. Sovyetlerde bu dönemde yaşanan kıyımlardan Türk asıllı aydınlar da nasibini almış, çeşitli bahanelerle suçlanarak yok edilmişlerdir.

II. Dünya Savaşı yıllarında insan zayiatı fark edilmiş, ordunun asker gereksinimi karşılamak amacıyla bir milyondan fazla tutuklu ceza sürelerini tamamlamadan salıverilerek Kızıl Ordu'ya nakledilmişlerdir. 1948 yılından itibaren Sovyet rejimi, suçluların iş gücünden yararlanmanın gereğini anladığı için çalışma kamplarındaki ölüm oranı 1950'lerde % 1'lere düşmüştür.[7] Gulag 1956 yılında dağıtılmıştır, bundan sonra fikir suçluları Perm bölgesine gönderilmiştir.

Diğer Sürgünler

Sovyet Rusya'da Stalin'in iktidar yıllarında sürgünlere maruz kalan çeşitli sosyal sınıflar olduğu gibi, 1935-36'dan itibaren rejim için tehlikeli görülen çeşitli etnik topluluklar da sürgüne maruz kalmıştır. Sürgünler, Sovyet rejimine direniş, ayrılıkçılık ve Alman işgalcilerle iş birliği yapmak gibi resmî gerekçelere dayandırılarak gerçekleştirilmiştir.

İlk olarak sınır bölgelerinde yaşayan azınlıklar: Leningrad bölgesindeki Fin ve Polonyalılar, batı Ukrayna'da yaşayan Almanlar, Vladivostok'ta yaşayan Koreliler yerlerinden edilmişler-

7 Nikolas Werth, *age.*, s. 57.

dir. Moğol asıllı Kalmıklar, Kafkasya ahalisinden Çeçen ve İnguşlarla aynı bölgede yaşayan Türk asıllı Karaçay, Balkarlar, Gürcistan'ın güneybatısında yaşayan Meshet (Ahıska Türkleri) ve II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla iş birliğinde bulundukları gerekçesiyle Kırım Tatarları da kitlesel sürgüne uğrayarak anavatanlarından koparılmışlardır. Kırım Tatarlarının yaklaşık yarısı yolculuk esnasında ve sürgünü takip eden yıl içinde açlık ve sefalet yüzünden hayatlarını kaybetmişlerdir.

1930 ile 1953 yıllarında topyekün sürgüne uğrayayarak Sibirya, Orta Asya, Uzak Doğu ve Uralların boş arazilerine gönderilen bu insanların sayısı yaklaşık 6 milyondur ve 1,5 milyonu da insanlık dışı yolculuklar sırasında telef olmuştur.[8]

Dünya tarihindeki en büyük değişimlerden biri şüphesiz 1917 yılında Çarlık Rusya'sında gerçekleşen Bolşevik Devrimi'ydi. Bu devrimin altyapısı Lenin ve Troçki gibi ideologlar tarafından yıllar öncesinden hazırlanmıştı. Sovyetler Birliği Lenin'in ölümünden beş yıl sonra yani 1929'da bir büyük değişimi daha yaşayacaktı. Çılgınca denilebilecek bir süratle sanayileşmeye giren Rusya, bu süreçten tarım alanlarını ve çiftliklerini devletleştirirek, tarımda modernleşmeyi sağlayarak ve milyonlarca insan okur yazar yaparak çıktı. Ancak bu dönemde milyonlar devletin baskı ve terörüne maruz kaldı, yaşamını yitirdi. İkinci devrim niteliği taşıyan bu dönem de Stalin'in eseri oldu. 1929 yılının derin iktisadi bunalımıyla şekillenen Stalincilik, 1953 yani onun ölümüne kadar bir sistem olarak devam etti.

Troçki bu sistemi 'sosyalizmin bürokratik yozlaşması' şeklinde, Hruşçev ise basit bir 'kişiye tapma' olarak nitelendirmiştir. SSCB'nin dağılmasından önce Komünist Partisi genel sekreteri olan Gorbaçov, devrimin 70. yılı dolasıyla verdiği söylevde Stalin'in sosyalizme katkılarının inkâr edilemeyeceğini, ancak onun suçlarının da bağışlanamayacak olduğunu, yarattığı kişi kültünün sosyalizmin temel ilkeleriyle bağdaşmadığını söylemiştir.

8 Nikolas Werth, *age.,* s. 57.

Kırım Tatarları ve Sürgün

Giray Saynur BOZKURT[*]

1917 Bolşevik İhtilali, Kırım yarımadasının yerli halkı olan Kırım Tatarları için yeni bir devrin başlangıcı oldu. 13 Aralık 1917'de, Numan Çelebi Cihan başkanlığında Kırım Millî Hükûmetinin kurulmasından kısa bir süre sonra, Kırım yarımadası Bolşeviklerce işgal edildi. Numan Çelebi Cihan'ın Bolşeviklerce şehit edilmesinin akabinde, Kırım, Nisan 1918'de, Almanlar tarafından işgal edildi.

25 Haziran 1918'de General Süleyman Sülkeviç Başkanlığında Kırım Millî Hükûmeti kuruldu. 1918 yılından 1920 yılına kadar olan bu dönemde, Kırım, önce General Denikin kumandasındaki Beyaz Ruslar, daha sonra Bolşevikler, ardından General Vrangel komutasındaki Beyaz Ruslar tarafından işgal edildikten sonra Kasım 1920'de üçüncü ve son kez Bolşevikler tarafından işgal edildi ve işgal sırasında 60-70 bin kadar Kırım vatandaşı kurşuna dizildi. Kırım halkı, galeyana gelerek silahlı mukavemete başladı.[1]

* Dr. Giray Saynur Bozkurt, Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

1 Müstecib Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul 1980, s. 227; Edige M. Kırımal, "Kırım Türkleri", *Emel* Dergisi, 1970, S. 59; A. G. Zarubin-V. G Zarubin, *Bez Pobediteley. İz İstorii Grajdanskoy Voynı v Krımu*, Simferopol: Tavriya 1997, s. 239; Giray Saynur Bozkurt,

Bu dönemin mimarı olan Vladimir İliç Ulyanov Lenin, bir yandan Kırım halkının mukavemetini kırmak, bir yandan da Rusya'daki bütün Müslümanların sempatisini kazanmak için bir senaryo hazırladı ve bu senaryo gereği, 18 Ekim 1921 günü, Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu ve Kırım Tatarlarının millî muhtariyetini tanıyan bu Cumhuriyet Rusya'ya bağlandı.[2] Ancak bu icraat, göstermelik bir düzenlemeydi; Lenin'in gerçek niyeti bilahare ortaya kondu.

Devletleştirmeyi amaçlayan Bolşevizm rejimi gereği, özel mülkiyet kaldırıldı ve nüfusun büyük bir kısmını teşkil eden köylülerin yetiştirdiği ürüne devlet tarafından el konulması öngörüldü. Bu maksatla çiftçilerin devlete verecekleri ürün miktarı için kotalar tespit edildi. Kotalara uygun ürünü teslim edemeyenler ise ağır cezalara çarptırıldı. Bu da yetmezmiş gibi borcunu ödeyemeyenlerin tohumluk mahsullerine de el kondu. Pek tabii olarak alınan bu tedbirler, üretimin rekoltesini oldukça düşürdü. Kırım MSSC'nin kurulduğu yıl, Rusya'da 49 milyon kişi yoklukla mücadele etti ve 5 milyon kişi açlık nedeniyle hayatını kaybetti. Bunların arasında Kırım Tatar halkı da vardı. Lenin'e göre, kıtlık son derece faydalıydı. Kıtlık sayesinde, insanların Allah'a ve dine olan inançlarının kırılacağına ve komünizme boyun eğeceklerine inanıyordu. Bir süre sonra kilise mallarına da el atarak icraatını devam ettirdi. Ancak gayesine erişemeden 21 Ocak 1924'te öldü.[3]

Lenin'den sonra iktidara gelen Gürcü asıllı Stalin, Lenin'in vahşetini gölgede bırakacak şekilde bir kan ve korku rejimi, baş-

"Kırım Türkleri ve Son Gelişmeler", *MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Seminerleri 1993-1994*, İstanbul 1995, s. 73-74.

2 Edige Kırımal, "Kırım'da Topyekün Tehcir ve Katliam", *Dergi,* Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü, S. 5, Temmuz, Münih 1956, s. 5; Edige Kırımal, *Der nationale Kampf der Krimtürken* (Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi), Emsdetten/Westf 1952, s. 5.

3 Michael Sayers-Albert E. Kahn, *Sovyetlere Karşı Büyük Komplo 1917-1947 (The Great Conspiracy)*, çev. İsmail Aydın, İstanbul 1990, s. 192.

ka bir deyişle, istibdat dönemi başlattı. Bu uygulamaya yıldırma ve Sovyetleştirme politikası da diyebiliriz. Bu politika, Kırım'da, tarımın kolektifleştirilmesini, Kırım Tatarlarının, kültür, dil, yazı ve hayat tarzının her yönüyle Ruslaştırılmasını ifade ediyordu. Yani Lenin'in başlattığı Tatarlaştırma siyaseti, Sovyetleştirme siyasetine dönüşmüştü. Lenin'in toprakları devletleştirme denemesi de yarım kalmıştı. Bir kısım köylü, hâlâ kendi tarlasını sürüyor, kendisine bırakılan ürünleri pazarlarda satıyordu. Kendisi için sarsılmaz bir diktatörlük yaratan Stalin, Lenin'in yarım bıraktığı icraatı tamamladı.[4] Rusya'daki bütün topraklara devlet adına el koydu. Yetiştirilen ürünlerin yanı sıra tarım araçları da köylünün elinden alındı. Sonuçta, Stalin'in komünizm için çok faydalı gördüğü bir felaket ortaya çıktı: kıtlık… Ukrayna'da birkaç yıl içinde 6 milyon insan açlıktan öldü. Bu rakama 35.000 civarında Kırım Tatar halkı da dahildi. Kıtlık o derece ileri gitti ki, zaman zaman aç köylülerin, cesetleri yediği, hatta bu maksatla komşu çocukların kaçırıldığı dahi duyuldu.[5]

Bugün elde olan yadsınamaz kaynaklara göre, 6 milyondan fazla insanın kurban olduğu, 1932-1933 yıllarındaki büyük açlık, uzun süre Sovyet tarihinin beyaz lekeleri arasında yer aldı. Bununla beraber, bu felaket, Çarlık Rusya'sının düzenli aralıklarla yaşadığı türdeki açlıklardan çok farklı oldu. Stalin karşıtı Bolşevik yöneticilerinden Nikolay Buharin'in deyimiyle, bu açlık, zorunlu kolektifleştirme sırasında yürürlüğe sokulan köylülerin yeni bir "askerî-feodal sömürülmesi" sisteminin doğrudan bir sonucu ve aynı zamanda, 1920'li yılların sonunda Sovyet iktidarının köylere

4 David E. Weingast, *Komünizmin İç Yüzü,* çev. Necmeddin Sefercioğlu, Ankara 1977, s. 94.

5 Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean- Louis Margolin, *Komünizmin Kara Kitabı*, çev. Bülent Tanatar, Işıl Özcan, Yavuz Topoyan, Cenk Odakan, Engin Sunar, İstanbul 2000, s. 193.

yaptığı baskınlara eşlik eden o müthiş toplumsal gerilemenin trajik bir dışavurumuydu. Büyük ölçüde uluslararası yardım çağrısında bulunan Sovyet yetkililerinin de kabul ettiği, 1921-1922 yıllarındaki açlıktan farklı olarak, 1932-1933 yıllarındaki açlık, rejim tarafından inkâr edildi ve yurt dışında, bu trajediye dikkat çekmek isteyen birkaç ses de, propagandayla bastırıldı.[6]

Stalin'in kolektivizm politikasına direnen herkes, karşılığını canıyla ödedi. En büyük hedef, 1 Şubat 1931 tarihinde SSCB Merkez İdare Komitesi ve Yüksek Sovyet Prezidyumu kararnamesi uyarınca "kulak" olarak adlandırılan toprak sahibi zengin köylülerdi.[7] Her yer, kulakları kötüleyen propaganda resimleriyle doldurulduğu. On binlerce kulak toplandı ve kurşuna dizildi. Sağ kalanlar da sürgüne gönderildi. Sürgün edilenler arasında Sibirya'daki çeşitli bölgeler ve çalışma kamplarına gönderilen 35-40 bin Kırım Tatarı da bulunuyordu.[8] Gerçekte rejim, ideolojisine aykırı gördüğü herkesi "kulak" diye adlandırıp yok ediyordu. Kulakların sürgün edilmelerinin sona erdiği 1933 yılında, toplam 1.317.000 kişi topraklarından zorla çıkarılarak ülkenin başka bölgelerine gönderilmişti.[9] Bu arada pek çok din adamının yanı sıra kiliseye sık sık giden dindarlar da tutuklandı. Bazıları idam edildi, bazıları da toplama kamplarına gönderildi. Milyonlarca insan, bu kamplarda korkunç şartlarda çalıştırıldı ve çoğu kısa sürede öldü. Aynı şekilde Kırım'da da Sovyet makamlarının bu

6 Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean- Louis Margolin, *Komünizmin Kara Kitabı*", s.209.

7 "Deportatsiya: Beriya Dokladıvayet Stalinu", N. F. Bugay (hzl.), *Kommunist*, S. 3, Moskova 1991, s. 101.

8 Nadir Devlet, "Topyekûn Sürgünün 40. Yılı Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 24 (1983), s. 104.

9 Sürgün edilenler arasında Ukrayna'dan 63.720 aile, Kuzey Kafkasya'dan 38.404 aile, Moskova'dan 10.813 aile, Batı Sibirya'dan 52.091 aile ve Kırım'dan 4325 aile yer almaktadır. bk. V. N. Zemskov, "Spetsposelentsı", *Sotsis (Sotsiologiçeskiye İssledovaniya)*, Nu. 11, Moskova 1990, s.3-4.

korkunç tutumları, Kırım Tatarları ile Stalin rejimi arasında derin bir uçurumun meydana gelmesine sebep oldu.[10]

Sovyet yöneticilerinin stratejik yönden önemi haiz Kırım'ı, "Tatarlardan arındırma politikası" aslında yeni bir politika değildi. Kökeni ta Çarlık Rusya'sına dayanmaktaydı. Kırım Hanlığı'nın yıkılıp, 1783 yılında Çarlık Rusya'sına bağlanmasından itibaren sistematik bir şekilde göçe zorlanan ve bunun tabi bir sonucu olarak 20. yüzyılın başlarında kendi topraklarında azınlık durumuna düşen Kırım Tatarları için Sovyet döneminde de aynı politikanın sürdürüldüğünü söyleyebiliriz.[11]

1921-23 yıllarında vuku bulan açlık felaketi, 1930'lu yıllarda başlatılan köylüyü zorla sovhoz ve kolhozlarda (devlet çiftlikleri) çalıştırma, kolektivizm ve tasfiye politikaları (idam ve sürgün-zorunlu göç politikası), 1932-33 yıllarında tekrar yaşanan kıtlık ve açlık dönemi sonucu, sayıları iyice azalan Kırım Tatarlarını yok etmek için II. Dünya Savaşı'nın başlangıcıyla birlikte artık son perde oynanacaktı.[12]

II. Dünya Savaşı sırasında, 22 Haziran 1941 gününden itibaren Alman orduları Sovyetler Birliği'ni işgal etmeye başladı. Üç yıl süren bu işgal sırasında, Alman ordusunun 1941 yılı Ekim-Kasım aylarında Kırım'ı da ele geçirmesinden hemen sonra, Alman askerî belgelerine göre 203 yerleşim birimi ve 5 esir kampından toplam 9255 gönüllünün katılımıyla nefsi müdafaa taburları teşkil

10 Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean- Louis Margolin, *Komünizmin Kara Kitabı*", s. 205.

11 Giray Saynur Bozkurt, "Kırım Türkleri ve Son Gelişmeler", *MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Seminerleri 1993-1994*, İstanbul 1995, s. 73.

12 Kırım'da hüküm süren ilk komünist hakimiyeti devrinde, 1921-22 ve 1931-34 yılları arasındaki açlık devirleri, ideolojik mahiyetteki çeşitli idamlar, sürgünler ve rejimin eziyetlerine dayanamayarak her şeyi göze alıp kaçmalar neticesinde Kırım'da takriben 100 bin kişilik Tatar nüfusu eksilmiş oldu ve bu rakam da 1917 yılındaki Tatar nüfusunun yarısına tekabül etmekteydi. bk. Nadir Devlet, *age.*, s. 105.

edildi. Taburların sayısı hakkında kesin bir bilgi saptanamadı. Ruslara göre, Almanlarla askerî iş birliği yapan gönüllü sayısı ise 20 bin civarındaydı. Bu rakamı yüksek tutmalarının nedeni, Rusların Kırım Tatarlarına yapmış oldukları baskıyı haklı gösterme çabasıydı.[13] Aynı tarihlerde Alman ordusunda üniforma giyen Kırım Tatarlarından çok daha fazla sayıdaki Kırım Tatarı da, Kızıl Ordu'da Almanlara karşı savaşıyordu. Savaş sırasında Sovyetler Birliği kahramanlığını sembolize eden en değerli Sovyet madalyası "Altın Yıldız"ı alanlar arasında 9 Kırım Tatarı da vardı.

Çeşitli tarih kaynaklarına göre, II. Dünya Savaşı sırasında 18 Mayıs 1944'e kadar olan dönemde, Sovyet ordusunda görevlendirilen 57.000 Kırım Tatarı, Almanlara karşı savaşırken hayatını kaybetti. 18 Mayıs 1944 tarihinde ise Sovyetler Birliği ordularında 80.000 Kırım Tatarı asker olarak görev yapmaktaydı.[14]

1944 yılında Alman ordularının geri çekilmesiyle birlikte Kırım Tatarlarının da kaderi değişti. 10-25 Nisan 1944 günlerinde, Sovyet ordusunun Kırım'a girmesinden sonra, Stalin yönetimi, aralarında Kızıl Ordu'da savaşan Sovyet kahramanlarının da bulunduğu Kırım Tatarlarını Almanlarla iş birliği yaptıkları bahanesiyle "vatan haini" ilan etti ve Kırım'da bir terör havası estirerek tarihin en büyük katliamlarından birini başlattı. Bu dönemde, feci olayların tanığı olan kimselerin ifadelerine göre, Kırım Tatarları kitleler hâlinde idam ediliyordu. Bir kişiyi Almanlarla iş birliği yaptığı konusunda suçlamak için iki kişinin tanıklığı yeterliydi. Akmescit (Simferopol)[15] şehrinin sokaklarındaki ağaç-

13 Kemal Özcan, *Vatana Dönüş Kırım Türklerinin Sürgünü ve Millî Mücadele Hareketi (1944-1991)*, İstanbul 2002, s. 24.

14 Naci Ekem, "18 Mayıs Kırım Türklerinin Kara Günü", *Kırım* Dergisi, S. 3, Nisan-Mayıs-Haziran 1993, s. 4.

15 Simferopol, diğer adıyla Akmescit 348.000 nüfuslu bir şehirdir (1784'te kurulmuştur). Kırım'ın sadece idari merkezi değil, konum olarak da yolların birleştiği bir mevkide olması nedeniyle buraya eski Yunanca "toplayıcı şehir" denmiştir: *simfero* kelimesi "toplamak", *polis* ise "şehir" an-

lardan dar ağacı olarak faydalanılıyordu. Bu terör hareketi, Kırım Tatarlarının, 18 Mayıs 1944 gecesi Kırım'dan topyekûn sürgün edilmesiyle sonuçlandı. Sürgünün amacı, Kırım Tatar halkının bir yerden bir yere nakledilmesi değil, tamamen yok edilmesiydi. Dünya tarihinin utançla yazdığı kara günlerin oluştuğu 1944 yılına dönerek yaşanan acı gerçekleri görelim.

O gece, Kırım'daki tüm köyler, Kızılordu askerleri tarafından sarıldı. Şehirdeki bütün Kırım Tatar evleri basıldı. Çoluk çocuk, yaşlı genç herkes, 20 dakika içinde evlerinden apar topar çıkarılarak mezarlıklara getirildi. Evden çıkmak istemeyenler, derhal orada şehit edildi. Toplananlar ise daha sabah ışıltıları doğmadan yük vagonlarına üst üste istif edilircesine yüklenerek bilinmeyene doğru yola çıkarıldılar.[16] Hınca hınç insan dolu yük vagonları, Orta Asya stepleri ve Sibirya'ya doğru yol alırken, kilitli vagonlar, Kızılordu askerlerinin keyfine göre, iki veya üç günde bir açıldı. Ölenler çıkarıldı. Aç, susuz günlerce süren yolculukları bitip vagonlar açıldığında sağ kalmayı başarabilenler arasından, kimi kendini Özbekistan'da, kimi Sibirya'da, kimi de Urallarda buldu.

Tarihte, bu katliamın bilançosu şöyleydi:[17]

lamına gelir. Simferopol üzerinden Kırım ve Ukrayna'nın diğer bölgeleri ile dış ülkelerle kolaylıkla bağlantı kurulabilmektedir. Kiev'e 972 km, Moskova'ya 1395 km mesafededir. Simferopol havaalanı Ukrayna'daki en büyük havaalanından biridir. Şehir güney sahiline dağ troleybüsü hattı ile bağlıdır. Bu troleybüs hattı 86 km'lik uzunluğu ile Avrupa'daki en uzun troleybüs hattıdır. Şehirdeki Çukurca Mağarası, 50-40 bin yıllık geçmişiyle tarihî bir mağaradır. Simferopol'deki Krayviçeski ve hudojestvennıy müzesi de görülmeye değerdir.

16 V. Broşevan-P. Tıgliyants, *İzgnaniye i Vozvraşçeniye*, Simferopol: Tavriya 1994, s. 43; Bu eser aynı zamanda Kırım Tatarlarının sürgünü ve sürgün sonrası durumları hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir.

17 Ancak sürgün edilen Kırım Tatarlarının sayısı, çeşitli kaynaklarda farklı rakamlarla ifade edilmiştir. Bunlardan biri, Sovyet hükûmeti adına sürgün operasyonunu yürüten Beriya tarafından Stalin'e sunulan raporda yer alan ve resmî makamların görüşünü aksettiren rakamdır. Buna göre, sürgün edilen Kırım Tatarlarının sayısı 183.155'tir. Diğer bir resmî kaynak ise Kırım KP

Yük vagonlarına yüklenerek sürülen insan sayısı: 423.100[18]

Yük vagonlarına yüklenerek sürülen çocuk sayısı: 200.000

Yük vagonlarına yüklenerek sürülen aile sayısı: 112.078

Anne ve babalarından ayrılarak sürülen çocuk sayısı: 57.000

Toplama, vagonları yükleme ve yolculuk sırasında ölenlerin sayısı: 195.471.

Sürgüne gönderilenlerin Kırım'da bıraktıkları ve Sovyet hükûmeti tarafından el konulan para yekûnu 2 milyar 440.2 milyon rubledir (1961 kur değeri üzerinden).

Merkez Komitesi görevlisi olan Nemikin'in raporlarında yer alan 187.859'dur ve yine son bir resmî kaynak olan Halk Komiserleri Sovyeti Devlet Komisyonu verilerine göre ise sürgüne maruz kalan Kırım Tatarlarının sayısı 188.626 kişidir. Resmî verilere karşılık, bir de resmî olmayan bir takım veriler de ortaya çıkmıştır. Buna göre, Kırım Tatarlarının % 46.2'sinin sürgün sonrasında hayatını kaybetmiş olması ve hayatta kalan % 54'lük oranın ise 228.474 kişiye tekabül ettiği belirtilerek, Kırım'da yaşayan Tatarların 423.100 kişi olduğu ifade edilmektedir. Bu konuda yapılan en ciddi araştırmalardan biri de, sürgüne maruz kalan Kırım Tatarları tarafından yapılmıştır. Kırım Tatar Millî Hareketi mensuplarınca 1966'da yapılan gayr-i resmî nüfus sayımı neticesinde elde edilen sonuçlardan, sürgün edilen halkın toplam sayısının 238.500 kişi olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, sürgüne uğrayanların 205.900'ü (% 86.4) kadın ve çocuklardan oluşuyordu. Söz konusu nüfus sayımı neticesinde elde edilen bu rakama, savaştan önce Kırım'dan göç ederek ayrılan devlet ve parti kademelerinde görev almış kişiler ile aileleri, askere gidenler ve 1944 yılında "emek ordusu" adı altında seferberliğe çağrılanlar dahil edilmemiştir. bk. Kemal Özcan, *Vatana Dönüş Kırım Türklerinin Sürgünü ve Millî Mücadele Hareketi (1944-1991),* İstanbul 2002, s. 64-65; ayrıca bk. "Deportatsiya: Beriya Dokladıvayet Stalinu", N. F. Bugay (hzl.), *Kommunist*, S. 3, Moskova 1991, s. 109; A. Avtarhanov, "İmperiya Kremlya. Sovyetskiy Tip Kolonializma", *Drujba Narodov*, S. 1-5, Moskova 1991, s. 206; M. N. Gubaglo, S. M. Çervonnaya, *Krımskotatarskoye Natsional'noye Dvijeniye*, C. I, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po İzuçeniyu Mejnatsional'nih Otnoşenii, İnstitut Etnologii i Antropologii im. N. N. Mikluho-Maklaya, Moskova 1992, s. 80-81; Ayşe A. Seyitmuratova, *Natsinal'noye Dvijeniye Krımskih Tatar: Sobitiya, Faktı, Dokumentı*, Simferopol 1997, s. 3.

18 E. Allworth, "The Crimean Tatar Case", *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival*, ed. E. Allworth, Durham 1988, s. 6.

Sürgüne gönderilenlerin Kırım'da kolhozlarda kalan ve Sovyet hükûmetince el konulan mal varlıklarının yekûnu: 1 milyar 400.5 milyon rubledir.[19] (Bu varlıklar toplam olarak yine 1961 kuruna göre takriben 6 milyar dolara tekabül etmektedir.)

Bir gecede 8730 köy, 2500 cami ve 680 okul yok edildi. Yük vagonlarına 423.100 kişi bindirildi. Bunların % 89.5'u kadınlar ve çocuklardan oluşuyordu. Sürgün sonunda Kırım Tatarlarının % 46.2'si hayatını kaybetti.[20]

Böylelikle yarımadanın asıl sahiplerinin yarımadada yaşamasına imkân verilmedi ve bu da yetmiyormuş gibi Kırım halkının bütün kültürel değerleri yok edildi; bütün köylerin, şehirlerin isimleri Rusça olarak değiştirildi. Katledilen ve sürgün edilen Tatarların yerine Rus ve Ukraynalılar yerleştirildi.

Sovyet hükûmeti, 25 Haziran 1945 yılında yayımladığı bir kararname ile Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırdı. Kırım, o*blast* statüsüne yani Sovyet idaresinde bir nevi eyalet statüsüne getirilerek yine Rusya'ya bağlandı.[21]

1500 yıllık bir tarihe sahip Kırım yarımadasındaki Kırım Tatar halkı, II. Dünya Savaşı esnasında, 18 Mayıs 1944 tarihinde, Stalin'in başında bulunduğu Sovyetler Birliği hükûmeti tarafından - Kırım'ın jeopolitik önemi nedeniyle Kırım Tatarlarından kurtulmak için çeşitli bahaneler öne sürülerek, bir gece içerisinde Kırım'da tek bir Tatar kalmayacak şekilde - sürgüne gönderildi. 1957 yılında SSCB Komünist Partisi üyeleri de insanlığın daima lanetle yad edeceği bu haksızlığı kabul ettiğini, tüm dünyaya

19 Naci Ekem, "18 Mayıs Kırım Türklerinin Kara Günü", *Kırım Dergisi,* S. 3, Nisan-Mayıs-Haziran 1993, s. 4; "Eskişehir Milletvekili Hüseyin Aksoy'un 26 Mayıs 1994 Tarihinde Kırım Tatarlarının Vatanlarından Sürgününün 50. Yılı Münasebetiyle TBMM'nde Yaptığı Gündem Dışı Konuşma", *Emel* Dergisi, S. 202, Mayıs-Haziran 1994, s. 9-10.

20 N. Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul 1989, s. 219.

21 Alexandre Bennigsen, *SSCB'ndeki Müslümanlar*, çev. Selim Taygan, Mavi Yayınları, Ankara 1984, s. 52-53.

ilan etmek zorunda kaldı. Ancak bu deklere, Kırım Tatarlarının öz vatanları Kırım'a dönmeleri için yeterli olmadı.

Sürgüne gönderilen Kırım Tatarları, Orta Asya steplerinde ve Sibirya'da yerleşim merkezlerinden uzak bölgelerde, mecburi çalışmaya tabi tutularak her hafta polis gözetimi ve denetimi altında bir yaşam mücadelesinin içine girdiler.

Stalin'in 1953 yılında ölümünden sonra yerine geçen Sovyet lider Nikita Hruşçev döneminde[22] yapılan reformların, Kırım Tatarlarının vatanlarına dönüşünü sağlayamamasına rağmen, onların ilk millî mücadele hareketinin başlamasına olanak verdiğini söyleyebiliriz. Bu mücadele, batı âleminde ismi duyulan Yahudi millî mücadelesinden çok daha güçlüydü.

Sovyet hükûmeti, 5 Eylül 1967 günü yayımladığı bir kararname ile Kırım Tatarlarına haksızlık yapıldığını tekrar kabul etmek zorunda kaldı. Fakat bu karar, sadece dünya kamuoyunu aldatmak için alınmış bir karardı ve bu karardan sonra Kırım'a göç eden binlerce Kırım Tatar ailesi tekrar sürgün edildi.[23] Zira stratejik askerî öneme sahip, Karadeniz ve Boğazların çıkış kapısı konumundaki bu son derece önemli kilit bölgeye, Kırım Tatarlarının yerleşmesine izin verilmesi, Rusya'nın askerî politikasına uygun değildi.[24]

Ancak 70'li yıllarda, Kırım Tatarları, Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu[25]nun liderliğinde, her türlü baskıya rağmen millî

22 Nikita Hruşçev, Stalin'in politikalarını değiştirmeye başladı ve bu dönemde (Ukrayna ile Rusya'yı birleştiren Pereyaslav (1654) Antlaşması'nın 300. yıl dönümü olan 1954 yılında) Kırım *oblastı,* Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne hediye edildi. bk. Nadir Devlet, *Çağdaş Türkîler-Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi'ne Ek,* İstanbul 1993, s. 262.

23 Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, "Kırım'daki Siyasi Güçler ve Kırım'ın Geleceği", *Emel*, S. 213, Mart-Nisan 1996, s. 3-4.

24 Nadir Devlet, *age.,* s. 107-108.

25 Mustafa Cemiloğlu hakkında fazla bilgi için bk. Nadir Devlet, "Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu Altıncı Defa Mahkûm Edildi", *Emel*, S. 35 (141-145), Mart-Aralık 1984, s. 41-44; Nadir Devlet, "Mustafa Cemiloğlu dört yıl sürgüne mahkûm edildi", *Töre*, S. 8 (96), Mayıs 1979, s. 42; *Mustafa*

mücadelelerine devam ettiler. Özellikle Kırımoğlu'nun 303 gün süren açlık grevi, dünya basınının ilgisini Kırım Tatarlarının üzerine yöneltti. Sovyet bilim adamlarının da destek vermesi bu mücadeleyi güçlendirdi.

Sovyet idaresi, özellikle Kırım'daki Sovyet idarecileri, Kırım Tatarlarının vatanlarına dönmemesi için her türlü engeli çıkarmayı sürdürdülerse de 80'li yıllarda Rusya'da değişim rüzgârları esmeye başladı. SSCB'nin dağılmasından önce Gorbaçov'un *perestroyka* yani yeniden yapılanma politikasına geçildi. Eski idarecilerin yaptıkları kanunsuz işler ve suçlar basında yer almaya başladı. Bununla beraber Kırım Tatarlarına politik avantajlar sağlayacak hiçbir girişimde de bulunulmadı.

Ancak Kırım Tatarları Merkez Teşebbüs Grubunun 1987 yazında, Moskova'da, Kızıl Meydan'da, iki bine yakın Kırım Tatarıyla başlattığı protesto gösterileri olumlu sonuçlandı ve onların şartlı olarak anavatanlarına dönüşüne izin verildi.[26]

2 Mayıs 1989'da özel bir tüzüğü ve faaliyet programı olan Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı kuruldu. Teşkilat Başkanlığına Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu getirildi. Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı, 1989 yılı güzünden itibaren çadır şehirler kurarak Kırım'a göçü hızlandırdı ve Kırım *oblast* idaresi üzerinde baskıları arttırdı. 1989'da Kırım'da ikamet eden Kırım Tatar nüfusu 20.000 civarında iken bu sayı 1990 yılı Mart'ında 76.400'e 1991 yılı Mart'ında ise 150.000 civarına ulaştı.[27]

Cemiloğlu Özel Sayısı, *Emel*, S. 16 (93), Mart-Nisan 1976, s.1-64; Ayşe Seyitmuratova, "Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu: SSCB'nde İnsan Hakları Hareketleri ve Kırım Tatarları'nın Millî Hareketinin Aktif İştirakçisi", *Emel*, S. 37 (154), Mayıs-Haziran 1986, s. 4-6.

26 Giray Saynur Bozkurt, "Ukrayna Şartlarında Kırım Tatarlarının Kendilerini Siyasi Platformda Tanıtma Mücadeleleri", *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, hzl. Alaeddin Yalçınkaya, İstanbul 1998, s. 151.

27 Zafer Karatay, "Kırım'daki Son Siyasi Durum", *Emel*, S. 199, Kasım-Aralık 1993, s. 4.

SSCB'nin dağılmasından birkaç ay önce başta Ukrayna Komünist Partisi Kırım Şubesi olmak üzere, Kırım'daki şoven güçler, Moskova'nın emriyle, Kırım'ı SSCB'nin Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Birlik Antlaşması'nın iştirakçisi statüsüne getirmek amacıyla 20 Ocak 1991'de bir referandum düzenlediler. "Evet" ile sonuçlanan bu referandum sonunda Kırım Tatarları, Ukrayna yönetimine, bu gayri hukuki referandumu tanımama çağrısı yaptılarsa da Ukrayna Yüksek Sovyeti, referandumu onayladı ve 12 Şubat 1991'de, Kırım Özerk Cumhuriyeti'ni kurdu.[28]

Sürgünün 50. yıldönümü olan 1994 yılında, ilk kez, Ukrayna ve Kırım'daki resmî otoritelerin "18 Mayıs"ı resmen matem günü ilan etmesi ve Tatarlara haksızlık yapıldığını kabul etmesi, Kırım Tatarlarının kendi ata yurtlarında meşru haklarının en yetkili ağızlardan tanınmış bulunması, onların sıkıntılarını bir nebze azaltmıştır. Yerleşme ve özerk bir mahallî idareye sahip olmaları yönünde de atılan önemli bir adım olmuştur.[29]

2.5 milyonluk Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kırım Tatarlarının sayısı, bugün 300.000'i bulmuştur. Sürgünden sonra hayatta kalmayı başarabilen Kırım Tatarlarının çadır kentler kurarak başlattıkları vatana dönüş süreci, istenilen sayıya hâlen ulaşamamasına rağmen devam etmektedir. Kendi millî ve kültürel kimliklerini yaşatma ve siyasi olarak tanınma sorunlarına ilaveten konut, işsizlik gibi çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel problemlere göğüs germeye çalışarak, Kırım'da hayatlarını sürdürmektedirler.[30]

Gerek sürgün esnasında ve gerekse sürgün sonrası vatana dönme sürecinde gösterdikleri bu özverili mücadele sonucu, bugün, sürgünün acılarını unutmasalar da, vatanları "yeşil ada Kırım"a dönmenin mutluluğunu yaşamaktadırlar.

[28] Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, "Kırım Tatar Millî Meclisi ve Avrupa Halkları Federal Birliği", *Emel*, S. 220, Mayıs-Haziran 1997, s. 7.

[29] Halil İnalcık, "Sürgünün Ellinci Yıl Dönümü 18 Mayıs 1994-Dünya, Kırım'da Türk-Tatarlarının Varlığını Tanıyor", *Kırım* Dergisi, S. 7, Nisan-Mayıs-Haziran 1994, s. 14-15.

[30] Giray Saynur Bozkurt, *age.*, s. 166.

Kültür ve Eğitim

Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri

Erdal ŞAHİN[*]

20. yüzyıl başında Çarlık Rusya'sındaki halkların geniş ve aktif katılımıyla gerçekleşen devrimci hareketleri kendi lehlerine ustalıkla kullanmayı bilen Bolşevikler, hakimiyete özgürlük ve adalet sloganları, ayrıca Rusya'daki bütün milletlere kendi kaderlerini serbestçe tayin etme hakkını verme vaadi ile gelmişlerdi. Ancak 'kızıl devrim'in akabinde kurulan Sovyetler Birliği'nde daha sonra bu slogan ve vaatlerden vazgeçilmiş, birliğin oluşumunu tamamlama ve pekiştirme uğruna beklenmedik ve vicdanen kabul edilemez maddi ve manevi baskılara girişilmiştir. Lenin döneminde ilk belirtilerini gösteren bu baskı ve terör politikası, Stalin döneminde doruğa ulaşmıştır. Bir halk hareketi olarak gelişen ve halkların umutlarıyla beslenen devrimci değişim sürecinde Stalin, gönüllü katılımla ortak hedeflere ulaşma yerine hapse atma, öldürme, sürgün etme, korkutma vb. şekillerde halkı sindirerek emellerine ulaşmayı tercih ederek tam bir siyasi terör faili ve diktatör görüntüsüyle döneme imzasını atmıştır. Stalin dönemi, aydınların tasfi-

[*] Dr. Erdal Şahin, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

yesi, bazı halkların yurtlarından sürülmesi, kolektifleştirme, II. Dünya Savaşı vb. olaylarıyla hafızalara yerleşmiştir.

Sovyetler Birliği nüfusunun yaklaşık dörte biri Stalin dönemindeki tasfiye ve cezalandırmalardan etkilenmiştir. Tasfiye ve cezalandırmalarda bölge ve halk ayırımı yapılmamış, bu olumsuzluklara bütün ülke halkları maruz kalmıştır. Sovyetler Birliği genelinde olduğu gibi, Tataristan'da da tutuklama, hapsetme ve sürgün gibi cezalandırmalar, ilk sırada milletin üretici kesimine, sosyal ve kültürel hayatta etkili rol oynayan kişilere yöneltilmiştir. Stalin, diktatörlüğünü sürdürmek için her şeyden önce akıl ve zekâ sahibi aydınları ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Öğretmenler, idareciler ve mülk sahipleri vb. 'halk düşmanı', 'komünizm karşıtı', 'Turancı', 'Sultangaliyevci', 'Troçkici', 'Tuhaçevskici' damgalarıyla, *kulak*[1] ve *nepman*[2]lar da bulundukları konum sebebiyle tutuklanmış ve çeşitli şekillerde cezalandırılmışlardır.[3] Öncelikle aydınları ve toplumun genel olarak faal ve nitelikli kısmını hedef alan kıyım, dolayısıyla halkın sosyal ve kültürel yaşamını da etkilemiş, kültürel gerilemeye ve sığlaşmaya sebep olmuştur.

Tarihî geçmişi ve birikimi olan Tatar edebiyatı, özellikle 20. yüzyıl başında büyük gelişme gösterir ve Ekim İhtilali (1917) öncesinde millî ve demokratik geleneklere dayalı, çeşitli tür örnekle-

1 Zengin köylü; köy burjuvazisi.

2 Sovyetler Birliği'nde 1921-1928 yılları arasında uygulanan NEP (Novaya Ekonomiçeskaya Politika) - Yeni Ekonomi Politikası gereği serbest üretim yapma ve özel iş yerleri açma imkânı elde etmiş ticaret erbabı.

3 Elde bulunan belgelere göre, 1918-1953 yılları arasında Tataristan Cumhuriyeti topraklarında 40.496 kişi tutuklanmış, bunların 4.399'unu çeşitli şekillerde cezalandırılmıştır. Aslında gerçek sayı bunun çok üzerindedir. GULAG (Glavnoye Upravleniye İspravitelno-Trudovıh Lagerey) - Çalışma Yoluyla Islah Kampları Genel İdaresi mahkûmları arasında 1939'da Tatarlar, Rus, Ukrain ve Belaruslardan sonra dördüncü sırada yer alır. (Telgat Galiullin, "Stalin Devri Tatar Kültür Hayatı", akt. Hatice Şirin, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* S. 6, Güz 1998, s. 647.)

ri içeren zengin bir görünüş arz eder. İhtilalden sonra, diğer bazı alanlarda olduğu gibi Tatar yazılı kültürü de kan kaybetmeye başlar. Millî bağımsızlık duygusuyla yazdıkları eserlerle halkı aydınlatmayı amaçlayan ve ihtilali tasvip etmeyen Gayaz İshaki (Ayaz İshaki), Sadri Maksudi (Arsal), Gabdulla Battal (Abdullah Battal Taymas), F. Tuktar gibi aydınlar ülkerinden göçmeye mecbur kalırlar.

Yirmili yılların başında ülkede diktatörlüğün güçlenmesi ve bütün hayatın zorla ideolojik zincirler altına alınması neticesinde, yazarların da sanat hürriyeti günden güne daralır, yazılan eserlerin değeri sadece sınıf mücadelesi ilkesi gözlüğünden değerlendirilmeye başlanır. Bu dönemde edebiyat biliminde 'vulgar sosyalizm' diye anılan uydurma teori, edebî mirasa ait bakışı da değiştirir. Gabdulla Tukay'a 'küçük burjuva dünya görüşünü destekleyen milliyetçi şair', Derdmend ile Fatih Emirhan'a 'büyük burjuva edipleri', Galiesgar Kemal'a 'liberal burjuva yazarı', Sait Remiyev'e 'ferdiyetçi sembolist şair' diye damgalar vurulur. G. Gaziz, Cemaleddin Velidi, Gali Rehim'ler ise proleter edebiyata Tatar burjuvazisinin milliyetçilik görüşlerini sokmaya çalışan ajanlar olarak değerlendirilir.[4]

Sovyetler Birliği'nde yazarları bu tür damga ve etiketlerle tarif, gerek yazarlarda ve gerekse bu yazarları okuyan halkta korku ve geri durma hissi uyandırmıştır. Rizaeddin Fahreddin, tarihçi ve edebiyatçı olarak kalemi kırıldıktan sonra ilahiyatçı vasfıyla vazifeler almış, kadılık ve müftülük yapmıştır. Fatih Kerimi, ihtilalden sonra Orenburg'dan Moskova'ya taşınarak küçük bir memuriyet almış ve yazarlığı bırakmıştır. Çocuk felci yüzünden kötürüm olan Fatih Emirhan, Sovyet idaresini hiç beğenmediği hâlde, herhâlde hastalığı yüzünden kendisine dokunulmamış, ancak yazarlığa da devam edememiştir. Ceditçilik devri şairlerinden Derd-

4 Rafail Mostafin-Reis Davutov, "Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları", akt. Mustafa Öner, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* S. 3, Bahar 1997, s. 136-137.

mend ve Said Remi de Sovyet devrinde susmuşlardır.[5] Bununla birlikte, Komünist Partinin eğitimi ve yönlendirmesiyle, Mecit Gafuri, Musa Celil, Hadi Taktaş gibi genç şairler, komünizmin suç saydığı bütün vasıflardan arınarak, sanatta Maksist-Leninist estetiğin temelini atmışlar, bu temel üzerinde eserler vermişlerdir.[6]

Sovyet dönemi başlarında, Tatar yazarları üzerinde kurulan ideolojik baskı daha sonraları, 1928 sonlarında, özellikle Stalin'in marifetiyle OGPU (Obyedinennoye Gosudarstvennoye Politiçeskoye Upravleniye pri Sovete Narodnıh Komissarov SSSR)[7] organları tarafından ortaya konan ve 'Sultangaliyevçilik ile mücadele' diye adlandırılan siyasi süreçle, Tatar aydın zümresinin millî kadrolarını sistemli şekilde yok etmeye yöneltilmiş büyük terör hareketine dönüşür. Burjuva milliyetçiliğiyle ve bütün Türk-Tatar halklarını toplayıp tek devlet kurmak için gizli hazırlık yapmakla suçlanarak, ilk etapta 77 kişi göz altına alınır. 28 Temmuz 1930'da OGPU Kolegyumu kısaca 'Sultangaliyevcilik'le suçlanan bu yetmiş yedi kişiden yirmi birini idam cezasına, on bir kişiyi on yıl, yirmi dört kişiyi beş yıl hapis cezasına, on bir kişiyi üç yıl toplama kampında hizmet etmeye ve dokuz kişiyi de üç yıl sürgün cezasına çarptırır. Daha sonra 1937-1938 döneminde Sultangaliyevcilikle suçlanan bu kişilerin hemen hemen hepsi, aynı suçlardan dolayı tekrar sorguya çekilirler ve bunların çoğu NKVD (Narodnıy Komissariat Vnutrennih Del)[8] üçlüsü ile ölüm cezasına mahkûm edilirler.[9] Bunların içinde bazı büyük devlet adamları,

5 Ahmet Temir, "Kuzey Türk Edebiyatı" (Tatar-Başkurt)", *Türk Dünyası El Kitabı,* 3. C. (Edebiyat), 2. bs., Ankara 1992, s. 721-722.

6 Fatma Özkan, "Yirminci Yüzyılda Tatar Şiiri", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türk Şiiri Özel Sayısı V (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri),* S. 531, Mart 1996, s. 1049.

7 SSCB Halk Komiserleri Nezdinde Birleştirilmiş Devlet Siyasi İdaresi.

8 İç İşleri Halk Komiserliği.

9 Rafail Mostafin-Reis Davutov, *age.,* s. 137.

parti üyeleriyle birlikte F. Agiyev, S. Sünçeley, H. Atlasi, B. Urmançi, G. Mansurov, İ. Teregulov, Safa Borhan gibi meşhur yazarlar, bilim adamları, gazeteciler ve sanatçılar da bulunuyordu.

Bu idamlardan önce, Komünist Partisi Tataristan Ülke Komitesinin 9 Kasım 1929 tarihli kararı "bütün parti üyelerini Sultangaliyevciliği kökünden kazımaya, geride kalan halk kitleleri arasında millî hurafelere karşı mücadeleyi kuvvetlendirmeye, hâlen parti organlarında saklanmış Sultangaliyevci ideolojiyi öne süren kişileri açığa çıkarmaya" davet eder. Bu kararı yerine getirmek amacıyla yazarlar çevresinde mitolojik bir 'yediler' örgütü uydurulur ve basında 'karşı ihtilalci gizli örgüt üyeleri' Nekıy İsenbet, Gadil Kutuy, G. Minskiy, Çinekey aleyhinde yazılar yayımlanır.[10] Dönemin meşhur Tatar yazarları olan bu kişiler edebiyat ortamından çıkarılıp Kazan dışına gitmeye mecbur edilirler. G. Minskiy Bakü'ye kaçar, Nekıy İsenbet bir köyde öğretmenliğe başlar, Gadil Kutuy yazarlıktan uzaklaşarak sanat okullarında öğretmenlikle geçimini sağlar.

Bu dönemde, hemen hemen her Tatar edibine potansiyel ihtilal karşıtı, Sultangaliyevci, komünizm karşıtı olarak bakılır; ediplerin yazdıklarında komünist ideolojiye aykırı fikir ve unsurlar aranır. Örneğin, Fethi Burnaş 'Sultangaliyevcileri destekleyen, saraylar, hanlar, prensler, camiler şairi', Çinekey 'diniye nezareti, birahane, loto, nafaka ve çer çöp şairi', Kerim Tinçurin 'milli demokrasi taraftarı', Ş. Usmanov 'Tatar komiserlerine itibar eden ve sadece onları öne çıkaran', Mansur Kriymov 'küçük burjuva görüşlerinden arınmamış şair' olarak dergi ve gazetelerde etiketlenirler.[11]

Stalin dönemi tasfiye siyaseti köylülerden, yerli idarecilerinden, parti üyelerinden, öğretmenlerden, din adamlarından vb. pek çok kurban almış, bundan birçok kurum ve meslek kurulu-

10 Rafail Mostafin-Reis Davutov, *age.,* s. 138.

11 Rafail Mostafin-Reis Davutov, *age.,* s. 138.

şu zarar görmüştür. Tataristan Yazarlar Birliği de en büyük kayıplarını bu dönemde vermiştir. 1934 yılında SSCB Yazarlar Birliği kurulunca, Tataristan Cumhuriyeti'nden üye veya üyeliğe aday olarak resmîleştirilen otuz Tatar yazarın on altısı tasfiye siyaseti kurbanı olmuştur. Daha birçok yazar ve şair yazdıklarından dolayı tutuklanarak çeşitli cezalara maruz bırakılmışlardır.[12] Bilinç ve düşünce sahibi Tatar aydınları, Tatar halkının yüzyıllar boyu süregelen kültürünü, tarihî hassasiyetini, dil zenginliğini şahsiyetlerinde toplayan yazarlar, şairler, bilim adamları ve sanatçılar toplu hâlde yok edilmişlerdir.

Sovyetlerin ilk yılları ve Stalin dönemdeki 'etiketlemeler', 'açığa çıkarmalar', 'ihbarlar', 'suçlamalar', 'cezalandırmalar' ve 'sürgünler' Tatar edebiyatının tabii gelişimini aksatmış, hatta durdurmuştur. Bütün bu olumsuzluklar sebebiyle, ölmeden, tutuklanmadan, sürülmeden kalan yazar ve şairler, demokratik ruhu, ko-

[12] Stalin'in tasfiye siyaseti döneminde, Tataristan'da Gıylemdar Bayımbitov (1886-1933), Safa Borhan (1899-1937), Gaziz Gobeydullin (1887-1937), Lebib Gıylmi (1906-1937), Fatih Kerimi (1870-1937), Fatih Seyfi Kazanlı (1888-1937), Segıyd Sünçeleyev (1889-1937), Şamil Usmanov (1898-1937), Mehmüt Galev (1886-1938), Mansur Krıymov (1898-1938), Galim Möhemmetşin (1911-1938), Kerim Tinçurin (1887-1938), Gomer Tolımbay (1900-1938), Fethi Burnaş (1898-1944) gibi meşhur yazar ve şairler ölüm cezasıyla cezalandırılmışlardır. Ayrıca, Gali (Nurgali) Galiyev (1902-1940), Gomer Galiyev (1900-1954), Mehmüt Bödeyli (1895-1975), Cemal Velidi (1887-1932), Ayaz Gıylacev (1928-), Galimcan İbrahimov (1887-1938), Gaziz İdilli (1905-1985), Gata İshakiy (1887-?), Fatih Kerim (1909-1945), Galimcan Nigmeti (1897-1941), Kavi Necmi (1901-1957), Mecit Refıykov (1925-1986), Söbbuh Refıykov (1913-1971), Gali Rehim (1892-1934), İbrahim Salahov (1911-), Sirin Batırşin (1896-1969), Guriy Tavlin (1925-), Adler Timirgalin (1931-), Hesen Tufan (1900-1980), Min Şabayev (1913-1963), Server Edhemova (1901-1978), Mirseyef Emirov (1907-1980), Sadri Celel (1891-1943) gibi yazar ve şairler ise hapis veya sürgün cezası almışlardır. Bunlardan bir kısmı, hapis veya sürgün esnasında ya da mahkûmiyetleri bittikten kısa süre sonra hayatlarını kaybetmiştir.

nulara özgür ve nesnel bakışı kaybetmişler, sanat imkânlarından tamamen yararlanamaz olmuşlardır. Yine, ihtilal öncesinde yazdıklarıyla meşhur olmuş N. Dumavi, M. Ukmasi, Z. Yarmeki, E. Segıydi, B. Rehmet, Z. Burnaşeva gibi edipler de 30'lu yıllarda kalemlerini bırakarak edebiyattan uzaklaşmışlardır. Şüphesiz, bunda bu dönemde yaşanan ideolojik baskı ve sınırlamalar ile yaşananlar karşısındaki korku ve yılgınlık hissi etkili olmuştur.

Stalin'in sosyalizmin kuruluş aşamasında sınıf mücadelesinin daha da sertleştiğine dair uydurma teorisine inanış, yazarları sinsi düşmanlarla mücadeleyi abartılı bir şekilde tasvir etmeye, gerçek hayattaki çatışmalar yerine yapay çatışmaları göstermeye, gerçek hayatı süsleyip güzelleştirerek vermeye iter. Yeni toplumun inşa sürecini yazarlar, bu dönemde yukarıdan sunulan idari yönergeler ruhunda gösterirler. Ne yapılsa, "böyle gerek" diye düşünülür. Ülkenin sanayileşmesindeki zorluklar ve kolektifleştirmelerdeki aksaklık ve yanlışlar üzerinde durulmaz. Basında ve edebiyatta daha çok sınıfsal mücadele işlenmiş, yazılarda molla ve köy zenginlerine ilişmeler büyük yer almıştır. Bu konular, bazı evrensel düşünce ve duyguların önüne geçmiştir.[13] Böylece, edebî eselerde tasvir edilen hayat manzaralarının seçiminin belli kalıplarda olması, bütün edebî eserlerin konu ve işleyiş bakımından birbirine benzer olmasını sağlar.[14] 1930'lu yıllarda Kazan'da, Moskova'da ve ülkenin diğer yerlerinde çıkmakta olan bazı Tatar gazete ve dergileri ile tiyatroları da kapatılır.[15] Bu, kültür ve sanat faaliyetlerinin daralmasına ve sığlaşmasına götüren sürecin bir parçasını oluşturur.

Stalin döneminde, Tatar edebiyatı, bilimi ve basınının sadece içeriği ile temsilcileri değil, görünüşü de değiştirilmiştir. 5 Mayıs 1939 tarihi itibarıyla Tataristan'da Sovyet Türklerinin ortak Latin alfabesinden Tatar Kiril alfabesine geçilmiştir. Maddi ve manevi

[13] N. G. Yuziyev, F. S. Safiullina vd., *Tatar Sovet Edebiyatı hem Tugan Tél 11*, Kazan 1991, s. 6-7.

[14] Foat Galimullin, *Elé Béz Tugançı,* Kazan 2001, s. 290.

[15] N. G. Yuziyev, F. S. Safiullina vd., *age.,* s. 6.

özveri ile büyük emek sonucu hazırlanan ve yaklaşık on yıldır kullanılan[16] 'Sovyet Türkleri ortak Latin alfabesi', Stalin'in Sovyetlerde Rus dilini ve alfabesini hakim kılma düşüncesiyle, yerini birbirinden ayrı Kiril esaslı Türk alfabelerine bırakır. Tataristan Cumhuriyeti'nde de Tatar Türkçesinin yazımında kullanılan Latin alfabesi (Yañalif) yerine, Tataristan Yüksek Kurulu Başkanlık Heyetinin 5 Mayıs 1939 tarihli kararıyla 1940 yılının Ocak ayından itibaren Kiril alfabesi kullanılmaya başlanır. Bilim adamlarına danışılmadan ve bilimsel temele oturtulmadan, üstten gelen buyrukla kabul edilen bu alfabe birçok sorunuyla birlikte kullanılmaya başlanır.[17] Stalin siyasetinin yaydığı korkudan ve daha önceki Latin alfabesine karşı çıkanların akibeti[18] bilindiğinden bu yeni uygulamaya yüksek sesle hiçbir itiraz olmamıştır. Yeni alfabeyi Tatar

16 1927-1939 yılları arasında Latin alfabesi ile yaklaşık 7.000 Tatarca kitap yayımlanmıştır. 1939-1990 yılları arasında Kiril alfabesi ile ise yaklaşık 10.000 kitap yayımlanmıştır. (Ebrar Kerimullin, *Tél-Milletnéñ Sakçısı,* Kazan 1997, s. 56.)

17 Tatar Kiril alfabesindeki sorunlar için bk. Erdal Şahin, "Kazan Tatar Türklerinin Latin Alfabesi Mücadelesi", *Türk Dünyası Tatih Kültür Dergisi,* S. 199, Temmuz 2003, s. 42-45.

18 1925-1926 yıllarında Arap harflerinden Latin harflerine geçme meselesi için basında ve ilmî konferanslarda ateşli tartışmalar esnasında Arap alfabesini savunanların, (G. İbrahim, G. Alparov, G. Şeref vb.) konuşmaları, sonradan Sultangaliyevcilik şok dalgası başlayınca, kültür tarihi bakımından değerlendirilmeksizin "Tatar burjuvazi sınıfının ilgisi"ne bağlanmış siyasi bir hadise olarak kabul edilir. Arap alfabesini savunarak basında yer alan Tatar aydınlarına "Bunlar doğrudan doğruya proletarya diktatörlüğüne, Marksizm ideolojisine karşılar. Bunlar açıkça büyük burjuva sınıfının savunucuları olduğu için Yañelif (Latin alfabesi) hareketine tertip demeye kalkıştılar, bunlar bu hareketten kendi karşı devrimci örgütleri için faydalanmaya çalıştılar." diye damga vurulur. (Rafail Mostafin-Reis Davutov, *age.,* s. 137.) Bunlardan birçoğu GULAG (Glavnoye Upravleniye İspravitelno-Trudovıh Lagerey) - Çalışma Yoluyla Islah Kampları Genel İdaresi mahkûmu olurlar. (Ebrar Kerimullin, *Tél-Milletnéñ Sakçısı,* Kazan 1997, s. 50.)

dili özelliklerine uygun düşmediğini söyleyen herkese 'milliyetçi' damgası vurulur. Stalin sonrasında siyasi hava yumuşamaya başladığında alfabe konusunda düşünceler de basında yer almaya başlar. Diğer Türk halkları, Kazaklar, Kırgızlar, Başkurtlar, Azeriler, Türkmenler vb. bu yumuşama döneminde yeni Kiril alfabelerine bazı düzeltmeler eklerler. Ancak, böyle düzeltme ve değişiklikleri Tatarlar yapamazlar. Bunu meşhur Tatar âlimi Ebrar Kerimullin şöyle yorumlar: "Bizim sadece Moskova'nın işaret ettiğini yapmaya alışmış uslu 'liderlerimiz', Tatar mankurtlarının desteğine de dayanarak bu işin bir şekilde üstünü örtüp gömdüler."[19]

Komünist ideolojinin ve yönetimin hoş bakmadığı dinî hayat da Stalin döneminde büyük zarara uğramıştır. Sovyetlerde 'parti çizgisi' ve Tatarların çoğunluğun mensup olduğu İslamiyet hakkında resmî görüş, 1925'te yayımlanan *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya* (Büyük Sovyet Ansiklopedisi)'da ortaya konur. İslamiyet, "feodal sistemin ideolojisi" olarak tasvir edilmiş, "sosyal ilişkilerin fanatikçe bir yansıması" ve "Sovyet rejimine karşı mücadelenin bir aracı" olmakla kötülenmiştir. "Karşı devrimci unsurlar, Kur'an'dan yararlanarak insanların dinî duygularıyla oynamaya, sosyalizmin inşasını engellemeye ve Sovyetler Birliği'ndeki işçilerin birleşik cephesini kırmak için, millî ve dinî düşmanlığı tahrik etmeye teşebbüs etmektedirler." Bu politikanın kristalleşmesi, Müslümanları ilgilendirdiği ölçüde Stalin dönemindeki büyük temizliğe (1936-1938) zemin hazırlar. Bunu müteakip, Müslüman aydın kesiminin çok büyük kısmı imha edilir. Sadece İdil Ural bölgesinden 7.000 civarında ulemâ tevkif edilerek, Sibirya'daki toplama kamplarına sürülür. Ufa Dinî Nezaretinin başı Müftü Keşşafeddin Tercümanov, 1938'de Japonlara ve Almanlara casusluk yapmakla suçlanarak idam edilir. Din adamları Müslüman dinî teşkilatlarını ve camileri kolektifleştirme aleyhtarı hareketlerin merkezi olarak kullanmakla suçlanırlar. Din adamlarından pek

19 Ebrar Kerimullin, *age.,* Kazan 1997, s. 50.

çoğu, sünnet uygulamaları sebebiyle insan sakatladıkları gerekçesiyle hapse atılırlar veya Sibirya'ya kamplara gönderilirler.[20] 1936 yılında Ufa Dinî Nezaretinin başı Müftü Keşşafeddin Tercümanov ile yardımcısı Ziya Kamaletdinov, Rusya Müslümanlarının ilk kadın kadısı Möhlise Bubi, Moskova Camii imamı Abdulla Şemsitdinov, Omsk Camii imamı Gali Gıymuş tutuklanmışlar ve çeşitli sebeplerle türlü cezalara çarptırılmışlardır.[21]

Bununla birlikte, Sovyet otoriteleri camilerin tahribine yönelik de bir kitle kampanyasına girişirler. 1928'de başlayan bu kampanya II. Dünya Savaşı'na kadar sürer. Camilerin tahribini, kapatılmasını ve okullara, sinemalara, kulüplere, kızıl köşelere ve okuma yerlerine dönüştürülmesini ihtiva eden kampanya öylesine müthiş bir hızla yürütülür ki, 1929-39 yılları arasında 25.000'e yakın cami ortadan kaldırılır. Bu on yıllık dönemde, Orta Asya'da 14.000, İdil Ural bölgesinde 6.000 (1917'de bu bölgede 8.000 cami vardı), Kuzey Kafkasya'da 4.000 ve Kırım'da 1.000 cami kapatılır. Bu dönemde, 50.000 kişilik Müslüman nüfusu olan Kazan'da sadece iki cami bırakılmıştır.[22]

Sovyetler dönemi, özellikle Stalin dönemi siyasetinden yazılı kültür, dinî hayatla birlikte sözlü kültür de olumsuz etkilenmiştir. Nekıy İsenbet tarafından hazırlanan Edigey destanı, 1941'de Sovyet-Alman savaşının başlamasından dolayı, yayımlanmadan arşive teslim edilir. Önceleri, Moğol-Tatar istilacılara ve sömürücü sınıflara karşı mücadele eden 'Edigeyciler isyanı'ndan söz eden bir destan olarak tanıtılan bu eserin sonraları Altın Ordu ve Kazan Hanlığı tarihlerini araştırmaya yol açacağı düşünülür. Bunu biraz geç fark eden Komünist Partisi, savaş döneminde niyetlerini ertelemeyi uygun görür. Savaşın kaderi artık kesinleşince, Rus olmayan toplumların vatanseverlik duygularını körüklemeye ihtiyaç kalmamıştır. Komünist Parti Merkez Komitesi tarafından 9 Ağustos 1944 tarihinde çıkarılan "Tataristan parti teşkilatında kitle politik ve ideolojik işlerin durumu ve iyileştirilmesi çareleri hakkında" kararıyla destan metninin bir bütün hâlinde yayımlanması yasaklanır.[23] Destanı yeniden araştırma ve yayımlama ancak 80'li yılların sonunda mümkün olur. Mart 1988'de Galimcan İbrahimov Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsünün Filoloji Bilimleri Cumhuriyet Koordinasyon Kurulu toplantısında destanın toplanmış olan metinlerinin durumu ve yayımlanabilirliği görüşülür. Bundan sonra, destan, İlbaris Nadirov tarafından *İdégey* adıyla 1988 yılında Kazan'da Tatarstan Kitap Neşriyatında basılır.

Sonuç olarak, Stalin döneminde uygulanan tasfiye faaliyetleriyle tek ideolojili, tek dilli, tek yazılı, tek edebiyatlı, tek bilimli bir birlik ve bunları temsil eden vatandaşlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu uğurda, ülkenin maneviyatını temsil eden düşünce ve kalem sahiplerinin bir bir ve bazen topluca yok edilmesine girişilmiştir. Bu politikadan Tataristan da ziyadesiyle etkilenmiş, Tatar halkı kültürünün taşıyıcısı ve geliştiricisi olan binlerce aydınını; kültür, bilim, sanat, din vb. adamını kaybetmiştir. Herhangi bir cezaya maruz kalmayanlar ise dönemin tasfiye politikası karşısında sinmiş ve susmuşlardır. Temsilcileri öldürülen, hapsedilen, sürülen veya sindirilen Tatar edebiyatının gelişimi hâliyle duraklamış, zayıflamış ve alfabenin de değiştirilmesiyle âdeta felç olmuştur. Yeni bir alfabeyle başlayan bu dönemde Stalin, II. Dünya Savaşı ve komünist ideoloji edebiyatın, basının, sanatın ve sosyal bilimlerin yegâne konusu hâline gelmiştir.[24] Bu

[20] Fazlur Rahman, "Rusya'daki Türklere Karşı Sovyet Politikasının Gelişimi (1917-1965)", çev. Hakan Kırımlı, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* S. 23, Nisan 1983, s. 155-156.

[21] Bulat Soltanbek, "Kanlı Ézler", *Kazan Utları,* S.860, S.6, Kazan 1994, s.150.

[22] Fazlur Rahman, *age.*, s. 153-154.

[23] Rüstem Sulti, *Edigey,* Ankara 1998, s. 28-29.

[24] Emine Gürsoy-Naskali, "Sovyet Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 1, Nisan 1996, Ankara 1996; Emine Gürsoy-Naskali, "Soviet Turkic Literature", *The Balance of Truth-Essays in Honour of*

alanlarda o dönemde göklere çıkarılan Stalin, özellikle kişisel özgürlüklerin arttığı seksenli yılların sonlarında, Sovyetler Birliği halkları edebiyatı ve tarihinde kişisel zaafları, gaddarlıkları, yaptığı kirli ve muzır işleri öne çıkarılarak yargılanacaktır.

Professor Geoffrey Lewis, ed. Çiğdem Balım-Harding, Colin Imber, The Isis Press, İstanbul 1999, s. 113-124.

Stalin Döneminde Kazak Alfabesi

Oğuz DOĞAN[*]

Stalin dönemi, Batı Türkistan'da tam anlamıyla kanlı yılların başlangıcı olur. Stalin katliamlarının özellikle aydınları ve doğrudan doğruya ulusal kültürleri hedef alıyor olması, bu devrin, kendisinden sonraki yıllarda yine Sovyetlerde *repressiya* dönemi olarak adlandırılmasına sebep olacaktır.

Stalin'in aydın kıyımıyla at başı yürüttüğü kültürel yozlaştırma ve mankurtlaştırma politikası, Rus işgalinde bulunan bütün Türk topluluklarında olduğu gibi Kazaklar üzerinde de özellikle 'alfabe oyunları' ile hayata geçirilmiştir. Zira alfabe, okur yazar milletler için birlik hâlinde kalabilmenin en önemli unsuruyken, bir milleti parçalayabilmenin en akılcı yolu da, onun alfabesiyle, yani konuşmadan da anlaşabileceği, anladığını gelecek kuşaklara aktarabileceği kültürel malzemesiyle, yazı diliyle oynamaktır.

Rusların işgalindeki Türklerin dillerine yapılan müdahaleler elbette Bolşevik İhtilali'yle veya Stalin'le başlamış değildi. Ele geçirdikleri uçsuz bucaksız Türk elini ellerinde tutmanın yolunun, savaşçı ve özgürlüğüne düşkün Türkleri etkisiz kıl-

[*] Dr. Oğuz Doğan, araştırmacı yazar.

mak olduğunu çok iyi bilen işgalci Çarlık Rusları, bunun için en iyi yöntemin, sürekli savaş ve katliam değil, kültürel bölme politikası olduğunu keşfetmişlerdi. Kısa süre içerisinde Türkistan ve Kafkaslardaki Türk halklarının şive ve ağız seviyesinde olan dilleri yazı dili hâline getirildi; onlar için birer yapay yazı dili, imlası icat edildi. Kazak Türkleri de bu operasyonlardan had safhada nasiplerini aldılar.

Rus Çarlığı'nın azınlıklardan sorumlu başkomiseri D. İgoroviç Feodorov'un resmî bir yayın olan *Çto Doljna Bıt Tsel' Akademiçeskiy Rabotı* (Bilimsel Çalışmaların Amacı Ne Olmalıdır?) adlı kitabında bu konuda şu talimatlar veriliyor: "W. W. Radloff ve Hristiyan dininin büyük hizmetkârı N. İ. İlminskiy, bu iki kahraman, elbette 'bilgilerini Mesih'in ve ulu Rus ulusu'nun menfaatleri doğrultusunda kullanacaklardır. Öncelikle yapılması gereken; yüksek ideallerimize büyük engel teşkil eden barbar Türki halkları kültürel noktada birbirinden ayırmaktır. Bunlar, her birinin ayrı dilli ve ayrı kültürü olduğu bilimsel olarak inandırılmalıdır. Bu hepimiz için gerekli ve mecburidir. Onlara güveniyoruz..."[1]

Bu yıllardan sonra, W. W. Radloff ve N. İ. İlminskiy gibi isimlerin büyük, özverili çalışmaları sayesinde Anadolu'nun doğusundaki Türk dünyasında ortaya yirmiden fazla yapay Türk yazı dili çıkmıştı. İşte Kazak Türkçesi de, ilk defa bu dönemde yazı dili hâline gelmeye başlamıştır. Kazakça bir şeyler yazmak isteyenler, kadim Türkistan Türk yazı dilini değil, o zamana kadar Türkistan'da bir ağız olarak konuşulmakta olan Kazak Türkçesini yazı dili olarak kullanır olmuşlardı. Elbette, bu yeni Kazak yazı dilinin kullandığı alfabe de, önceki yazı dilinde olduğu gibi, Arap alfabesiydi.

Türkler üzerinde yürütülen bu bölücü faaliyet, Çarlık Rusyası'nın yıkılmasının ardından Ekim 1917'deki Kızıl Devrim'le kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin de (SSCB)

1 D. İ. Feodorov, *Çto Doljna Bıt Tsel' Akademiçeskiy Rabotı,* St. Petersburg 1872, s. 134.

resmî politikası oldu. Rejim değişmiş, yerine uluslara özgürlük vaat eden yeni bir sistem gelmiş, ama ırkçı Rus politikası asla değişmemişti. Bilakis, Sovyet döneminde Türk halklarını bölme politikası daha sistemli, daha koordineli yürütülmeye başlanmıştır. Öyle ki, özellikle 1924 yılında Lenin'in ölümüyle iktidara gelen Stalin'in bu yöndeki faaliyetleri, Çarlık Rusyası'nın tahrifatını gölgede bırakır.

Kazak Alfabesinin Stalin Öncesindeki Durumu

Kazak Türkçesi, bir yazı dili olarak ortaya çıkmasından sonra, sırasıyla Arap, Latin ve Kiril alfabelerini kullanmıştır. Stalin öncesi dönemde, Kazak yazı dilinin oluşma devresinde, sözgelimi Abay gibi Kazak şairlerinin, kendi şivelerinin yanı sıra, Türkistan'daki ortak Türk yazı dili olan Çağatay yazı diliyle de Arap alfabesiyle eser vermeye devam ettiklerini görüyoruz. Yine de 19. yüzyılda artık özgün bir Kazak yazı dili söz konusudur ve Kazak Türkleri yazı dillerine kavuştuktan sonra da Arap alfabesini kullanmaya devam etmişlerdir. Yazı dilinin oluşumundan kısa süre sonra, Arap alfabesinin o hâliyle Kazak Türkçesinin seslerini, ses düzenini, gramer yapısını tam olarak karşılamadığı tezleri üretilmeye, bu konuda tartışmalar yapılmaya başlandı. Arap alfabesi temelindeki Kazak yazı dili, gerçekten de Kazak Türkçesinin seslik değerlerini tam olarak yazıya yansıtmıyor olmasına karşın, özellikle Türkistan'daki Türk toplulukları arasında yazı birliğini sağlıyordu. Bir sözcüğü çoğu zaman sözgelimi Kazak ve Özbek aynı şekilde yazıyor, ancak kendi şivelerinin telaffuzlarıyla okuyordu.

19. yüzyılın sonlarında, hemen hemen herkes Kazak yazı dilinin ve Arap temelli alfabesinin ıslah edilmesi konusunda görüş birliğine varmış gibiydi. Bu meseleyle en çok ilgilenen ise Ahmet Baytursınulı oldu. Baytursınulı, bu yönüyle ilk Kazak dilbilimcisi de sayılır. Baytursınulı'nın önceleri ayrı makaleler hâlinde neşrettiği Kazak yazı dili ve alfabesiyle ilgili iyileştirme çalışmaları,

1912 yılında kitaplaştı. Bu yeni alfabe (Baytursınulı'nın ifadeleriyle 'Yeni İmla') Kazak halkı, öğretim kurumları ve özellikle de öğretmenler tarafından tam anlamıyla benimsendi. 1912 yılından sonra dinî eğitim verilen medreseler ile Kazak-Rus mekteplerinde dahi bu imlanın kullanılması, sadece 1915 yılında bu imlayla tam 15 Kazakça kitabın basılmış olması, Baytursınulı'nın çalışmasının ne boyutlarda yankı uyandırdığını ispatlar.

Stalin Dönemi ve Latin Alfabesine Geçişin Başlangıcı

Bolşevik Devrimi'nin önderi Vladimir İlyiç Lenin 21 Ocak 1924 tarihinde öldü. Lenin'in rahatsızlığı sebebiyle, iki yıldır SSCB Komünist Partisi Genel Sekreterliği görevini sürdüren Yosif V. Stalin iktidara geldi. İşte Kazak alfabesi üzerindeki oyunlar özellikle bu tarihten sonra başlatıldı.

Yeni yazı dili hâline gelmiş bulunan Kazak Türkçesinin yazıldığı Kazak Arap alfabesi, her ne kadar Ahmet Baytursınulı tarafından elden geldiğince fonetik bir alfabe hâline getirilmiş de olsa, hâlâ Türk dünyasında kültürel ayrışmaya uygun bir kıvama gelmemişti. Bu sebepten Stalin, iktidarının hemen ilk aylarında Kazak Türklerini, dünya Türklüğünden ayırmak için Latin alfabesine geçirme çalışmalarına girişti. Bu girişim ele alınırken, o yıllarda dünyadaki Müslüman Türklerin neredeyse tamamının Arap alfabesini kullanmakta olduğu zihinden çıkartılmamalıdır.

"Hiçbir şekilde söz dinlemediği ve yola gelmediği" gerekçesiyle 1926 yılında Stalin tarafından Komünist Parti üyeliğinden ihraç edilecek olan Ahmet Baytursınulı, yaptığı ilk reformdan sonra da boş durmuyor, çalışmalarını geliştiriyor, hazırladığı yeni alfabenin eksik gördüğü yerlerini tekrar düzeltiyor ve ona en mükemmel şeklini vermeye çalışıyordu. İlk reformdan sonra geçen zamanın ardından Baytursınulı'nın üzerinde düzenlemeler yaptığı ve son şeklini verdiği Arap alfabesi temelli yeni Kazak imlası, 12 Haziran 1924 tarihinde, yani Stalin döneminin ilk aylarında Orınbor (Orenburg) şehrinde başlayan I. Kazak-Kırgız Bilim Adamları Kurultayı'nda masaya yatırılır. Kurultayın 15 Haziran'daki oturumunda *Älipbiy Takırıptı* 'Alfabe Hakkında' adlı bir bildiri sunan Ahmet Baytursınulı, bildirisinde "Türk halklarının zaten kullanmakta oldukları bir alfabelerinin bulunduğu, onu bırakıp başka bir alfabeye geçmenin kolay olmadığı" yönündeki fikrini ispat eder.[2] Baytursınulı'nın bu bildirisi ve Näzir Törekulı'nın Latin alfabesinin alınması taraftarı olduğu fikrini anlattığı bildirisinin dinlenilmesinin ardından kurultay; "Kazakların kullanmakta oldukları Türk (Arap esaslı) alfabesindeki harflerin baskıdaki şekillerinin ayrı ayrı olmamasının matbuat ve eğitim öğretim işlerinde zorluklar çıkarmasından dolayı, bu elverişsizliklerden kurtulmak için, ayrıca Türk alfabesinin kendisini düzeltmenin başka alfabe almaktan daha kolay olması sebebiyle, Türk alfabesinin el yazısında kullanılan şeklinin bu formda bırakılması ve baskı işlerinde ise harflerin ayrılmış şekillerinin kullanılması" yönünde bir sonuç kararı alır.

Burada Näzir Törekulı, Stalin'in Kazakların alfabesini değiştirmek üzere içeriden görevlendirdiği ilk en önemli isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Baytursınulı 1924'te Orınbor Kurultayı'nda söylediklerini 1927 yılında alfabe meselesinin tartışılması amacıyla Kızılorda şehrinde düzenlenen konferansta da tekrarlamıştı, ama itirazlar yine bitmiyordu. Çünkü, bütün Türk dünyasında ortak bir alfabenin, Arap alfabesinin kullanılıyor olması, Türkler arasında anlaşma birliğini, eskisi kadar olmasa da, devam ettirmekteydi. Stalin'in emrindeki Ruslar, özellikle Arap alfabesinin Kazakça için yeterli olmadığı tezini kullanarak, bunu mazeret göstererek, Latin alfabesinin alınması hakkındaki bu ilk tartışmaları Kazaklar arasında yaygınlaştırıyorlardı. Bu tartışmaları gündeme bazen Rus bilim adamları, bazen de Stalin'den tali-

[2] R. Sızdıkova, "Ahmet Baytursınov", *Til Tağlımı,* Almatı 1992, s. 17.

mat alan bazı Kazak asıllı bilim adamları getiriyordu. Bunların en önemli dayanak noktalarını da, Ahmet Baytursınuli'nın Kazak Arap alfabesi ile imlasında yaptığı iyileştirme çalışmalarının yetersiz olduğu, ihtiyacı karşılamadığı ve sonu olmayan çabalardan ibaret bulunduğu mazeretleri teşkil ediyordu.

Kajım Basımulı, 1932 yılında, yani Latin alfabesinin Kazaklara dayatılmasından 3 yıl sonra neşrettiği *Jaña Ärip pen Jaña Emle jäne Dıbıstarımızdıñ Jikteri* (Yeni Harf ile Yeni İmla ve Seslerimizin Sistematiği) adlı eserinde, Arap alfabesinin kötülüklerinden söz ettikten sonra, *Arap Ärpi Jamavğa Köndi me?* (Arap Harfi Yamanmaya Uyum Sağladı mı?) başlığı altında Ahmet Baytursınulı'nı şöyle eleştirir: "Yukarıda gösterilen büyük yetersizlikleri ortadan kaldıralım diyerek, Arap harfini Kazakların diline musallat etme yolunda en büyük emeği vermiş kişi olarak Ahmet Baytursınulı kabul edilir. Ancak, kendisi ne kadar emek sarf etmiş olsa da, Arap harfi yamanmayı kaldıramamıştır. Ahmet, Arap'ın yalnızca *vav* harfinin eski hâlinin üstüne zorla yerleştirdiği ötürler, noktalarla doldurdu. Bunların hepsi de yama görevindeydi. Yeryüzünde bir harfin bu kadar yamayı kaldırdığını bilim dünyası görmüş değildir. Yukarıdakilerin hepsini yamalarıyla birlikte saydığımızda, tür sayısı on beş (15) oluyor. Eğer, bunun başta, ortada ve sondaki şekillerini de ekleyecek olsanız yalnız bu harf, kırk beş türlü forma kavuşuyor. Bu kadar fazla yama olur mu?"[3]

Aslına bakılırsa Basımulı'nın gerekçesi o kadar bilim dışı sebeplere dayanıyor ki, ifade tarzından bile amacın gerçekleri söylemek değil, Ahmet Baytursınulı'nın çalışmalarını karalamak olduğu anlaşılıyor. Zira, Basımulı'nın *vav* harfinin Arapça'daki harekeleriyle birlikte 10 ayrı şeklini, bunların Kazak Türkçesinin Ahmet'ten önceki imlasında bile kullanılmıyor olduğunu bildiği

3 K. Basımulı, *Jaña Ärip pen Jaña Emle jäne Dıbıstarımızdıñ Jikteri,* Almatı 1932, s. 7.

hâlde, niçin saymış olabileceğini anlamak oldukça güçtür. Zira, bu on türlü harf şekli, Kazakçayı zaten ilgilendirmiyordu. Bunun yanında, Arap alfabesindeki bazı harflerin başta, ortada ve sonda yazımlarının farklı olduğu, bunun da harf sayısını çoğalttığı doğru bir tespittir. Ancak, Basımulı'nın bu konuyla ilgili hatırlatmayı *vav* harfi konusunda yapmasının oldukça bilim dışı olduğunu düşünüyoruz, çünkü Arap alfabesini tanıyanlar bilirler ki bu harf başta, ortada ve sonda şekil değiştirmeyen bir harftir.

Görüleceği üzere, Basımulı ile onun gibi düşünen Stalinistlerin Ahmet Baytursınulı'nı eleştirmekteki tek maksatları, aldıkları talimatları yerine getirmek ve Arap alfabesinin yerine tesis edilen Latin alfabesini aklamaktı. Kazakistan'da Arap alfabesinin ıslahı noktasında bu gelişmeler yaşanmış olmasına rağmen, A. Baytursınulı'nın hazırladığı ıslah edilmiş son Arap alfabesi ancak bir iki yıl kullanılabilmiştir.

Stalinli Dönemde İlk Kazak Latin Alfabesi

Kazakistan'da Latin alfabesine geçme yönünde 1923-1928 yılları arasında büyük tartışmalar yaşanmıştı. Bazı bilim adamlarının Ahmet Baytursınulı'nın Arap alfabesinin değiştirilmesi, yani ıslah edilmesi, Kazak Türkçesinin ses düzenine uydurulması ile ilgili çalışmaları yönünde bir toplantı yapmaya karar verdiklerini, kurultayın 12-18 Haziran 1924 tarihlerinde Orınbor (Orenburg) şehrinde yapıldığını, kurultayda Ahmet Baytursınulı'nın Arap alfabesini, Näzir Törekululı'nın ise Latin alfabesini savunan bildiriler sunduğunu da yukarıda belirtmiştik. Kurultayda Latin alfabesi yönünde Näzir Törekululı, Murzin, H. Dosmuhametov'a ait olan üç teklif irdelendi ve Törekululı'nın teklifinin prensip olarak en makul teklif olduğu değerlendirildi. Näzir Törekululı, toplantıda tanıttığı, diğer katılımcılar tarafından oy çokluğuyla kabul görmeyen fikirlerini, aynı yıl yayımladığı ve *Jaña Alıpbiy* (Yeni Elifba) adındaki 12 sayfalık kitapçıkla

neşretmiştir. Kazak Türkçesi için hazırlanmış ilk Latin alfabesi tasarısını içeren bu kitapçık 2000 adet basılmıştır.

Törekululı'nın bu faaliyetlerini, Stalin'in iktidara gelir gelmez uygulamaya koyduğu 'Kazakları Latin alfabesine geçirme' politikasının ilk ciddi adımı olarak kabul edebiliriz. Sözü edilen kitapçık, eserin kapağında, harfler tablosunda ve diğer pek çok yerinde belirtiği üzere, yalnız Kazak Türkleri için hazırlanmış bir alfabe değildi. Bunu hemen kitabın kapağındaki *Kazak-Kırgız üçün Jaña Alıpbiy* (Kazak-Kırgız için Yeni Elifba) tabirinden de rahatlıkla anlamak mümkündür. O yıllar, Kazak ve Kırgız Türklerinin henüz yapay yollarla birbirlerinden ayrılmamış oldukları yıllardı ve bu iki Türk topluluğu tabii olarak aynı yazı dilini kullanıyordu. Ayrı yazı dilleri bulunmayan, aralarındaki fark birbirlerine ağız olma mesafesinde duran Kazak ve Kırgız Türkçelerinin ayrıldıkları en önemli nokta olan *ç-ş* meselesi[4] ise, bu yeni alfabede yazarın tabiriyle şöyle halledilmiştir: "Ç ç harfi, yalnızca Kırgızca'da gerek. Kazakça'da onun görevini C c (Ş) harfi yerine getirmektedir."[5]

Näzir Törekululı, hazırladığı bu alfabe hakkında 1924 Orınbor toplantısında sunduğu tezleri ve Latin alfabesine geçilmesinin gerekliliğini, kitapçıkta *Bul Alıpbiydi Nege Aluv Kerek?* (Bu Elifbayı Niye Almak Gerek?) başlığı altında sıralıyor. Bu satırlardan, Stalin'in alfabe konusundaki ilk ayak oyunlarını da tespit etmek mümkündür:

1. Kazak-Kırgız emekçilerinin gelişip ilerleyebilmesi, kültürlü olabilmesi, Doğu'nun beyaz baş örtüsüne, hoca ve mollasına değil, Batı'nın sanat, bilim ve teknolojisinden faydalanabilmesine bağlıdır. Buna aklı başında olan hiçbir Kazak karşı olmaz.

2. Kazak-Kırgız emekçileri ile çürümüş Doğu medeniyeti arasında hiçbir bağlantı yoktur. Kazak-Kırgız artık denk bir halk olmak istiyorsa, Batı'ya yakınlaşacaktır.

4 Kırgız Türkçesinde içinde ç sesini bulunduran bütün sözcükler, Kazak Türkçesinde ş olmuştur. Yazar bu farklılığı, alfabeye yekdiğerine çok benzeyen yalnızca bir harf ekleyerek halletmiş oluyor.

5 N. Törekululı, *Jaña Alıpbiy*, Moskova 1924, s. 3.

3. Kazak-Kırgız'da henüz gelişmiş bir yazılı edebiyat yoktur. Bu elifba, mantıklı bir şekilde kullanılması hâlinde, kültürle ilgili işlere hiçbir şekilde engel olmayacaktır. Yazılı edebiyatı genç, henüz yaygınlaşmamış böylesine bir halkın içerisinde, az zamanda ileri adım atmak mümkündür. Bu elifbanın halkın geleceğine, kültürünün hızlı olarak gelişmesine faydası büyüktür.

4. Bu elifba, telgraf, daktilo, yazı makinesi gibi aletleri kullanmaya elverişlidir. Ayrıca bu elifba, Kazak-Kırgız dilinin hükûmet dairelerinde kullanılmasında da büyük kolaylıklar sağlayacaktır. Geleceği olmayan elifbasını düzeltip, ona uygun yeni makineler bulayım diye 20 yıl boşa vakit harcamaktansa, yeni alfabeye 20 dakika vakit ayırmak "sevap"tır. Arap elifbasını baskı makinelerinde kullanma, yazımını düzeltme çalışmaları başlayalı 20 yıl kadar oldu. Hâlâ sonuna gelinebilmiş değildir. Harfleri ayrı ayrı yazma projesinden başka hiçbir yöntem bulabilmiş değiller. Olmayacak işle uğraşmamak, zordan vazgeçip kolayı almak, en doğru, en kadim yoldur.

5. Azercaycan Türkleri ve Yakut Türkleri de bu yeni elifbayı kullanmaya başladı. İstanbul Türkleri arasında da bunu kullanalım diye sözler dolaşıyor.

Näzir Törekululı'nın başını çektiği Latin alfabesi taraftarlarıyla Ahmet Baytursınulı'nın önderliğini yaptığı Arap alfabesinin ıslah edilerek kalması düşüncesini savunanlar arasında büyük, şiddetli bir çekişme vardı. Hatta bu çekişme, çoğu zaman yerini kavgalara bırakır, Stalin'in emrinde bir komünist olan Törekululı ve yandaşları, Baytursınulı'nı hemen daima "Türkçü, Turancı, ırkçı, dinci, zengin yanlısı, halk düşmanı" olmak gibi suçlarla (!) suçlarlardı. Ancak, Törekululı'nın kitapçığının son sayfasının en dibine iliştirdiği bir satır, o yıllarda Kazakistan'da bütün ibrelerin Ahmet Baytursınulı'ndan yana olduğunu gösteriyor: *Al endi jaña jazuvdı üyren! Ahmet dep koldı 6 kötergennen, Ahmet dep 1 jazuv artık!*[6] (Yeter artık, yeni yazıyı öğ-

6 N. Törekululı, *age.*, s. 12.

ren! (Oylamada) elini Ahmet diye 6 kere kaldırmaktansa, Ahmet diyerek 1 kere yazmak yeğdir!).

Bu sözden de anlaşılacağı üzere, alfabe tartışmalarının yaşandığı toplantıların çoğunda katılımcı aydınların ekseriyeti, Baytursınulı'ndan yana tavır sergiliyorlardı. Bu ise, Stalin'in Kazakları bir an evvel Latin alfabesine geçirerek, onları tarihlerinden ve Arap alfabesini kullanmakta olan Türkiye Türklerinden ayırma planını baltalıyordu. Böyle bir durumda da Stalinist Törekululı'na aydınların güvenini, halkın sevgisini kazanmış olan Ahmet Baytursınulı ile - yine onun adını kullanarak - ancak aydınları ikna yoluyla mücadele etmeye çalışmak kalıyordu.

Stalin ise, daha 1919'larda Ahmet Baytursınulı'nın bir 'Türkçü' olduğunun farkındaydı. Zeki Velidi Togan'ın belirttiğine göre, bu yıl kendisi ve Baytursınulı, 'İnkılapçı Sosyalist Fırka' ismiyle bir millî sosyalist fırka teşkil ederek 'Üçüncü Enternasyonal'e girmeye çalıştıklarında Stalin bu ikisiyle "Komünist olmadan fırka azası olamazsınız." diyerek alay etmişti.[7] İşte şimdi güç merkezinde Stalin vardı ve gözüne kestirdiklerini yok etmek ve koca bir ulusun kültürünü yağmalamak için önünde hiçbir engel bulunmuyordu.

Bu devirde Sovyetler Birliği'ndeki başka Türk Sovyet Cumhuriyetleri de hızla Latin alfabesine geçmekteydi. Biraz bu sebeple, biraz da bunlara önderlik yapmak maksadıyla Merkezî Yeni Türki Alfabe Komitesi kuruldu ve başına Azerbaycan Türklerinden olup, 1922 yılında Azerbaycan'da Arap alfabesine karşı bir mücadele kampanyası başlatan[8] Samadağa Ağamalioğlı getirildi. Sovyetlerdeki Türk halklarının Latin alfabesine geçmesi için uğraşan önemli isimlerden biri de Özbekistanlı Halid Said Hocayev

7 Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,* 2. bs., İstanbul 1981, s. 398.

8 S. Amanjolov, *Orıs Alfavitine Negizdelgen Kazaktıñ Jaña Alfaviti men Orfografiyası,* Alma-Ata 1940, s. 5.

idi.[9] Hocayev, o günlerde yaşadıklarını kaleme aldığı eserinde her fırsatta Kazakların ve Tatarların bu fikre her zaman karşı olduklarını belirmektedir.[10]

Merkezî Yeni Türki Alfabe Komitesinin organize ettiği ve 1926 Mart'ında Bakü'de gerçekleştirilen I. Türk Dili (Türkoloji) Kurultayı'na Kazakistan'ı temsilen A. Baytursınulı, E. Omarov ve T. Şonanov katılmıştı. Bu bilimsel toplantıda Türk şivelerinin incelenmesi ve başka dillerle alakaları, yeni Türk alfabesi, Türk şivelerinin imlası, Türk şivelerindeki ilmî terminoloji sisteminin meseleleri, ana dilinde eğitimin metotları gibi konular üzerinde konuşulup, bazı mevzularda ise ortak kararlara varıldı. Bu kararlardan birinde Azerbaycan, Yakutistan, Kırgızistan, İnguşetya, Karaçay-Çerkez, Balkar, Kabardey, Osetya, Çeçenistan, Başkurdistan, Türkmenistan, Özbekistan gibi ülkelerin Latin alfabesine geçiş yönündeki çalışmalarının çok yerinde bulunduğu da bildiriliyor ve diğer Türk Sovyet Cumhuriyetlerinin de bunların tecrübelerinden faydalanması "Latin alfabesi, ilericiliktir, alınması büyük bir kazanımdır. Bu alfabenin alınma işinin halli için yerli halklarla bağlantı kurulması ve başkalarının tecrübelerinden faydalanılması"[11] sözleriyle öngörülüyordu.

Stalin'in güdümünde gerçekleştirilen Türkoloji Kurultayı, karardan da anlaşılacağı gibi, Latin alfabesi taraftarlarının baskınlığında geçmişti. Kurultayda kendisinden başka Alparoğlu ve Alimcan Şerefoğlu'nun da Arap alfabesi lehinde bildiriler sunduklarını, fakat bunlardan yalnız Şerefoğlu'nun bildirisinin tatmin edici bi-

9 M. Toker, "Türkistan'ın Latin Alfabesine Geçmesinde Büyük Rol Oynayan Halid Seid Hocayev ve 'Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım' Adlı Eseri" *1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı,* Ankara 1999, s. 83.

10 H. Säid, *Yeni Elifba Yollarında Eski Hatire ve Duygularım,* Bakı 1929, s. 61, 86, 88.

11 S. Amanjolov, *age.*, s. 6.

limsellikte olduğunu belirten Ahmet Baytursınulı, kurultay sonrasında yazdığı *Türikşiler Kurultayı* (Türkçüler Kurultayı) adlı makalesinde kurultaydaki alfabe meselesiyle ilgili ortamı şöyle anlatıyor:

"Bizim gibi Alimcan Şerefoğlu da, iki alfabenin eksik ve üstün yönlerini, sadece kuru lafla değil, çeşitli bilimsel yollarla ispatlayıp, tartışmaya hacet bırakmaz deliller sunarak anlattı. Hakikaten de, Latin alfabesinin birçok değerimizi uğruna kurban etmeye değecek bir alfabe olması şöyle dursun, bilakis onun eksiklerinin Arap alfabesinden daha çok olduğu anlaşıldı. Ne var ki, kurultay, onu tertip edenlerin güdümünde olduğu için, önceden her şeyi planlamış oldukları için, bal tutan parmağını yalar misali, onların söyledikleri oldu."[12]

Burada alınan kararları, Stalin'in emrindeki bazı Kazak bilim adamları hemen uygulama faaliyetine giriştiler. 1927 yılında Kızılorda şehrinde Yeni Elifbacılar Derneği kuruldu. Bundan sonra Kazakistan Halk Komiserliği Şurasının 19 Ocak 1927 tarihli kararıyla Yeni Kazak Alfabesi Merkezî Komitesi teşkil edildi. Ülkenin dört tarafında Yeni Elifbacılar Derneğinin şubeleri, *Eñbekşi Kazak* (Emekçi Kazak) gazetesinde ise 'Latinciler Köşesi' adlı bir köşe açıldı ve Latin alfabesine geçişin planları neşredilmeye başlandı. 1927 yılının Ağustos ayında Merkezî Yeni Türki Alfabe Komitesinin başkanı Samadağa Ağamalioğlı Kazakistan'a gelip, 'Yeni Türk Alfabesinin Meseleleri' konulu bir istişare toplantısı gerçekleştirdi. Bu faaliyetler, Arap alfabesi savunucuları ile Latin alfabesi savunucuları arasında 1924-1928 yıllarında hıncahınç devam eden mücadeleyi daha da şiddetlendirmiş oldu. Bu tartışmalara ülkenin hemen bütün şairleri, yazarları, gazetecileri, bilim adamları ve aydınları bizzat katılıyordu.

Latin ve Arap alfabelerini savunanların şiddetli tartışmalarının yanında M. Moldabayev ise, doğrudan doğruya Rus alfabesine geçme fikrini ortaya atıyor, onu savunuyordu. Moldabayev'in bu fik-

[12] A. Baytursınov, "Türikşiler Kurıltayı", *Jaña Mektep,* S. 7-8, Almatı 1926, s. 49.

ri, o yıllarda neredeyse hiç taraftar bulamadı. Zira, Stalin'in geleceğe yönelik planları için henüz uygun zemin hazırlanamamıştı.

Stalin'in emrindeki aydınlar ile milliyetçi aydınlar arasındaki tartışmalar sürmekteyken, talimatlarını Stalin'den alan Merkezî Yeni Türki Alfabe Komitesi Başkanı Ağamalioğlu, bir sohbet sırasında V. İ. Lenin'in kendisine "Latin'e geçmek, Doğu'nun devrimidir." dediğini daha sonra gururla anlatacaktır.[13]

Bu tartışmalar sırasında A. Baytursınulı ve onu destekleyen M. Jumabayulı ile J. Aymavıtulı gibi kişiler bu fikri savunduklarından dolayı zengin taraftarlığı, dincilik ve faşistlikle de suçlanırlar.

Sonunda Kazakistan Komünist Partisi, Stalin'in emriyle duruma el koyar. Parti üyelerinden A. Baydildin, K. Toktabayev, G. Togjanov, Jünisbekov gibi kişilerden oluşan bir kurul teşkil edilir. 1928 yılının son aylarında bu mesele birkaç defa tetkik edilir. Kurulun 12 Şubat 1929 tarihli kararıyla Arap alfabesini destekleyenlerin karşısında bulunma kararı alınıyordu. Bu karardaki "*Yeni elifbayı* (Latin alfabesini) kullanmayanların hükûmetin getirdiği elifbayı ayaklar altına almış olma suçuyla hesaba çekilmesi ve haklarında kanuni işlem başlatılması" şeklindeki hüküm, meselenin boyutunu tamamen değiştirdi.

Sovyetlerin başındaki Stalin yönetimi, Kazak halkına ve aydınlarına direttiği Latin alfabesini demokratik yollarla hayata geçiremeyince, işini yine baskı yoluyla, tek hamlede halletmişti. Artık ortada, Näzir Törekululı'nın kitapçığının son satırına iliştirdiği cümlede olduğu gibi birilerinin ikna edilmesi, halkın rızasının alınması gibi bir kaygı kalmamıştı.

Stalin yönetiminin emrivaki yöntemiyle aldığı bu kararın ardından, bütün gazetelerde Latin alfabesi dersleri yayımlanmaya başlandı, resmî dairelerde ve okullarda kurslar açıldı. Basımevleri yeterli derecede Latin harfi klişeleriyle teçhiz edildi. Neticede olarak da, Kazak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İcraat Komitesinin 4.

[13] S. Amanjolov, *age.*, s. 5.

Toplantısı'nda Latin alfabesine geçilmesi ile ilgili resmî karar imzalandı. Böylece 1929 yılında, 1940'a değin yaklaşık 11 yıl kadar yaşayacak olan Kazak Latin alfabesi resmen hayata geçmiş oldu.

Kajım Basımulı, 1929 yılında Kazakistan'ın resmî olarak Latin alfabesine geçmesinden 3 yıl sonra yayımladığı *Jaña Ärip pen Jaña Emle jäne Dıbıstarımızdıñ Jikteri* (Yeni Harf ile Yeni İmla ve Seslerimizin Sistematiği) adlı eserinin *Öktäbir Töñkerisinen Keyin Arap Ärpi* (Ekim Devrimi'nden Sonra Arap Harfi) bölümünde Rus yanlısı tutumunu iyiden iyiye belli ediyor ve Ahmet Baytursınulı'nın başını çektiği bazı ulusçu aydınları doğrudan doğruya ırkçı Sovyet Hükûmetine ve Stalin'e şöyle hedef gösteriyor: "Ulu Ekim Devrimi'nden sonra, medeniyete karşı olan eski âdetler birer birer ortadan kaldırılmaya başlandı. Emekçi Kazak elinin okumakla arasındaki engeller kalkmaya başladı. Kazaklar, sağını solunu ayırmaya başladı. Din, Kur'an, molla denen şeylerin asıl yüzleri görünüp, ortaya saçılmaya başladı. Yazımda zorluklar çıkaran, medeniyet kavramına zarar veregelen Arap harfinin de ayıpları ortaya çıkmaya başladı. O günden sonra emekçi kalabalıkların, gençlerin buna karşılığı güçlendi. İnsanımız, Arap harfinin bütünüyle bırakılıp, yeni harflere (Latin) geçilmesinin yanında oldu. En sonunda ise, harf meselesi tartışmaya açıldı. 1924 yılında Orınbor'da (Orenburg) yapılan Kazak Bilim Adamları Toplantısı'nda Latin alfabesini alma meselesi masaya yatırıldı. Ancak, burada eski Arapçıların, milliyetçilerin fikirleri ağır bastı ve Latin alfabesi alınamadı.

Bundan sonra tartışmalar şiddetlenerek devam etti. Tartışmacılar, iki gruba bölündüler. Birinci grup, Arap alfabesi tamamen terk edilsin ve yerine Latin harflerini alalım diyenlerden oluşuyordu. Bu fikri savunanlar, memleketin emekçileri, gençler, Latin'in geleceğini açıkça anlayıp idrak edenlerdi. İkinci grup, "Latin'in gereği yok. Arap harflerini yamayıp, ıslah ederek kullanırız, vazgeçmeyiz." diyenlerdi. Bunların çoğunluğu,

geleceğe inanmayanlar, eskinin yanında olup, ileri atılmaktan geri duran milliyetçiler, Türkçüler idi. Latinciler tarafında Näzir Äptirapman, Telşan gibi isimler; Arapçılık tarafında ise Ahmet, Eldes, Mirjakıp, Koşke gibi simalar oldu. 1922 yılından başlayarak ortaya konan harf meselesi, 1929 yılında çözüme ulaştı ve emekçilerin aldığı karar uyarınca Latin alfabesini almaya karar verdik. Hükûmet, kararı onayladı."[14]

Gerçekten de, yukarıda Basımulı'nın ilerleme ve medeniyet karşıtı, geçmiş sevdalısı, dinci, milliyetçi, Türkçü olarak hedef gösterdiği isimlerin tamamı, bu kitabın basılmasından beş altı yıl sonra, 1937 ve 1938'de Stalin'in emriyle katledilmişlerdir.

Kazakistan 1929 yılından itibaren resmen Latin harflerini kullanmaya başlamıştır ama, Latin alfabesi taraftarları ile Arap alfabesi taraftarları arasında yaşananlar, böyle kültürel bir konuda bilimselliği tamamen gölgede bırakmış; alfabe meselesi de Stalinist Sovyet güdümlü ideolojik dumanların sisi altında kalmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti'nin 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmasından sonra, kendisi de eski bir komünist olan ünlü bilim adamı Räbiyğa Sızdıkova'nın konuyla ilgili olarak yaptığı itiraf gerçekten çok ibret vericidir. Şöyle diyor Sızdıkova: "Gerçi iş işten geçmiştir, ama söylemeliyim ki, Sovyet hükûmeti zamanında yapılan çalışmaların hepsi doğru, hepsi ilerici çalışmalardı, diyerek kendimizi bugüne kadar kandırageldik. Bu kafayla baktığımızda, o devirde Latin'e karşı çıkanların da fikirlerinin doğru olmadığını söyleyebiliriz. Ne var ki, topu topu 14-15 yıl içinde Kazak, Özbek, Tatar gibi yüksek medeniyete sahip halkların üç alfabenin ortasında birinden birine geçip durması, özellikle de yalnızca 13-14 yıl kullanıldıktan sonra terk edilen Latin alfabesinin acaba ne kadar üstün olduğu, ne faydasının bulunduğu konusunda düşünmek gerekecektir."[15]

[14] K. Basımulı, *age.*, s. 8.

[15] R. Sızdıkova, *age.*, s. 19.

Stalin Döneminde İkinci Kazak Latin Alfabesi

1929'da Latin alfabesinin Kazaklara zorla diretilmesinden sonra dahi Stalin'in alfabe üzerinde oynadığı oyunlar sona ermedi. K. Jubanov adlı dilbilim uzmanı, 1935 yılında kaleme aldığı *Kosar ma, Dara ma?* (Çift mi, Tek mi?) adlı makalesinde ve 1936 yılında bastırdığı *Kazak Tili Grammatikası*'nda (Kazak Dili Grameri) *uv, üv, ıy, iy* ses birliklerini birer çift ünlü, bir başka deyişle diftong olarak nitelendiren Jubanov, 1929'daki Kazak Latin alfabesinde *u* ve *v* sesleriyle ifadesini bulan bu iki sesin yalnızca tek bir *u* ile ifade edilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre mesela, *u+v* birliğinin dışındaki diğer *u*'lar, gerekirse üstü çizgili *u* ifade edilmelidir. Ayrıca birinci Latin alfabesinde *ıj, ij* olarak ifadesini bulan ve ikişer sesin birleşiminden oluşan birlikler de, tek bir harfle, *i* ile yazılacaktır. K. Jubanov'un bu çalışmalarının üzerinden çok geçmeden, yeni alfabeye bu harfler de eklendi ve henüz çok genç olan Kazak Latin alfabesi yeni bir değişime maruz kalmış oldu.

1938 yılı başlarında Kazakistan Merkezî Yürütme Komitesi ile Halk Komiserler Sovyeti, "Kazak Dilinin Alfabesi ve İmlasında Bazı Değişikliklerin Yapılmasına İlişkin" bir karar almıştır. Sovyet hükûmeti güdümlü bu kararın ardından, ikinci Kazak Latin Alfabesi resmen ilan edilmiş oldu.

Kazak Latin'i üzerinde gerçekleştirilen bu operasyon, Kiril alfabesi döneminde de devam eden bir hastalığın, yani *ıy, iy* ses birliklerinin yerine tek harf; *uv, üv* ses birliklerinin yerine ise tek harf kullanılması geleneğinin temellerini atmıştır.

Stalin'in Emriyle Dayatılan Kiril Alfabesi

Stalin'in talimatıyla Kazakistan'da 1929 yılında Latin alfabesine geçilmesinin üzerinden daha on yıl gibi kısa bir süre geçmişti ki, nereden çıktığı belli olmayan "Kiril alfabesine geçilmesi" dedikoduları dilden dile yayılmaya başladı.

Aslında böyle bir durum tahmin de edilebilirdi, çünkü Stalin'in alfabe operasyonu, her ne kadar Sovyet işgalindeki Türkler-

le Sovyetler dışındakileri birbirinden ayırmışsa da, Türkistan, İdil-Ural ve Kafkasya Türklerinin Latin alfabeleri arasında hâlâ bazı önemli ortaklıklar bulunmaktaydı.

Aradan geçen on küsur yıllık kısa sürenin ardından Rus alfabesine geçiş süreci o kadar hızlı oldu ki, yaklaşık bir ay içerisinde, 20 Aralık 1939 ile 15 Ocak 1940 tarihleri arasında kesin karara bağlandı. Ülkenin bütün komünist parti ve komsomol birimlerine, Stalin tarafından verilen emirlerle sistemi yerleştirmek üzere görevlendirilmiş memurlar gönderildi. 1940 yılının 4 Kasım'ında Kazak Komünist Partisi Yüksek Sovyetinde, "Latin alfabesine geçmiş olan Kazak yazısını Rus harflerini temel alan yeni elifbaya geçirme" yönünde Kazak Komünist Partisi Halk Komiserleri Şurası Başkan yardımcısı İ. Şäripov'a ait olan bir bildiri okundu. Neticesinde ise, bu kanun, 7 kişinin görüş bildirmesinin ardından 5-6 saat içinde kabul edildi.

Adı geçen bildiri ve konuşmacıların Kiril alfabesine geçiş konusunda söyledikleri gerçekten anlaşılmazdı. Mesela, Kiril alfabesine geçiş sebebi olarak öne sürülen gerekçelerden birinde "dil bilginlerinin araştırmalarına göre *Sotsialist Kazahstan* gazetesinin değişik yıllardaki başyazılarının her 1000 kelimesinde 1924 yılında 14, 1930 yılında 18, 1940 yılında ise 236 Rusça sözcük bulunduğu" ifade ediliyordu. Bu durumun Kazak dilinin ne kadar gelişmekte olduğunu gösterdiği (!) ve bu sebepten de Rus alfabesine geçmenin artık bir zaruret hâline geldiği söylenmekteydi.

Hiçbir bilimsel tartışmaya imkân verilmeksizin, bir oldu bittiye getirilerek geçilen Kiril alfabesine karşı yine de tepkiler gelebileceğini ihtsimaller arasında tutan Stalin hükûmeti, bu işe karşı çıkması muhtemel olanlara her fırsatta göz dağı veriyordu. O dönemde, Sovyet hükûmetinin Kazakistan'da âdeta sözcülüğünü yapan S. Amanjolov, Bolşeviklerin tehditlerini Kazaklara bakınız nasıl iletiyor: "Bu işin siyasi önemi büyük. Bu işin yerine getirilmesi sürecinde bizim eski düşmanlarımızın bu sefer başkaldırmaya-

cağını söylemek doğru olmaz. Onlar, Arap alfabesinden Latin'e geçerken de ellerinden gelen düşmanlığı kudurmuşçasına sergilemişlerdi. Ancak, emekçilerin halkçılık bilinci, komünist partinin yolbaşçılığı sayesinde, onlara tam zamanında darbesini indirdi, âdeta dağlarını yaktı, yerin dibine soktu. Bugünkü günde düşmanların mücadelesi, karşı duruşu, eskisine göre daha ince bir yolla yürütülüyor. Onlar, harf sayısının çokluğunu bile mazeret olarak gösteriyorlar. Bunların, Rusların bazı seslerini Kazak diline sokmanın gereği yok, zorluktan başka faydası yok, demeleri de mümkün. Bu adamların, bunların dışında da bir sürü saçma sapan iddiaları var. Böylelerinin hepsine Bolşeviklere yakışır uyanıklıkla yaklaşmak ve darbeyi zamanında indirmek gerektir."[16]

Açıkça Stalin'in sözcülüğünü yapan Amanjolov'un bu satırları kaydettiği günlerden bir küsur yıl önce, onun 'düşmanlarımız' diye ifade ettiği ulusçu Kazak direnişçilerinin neredeyse tamamının Stalin'in emriyle şehit edildiklerini hatırlatmak isteriz. Ne var ki, görüldüğü gibi, Stalin ve yandaşları bugünlerde dahi korkudan kurtulamamış olup, katlettikleri aydınlara karşı sevgi besleyen insanların bu zulme tekrar başkaldırmasından endişe etmektedirler.

Latin alfabesinin kabulünden sadece 11 yıl sonra, Kazaklar Kiril alfabesine geçivermişlerdi. 11 yıl gibi kısa bir süre önce Latin alfabesine methiyeler düzen Stalin yanlısı birtakım aydınlar, bu yıllarda tam tersini söylüyor, Latin'i kötülüyor, onu ilerlemeye engel olarak gösteriyor ve şöyle diyorlardı: "İleriye doğru kulaç atarken, işimize engel olacak şeyleri atmamak olmaz. Bugünkü günde ileri adım atmamıza engel olan şeylerden biri Latin alfabesidir diyebiliriz."[17]

Hatta yeni Kirilciler, Latin'e karşı oldukları için bir zamanlar ateş püskürdükleri milliyetçi Kazak büyüklerini 'Latin gibi kötü ve Avrupa'yı, yani emperyalizmi çağrıştıran bir alfabeye geçilmesinin sebebi' olarak gösteriyorlardı. Bu, Stalin dönemin-

[16] S. Amanjolov, *age.*, s. 16.

[17] S. Amanjolov, *age.*, s. 10-11.

de yalnızca vicdanın değil; aklın, mantığın, zihinsel dengenin de iflas ettiğini gösterir.

Oysa yukarıda aktardığımız gibi, bir zamanlar, "Kazak-Kırgız emekçilerinin gelişip ilerleyebilmesi, kültürlü olabilmesi, Doğu'nun ak başörtüsüne, hoca ve mollasına değil; Batı'nın sanat, bilim ve teknolojisinden faydalanabilmesine bağlıdır. Kazak-Kırgız emekçileri ile çürümüş Doğu medeniyeti arasında hiçbir bağlantı yoktur. Kazak-Kırgız, artık denk bir halk olmak istiyorsa, Batı'ya yakınlaşacaktır. Latin harflerini Alman, İngiliz, Fransız gibi kabiliyetli, yüksek medeniyete sahip milletler kullanmaktadır." diyenler Kazak milliyetçileri değil, Stalin'in emrindeki komünistlerdi.

1941 yılının Şubat ve Mart aylarında *Sotsialist Kazahstan* (bugünkü *Egemen Kazahstan*) gazetesinde S. Amanjolov, *Jaña Alfavittiñ Printsipteri* (Yeni Alfabenin Prensipleri) ve *Jaña Alfavitti Üyrenüvşilerge Kömek* (Yeni Alfabeyi Öğrenenlere Yardım) adlarıyla bir iki makale yayımlayıp, Kazak Türkçesindeki ünlülerin sayısını 14'e ulaştırır. Bunları kalın-ince, geniş-dar olarak bölümlere ayırır. Bu girişimlerden de anlaşılacağı üzere, en önemli amaçlardan birisi, Kazak Türklerini medeniyetle tanıştırmak değil, onlara açıktan açığa 'Rusluğu' dayatmaktı.

Stalin yönetimindeki Sovyet Rusya işgali altında bulunan Türkler arasında Latin alfabesinin gündeme getirilmesinin öncesinde, Arap alfabesinin neredeyse bütün dünya Türklüğü için ortak bir yazılı anlaşma ortamı sunduğu bilinen bir gerçektir. Stalin'in tutsak ettiği Türklere alelacele Latin alfabesini dayattığı dönem de, ne ilginçtir ki, Kazakistan'da Mağjan Jumabayulı'nın, Mirjakıp Duvlatov'un, Ahmet Baytursınulı'nın önderliğindeki Türkçülük cereyanın doruğa ulaştığı döneme rast gelmektedir. Mağjan adlı bir Kazak öğretmen, kendisinden binlerce kilometre uzakta düşmanla boğuşan Türkiye Türkleri için *Alıstağı Bavrıma* (Uzaktaki Kardeşime) adlı bir şiir yazabilmekte, böylece milyonlarca vicdanı aynı anda titretebilmektedir. Stalin'in 'Latin alfabesini diretmesi'nin en

gerçekçi sebebinin, bu vicdan, fikir ve duygu birliğinin bozulması olduğu bize göre oldukça aşikârdır. Ani bir kararla ancak 10 küsur yıldan sonra Türkistan'da bu sefer Kiril alfabesine geçilmesi emrinin gelmesinin, yalnızca tutsak dünya Türklüğü için değil, bütün dünyadaki mazlum uluslar için 'özgürlük timsali' olan yolbaşçımız Mustafa Kemal Atatürk'ün 1938 yılı sonunda ölümünden hemen bir yıl sonraya denk gelmesi de bize hiç tesadüfî görünmüyor.

1938'lerde başlayıp 1940'ta tamama eren bir operasyonla, daha 10 yıl kadar önce zorla Latin alfabesine geçirilmiş diğer bütün Türk toplulukları da, bu harfleri kullanmaya mecbur edilmiştir. Kiril alfabesi, Türk diline hiç de uygun olmayan ve özelde Kazak Türkçesi fonetiği üzerinde de onarılmaz etkiler bırakmış bir alfabedir. Bu alfabenin özellikle Kazakça'nın ses sistemine uymaması ve Rusça asıllı sözcüklerin orijinalleri gibi yazımının zorlanması, Kazak Türkçesinde hiçbir şekilde bulunmayan seslerin Kazakça metinlere girmesine, dolayısıyla da ilkokul çağlarından itibaren bu harfleri okuyup telaffuz etmeye çalışan insanların hançerelerinin bozulmasına sebep olmuştur.

Kiril alfabesinin diretilmesinin ardından Kazak Türkleri, dillerinde kullandıkları Rusça asıllı terimleri, yer ve kişi adlarını, ayrıca diğer bütün sözcükleri, bugüne değin Rusçanın orijinal imlasıyla yazmışlardır. Kazak Türkçesinin karakteristik fonetiğine uymayan sesler barındıran Rusça sözcükleri orijinallerindeki gibi telaffuz etmeye çalışan Kazakların, ne yazık ki, zamanla kendi dillerini konuşurlarken telaffuzları da tahribata uğramıştır.

Stalin, 1920'lerin sonlarına doğru Sovyetlerin işgalinde yaşayan bütün Müslüman Türklerin alfabelerini Arap'tan Latin'e çevirmekle onları dışarıdaki Türk Dünyası'ndan kültürel anlamda koparmıştı. Ancak, 1 Kasım 1928'de tek bağımsız Türk cumhuriyeti olan Türkiye'nin de Latin harflerini kabul etmesi, bunun yanı sıra diretilen Latin alfabelerinin Sovyet işgalindeki Türkler arasındaki anlaşma oranını pek fazla düşürmemiş olması gibi önemli sebepler, bütün siyasi gücü elinde bulunduran Stalin'i 10 yıl gibi kısa bir süre sonra

bu sefer 'Kiril' alfabesini dayatma yoluna itmişti. Öyle alfabeler hazırlanmalıydı ki, bu alfabeler, bu sefer hem yerel Türk yazı dillerinin öz ses sistemini zedelemeli, hem de buradaki Türklerle Türkiye'nin ve en önemlisi kendi aralarındaki bağları koparmalıydı.

Bu amaçlar doğrultusunda 1940 yılından itibaren Stalin'in emriyle hazırlatılan Kiril temelli Türk Alfabeleri sayesinde Sovyet Türk toplulukları arasındaki yazılı anlaşma oranı sıfıra kadar indirilmiştir. Bu şekilde telaffuzları birebir aynı olan pek çok söz bile, Kiril temelli olmasına rağmen her Türk boyu tarafından farklı şekillerde yazılır olmuştur.

Stalin'in başarıyla sonuçlanan alfabe oyunları sonunda ortaya çıkan manzara, Sovyet işgali altındaki Türkler arasında tam bir kültürel kopukluğu göstermektedir. Bu tarihlerden sonra artık yazılı olarak birbirleriyle anlaşamayan Türk boyları, öncelikle ortak yazılı anlaşma dili olarak Rusçayı seçecektir. Rusçanın hakimiyeti, yazılı olarak anlaşamadığından dolayı 'farklı ve ayrı milletler' olduklarına inandırılan Türk topluluklarını kısa süre sonra konuşma dillerinde de 'anlaşamayacaklarına inanma' buhranına itecek ve tam bir kültür yozlaşması başlayacaktır. Kültürel yozlaşma veya bir başka deyimle 'mankurtlaşma', Türk boylarının birbirleriyle olan münasebetleriyle sınırlı kalmayacak, her topluluğu artık kendi içinde dahi, kendi ailesinde dahi ana dilini tercih etmeme uçurumuna sürükleyecektir. Neticede, tarihini bilmeyen, dilini kullanmayan kalabalıklar, birkaç yüz bin yahut birkaç milyonluk küçük koloniler hâlinde Rus emperyalizminin rahatça yönetebileceği, başkaldırmayı dahi aklına getiremeyen köleler hâline gelecektir.

Gerçekten de Yosif V. Stalin'in 1953 yılında ölümüne kadar bu amaçların tamamına erişilmiştir. Sovyetler Birliği yönetimi, 1960'lı yıllarda onun iktidarı sırasında yaptıklarını kınamış ve öldürdüğü aydınları aklamışsa da, oturttuğu kültürel yozlaştırma sisteminden ve bunun içinde bölücü alfabe müdahalelerinden tek adım geri atmamıştır.

Stalin Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Politikaları

Okan YEŞİLOT[*]

Güçlü devletler, hakimiyetleri altına aldıkları milletleri kendilerine benzetmek, kendi kültürlerini benimsetmek için, özellikle de genç neslin kendilerine benzemesi, kendileri gibi düşünüp hakim devlete hizmet etmesi için eğitim sisteminden yararlanmışlardır. Ruslar da gerek Çarlık döneminde gerekse Sovyetler Birliği devrinde bu amaçla eğitim sistemine müracaat etimiş, yeni yetişen çocukların din, dil, günlük yaşamı ve düşünce hayatını şekillendirmek istemiştir. Eğitim yoluyla özellikle Türkler üzerinde bir Ruslaştırma çalışması başlatılmış, bunun en yoğun olduğu dönem de Stalin dönemi olmuştur. Bu dönemde eğitime büyük önem verilmiştir. Ruslaştırma ve iyi bir Sovyet vatandaşı oluşturma çabaları kısa sürede netice vermeye başlamıştır, fakat Ruslaştırmaya karşı tepkiler de doğmuştur.

Stalin döneminde Azerbaycan'da uygulanan eğitim politikalarını iki farklı açıdan ele almak mümkündür. Birincisi rakamlar ve istatistiksel veriler ışığında yapılacak inceleme ki, öncesinde

[*] Dr. Okan Yeşilot, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

ne kadar okul, öğrenci, kitap, okuryazar olduğu ve Stalin döneminde ise bunların sayılarının nereye vardığına bakılarak verilecek bir hükümdür. İkinci olarak da bu sayılardaki olağanüstü artışın nedenlerinin sorgulanmasıyla ve soruların sayıları artıkça verilecek cevaplara göre varılacak hükümdür. Biz bu çalışmamızda Stalin döneminde Azerbaycan'da eğitim alanında yapılan çalışmaları istatistiksel olarak verdikten sonra neyin niçin yapıldığı, neye ve kime hizmet ettiği, nelerin yerine nelerin konulduğu, hangi sonuçların alınmak istediği ve alındığı, bunlara verilen tepkilerin neler olduğu gibi sorular ile bunlara verilen cevapların üzerinde durmaya çalışacağız.

Stalin Döneminde Azerbaycan'da Yapılan Eğitim Çalışmaları

Sovyetlerin ilk dönemlerinden itibaren okumayazma konusunda yeni tedbirler alınmaya başlanır. 1923 yılında hususi bir komite oluşturulur. Bunun neticesinde 1926'da ahalinin % 25'i, 1933'te ise % 51'i okuryazar olur. 1930'lu yılların ortalarında okumayazma seferberliği ilan edilir. Kısa süreli (3 ve 10 aylık) kurslar açılarak okumayazma oranı yükseltilir. 1920'de Azerbaycan'da 965 okul ve 79.400 öğrenci vardır. 1920-1930 arasında 3471 yeni okul açılır ve yine bu yıllarda 9 kısa müddetli pedagoji kursu düzenlenerek 1000'den fazla ilkokul öğretmeni yetiştirilir. İlk önceleri 5 yıllık bir dereceli iptidai ve 4 yıllık 2 dereceli ortaokullar vardır. Aynı zamanda 1924'te işçiler için, 1926'da ise köylü gençler için yedi yıllık okullar açılır. 1935 yılında birinci ve ikinci dereceli okullar kaldırılarak yerine iptidai (1-4. sınıflar), natamam orta (1-7. sınıflar) ve orta (1-10. sınıflar) şeklinde düzenlenir. 1940 yılında 4436 okul ve 695 bin öğrenci vardır. Okullarda ise 22 binden çok öğretmen görev yapmaktadır. 1939 nüfus sayımına göre 10 yaşından büyük her bin kişiden 113'ü ortaokul mezunu olmuştur. Azerbaycan'da ihtisas kadrolarının hazırlanması için

de çalışmalar yapılmıştır. 1920'de 8 orta ihtisas okulu varken bu sayı 1927'de 39'a, 1940'da 91'e çıkmıştır. Bu okullarda 1920'de beş bin öğrenci varken, 1941'de 17 bin öğrenci olmuştur. 1926 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesiyle beraber beş binden çok öğrencisi olan beş üniversite vardır. 1941'e gelindiğinde ise 16 üniversite ve yaklaşık 15 bin öğrenci olmuştur. 1920-1940 yılları arasında Bakü'de *Sovyet Partiya* okulları açılmış, 1930'da Bakı Sovyet Partiya Okulu Merkezî Partiya Okuluna çevrilerek, Bakü'de Komünist Üniversitesi açılmıştır. Bu üniversite 1932'de Ali Komünist Kent Teserrufatı Okuluna çevrilir.[1]

Eğitimin Amacı ve Bu Amacı Destekleyen Kurumlar

Sovyet eğitim sisteminin amacı; yöneticilere ve rejime sadık, Sovyet ortak değerlerini benimsemiş bir Sovyet adamı (*Homo Sovieticus*) oluşturmaktır. Bu eğitimin esasını teşkil eden kurum olan okul; gençleri, ideoloji-siyasi, manevi değerler, iş, estetik ve terbiye vererek iş hayatına hazırlar. Okulun gayesi her şeyden evvel Sovyet ideolojisini, siyasi şuuru ve dünya görüşünü kabul ettirir. Lenin'in de dediği gibi, "bütün terbiye, tahsil ve talim işi öğrencileri komünist terbiye ile yetiştirmekten ibaret olmalıdır."[2]

1 Stalin döneminde Azerbaycan'daki eğitim çalışmaları hakkında bilgi için bk. *Azerbaycan SSR Ali ve Orta İhtisas Mekteplerine Dair Kısa Malumat*, Azerbaycan SSR Ali ve Orta İhtisas Tahsili Nazılıyı, Bakı 1968; *Azerbaycanda Halk Maarifinin Suretli İnkişafı*, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1980; *Azerbaycanda Sosyalist Medeniyyetinin İnkişafı (1920-1955 ci İller)*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1975; M. M. Mehdizade, *Azerbaycanda Sovet Mektebinin Tarihine Dair Hulaseler*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1968; *Azerbaycan Halk Maarifinin İnkişaf Yolu*, Azerneşr, Bakı 1945; M. M. Mehdizade, *Mekteb Kuruculuğu Sahasında Nailiyetlerimiz*, Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyet, Bakı 1957; Eldar İsmayılov-Cemil Hasanov-Tahir Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi*, Öyretmen Neşriyyatı, Bakı 1995, s. 166-168.

2 *Azerbaycanda Halk Maarifinin Suretli İnkişafı*, Bakı 1980, s. 108.

Okulun ilk adımı olarak kabul edilen ana okullarının; çocuğun ailenin etkisinden çok okulda komünist terbiyeye göre yetiştirilmesi, çocukların madden ve manen iyi yetişmeleri, annelerin sosyal hayata katkılarını artırmak ve terbiye işinde onlara yardımcı olmak gibi görevleri vardır. Burada çocuklara inkılap, Sovyet kültürü ve ideolojisi, vatan ve Sovyet yöneticiler hakkında bilgiler sunulur, bunların önemi kavratılarak bu kavramların gelecekte hayatlarının en önemli vazgeçilmezleri olduğu anlatılır. Çocuklar bu kurumda altı yaşına kadar kalırlar. Azerbaycan'da 1945'te 545 ana okulu ve buralarda 50 bin çocuk vardır. Çocuğa mensup olduğu milletin maddi ve manevi değerleri değil, oluşturulmak istenen ortak Sovyet değerleri aşılanmaktadır. Oluşturulmak istenen bu yeni değerleri ailelerin reddetmesi veya aksini söylemesi rejimine göre mümkün değildir. Karşı çıkanlar, burjuva, karşı ihtilalci, milliyetçi, gerici, Musavatçı, Panturkist, Panislamist, Alman ajanı vs. denilerek suçlanır. Bu kurumların önemini iyi anlayan rejim yöneticileri çocukların mutlaka bu eğitimden geçmesini sağlamaya çalışmışlardır. Komünist terbiye, halklar dostluğu, vatana ve rejime sadakat, Sovyet liderlere itaat ve Sovyet medeniyeti çocukların zihinlerine âdeta kazınmaktadır. İspiyon müessesesi küçük yaştan itibaren çocuklara çok iyi bir şekilde öğretilir ve bunu yapanların kahraman olduğu fikri işlenmektedir.

Piyoner ve *komsomol* teşkilatları da Azerbaycan'da eğitim kurumlarının yanında Sovyet ideolojisinin yerleşmesinde önemli görevler icra etmişlerdir. Azerbaycan Piyoner Teşkilatı 1923'te kurulur. Piyoner ve komsomol teşkilatları genç neslin komünist terbiye ve Sovyet vatanperverliği ile yetişmesi için faaliyetlerde bulunur. Piyoner teşkilatına 10-14 yaşındaki çocuklar alınırlar ve burada başarılı olanlar komsomol teşkilatına seçilirler. Bu süreci tamamlayanlar komünist partisine üye olma hakkını elde ederler. 1926'da okullardaki öğrencilerden % 40'ı komsomol ve piyoner teşkilatlarına üyedir. Piyoner ve komsomol teşkilatları

sosyal etkinlikler, tiyatro, oyun parkları, basın yayın faaliyetleri, okumayazma kursları, din aleyhine konferanslar, partiyi ve yöneticileri tanıtıcı konferanslar vs. düzenlemektedirler.[3]

Sovyet ideolojisini yaymanın bir diğer vasıtası da okullar dışında açılan eğitim kuruluşlarıdır. 1920'de toplam 107 kulüp ve 61 kütüphane vardır. 1940'da Azerbaycan'da 1389 kütüphane ve 1633 kulüp vardır. Kitap sayısı da yaklaşık 11 kat artmış ve 3.3 milyona ulaşmıştır. 1920-1926 yıllarında 858 kitap basılırken sadece 1940 yılında 1141 eser basılır. Azerbaycan Merkezî Devlet Kütüphanesinde 1926'da 83.361 kitap varken, bu sayı 1945'de 687.115'ya çıkmıştır.[4]

Halkın Sovyetleştirilmesi için gazetelerden (*Kommunist, Bakinski Raboçi, Yeni Yol* (Latin alfabesiyle 1922-1929), *Molla Nasreddin* (yeniden 1922-1926), *Şark Kadını* (1938'den sonra *Azerbaycan Kadını*), *Vışka, Edebiyat* vb. gazeteler yayımlanır. 1928'de 23 gazete varken 1940'da 185 gazete ve dergi vardır. Basın ve tiyatro ateizm propagandası yapmaktadır. Özellikle komünist ideolojiyi öven eserlerin tirajı çok yüksektir.[5]

Azerbaycan Neşriyat İdaresi (Azer Neşr) Komünist Partisinin kararı ile Bakinski Raboçi adlı Rus Neşriyat İdaresiyle birleştirilmiş ve Azer Neşr'in tamamen Türk olan yöneticileri görevden alınarak yerlerine Mirzoyan, Kazlov, Kolkadin gibi Ermeni ve Rus idareciler getirilmiştir. Yönetim değişir değişmez kurum, 27 Şubat 1928'de aldığı bir kararla neşriyat idaresi tahriratını Türkçe'den Rusça'ya çevirmiş ve Rusça'yı resmî dil olarak kabul etmiştir.[6]

Merkezin ciddi nezareti altında Azerbaycan'ın tabii zenginliğinin öğrenilmesi ve bunlardan istifade edilmesi üzerine ilmî

3 *ASE*, C. VII, Bakı 1983, s. 532.

4 Azerbaycan'da kitap ve kütüphaneler için bk. Hacı Hasanov, *Azerbaycan Kitabının İnkişaf Merheleleri*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1989.

5 Eldar İsmayılov-Cemil Hasanov-Tahir Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakı 1995, s. 174.

6 "Azerbaycan Neşriyat İdaresi", *Azeri Türk*, Nu. 10, Haziran 1928, s. 14.

çalışmalara önem verilir. Özellikle petrol üzerinde durularak bu sahada eleman yetiştirilmesine çalışılır. Bu sahada Rus alimler M. V. Abramoviç, D. V. Kolubyatnikov, ve İ. M. Kutbin çalışmalar yapmışlardır.

Okulun dışında yaz kampları, kulüpler, tiyatro, bale, müze, kütüphane, askerlik, akşam kursları, düzenlenen eğlenceler vs. ideolojin anlatılması ve benimsetilmesi için kullanılır. Azerbaycan'da okur yazarlık kursuna katılanların sayısı 1922'de 5400 kişi iken 1930'da 133.200, 1931'de ise bu rakam 204.100 kişiye yükselmiştir.[7]

Sovyetleştirme ve Tepkiler

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinin önündeki en önemli engellerden birisi de dindir. Dinle yapılan mücadelenin temelinde; dine karşı basılan kitaplar, verilen akşam kursları, konferanslar, kurulan cemiyetler ve yasaklanan dinî günler vardır. Azerbaycan komünistleri ve komsomolları dine karşı büyük bir mücadele sergilerler. Din aleyhine yapılan çalışmalara öğrenciler, yazar ve sanatçılarda aktif olarak katılırlar. Edebiyat ve tiyatro da dine karşı büyük bir ustalıkla kullanılır. Buralarda ateizm propagandası yapılmaktadır.[8] 1920'lerde Azerbaycan'da 3.000 cami varken 1930'larda bu sayı sadece 20'ye düşer. Birçok önemli cami kapatılır, pirlerin mezarlarının ziyaret edilmesi ve dinî merasimler yasaklanır. Hemen her şehirde "Allahsızlar cemiyetleri" kurulur. Militan Allahsızlar Birliğine üye olanların sayısı 1930'da 3.000, 1931'de 67.000, 1933'de 85.638 kişidir. Bu birliğe üye olanlar eğitimden geçirilerek dinle nasıl mücadele edeceklerini öğrenirler. Resmî bayram olarak kutlanılan Nevruz bayramı kutlamaları men edilir. İlk yasaklananlardan biri de Aşure Günü'dür. Dinî ve millî bayramların yeri-

7 *Azerbaycanda Halk Maarifinin İnkişaf Yolu*, Bakı 1945, s. 145.

8 *Azerbaycan Tarihi*, C. III, Bakı 1973, s. 453-454.

ne yılbaşı, 8 Mart Kadınlar Günü, 1 Mayıs İşçi Bayramı, Lenin'in Doğum Günü, 11. Ordunun Azerbaycan'a Girişi (28 Nisan), yöneticilerin doğum günleri ve emeklilik törenleri vs. kutlanır. Geçmişe ait kitaplar cehaletin ve fanatizmin kaynağı olarak algılanır ve yasaklanır. 1926'dan sonra din adamları satılmışlık, hırsızlık, cinayet ve ahlaksızlıkla itham edilmeye başlanırlar. Yine din adamları karşı ihtilalci ve parazitler olarak adlandırılırlar. 1931'den sonra hac, oruç ve zekât yasaklanarak, camiler kapatılır, kulüp veya sinema hâline getirilir. İçki, eğlence ve domuz eti özendirilir hatta sosyal baskı hâline getirilir.[9]

Yeni dönemde kadının özgürleştirilmesi sosyal hayatın her safhasında çalıştırılması, en ağır işlerde bile erkeklerle beraber yer alması uygun görülmüştür. Kadının analık vasfı ve fizikî durumu göz önüne alınmadan üretime katkıda bulunabilmeleri için her sahada ve şartta çalıştırılmıştır. Aile müessesesi temelinden sarsılmıştır. Büyük aile yerine daha küçük sadece anne, baba ve çocuktan oluşan aileler özendirilmiştir. Bakü'de İran Bankasının önündeki başörtüsünü atan Türk kadını heykeli kadının özgürleşmesini temsil etmektedir. Toplu olarak başörtüsünü çıkarma merasimleri tertip edilmiştir.[10] Kadın çalıştığı için çocuğunun terbiyesi ile yuvalardaki öğretmenler ilgilenmektedir. Bir başka gelişme de yabancılarla özellikle de Ruslarla evlenmenin teşvik edilmesi, Ruslarla evlenenlerin iş bulmaları hatta yönetici olmalarıdır. Doğacak çocuk ailede Rusça öğrenerek büyüdüğü için kendi kültürüne yabancılaşmaktadır.

Millî musiki aletleri olarak kabul edilen tar, kemençe ve saza karşı ciddi tenkitler başlar. Mekail Müşfik, Üzeyir Hacıbeyov, Müslüm Mokamayev'in gayretlerin sonunda yapılan "tarın mah-

9 A. Bennigsen-C. Lemercier Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri*, çev. Nezih Uzel, İstanbul 1994, s. 208-210.

10 Vincent Monteil, *Sovyet Müslümanları*, çev. Mete Çamdereli, İstanbul 1992, s. 142-143.

kemesinde" beraat etmiştir.[11] Sovyet talim ve terbiye sistemini hakim kılmak için 1945'de okullarda öğretilmesi için hazırlanan notalı şarkı mecmuasında şu şarkılar vardır: Stalin hakkında şarkı, Kızıl Donanma marşı, Bir Gerilla şarkısı, 52. Tümen şarkısı, İntikam şarkısı, Moskova şarkısı, Ordu şarkısı, Kremlin'in Uzaktan Görünen Işıkları şarkısı vs. Yönetim destanlara karşı da mücadele başlatmış ve 1951'de Dede Korkut destanı dinî ve 'Panturkist' bulunarak yasaklanmıştır.[12]

Azerbaycan aydınları 1918'de Latin alfabesine geçmek için teşebbüs ederler. 1921'de tekrar Latin alfabesine geçiş için tartışmalar başlar. 27 Haziran 1924 tarihinde Latin alfabesine zorunlu devlet alfabesi olarak kabul edilir. 1 Ocak 1929'dan itibaren tüm okullarda Latin alfabesi okutulması mecburi kılınır. Resmî bütün kurumlar, işletmeler, yayınevleri Latin alfabesine geçmiştir.

Azerbaycan Yüksek Sovyeti Başkanlığı ve Bakanlar Kurulu Başkanlığının 11 Temmuz 1939 tarihli kararı ile 1 Ocak 1940'dan itibaren Latin alfabesinin yerine Kiril alfabesi kabul edilir.[13] 1929'da tam olarak geçilen Latin alfabesi 1939'da değiştirilerek yerine Kiril alfabesi getirilmiştir. Halka Azeri veya Azerbaycanlı, dile ise Azerbaycan dili denilmiştir. Rusçanın bütün yerel dillerin yerini alması için çalışılır. Arapça, Farsça kelimelerin, dinî ve millî terimlerin atılmasına uğraşılır. Üniversite okumak isteyenler ve kariyer yapmak isteyenler mutlaka Rusça bilmelidirler.

1927'de yapılan Azerbaycan Komünist Partisinin 8. Kurultayı'nda Sovyetleşmek ve geri kalmamak için mutlaka Rusça'nın öğrenilmesi gerektiği ifade edilir. Rusça Sovyetler'de yaşayan bütün halkların ortak dili olmalıdır, nitekim bu büyük oranda gerçekleşir. Samed Vurgun 1950'de "çocuklarımız ve gençlerimiz büyük Rus halkının dilini, "Oktabır dilini", Lenin dilini ana dil-

[11] Eldar İsmayılov-Cemil Hasanov-Tahir Gaffarov, *age.,* s. 165-166.

[12] A. Bennigsen-C. Lemercier Quelquejay, *age.,* s. 297.

[13] Elövset Zakiroğlu Abdullayev, *Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları*, Ankara 1996, s. 95-99.

leri gibi öğrenmelidirler."[14] der. Rusça öğretirken seçilen parçalar anlamlı olmalı ve Sovyet ideolojisini gençlere benimsetmesine özen gösterilmelidir. 1935'te Azerbaycan Bakanlar Kurulu Başkanı Rahmanev "Rusça'nın yaygınlaştırılmasını çünkü kullanılan diğer dillerden daha anlaşılır ve açık olduğunu"[15] söyler.

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ASSC) hükûmetinin aldığı bir kararla, Azerbaycan'daki üniversite ve devlet kuruluşlarında Rusça birinci dil durumuna getirilmiştir. Hatta üniversitelerdeki öğretim dilinin yalnızca Rusça olması sağlanmıştır. Rusça sadece üniversitelerde mecburi dil olmamış, ilk, ortaokul ve liselerde de önemli ölçüde yerini almıştır. Rusça'nın okullarda mecburi ders olarak okutulması parti kurultayları, konferanslarda ve komsomol toplantılarında tartışılmış ve 30'lu yıllarda Rusça eğitimdeki yerini sağlamlaştırmıştır. Azerbaycan eğitim kurumlarında Rusça'nın okutulması üçüncü sınıflardan başlamış, bu maksatla yeni programlar hazırlanmış ve öğretmenler istihdam edilmiştir.[16]

Moskova'dan gelen talimatlar doğrultusunda hareket eden ASSC hükûmeti ilk ve orta öğretimle, üniversitelerde Rusçayı mecburi dil yapmakla yetinmemiş, Türkçe eğitim veren okullar kapatılarak yerlerine Rus okulları açılmıştır.[17] Rusça yalnız eğitim kurumlarında değil, devlet kuruluşlarında da resmî dil hâline getirilmeye çalışılmıştır. Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetlerin temsilcilerinin de katıldığı genel toplantılarda, tüm devlet kurum ve kuruluşlarında, kooperatiflerde, cemiyetlerde, meclis ve kongrelerdeki konuşmalarda Rusça tercih edilir duruma gelmiştir. Rusça bir diplomasi dili olmuş, ilmî toplantılar, kongreler ve konferanslar Rusça yapılmaya başlanmıştır.[18]

[14] *Azerbaycanda Halk Maarifinin Suratli İnkişafı*, Bakı 1980, s. 60.

[15] Vincent Monteil, *age.,* s. 155.

[16] *Azerbaycanda Halk Maarifinin Suratli İnkişafı*, Bakı 1980, s. 56-57.

[17] "Türk Mektepleri Kapanıyor", *Azeri Türk*, S. 10, Haziran 1928, s. 14.

[18] Mirza Bala Mehmetzade, "Millî Hars ve Millî Hakimiyet", *Azeri Türk*, S. 8, Mayıs 1928, s. 4.

Sovyet hükûmetinin Azerbaycan'daki, Ruslaştırma amacını taşıyan eğitim politikasını rahatça uygulayabilmesi için bunları benimsemiş kişilerin yetkili mercilere getirilmesi gerekmiştir. Bu alanın en yetkili kurumu olan Azerbaycan Maarif Komiserliği yeniden oluşturulmuştur. Yeni yönetimin 13 üyesinin yalnızca üç kişisi Türk, diğerleri ise Ermeni ve Rus'tur.[19] Ancak seçilen Türklerin de Moskova'ya itaatinin tam olmasına dikkat edilmiştir. Bunlardan birisi de komünist ve Rus hayranı olan Ruhullah Ahundov'dur ve bu kişi komiserliğin başına getirilmiştir.[20]

Azerbaycan'da Sovyet ideolojisi yerleştirilmeye ve yeni bir insan tipi oluşturmaya başlandığında içte ve özellikle de dışarıdakilerden tepkiler gelmeye başlar. Basında da sık sık yer alan bu tepkiler olayın ulaştığı boyutları göstermek açısından önemlidir.[21] Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri olan Ali Haydar Karayev Müsavatçıları, milliyetçileri ve zengin çocuklarının "muzır unsur" olarak değerlendirir. Eğitim kurumlarının ve ilgili diğer kurumların bu gibi kişilerden temizlenmesi gerektiğini, ilk ve ortaokullarla üniversitelerde sıkı bir takibat yapılıp, bu tarz öğretmen ve öğrencilerin tespit edilerek bu kurumlardan atılmasını istemektedir. Aksi hâlde genç komünistlerin bu kişilerin yaptıkları propagandadan etkilenerek "milliyetçilik hastalığına" yakalanabileceklerini savunarak, bu temizlik fikrini eyleme dökmeyi başarmıştır. Karayev bizzat başkanlığını kendisinin yaptığı takibat sonucu 1928 senesinde, babası ve kendi yakın akrabalarından beş öğretmen ve 30 üniversite öğrencisiyle bu kişileri okula kabul edenleri attır-

19 "Türk Mektepleri Kapanıyor", *Azeri Türk*, S. 14, Ağustos 1928, s. 10.

20 Mehmet Emin Resulzade, "Millî Harsa Karşı Bolşevik Seferi", *Azeri Türk*, S. 2, Şubat 1928, s. 1-4.

21 Muhaceret basınında çıkan haberler için bk. Belkıs Ulusoy, *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü (1923-1931)*, İstanbul 2004.

mıştır.[22] Emirleri Rusya Komünist Partisinden alan Karayev, Türk aydınlara karşı açtığı bu savaşta halkından kendisine yardımcı olmasını istemiştir. Komsomollar Kongresi'nde yaptığı konuşmada, herbir komünistin bu gibi kişileri "Halk Maarif Komiserliği Terbiye İdaresi", "Merkezî Kontrol Komisyonu", ve "Komünist Komitelere" bildirmeye mecbur olduğu hatırlatmış ve şunları söylemiştir: "Mekteplerimizin proleterleşmesi, yalnız milliyetçi talebeleri dışarı atmakla değil, milliyetçi muallimleri de kapı dışarı etmekle olmalıdır."[23]

Karayev'in Türk aydınlarına olan tavrı bu sözlerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Bunun sebebi, Karayev'in milliyetçi aydınları, Azerbaycan Türk'üne bağımsızlık yolunda rehberlik edecek yegâne sınıf olarak görmesi ve hayran olduğu Rusların zengin Azerbaycan'ı kaybetmemesi için bu sınıfın gerek eğitimsiz bırakılarak, gerek millî kültürden koparılıp proleter kültürüyle, tam bir Sovyet vatandaşı olarak yetişmesi sağlanarak ve gerekse fizikî olarak yok edilmek suretiyle eritilmesi düşüncesinde olmasıdır.[24]

Azerbaycan'dan gönderilen ve İstanbul'daki gazetelerde yayımlanan mektuplarda okullardaki durumun vahameti daha açık ortaya konulmaktadır. Azerbaycan'da üniversiteye girişte Komünist Parti mensubu ailelerin çocukları ile Komsomol Teşkilatına üye olan gençlere öncelik tanınmaktadır. Üniversiteye girmek için başvuran gençlerin geçmişleri en ince ayrıntısına kadar araştırılmakta ve öğrenciler buna göre alınmaktadırlar. Geçmişini bir şekilde gizleyerek okula girebilmeyi başarmış olanlar ise tespit edildiğinde öğreniminin hangi senesinde olduğuna bakılmadan

22 "Türk Münevverlerine Karşı Sefer: Milliyetçilikle Mücadele", *Azeri Türk*, S. 19, Kasım 1928, s. 9-11.

23 "Komünist Fırkanın Bir Müracaatnamesi", *Azeri Türk*, S. 19, Kasım 1928, s. 13.

24 Belkıs Ulusoy, *age.*, s. 128.

derhal okuldan ihraç edilmekte, yerlerine parti mensubu olanların çocukları alınmaktadır. Alınan öğrencilerin özellikle komünist ideolojiyi benimsemesine dikkat edilmektedir.[25]

1920'den sonra okullardaki ders kitaplarındaki millî ve dinî değerlerle ilgili konular sansür edilerek çıkarılmaya başlanır. 1934'ten sonra tarih ve coğrafya derslerine önem verilerek tarih dersinde Azerbaycan tarihi değil, Rusya tarihi anlatılarak, Sovyet toplumu ideal toplum olarak gösterilir.[26] Tarih, coğrafya, Rusça, biyoloji vb. derslerde komünizm ve Darvinist görüşler anlatılır. Okullarda harbe hazırlık dersleri vardır. Yaz tatillerinde kamplar yapılarak eğitim devam eder. Sovyet edebiyatı olarak adlandırılan yeni bir edebiyat ve özellikle de sınıfsal edebiyat oluşturma gayretleri (köylü, işçi, burjuva edebiyatı vs.) vardır.

Süleyman Tekiner'e göre komünist eğitimin amacı; ihtilal ve askerî müdahale yoluyla, komünizmin dünyada mutlak ve nihai zaferi hakkındaki Marks-Lenin doktrinleriyle mücehhez, tam asker ruhlu ve disiplinli, zaferler hakkında her şey, mağlubiyetler hakkında hiçbir şey bilmeyen, Kızıl Ordu ve Sovyet devletinin dünyada her şeyi yapmaya muktedir olduğuna inanmış, beşerî kültürü takdirden aciz, komünist anlayışı dışında insani hislerden mahrum, liderlerinin her sözünü isabetli bularak itaat eden, mantık, muhakeme, münakaşa ve tenkitten asla hoşlanmayan Tanrı'sız bir nesil yetiştirmektir.[27]

Mirza Bala'ya göre ise Sovyet eğitim sistemin amacı; muhtelif kabilelere parçaladıkları Türk milletini dil, din, alfabe ve kültür hazineleriyle tarihî mazilerinden koparmaya, yeni nesle yalnız Rusya'ya ilhak sayesinde medeniyete kavuşacaklarının

[25] Yey Elif, "Azerbaycan'dan Mektup", *Odlu Yurt*, C. I, S. 10, 10 Aralık 1929, s. 399.

[26] Eldar İsmayılov- Cemil Hasanov- Tahir Gaffarov, *age.,* s. 166-168.

[27] S. Tekiner, "Sovyet Azerbaycanı Maarifine Toplu Bir Bakış ve Komünist Terbiye Sisteminin Hedefleri", *Dergi*, S. 1, Ocak-Mart 1955, s. 108.

telkin edilmesidir. Yine Sovyet esaretindeki bütün milletleri tek bir dil ve tek bir kültür etrafında "sosyalistik" bir Sovyet milleti hâline getirmek için uğraşılmasıdır.[28]

Sonuç olarak, Azerbaycan'da Stalin devrinde eğitim hayatında yapılan çalışmalar sayısal olarak çok yüksek orandadır. Okullaşma, okuryazarlık oranının yükselmesi, basın yayın faaliyetlerinin artması, kitap basımı, düzenlenen kurslar hiç şüphesiz Azerbaycan halkının eğitim seviyesini yükseltmiştir. Fakat unutulmaması ve gözden kaçırılmaması gereken önemli bir gerçek de yapılan bütün bu çalışmaların temelinde yeni bir insan tipi oluşturma gayretleri yatmaktadır. Yani bir anlamda eğitiminin, Sovyet ideolojisinin yerleştirilmesi, benimsetilmesi amacıyla kullanımı vardır.

[28] Mirza Bala, "Komünistlerin Tarih Telakkisi ve Sovyet Esiri Türklerin Mukadderatı", *Dergi*, S. 2, 1956, s. 12.

Halk Düşmanı mı, Halk Kahramanı mı? Sovyet Tarihçiliğinin İkilemi

İbrahim KALKAN[*]

Bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya cumhuriyetlerinde tarih yeniden keşfedilmiş, yeni tarihler yazılmaya girişilmiştir. Eskiden doğru bilinen pek çok şeye artık yanlış denebilmektedir. Örneğin Kazaklar, 1731'de Rus hakimiyeti altına Sovyet döneminde öğretildiği gibi kendi istekleriyle değil, zorla girmiş oldukları-nı, Stalin zamanında tasfiye edilen ve bir çoğu idam edilen aydınların halk düşmanı, burjuva milliyetçisi ve kötü insanlar değil, halkını hatta Sovyetler Birliği'ni seven, halk yararına çalışmış iyi insanlar olduğunu yazmaya başlamışlardır.

Stalin döneminde Sovyetler Birliği'nde yoğun bir tarih yazımı işine girişilmiştir. Ciltler dolusu resmî tarihler ortaya çıkmıştır. *Kazak SSR, Özbek SSR* veya *Kırgız SSR* tarihleri gibi büyük çalışmalar bu dönemde yapılmış, daha önemlisi 65 ciltlik *Büyük Sovyet Ansiklopedisi* bu dönemde yazılmıştır.

Ermuhan Bekmahanov (1915-1966), Sovyet döneminde yaşamış Kazak tarihçilerinden biridir. Bugün Kazak tarih yazıcılığında saygın bir yere sahiptir. Ancak, yaşadığı dönemde maalesef hak ettiği değer kendisine verilmemiş ve çok zor şartlar altında yaşamıştır. Bütün başına gelenler yazdığı bir kitap sebebiyle olmuştur.

[*] İbrahim Kalkan, araştırmacı yazar.

Bekmahanov, doktora çalışmasını bitirdikten sonra hızla yükselerek Kazak Devlet Üniversitesinde profesör, Kazak Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Enstitüsünün de müdürü olur.

Bekmahanov', 1943'te yayımlanan iki ciltlik *Kazak SSR Tarihı* adlı derlemenin yazarları arasında yer aldı. Editörler bu kitabın o kadar iyi olduğunu düşünüyorlardı ki kitabı Stalin Ödülü'ne aday gösterdiler. Fakat, ödülün jüri üyelerinden Yakovlev, kitabın Ruslara karşı fikirler içerdiğini öne sürdü ve sonuçta kitap ödülü kazanamadı. Bu olaydan sonra kitap hakkında tartışmalar başladı. Kitabın baş editörü Pankratova tartışmalara bir son vermek üzere Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesinde konunun görüşülmesini önerdi. Bu öneri kabul edildi ve 1944 yılı Mayıs ve Temmuz ayları boyunca bir komite tarafından eser incelendi. Sonuçta kitap genel olarak beğenilse de on sayfa kadarlık bir kısmın değiştirilmesi gerektiği belirtildi. Bu sözü edilen bölümün yazarı Bekmahanov idi ve Sultan Kenesarı isyanından bahsediyordu. Komite kararının yanı sıra *Kazak SSR Tarihı* Morozov adlı bir başka tarihçi tarafından ve *Bolşevik* dergisinde yayımlanan bir makale ile kıyasıya eleştirildi. Makalede söz konusu eserin Marksist-Leninist ideolojiyle bağdaşmadığı, milliyetçi öğeler içerdiği ve tavsiye edilemeyeceği söyleniyordu.[1] *Bolşevik* dergisinde yayımlanan bu yazı resmî ideolojiyi seslendiriyordu ve sonuçta iki ciltlik Kazak SSR tarihi yerine bir başka Kazak SSR tarihi yazılması işine girişildi.

Bekmahanov eleştirilerden yılmadı ve 1947 yılında doktora çalışmasını kitap hâlinde yayımladı. Sonraki yıllar bu kitap sebebiyle çok zor geçti.

Söz konusu kitabın adı: *19. Yüzyılın 20'li- 40'lı Yıllarında Kazakistan*'dır.[2] 1947 yılında Kazakistan'ın Almatı şehrinde Rusça basılmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere kitabın konusu 1820 ve 1840'lı yıllarda Kazakistan'da meydana gelen tarihî gelişmelerdir. İnceleme konusu olarak bu yılların seçilmiş olması rastlantı değildir. Söz ko-

1 Lowell Tillett, *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 1969, s. 112.

2 E. B. Bekmahanov, *Kazahstan v 20-40e godı XIX veka*, Alma-Ata 1947.

nusu yıllar Kazak tarihinde Ruslara karşı en etkin isyanların meydana geldiği bir dönemdir. Bu isyanlar arasında ise Sultan Kenesarı Kasımov'un liderliğini yaptığı isyan en geniş kapsamlı ve Rusları en çok uğraştıranı olmuştur. Sultan Kenesarı 1837-1846 yılları arasında, dokuz yıl boyunca, neredeyse bütün Kazak boylarını çevresinde toplamış ve Rus idaresine karşı büyük bir isyan tertip etmiştir. Kazak tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Daha sonraki yıllarda sömürge idaresine karşı gelişin simgelerinden biri olmuştur.[3]

Kitap iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Kazakistan'ın 19. yüzyılın ilk yarısındaki genel ekonomik ve siyasi durumundan söz etmektedir. İkinci bölümün başlığı ise "Kenesarı Kasımov'un Önderliğindeki Özgürlük Hareketi"dir. İşte kitabın tartışmalara yol açan kısmı da bu bölümdür. Bekmahanov'a göre Kenesarı isyanı ilerici bir hareketti. Yazar, bu görüşünü iki teze dayandırmıştı: Sultan Kenesarı Kazak boyları arasındaki ayrılığı gidererek, birleşik, güçlü ve merkezî bir devlet kurmak istiyordu. Bu görüş savaş öncesi Stalinist görüşle tamamen uyuşmaktadır. Stalin ekonomik ilerlemenin ancak merkezî ve güçlü bir devlet sayesinde olacağını ileri sürerek otoriter, hatta totaliter bir rejim ortaya koymuştur. Kitapta da, merkezî devlet iyidir mesajı verilmektedir. İkinci olarak Kenesarı, Kazakları Çarlık ve Türkistan hanlıkları gibi feodal ve sömürgeci güçlerin elinden kurtarmaya çalışmış bir halk kahramanı olarak tasvir edilmiştir. Bu da II. Dünya Savaşı öncesi Sovyet ideolojisine ters düşmeyen bir tutumdur. Sovyetler Birliği, Çarlığı lanetlemiş ve Çarlık yönetimini sömürgeci ve halklara zulmeden bir rejim olarak tanıtmıştır.

Ancak Bekmahanov, Kenesarı'yı çok da fazla idealize etmemeye dikkat etmiştir. Kenesarı kendisine katılmayan köyleri yakan, Kazaklar üzerinde tek başına hakim olmaya çalışan güç düşkünü biri olarak da gösterilmiştir.

Kenesarı, Kazakların kardeş olarak gördüğü Kırgızlara da saldırmıştır. Bekmahanov bu saldırının Çarlık memurlarının kışkırt-

3 Ayrıntılı bilgi için bk. A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 312-325.

masıyla gerçekleştiğini iddia etmektedir. Sonunda Sultan Kenesarı 1846 yılında Kırgızlar tarafından öldürülür ve isyan sona erer.

Bekmahanov'un kitabı kullandığı kaynaklara bakıldığında aralarında Türkçe'nin de bulunduğu bir çok dilde yazılı kaynağa ve arşiv belgelerine dayanan ciddi bir çalışmadır. Bu sebeple yayımlanır yayımlanmaz hemen dikkat çekmiştir. Tabii ki Komünist Partisi ve Akademi üyeleri de gerekli dikkati göstermişlerdir. Bir çok yerde kitabın eleştirileri yayımlanmaya başlamıştır. Eleştirilerin pek çoğu olumlu yöndedir. Ancak resmî ideoloji, kitaptan pek de memnun kalmamıştır. Kitapta anlatılan görüşler savaş öncesi dönem için mazur görülebilecek niteliktedir. Ancak savaş sonrasında zaten zayıf düşen bir Sovyetler Birliği'nde özgürlük hareketlerinden bahsetmenin hiç de gereği yoktur. Ayrıca bu hareket Ruslara karşı yapılmışsa hiç de kabul edilebilir bir düşünce değildir.

Bekmahanov'un kitabı üzerine yapılan tartışmalar sürerken Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü 1948 yılı 28 Şubatında Moskova'da kitap hakkında bir toplantı düzenledi. Toplantı bir anlamda yazarın ve kitabın yargılandığı bir mahkeme gibiydi. Katılanlar arasında Aydarova adlı bir tarihçi kitabı sert bir dille eleştirdi. Ona göre kitap 'bilimsel açıdan yetersiz, ideolojik temelleri olmayan bu yüzden de zararlı' bir eserdi. Ayrıca Aydarova'ya göre Bekmahanov 'siyasi özgürlük için yapılan mücadeleyi sınıf mücadelesi ile karıştırıyor'du. Diğer altı katılımcı Aydarova kadar acımasız değildi. Sonuçta şöyle bir uzlaşmaya vardılar: Kenesarı dış işlerinde (Çarlıkla yaptığı mücadelesinde) ilericiydi. Ama iç işlerinde tipik bir feodal bey gibi davranmış ve gerici bir siyaset izlemiştir. Ayrıca kardeş bir halka saldırarak halklar arasındaki barışı bozmuştur.

Temmuz ayında bu kez Kazakistan Bilimler Akademisi kitap hakkında Almatı'da bir toplantı düzenledi. Toplantı sonucu Bekmahanov için felaketin habercisi gibiydi. *Voprosı İstorii* dergisinde yayımlanan ve toplantıyı konu alan bir makalede kitap hakkında şöyle deniyordu: "Katılımcıların çoğunluğu Bekmahanov'un kitabını milliyetçi olmakla ve Kenesarı Kasımov'un yaptıklarını idealize etmekle suçladılar. Yazarın Marksizmin ilkelerinden biri

olan sınıf mücadelesi kavramından ayrıldığını belirttiler."

Sotsialist Kazahstan gazetesinin editörü ve daha önce kitap hakkında olumlu bir eleştirinin yazarı olan Kasım Şaripov'un *Voprosı İstorii* dergisinde bu kez tamamen olumsuz bir makalesi yayımlandı. Şaripov'a göre Bekmahanov, 'Çarlık ve Rus halkı arasında kesin bir çizgi çekmiyor, ikisini birbirine karıştırıyor'du. Rus halkının Kazak kültürünün gelişmesindeki derin etkisini yeterince anlatmıyordu. Şaripov'un asıl eleştirdiği husus Kenesarı'nın Kırgız seferiydi. Ona göre Bekmahanov, Kırgız seferini ilerici bir hareket saymakla hata ediyordu. Bekmahanov, 1837-1846 hareketi içindeki sınıf çatışmalarını dikkate almıyordu. Aslına bakılırsa Kenesarı'nın sonu da bu sınıf çatışmasından olmuştu. Kenesarı halkın değil, kendi feodal-monarşik çıkarlarını gözeterek Kırgız göçebelerine saldırmış ve sonuçta bu gerici hareketi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Bekmahanov gelişmeler karşısında yılmıştır. Kendisi ve kitabı konusunda yapılan tüm suçlamaları kabul eden 'Yerinde Bir Eleştiri' adlı bir makale yayımlar. Makalesinde üç metodolojik yanlışını dile getirir. İlk olarak Kenesarı isyanındaki sınıf mücadelesinin Marksist bakış açısından bir analizini yapmadığını kabul eder. İkinci olarak Kazak millî kurtuluş hareketinin Rus halkının Çarlık zulmünden kurtulmasıyla çok yakın ilişki içinde olduğunu izah etmediğini belirtir. Sovyet tarih anlayışının savunduğu görüş şudur: Kazak ve Rus halkları arasındaki iyi ilişkiler çok eskilere dayanmaktadır. Ebulhayır ve Ablay Hanların Rus hakimiyetini kabul etmeleriyle Rus ve Kazak halklarının kaderleri birleşmiştir. Bekmahanov'un itiraf ettiği üçüncü yanlışı Kırgız seferiyle ilgilidir. Kırgız seferi hakkında daha önce yazdıklarının tamamen hatalı olduğunu söyler. Bekmahanov'a göre: 'Lenin ve Stalin her halkın iyi ve ilerici özelliklerine saygı göstermemizi öğretmiştir. Marsizm ve Leninizmin bu öğretilerini unutmak bizleri halklar arasındaki ilişkilerin analizinde hatalara sevkeder. Tıpkı bizim Kenesarı Kasımov'un Kırgız halkıyla savaşmasını değerlendirirken yaptığımız gibi.'[4]

4 Lowell Tillett, *age.*, s. 123-127.

Bekmahanov artık resmî ideolojiye yenik düşmüş ve geri çekilmiştir. Ancak Bekmahanov'un bu itiraflarının 'politik' olduğu düşünülmüş ve inandırıcı olmamıştır. Komünist Partinin resmî yayın organı sayılan *Pravda* gazetesinde 26 Aralık 1950 yılında Şoyınbaev, Aydarova ve Yakunin imzalı "Kazakistan tarihi meselelerini Marksist-Leninist açıdan değerlendirelim" başlıklı bir yazı yayımlanır. Makalede Bekmahanov ve kitabı hakkında daha önce yapılan eleştiriler tekrar edilir.[5]

Sonuçta Bekmahanov, 1951 yılında 'siyasi hatalarından' dolayı profesörlükten, üniversitedeki işinden ve parti üyeliğinden çıkarılır. Çok geçmeden 1952 yılında tutuklanır ve Rusya Federasyonu (Kazak SSR değil) ceza kanununa göre cezalandırılarak 25 yıl hapis cezasına çarptırılarak Gulag takımadalarına gönderilir. 1953 yılında Stalin öldükten sonra Rus tarihçisi ve Bekmahanov'un dostu Pankratova, Hruşçev ile görüşerek serbest kalmasını ve aklanmasını sağlamıştır. Memleketine dönen Bekmahanov'un işi ve unvanları aşama aşama iade edilmiştir.[6]

Stalin döneminde tarih yazıcılığına yapılan ideolojik müdahalelerden birine örnek olan bu hadisenin süreci incelendiğinde, şöyle bir seyir görülmektedir: Önce, resmî ideolojiyle çatışan bir kitap ortaya çıkmıştır. Sonrasında yarı resmî sayılabilecek yollardan, çeşitli dergi ve gazetelerde eleştiriler yayımlanarak yazar uyarılmıştır. Ancak yazarın bu uyarıları dikkate almaması sonucunda toplantılar düzenlenmiş ve kitap yargılanarak ideolojinin konu hakkındaki tutumu açıkça beyan edilmiştir. Sonrasında ise kitap ve yazar cezalandırılmış ve mesele yönetim açısından çözülmüştür. Sonuçta, Kazakların nesillerdir kahraman bildiği, hakkında destanlar söylenen Sultan Kenesarı, yıllar boyunca ders kitaplarında Kazak öğrencilere bir halk düşmanı olarak öğretilmiştir.

5 Lowell Tillett, *age.,* s. 128.

6 Ebu Tekenov, "Tarihşı Ermuhan Bekmahanov (Tarihnamalık Şolu)", E. Bekmahanov, *Kazakstan XIX Gasırdın 20-40 Jıldarında*, hzl. E. Tekenov, Almatı 1994, s. 371-381.

Anılar

Mehmet Emin Resulzade'nin Hatıralarında Stalin

Sebahattin ŞİMŞİR[*]

Azerbaycan Türklerinin önemli simalarından, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin (1918-1920) kurucularından ve ilk devlet başkanı olan Mehmet Emin Resulzade, Çarlık Rusya'sının son dönemlerinde Çarlığa karşı mücadeleler esnasında Stalin ile oluşturduğu ortak mesai sonucu oluşan dostluk, daha sonra bu iki şahsiyetin farklı zeminlerde buluşmasını sağlamıştır. Stalin ile Resulzade arasında 1905'lerden itibaren kurulan bu köprü 1922 sonlarına kadar devam etmiştir. Bu dönemi kapsayan Mehmet Emin Resulzade'nin hatıraları, *Dünya*[1] gazetesinde de yayımlanmıştır.

Resulzade'nin Stalin ile ilk teması şöyledir. Bakü Petrol Sanayi Sendikası kâtibi olan amcaoğlu Mehmet Ali Resuloğlu'nun Koba'nın[2] kendileri ile görüşmek istediğini haber verir. Bunun sonucu Balahanı Petrol Ocakları civarındaki işçi evlerinden birisin-

* Dr. Sebahattin Şimşir, Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 22 Mayıs 1954- 21 Haziran 1954 tarihleri arasında, *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları* adıyla yayımlanır. Bu hatıralar aynı ad ile tarafımızdan, 1997 yılında kitap hâline getirilip yayınlanmıştır.

2 Koba, Yosif Vissarinoviç Cugaşvili'nin kullandığı ilk mahlas olup, bir Gürcü romanından alınmış Çarlığa karşı mücadele eden bir çete kahramanının adıdır.

de görüşme gerçekleşir. Resulzade bu ilk karşılaşmada Stalin ile izlenimlerini şu şekilde belirtir: "Zayıf, ortadan biraz uzun boylu, basit kıyafetli, ciddi bir tavırla gülümsüyordu. Gürcü aksanı kuvvetle hissolunan bir Rusça ile konuşuyordu."[3]

Bu ilk karşılaşmada, Koba proleterya sınıfının diğer sınıflara nisbetle tarihten mümtaz sınıf olması üzerinde durmuştur. Bundan sonra Resulzade ile Stalin pek sık olmasa da zaman zaman görüşmüşlerdir. Ancak, 1904 Rus-Japon savaşından sonra, Rusya'nın mağlubiyeti neticesinde ortaya çıkan yeni durumdan, yani Çarlık rejiminde baş veren sarsıntı ve zaaf üzerine başlayan toplantı ve kongrelerde de, ihtilal fikirleri etkili olmaya başlamıştır. Çarlık Rusya'sına karşı girişilen mücadele de, zaman zaman aynı dergilerde yazı da yazmışlardır. Bu hususta Resulzade, 1908 Osmanlı Meşrutiyeti ile ilgili yazdığı bir yazının *Gudok* (Düdük) adlı dergide yayımlanması için verdiğinde gizli redaksiyon heyeti içinde Koba yani Stalin ile Timofeyev bulunmaktadır. Timofeyev şiddetle tenkit ederek, Resulzade'nin Türkiye'deki burjuva inkılabını övdüğünü ifade ile makalenin reddini istemesi üzerine, Stalin: "Arkadaş yanılıyorsun, meseleyi basitleştiriyorsun. Rusya şartları ile Türkiye şartları birbirinden ayrıdır, bizde bir reaksiyon diye telakki olunan hadise Türkiye'de bir terakki aksiyonudur. Resulzade'nin makalesi çok yerindedir. Orada yürütülen muhakeme çok haklıdır. Makale basılmalıdır." der ve makale basılır.[4]

Bu dönemde Çarlık karşıtı faaliyetleri ile alakalı mücadelesinden dolayı tutuklanan Stalin, Bakü yakınlarında bulunan ve üç tarafı su ile çevrili Bayıl Hapishanesine kapatılır. Arkadaşları, başta Resulzade olmak üzere Koba'nın kaçırılmasını sağlamak amacı ile ihtiyaç duydukları parayı temin için gardenparti düzenlemeye ve buradan elde edecekleri gelirle de Koba'yı kurtarmayı planlamışlardır. Fakat, gardenparti büyük bir fiyasko ile sonuçlanmıştır.[5]

3 Mehmet Emin Resulzade, *Stalin'le İhtilal Hatıraları*, hzl. Sebahattin Şimşir, İstanbul 1997, s. 17.

4 Mehmet Emin Resulzade, *age.*, s. 21.

5 Mehmet Emin Resulzade, *age.*, s. 24-25.

Ancak, 1903-1905 arası devam eden, daha sonra da Ekim 1917 Devrimi'ne kadar süren dostluk, 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kızıl Ordu tarafından işgali üzerine sona ermiştir. Resulzade bu dönemde Abbaskulu Kazımzade ile birlikte bir müddet Lahiç dağlarında saklanmasına rağmen, yakalanarak Bakü'ye getirilmiştir. Resulzade'nin yakalanması üzerine Stalin kendisini ziyaretine gelir. Genelde akşam üzeri çağrılanlar yok edilmek maksadı ile koğuştan götürüldüklerinden, Resulzade de böyle bir akşam üzeri davet edilir. Resulzade bu götürülme sonucu Stalin ile karşılaşmasını şu hatıralarında şu şekilde vermektedir:

– Yoldaş Resulzade, tanıdınız mı Stalin! dedi.

– Evet tanıdım (biraz tevakkuftan sonra) Koba! dedim. (Tevakkufumda bir mana vardı, ben Rus Sovyet komiseri Stalin denen zatı tanımıyordum. Benim tanıdığım Kafkasya ihtilalcisi bir Koba vardı.)

Stalin hemen Pankratov'a müracaatla, "Bizi yalnız bırakınız." dedi. Pankratov çıktıktan sonra bana:

– Ne çetin günlerde beraber çalıştık, şimdi ise tokuştuk, dedi.

– Dünya bu, her şey olur, dedim.

– Dosyanızı gördüm, durumunuz pek kötü, dedi. Daha sonra ben bunun için gelmedim, dedi. Buraya gelince mahpus olduğunuzu öğrendim. Sizinle görüşeceğimi yalnız Dr. Neriman'a söyledim, dedikten sonra sözüne devam etti:

– Buradakiler sizden korkuyorlar, bir kısmı Musavat reisini bitirmelidir, diyor. Bir kısmı da yok ömrü oldukça hapiste kalsın, mütalaasında bulunuyor. Fakat ben bu iki şıkkın hiçbirini size reva göremem. Siz eski mücadele arkadaşısınız. Ziyaretimin yegâne sebebi de budur. Çar istibdadına karşı mücadelelerinizi, sizin inkılap hareketindeki rolünüzü ve ehemmiyetinizi biliyorum. Bu inkılap için gerekli bir şahsiyet olduğunuzu takdir ediyorum. Siz ne öldürülür, ne de ömür boyu hapislerde çürütülür bir insan değilsiniz. Bence size hürriyetiniz iade edilmelidir. İsterseniz burada kalınız, isterseniz birlikte Moskova'ya gidelim, ki bunu ben size şahsen tavsiye ederim. Çünkü buradakiler sizi rahat bırak-

mazlar ve zuhur edecek herhangi bir hadiseyi bahane ederek sizi mesuliyete çekerler. İsterseniz dünyanın tercih ettiğiniz herhangi bir tarafına gidiniz... Bir sözle hürsünüz. Düşününüz taşınınız, belki de bizimle teşrik-i mesai edersiniz.

Resulzade bu sözlere şu cevabı verir:

– Bunca hadiseler olup bittikten sonra teşrik-i mesai bahis konusu olamaz, yoldaş Koba.

– Evet haklısınız, biz 1918'de buraya Şaumyan'ı göndermeyecektik. diye de Stalin cevap verir.

Resulzade de, "Mesele Şaumyan'ın şahsında değildir, yalnız 1918'de değil, siz buraya şimdi de gelmeyecektiniz!" der ve "Rus gücüyle tesis olunan proleterya diktatörlüğü Azerbaycan'da Rus hakimiyetinin tesisinden başka bir şey olamaz." diye devam ederek şu örneği verir: "Tasavvur ediniz ki Almanlar geliyor, Moskova'da bir Sovyet hükûmeti kuruyorlar, bu nasıl olur?" diye sorar.

Stalin bu soruya, "Bizden daha iyi tatbikat yaparlar." diye gülümser.

Resulzade, "Fakat Rus halkı da daha iyi idareyi nasıl telakki eder? Tahmin etmez misiniz?" ile karşılık verir. Bu cevaba Stalin manidar bir bakışla baktı. Bu bakışta "Rus halkının ruhiyatını ben daha iyi bilirim." diyen bir ifade vardı. Stalin bir lahza düşündükten sonra konuyu değiştirdi:

– Peki dedi, olan olmuş bitmiştir. Şimdi ne düşünüyorsunuz, ona gelelim. Dedikten sonra: "Dağlarda dolaşıyordunuz, orada yakalandığınız zaman ne düşünüyordunuz?" diye sorunca Resulzade:

– Hadiseleri müşahede ile meşguldüm cevabını verir. Bu cevap üzerine Stalin:

– Nasıl olur, siz Musavat hükûmetinin ruhu idiniz; Millî Azerbaycan Hükûmeti sizin manevi tesiriniz sayesinde ayakta idi. Bu ayarda bir adamın hadiseler karşısında pasif bir müşahade durumunda kaldığına inanalım mı? Biz sizin hapishanenizde iken düşünüyor, kendimizce bir takım planlar kuruyorduk, "Hapisten çıkınca şunu bunu yapacağız." diyorduk. Siz nasıl olur da hiçbir şey düşünmüyor, sadece müşahade ile vakit geçiriyor, atıl kalıyordunuz? diye sorar.

– Siz benden daha gençsiniz, aradaki fark herhâlde bundan ileri gelse gerek, şeklinde Resulzade cevap verir.

Stalin bu kez, "Farzedelim, istediğiniz şartlar mevcuttur ve kendi kuvvetlerinizle hareket etmek imkânındasınız, o hâlde bize karşı ne yapardınız?" diye sorunca Resulzade:

– Hiç düşünmeden hemen size karşı ayaklanırdık, der.

Stalin, "Peki ama, siz küçük bir memleketsiniz, kendi başınıza müstakil olarak kendinizi idare edemezsiniz, başka büyük bir devletle, ne de olsa anlaşmanız lazım gelir." deyince, Resulzade de:

– Bu takdirde biz, gene büyük komşumuz olan sizinle anlaşırdık, fakat Neriman'ın anlaştığı tarzda değil, der. Bu cevaba gülen Stalin şöyle der:

– Neriman mı bizimle anlaştı, yoksa biz mi Neriman'la anlaştık?

Bir saatten fazla süren bu görüşme sonunda Stalin neticeyi kesinleştirmek için Resulzade'ye Bakü'de mi kalmayı, yoksa Moskova'ya mı gitmeyi tercih ettiğini bildirmesini ister. Bunun üzerine Resulzade:

– Madem ki bize hürriyet mutasavverdir, o hâlde dört duvarın arasında mahpus olarak düşünüp karar almaktansa, bütün meseleleri hürriyet havası içinde salim bir kafa ile düşünüp halletmeyi tercih ederim, der.[6]

Birkaç gün sonra Gardiyan Pankratov tekrar Resulzade'yi çağırarak, "Yoldaş Stalin size darılmış!" der. Daha sonra Stalin de Resulzade'ye şunları söyler:

– Yoldaş Resulzade'nin güvensizliğini neden hak ettim. Benim vaadimden neden şüphe ediyor. Ben birkaç gün daha buradayım. Siz benimle beraber Moskova'ya gideceksiniz. Sizi Moskova'ya gideceğiniz gün serbest bırakacaklar. İsterseniz ailenizi de beraber alabilirsiniz. Moskova'da bulundukça tamamıyla serbest olacak, hem benim hem de Sovyet hükûmetinin himayesinde bulunacaksınız. Aileniz burada kalacak olursa o da Azerbaycan Sovyet Hükûmetinin himayesinde olacaktır. Arkadaşlarınız Mehmet Ali ile Abbas Kulu dahi sizinle beraber gideceklerdir. der.

6 Mehmet Emin Resulzade, *age.*, s. 31-39.

Ancak beklenen gün geldiğinde Mehmet Ali'ye izin vermelerine rağmen Abbas Kulu'nun Resulzade ile birlikte gitmesine izin verilmemiştir. Bu durumu Stalin şöyle açıklar:

– Yerli komünistler Abbas Kulu'yu beraber göndermek istemediler, nedense aleyhine büyük bir hiddet vardı. [7]

Yaklaşık on beş gün süren tren yolculuğu sonunda Moskova'ya gelinmiştir. Resulzade'nin ikametgâhı tespit olunduktan sonra gereken formaliteler yapılarak, eline Raboçaya Knijka (işçi defteri) denilen bir hüviyet defteri verilmiştir.[8]

Moskova'da bir gün Stalin tarafından yemeğe de davet edilen Resulzade buradaki gelişmeleri de şu şekilde vermektedir: "Stalin yemek esnasında, Azerbaycan'da biraz hükûmet ettiniz, fakat çok derin bir iziniz kalmıştır. Bu izle hâlâ mücadeledeyiz. Temsil ettiğiniz düşüncenin tesirlerini tamamıyla izole etmek için daha uzun zaman uğraşmak lazım geliyor. Bilhassa aydınlar milliyetçilik ruhu ile aşılanmışlardır." der. Daha sonra Resulzade'ye dönerek, "Sizce bu milliyetçilik tesirinin esas amili nedir?" diye sorar. Resulzade bu soruya şu cevabı verir: "Milliyetçilik denen hadise insan topluluğunun kendi varlığını müdafaadan başka bir şey değildir. Fertlerde müdafaa-i nefs tabii ve meşru olduğu gibi millî kolektifin kendi özelliklerini müdafaası da tabii bir hadisedir."

Stalin "Yok mesele daha çok basittir. Milliyetçilik denen hadise, yerli aydınların kendi menfaatlerini kıskanmaktan başka bir şey değildir." der.[9]

Sonuç olarak, Moskova'da yaklaşık iki yıl kalan Resulzade, kendisinden önce Sadri Maksudi Arsal ve Abdullah Taymas'ın istifade ettikleri ve Finlandiya sahillerine çıktıkları yolu takip ederek esaretten hürriyete kaçmayı başarmıştır. Bu şekilde Stalin ile yaklaşık yirmi yıl süren dostlukları(!) da sona ermiştir.

7 Mehmet Emin Resulzade, *age.*, s. 43-44.

8 Mehmet Emin Resulzade, *age.*, s. 65

9 Mehmet Emin Resulzade, *age.*, s. 90

Edebiyat

Türk Dünyası Roman ve Hikâyelerinde Stalin

Orhan SÖYLEMEZ[*]

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte sayıları artan Türk dünyası edebiyatı numunelerinin Türkiye Türkçesine aktarılması neticesinde, tarihe mal olmuş şahsiyetler hakkındaki bilgi de artmaya başladı. 2003 yılı da Stalin'in ölümünün ellinci yılı olmasına rağmen sessiz sedasız geçip gitti. Kimilerinde sevgi, kimilerinde ise korku izleri bırakan Stalin, her kademedeki amirler, memurlar ve sıradan insanlar üzerindeki tesirleriyle edebî eserlerde yerini aldı. Ölümünün üzerinden geçen yarım asır, ona olan sevgi veya nefretin yeniden sorgulanmasına yetecek kadar uzun bir zamandır. Bu çalışmada Stalin, bir edebî eser kahramanı olarak ele alınacağı için, öncelikle Sovyetler Birliği dönemindeki edebiyatı ana hatlarıyla çıkarmak gerekir, zira onun döneminde edebiyat bir amaç değil, amaca

* Doç. Dr. Orhan Söylemez, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Türk dünyası romanları ile yakından ilgilenen, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı bilim dalı doktora öğrencisi Ayşe Yılmaz'a bu çalışmaya yaptığı önemli katkılarından dolayı teşekkür ederim.

giden yolda önemli bir araç olmuştur. Sovyetler dönemi edebiyatı ana hatlarıyla şöyle tasnif edilebilir:

a. Stalin Dönemi (1933-1953): Sovyetler Birliği'nin kuruluşunda da faal olarak görev alan yazarlar, 1930'a kadar nispeten bağımsızdır ve kendi mahallî kimliklerini muhafaza edebilmeyi başarmışlardır. 1930'dan sonra ise Moskova'dan gönderilen heyetler vasıtasıyla yazarlara şekilde milliyetçi, muhtevada sosyalist realist olmaları yolunda reçeteler sunulmuş ve uygulamaları istenmiştir. Kendilerine sunulan reçetelere uymak istemeyen aydınlar, Stalin'in 1937'de İç İşleri Bakanı Yejov'a "parti ve devlet idarelerinin halk düşmanlarından temizlenmesi" talimatını vermesi ile birlikte ya hapsedilmişler, ya sürgün edilmişler ya da kurşuna dizilerek öldürülmüşlerdir.[1]

b. Stalin Sonrası Dönem (1953-1991): Stalin'in ölümünden sonra ise, 1937-1938 yıllarında halk düşmanı olarak öldürülen yazarların 1956'da haklarının iadesine karar verilmiştir. 1960'lı yıllardan itibaren de yazarlarda bir rahatlama söz konusudur ve bunun neticesi olarak yazarlar tarihî kaynaklara yönelmeye başlamışlardır. Bu bir kimlik buhranına çare arayışı gibidir. Zira, Sovyet dönemi, özellikle Stalin dönemi, halklar ve fertlerin kimliklerini silmiş, yerine de oluşturmaya çalıştırdığı 'Sovyet kimliği'ni yerleştirememiştir.

c. Bağımsızlık Sonrası Dönem: 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin tamamen dağılması neticesinde halklar gibi yazarlar da tam bağımsızlıklarına kavuşmuşlar, üzerlerindeki korku ve baskıyı atmaya başlamışlardır. Bu serbestlik içinde yazan yazarlar

1 Cemil Hesenov, *Ağ Lekelerin Gara Gölgesi*, Bakı 1991, s. 127. Aynı sempozyumda Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür "Duygular ve Gerçekler Işığında Azerbaycan'da Stalin Dönemi ve Terörünün Değerlendirilmesi" başlığı altında bu konuya ayrıntıları ile temas etmiştir. Bu bilgiyi benimle de paylaştığı için kendisine ayrıca teşekkür ederim.

uzak geçmişi eserlerinde işlemenin ve yüceltmenin yanı sıra yakın geçmişi de sorgulamışlardır.[2]

Stalin'i ilk tenkit eden Türk asıllı yazarlardan biri Cengiz Aytmatov'dur. Yazarın *Gün Olur Asra Bedel* adlı eseri, Cengiz Han ile birlikte tenkit oklarının hedefine Stalin'i yerleştirmiştir. Bilindiği gibi Aytmatov'un bu kitabında yer alan ve Cengiz Han'ı doğrudan, Stalin'i de dolaylı olarak tenkit eden kısım çıkarılmadan önce kitabın yayımlanmasına müsaade edilmemiştir. Yazar, daha sonra bu bölümü ayrı bir kitap olarak bastırmış ve bu kitaba *Cengiz Han'a Küsen Bulut* adını vermiştir.[3] Dünyaca tanınmış bir yazar olan Cengiz Aytmatov, Stalin'in devlet yönetme metodunu bir anekdot ile okuyuculara şu şekilde anlatmaktadır: "Öyle bir idare ki, bütün ahali, bu güneş altında kim varsa herkes, sanki tek bir kişi gibi benim gözümün içine bakacak. Ben gözümü kırpsam onlar da kırpacak; gözlerimi açsam hepsi birden açacak. Öyle bir idare ki, ben herkes için âdeta yaşayan bir Tanrı olacağım, çünkü eskiden Çar'ın bir Tanrı olmasa da Tanrı'dan aşağı olmadığı söylenirdi. Şimdi de ben size halka nasıl davranmak gerektiğini öğreteceğim. Stalin kendisine bir tavuk getirilmesini emreder. Tavuk getirilir. Stalin herkesin gözleri önünde tavuğu canlı canlı son tüyüne kadar, kafasında tek kırmızı ibiği kalana kadar yolar. 'Şimdi bakınız!' der ve cascavlak kalmış olan tavuğu serbest bırakır. Tavuk gördüğü her yere atılsa da hiçbir yere kaçamaz. Zira güneşte pişer, gölgede üşürdü. Zavallıcık ne

2 Sovyetler Birliği dönemi aydınlarının, yazar ve çizerlerinin, daha geniş bir ifade ile edebiyatın tarihî seyri için bk. Timur Kocaoğlu, *Nationality Identity in Soviet Central Asian Literature: Kazakh and Uzbek Prose Fiction of the Post-Stalin Period*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, New York 1982; Edward A. Allworth, *Uzbek Lite rary Politics*, The Hague: Mouton and Co., 1964.

3 Cengiz Aytmatov, *Cengiz Han'a Küsen Bulut*, çev. Refik Özdek, İstanbul 1991.

yapsın, Stalin'in çizmesinin konçlarına sokulur. O zaman Büyük Lider ona bir avuç darı atar. Artık tavuk Stalin'in peşindedir; o nereye giderse tavuk da oraya yönelir. Aksi takdirde tavukçuk açlıktan ölecektir. Bunun üzerine Stalin ibretle, 'İşte halkı böyle idare etmek gerekir.' der.[4]

Böyle bir idarenin insanları ne duruma getireceğini bilen yazar, insanları uyarmayı kendi sorumluluğu olarak görür. İnsanları köleleştirmeye, geçmişini unutturmaya, kimliğini silmeye götürecek olan bu davranışın örneğini tarihten alarak 'mankurt' kavramını literatüre katar. Mankurt kavramını ilk kez 1960'lı yıllarda Kırgız Manasçı Sayakbay Karalayev'den dinleyen Aytmatov, Kazak şair ve düşünür Muhtar Şahanov ile birlikte hazırladıkları *Şafak Sancısı* adlı kitapta bunu ayrıntılı olarak anlatır.[5] Eski zamanlarda Kalmık-Kırgız savaşlarında insanlar esir edilmektedir. Bu insanların ne kadar esir olarak çalışırlarsa çalışsınlar bir gün kaçma ihtimalleri vardır. Bunu ortadan kaldırmak için yegâne yol onu mankurtlaştırmaktır. İlk önce esirin saçları kazınır. Sonra kafasına yeni kesilmiş devenin veya sığırın bir parça derisi geçirilir. Kırgızlar bu deriye *şire* derler. Bu *şire* kafadan çıkmaması için kulak hizasından sıkıca bağlanır. Güneşin kavurucu sıcakları altında eli ayağı bağlı bırakılan esir iki işkence birden görüyor. Birincisi, kafatasını saran deri kuruyor ve kemiklerini sızlatıyor. İkincisi de yeni çıkan saç deriyi delip geçemediği için tekrar kıvrılıp geri dönüyor ve iğne gibi batarak bütün sinirlerini öldürüyor. Dolayısıyla insanın hafızası siliniyor. Bu işkenceye maruz kalanlar ya ölüp azaptan kurtuluyorlar ya da hayatta kalıp "İsmini, soyunu sopunu, geçmişini her şeyini unutup sadece ve sadece sahibinin dediğini yapan bir varlığa dönüşüyorlar."[6] Yazara göre bu durum zulmün doruk noktasıdır.

4 Ali İhsan Kolcu, *Millî Romantizm Açısından Cengiz Aytmatov*, İstanbul 1997, s. 163.

5 Cengiz Aytmatov-Muhtar Şahanov, *Şafak Sancısı*., İstanbul 2002.

6 Cengiz Aytmatov-Muhtar Şahanov, *age.,* s. 163.

Fakat onu korkutan esas mesele ise başında Stalin'in bulunduğu totaliter rejimdir. Aytmatov bu durumu şöyle izah eder: "Totaliter sistem bütün topluma, onun içinde bana da, sana da, hepimizin zihnine de, düşüncemize de ideolojik bir *şire* geçirmişti. Bu, bir rejime bağlamak, bir merkezden idare etmek gayesiyle yapıldı."[7]

Birincisi, yani esirlerin köleleştirilmesi hadisesi 'güç ve kuvvet' kullanılarak yapılırken ve münferit olarak sadece esirlere uygulanırken, ikincisinde baskıcı sistem bütün halkların kafasına ideoloji *şire*sini veya derisini geçirerek onları toptan köleleştirmektedir. Muhtar Şahanov bu ikinci durumu "Eski SSCB zamanında dilini, özünü, millî değerlerini unutup tarihî hafızasını kaybetmeye başlayan düşük nüfuslu halkların trajedisi" olarak değerlendirmektedir.[8]

Komünist Partinin 20. Kongresi'nin yapıldığı 1956 yılında Hruşçev, geride bırakılan dönemi 'insana tapınma' devri olarak değerlendirir. İnsana tapınmanın sebepleri de muhtemelen yukarıda belirtilen uygulamalardır. Azerbaycan edebiyatının önde gelen yazarlarından biri olan Elçin Efendiyev de roman ve hikâyelerinde politik malzemeyi fazlasıyla kullanmıştır. Fakat bu malzeme rejimin sözcülüğünü yapmak için değil, rejimin zayıf ve kusurlu taraflarını tenkit amacıyla kullanılmıştır. Yazarın 1988 yılında yazdığı ve Türkiye Türkçesine de aktarılan *Ölüm Hükmü*[9] romanı özellikle son dönem Azerbaycan siyasetine ve sosyal hayatına mal olmuş pek çok önemli şahsın ismi ve hayatı ile doludur.[10] Eserde Azeri toplumunu bütünüyle kuşatan yolsuzluk,

7 Cengiz Aytmatov-Muhtar Şahanov, *age.,* s. 163.

8 Cengiz Aytmatov-Muhtar Şahanov, *age.,* s. 164.

9 Elçin, *Ölüm Hükmü*, İstanbul 1996.

10 Özellikle Elçin ve onun eserlerinin tahlilinde, genelde de Sovyetler Birliği dönemine ait bilgisine ve yorumlarına başvurduğum Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Bilim dalı doktora öğrencisi Mehdi İsmayılov'a değerli katkılarından dolayı teşekkür ederim.

hırsızlık, rüşvet, tembellik gibi sosyal meselelerin yanında bunların ortaya çıkmasına çanak tutan siyasi sistemin de eleştirisi yapılmıştır. Sovyet sistemi içindeki mekanizma, tıpkı insan öğüten bir değirmene benzemektedir. Sistem içinde hiç kimsenin garantisi yoktur. Bir ihbar, en kıdemli insanı bile bir anda kurşuna dizdirebilir. Zaten romanın çeşitli bölümlerinde hikâyesi anlatılan kahramanların hayatları da bu duruma en güzel örneği teşkil eder. İcraatlarıyla Stalin'in sağ kolu sayılabilecek bir kişi olan Mir Cafer Bağırov'un akıbeti kurşuna dizilerek öldürülmek olmuştur. Yine Elesger muallim, Kelenter muallim, Feridun muallim, Alibaba muallim ve Hıdır muallim gibi daha niceleri bir ihbarla evlerinden alınıp kurşuna dizilenlerden sadece bir kaçıdır.

Romanda yüksek eğitimdeki rüşvetin yanında, Arzu vasıtasıyla da daha ilkokul seviyesinde başlayan beyin yıkama faaliyetlerinden bahsedilir. Arzu, Köroğlu destanının çağdaşlaştırılması gerektiğini düşünür. Ona göre artık hanlık da padişahlık da kalkmıştır. Bu sebeple Köroğlu kolhoz hayatını anlatmalıdır. Dokuz on yaşlarında dördüncü sınıfta okuyan bir çocuğun ağzından çıkan bu sözler eğitim sisteminin istediği insan tipini küçük yaşta yetiştirmeye başladığını göstermektedir. Arzu, doğum günlerinde siyasi ve içtimai şiirler okumayı sever. O kış akşamı da doğum gününde ayağa kalkıp Stalin'i öven şiirini okur:

Beşer dühasının sönmez ulduzu
Eziz rehberimiz, atamız Stalin!
Üreyimiz, sevgimizin sonsuzu
Bil ki ezel günden senindir, senin!
Ey bütün ellerin şöhreti, şanı,
Aparırsan bizi zeferlere sen!
Emelin gark edip nura cahanı!
Bir neğme çağlayır menim sinemden:
Eşk olsun Staline!

Yaşasın Stalin!
Heyatın me'nası,
Mezmunudur o![11]

Babası Elesger Muallim, onun bu tarz şiirler ezberleyip okumasından hoşlanmasa da bir şey yapamaz. Mektep müdürü olarak kızına müdahale edemez. Arzu, kendi dilinde okuduğu bu şiirle kalmaz. Bu defa da *Ogonyok* dergisinden okuyup ezberlediği şiiri söyler:

Daha düne kadar sizler
Adsız, tanınmıyan kişilerdiniz.
Süleymanın kadim zurnası
Cambulun kadim dombrası
İşte ateşli methiyelerle Stalin'i
Böylece, şanlandırın
Ve Stalin'e yazdığınız şiirlerle
Altın ve gümüş gibi değerlendirin.[12]

Arzu ismindeki bu küçük kızda Stalin sevgisi bir tutkudur. Okuldan verilen sorgu anketine en sevdiği insanın Stalin olduğunu yazar. En sevdiği edebî kahraman olarak da on dört yaşında babasını ihbar ettiği için halkı tarafından öldürülen ve devlet tarafından kahraman ilan edilen Pavlik Morozov'u yazar. İzci grup başkanının dağıttığı ankette beş soru vardır: 1. En çok sevdiğin insan? 2. Sana en yakın, en sevimli olan adam? 3. En çok sevdiğin edebî kahraman? 4. En çok sevdiğin yazar? 5. Kimden nefret ediyorsun? Arzu için bunlar; Stalin, Stalin, Pavlik Morozov, Vitali Kubaryov ve Hüseyin Cavid, Mikayil Müşfik gibi Azerbaycanlı milliyetçilerdir. "Çünkü onlar Sovyet izcilerinin bahtiyar hayatını mahvetmek istiyorlardır!"[13] Altıncı sınıfta

[11] Elçin, *age.*, s. 230.
[12] Elçin, *age.*, s. 230-231.
[13] Elçin, *age.*, s. 219-220.

okuyan bir oğlan ikinci sorunun cevabına anne ve babasını yazdığı için Arzu'nun da içinde bulunduğu bir izci grubu tarafından ifşâ edilir. Bu da ihbar mekanizmasının çok küçük yaşta işlemeye başladığını gösterir.

Arzu'daki bu sevginin, tutkunun sebebini sadece eğitime bağlamak da doğru değildir. Eğitimin yanı sıra insanlara Stalin sevgisini aşılamak için büyük bir propaganda faaliyeti yürütülmüştür. Bunların başında Stalin posterleri, tabloları gelmektedir. Bu poster ve tablolarda Stalin olabildiğince sevimli, sevecen, yumuşak kalpli bir lider olarak tasvir edilmiştir. Stalin posterlerinde çizilen karakter ile Cengiz Aytmatov'un Sayakbay Karalayev'den dinleyip anekdot olarak anlattığı Stalin arasında taban tabana zıtlık mevcuttur. Arzu'nun sakladığı Stalin baba ile ufak bir kızın resmi buna güzel bir örnektir. Resimde ikisi de gülmektedir:

Arzu'nun çok sevdiği ve par par parıldıyan nikel çerçeveye aldığı bu fotoğraf, Stalin baba ile ufak bir kızın resmiydi. O ufak kız, Kremlin'deki görüşme anında Stalin babaya bir demet gül verip onu kucaklamıştı. Stalin baba da mini mini kızı bağrına basmıştı. İkisi de gülüyordu...[14]

Bunun bir aldatmaca, siyasi bir yalan olduğundan Arzu'nun haberi yoktur. Belki de Elçin, roman karakterini bu durumda haklı gösterebilmek için küçük bir çocuğa bu fonksiyonu yüklemeyi tercih etmiştir. 1939 yılının bir kış günü çekilen bu fotoğraftaki ufak kız yani Engelsina (Gelya), kendisinden iki yaş büyük ağabeyi Vladilen ile birlikte öksüz ve yetim olarak yaşamaktadır. Çünkü Buryat Mongol Vilayet Parti Komitesi birinci katibi ve Buryat Muhtar Cumhuriyeti'ni kuranlardan olan babası Erdan Markizov, Aralık 1937'de halk düşmanı ilan edilmiş ve Japon casusu suçlamasıyla da kurşuna dizilmiştir. Annesi de hapse atılmıştır. Stalin terörü kurbanları sadece halk düşmanı ilan edilip Sibirya'ya sürgün edilen veya kurşuna dizilenler de-

[14] Elçin, *age.*, s. 218.

ğildir. Onların eşleri kamplarda toplanmış, çocukları ise yetiştirme yurtlarında rejime sadık insanlar olarak yetiştirilmişlerdir. Tabii Arzu'nun bundan da haberi yoktur.

Erdan Markizov, rejime hizmet ettiği hâlde rejim kurbanı olanlardan sadece biridir. Azerbaycan'ın Stalin'i olarak bilinen Mir Cafer Bağırov da aynı akıbete uğramıştır. Romanda Stalin posterleri ile ilgili ayrıntı onun gözü ve duyguları ile verilmiştir. Mir Cafer, Azerbaycan'da en az Stalin kadar güçlü olmaya çalışmış, fakat onun gölgesi altında kalmıştır. Bu durum Mir Cafer'de Stalin'e karşı bir kıskançlık yaratır. Bu kıskançlık bile Stalin'den korkmasını engelleyemez. Dolayısıyla mevkilerine bakılmaksızın insanlardaki temel duygu 'korku'dur. Yazar, Mir Cafer'in çalışma odasındaki Stalin tablosuna bakarken hissettiklerini şu sözlerle anlatır: "Mir Cafer Bağırov... gözlerini bir müddet yoldaş Stalinin tablosuna dikti ve ressamın uydurmasına, yoldaş Stalinin gözlerindeki yalancı ifadeye, dudaklarındaki yalancı tebessüme rağmen yine de bu adamın, yani yoldaş Stalinin dahilinde bir yalnızlık hissetti..."[15]

Stalin'in gözlerindeki yalancı ifade Mir Cafer'e göre ressamın uydurmasıdır. Tablodaki Stalin, gerçek Stalin'den daha yakışıklı çizilmiştir. Bunu, Stalin'i çok yakından tanıyan Mir Cafer'den başkası bilemez. Mir Cafer, yine duvardaki Stalin tablosuna bakarken "belki de ömründe ilk defa yoldaş Stalin'in de günün birinde öleceğini ve o vakit yoldaş Stalin'in cenazesinin de şüphesiz Lenin gibi cam tabut içinde olacağını" düşünür. "Mir Cafer Bağırov bu apansız fikirden ürperdi ve sağlam yüreği bir an, topu topu bir an şiddetle çarptı. Hatta ona öyle geldi ki, beklenmedik şekilde beyninden geçen bu fikri komiser de duyumsadı."[16] Mir Cafer'deki bu korku Elçin'in 'Stalin'in Ölümü' adlı hikâyesinde daha da somutlaşır. Yazar, 1990 yılında yazdığı bu hikâyesinde, Bakü'nün kenar mahallelerinden birin-

[15] Elçin, *age.*, s. 254.

[16] Elçin, *age.*, s. 258-259.

de yaşayan insanların Stalin'in hastalanması üzerine yaşadıkları şaşkınlık, çaresizlik ve bocalayışlarını konu edinmiştir. Stalin'in hastalandığını öğrenen halk ne yapacağını bilmez bir hâldedir: "O Perşembe sabah erkenden mahalleye öyle bir haber yayıldı ki, milletin eli ayağı kesildi. Hiç kimse bu habere inanamadı. Lakin inanmamak da mümkün değildi. Çünkü bu haber öyle bir şahıs hakkındaydı ki, onunla şaka yapmak, onun hakkında şayia yaymak mümkün olamazdı."[17]

Kunduracı Ağagül'ün kanaatine göre "72 dil bilen" Stalin'e hastalık hiçbir şey yapamaz. Ölüm asla yaklaşamazdı. Hikâyede Stalin'in insanlar üzerindeki etkisi Fatma kadının ruh hâliyle verilir. Kadının ailesinin başına gelenler, Stalin dönemindeki uygulamaların da bir özeti gibidir. Fatma kadının 'papakçı' kocası Eşref, 1939 yılının bir bahar gecesi evden alınıp götürülür ve bir daha geri dönmez. Güya birileri papakçı Eşref'i dükkânında oturup yoldaş Stalin'in aleyhinde konuşurken görmüştür. Ama o 'birilerinin' kim olduğu, NKVD'de onu kimin ihbar ettiği de bilinmemektedir.[18] Fatma kadın Ağaniyaz ve Balaniyaz adındaki iki oğlu ile tek başına kalır. Savaş başlar. Ağaniyaz cepheye gider. Balaniyaz yaşı tutmadığı için mahallede kalır. "1943 yılının bir belalı şubat günü posta memuru Muzaffer elindeki kara kâğıtla" Fatma kadının kapısına gelir. "Kara kâğıtta Ağaniyaz'ın, Fatma kadının ömründe işitmediği Beketovka denilen bir yerde (Stalingrad'ın yakınında), Stalin uğrunda hücum ederken kahramanca hayatını kaybettiği" yazılıdır.[19] Balaniyaz'ı da Eylül 1951'de gün ortasında kunduracı kulübesinden alıp götürürler. Bu defa da "güya bazıları gelip bu ufacık kulübede oturup yoldaş Stalin'in aleyhinde konuşmuş"tur. Halk düşmanının oğlu da babasının yolundan gider ve bir daha kendisinden haber alınamaz. Mahal-

17 Elçin, "Stalin'in ölümü", *Sarı Gelin*, İstanbul 2003. s. 117-138.

18 Elçin, *age.*, s. 122.

19 Elçin, *age.*, s. 122

ledeki dedikodulara göre Balaniyaz, ya Sibirya'da sürgündedir, ya Kazakistan'dadır, ya da kurşuna dizilmiştir. Kadın ne ağlayabilir ne de birisine beddua edebilir. Balaniyaz'ın yanında çalışan Ağagül ise bunun bir iftira olduğunu bilir.

Çünkü Balaniyaz'ın yanında kimse Stalin'in aleyhine konuşamazdı. Balaniyaz, daha muharebe vaktinde iğneyle sinesine, kalbinin üstüne Stalin'in resmini dövdürmüştü ve Stalin'in bu tür siyah boyayla dövme resimleri mahallenin bütün delikanlılarının kolunda, sinesinde vardı. Çünkü dünyada Stalin'den büyük hiçbir adam olmamıştı. Balaniyaz'ı satmışlardı, çekemeyenler satmışlardı. Çünkü Balaniyaz'ın hürmeti vardı, yakışıklıydı, marifeti vardı, ömründe diline esrar vurmamıştı, bir adamı haksız yere incitmemişti ve Ağagül de mahallenin diğer adamları gibi bu işte kondüktör Abdülkerimden şüpheleniyordu.[20]

Kondüktör Abdülkerim mahalleye "sonradan gelme" adamdır. Muharebeden sonra bu mahalleden ev almıştır. Rusya'nın Rostov kentinden getirdiği, kendinden yirmi beş, otuz yaş küçük, Nataşa adlı genç bir Rus eşi vardır. Çocukları yoktur, zaten mahallede kimse Abdülkerim'i "çocuk babası olarak tasavvur" edemez. Balaniyaz tutuklandıktan sonra "Ağagül kunduracı bıçağını alıp gece sokakta kondüktör Abdülkerim'in önünü kesmeyi, Balaniyaz'ı sormayı ister. Ama buna cesaret edemez. Çünkü kondüktör Abdülkerim alelade bir adam değildir. Daima hükûmetten bahseder, daima düşmanı arar ve kondüktör Abdülkerimin önünü kesmek, Ağagül için Sovyet hükûmetinin önünü kesmek gibi bir şeydir."[21] Çünkü kondüktör Abdülkerim; Azerbaycan demir yolu işçileri arasında maskelenen halk düşmanlarını ifşa ederek 1937 yılında, Sovyetler Birliği KP'nin azalığına kabul olunmuştu ve o vakitten beri bütün parti toplantılarında konuşuyordu. Daima uyanıklığa çağırıyordu, kimin siyasi tarafından

20 Elçin, *age.*, s. 127.

21 Elçin, *age.*, s. 128.

şüpheleniyorsa toplantıda hemen söylüyordu. NKVD'ye ve Azerbaycan KP Merkez Komitesine, Sovyetler Birliği KP Merkez Komitesine yazıyordu... Her yıl aralığın 21'inde Stalin'e, kasımın 19'unda Kalinin'e, Kalinin öldükten sonra ise mayısın 19'unda Şvernike telgıraf çekip, anadan doğdukları gün münasebetiyle onları yürekten tebrik ediyordu...[22]

Kondüktör Abdülkerim, "sadece o mahallede değil, bütün Bakü'de hiçbir kaygısı olmayan, hayatından memnun" on kişiden biridir.

Fatma kadın için dünyanın çilesi bunlarla bitmez. Stalin'in hastalandığı haberi ona en büyük darbeyi indirir. Sadece Fatma kadın değil, bütün mahalleli evlerine girip kapılarını kapatırlar. Stalin'in ölüm haberi mahalledekileri büyük bir sessizliğe iter. Yazar, Fatma kadının o anki duygu ve endişelerini şu şekilde ifade eder: "Fatma kadının ödü koptu; sanki bir salkım üzümü makasla kesmişlerdi ve kadın Ağagülün kıpkımızı kızarmış gözlerinden anladı ki, Stalin ölmüş. Fatma kadın bütün gece yatmamıştı. Evvelki geceler 'Balaniyaz'dan bir haber gelsin, Balaniyaz gittiği yerden dönsün.' diye sürekli Allah'a yalvarıyordu. Ama o gece Balaniyaz'la birlikte Stalin için de Allah'a yalvarmıştı. Yalvarmıştı ki, Stalin ölmesin. Çünkü eğer Stalin ölürse, artık iğnenin ucu kadar da umut kalmayacaktı bu dünyadan, batacaktı bu dünya."[23]

Fatma kadın kocasının ve iki oğlunun acısına dayandığı hâlde Stalin'in ölümü üzerine hüngür hüngür ağlayarak "O büyüklükteki adama nasıl kıydın, ey Allah'ım?" diye isyan eder. Onun endişesi "zavallı halkın bundan sonra" ne yapacağıdır.

Stalin'in şiddetli bir şekilde uyguladığı korku ve yıldırma politikası, halkta ona karşı derin bir sevgi yaratmıştır. Halk bütün bu olan bitenlerin Stalin'den kaynaklandığını düşünmez, onun çevresindeki görevini kötüye kullanan memurlar suçlanır. Stalin'in

[22] Elçin, *age.*, s. 135.

[23] Elçin, *age.*, s. 137.

hastalandığını duyanlar onun bir an önce iyileşmesi için dua ederler. Hikâyenin önde gelen karakterlerinden postacı Muzaffer, Stalin'in ölümüyle birlikte "iyi şeylerin de olabileceğini" mesala "umumi af çıkabileceğini" ve dolayısıyla gözü yollarda kalanların bahtlarının açılabileceğini düşünse de bu düşüncesinden vazgeçer. Korkarak, "Allah benim ömrümden kesip (ne kalmışsa bundan sonra, ondan kessin) Stalin'in ömrüne eklesin, o büyük insanın ömrünü uzatsın." diyerek dua eder.[24] Stalin, mahalleli için bütün çilelerin, sıkıntıların, acıların, umutsuzlukların kaynağı değildir, aksine o, bütün bunları sona erdirecek umuttur.

Elçin'in *Ölüm Hükmü* romanını Türkiye Türkçesine aktaran araştırmacı Yusuf Gedikli, eserin sonunda sistemin ve rejimin adalet anlayışını ve mekanizmasını oturtan Vişinski hakkında bilgi verir. 1883-1954 yılları arasında yaşamış olan avukat Andrey Yanuaryeviç Vişinski, ilk önce Menşeviktir, sonradan Bolşevik olmuştur. 1936-1938 arasında açık mahkemelerde baş savcıdır. Sovyet hukuk nazariyesinin kurucusu olan Vişinski, 1939-1949 ve 1953-1954'te Dış İşleri Bakanlığı yapar. Ona göre mutlak gerçeğe ulaşmak mümkün değildir. Zira "Gerçek kişiye göre değişir. Bu bakımdan zanlının suçluluğu hakkında delile ihtiyaç yoktur. (Tabii tanığa da lüzum yoktur.) Yalnızca komünist sezişe, karaktere ve iradeye gerek vardır. Kısaca komünist hakimin şaşmaz prensipleri ve karakteri yeterlidir."[25]

Bu adalet anlayışına göre isnat edilen suçun ispatı gerekmez. Delile bile gerek yoktur. Delil bulunmadığında ise suçlunun suçu ne kadar profesyonelce işlediğine kanaat getirilir. Halktaki korkunun veya Stalin sevgisinin temelinde yatan sebep, adalet mekanizmasının bu şekildeki işleyişi olabilir.

Stalin sevgisini ve tutkusunu başarılı bir şekilde anlatan bir başka eser de Karaçay Türklerinden Halimat Bayramuk'un *2 Ka-*

[24] Elçin, *age.*, s. 126.

[25] Aktaranın notları, *Ölüm Hükmü*, s. 501-502.

sım 1943 adlı romanıdır.[26] Karaçaylılar da Kırımlılar gibi yine aynı metotla gece yarısı toplu olarak yük veya hayvan vagonlarına doldurularak evlerinden yurtlarından çıkarılmış, pek çoğu da yollarda telef olmuştur. *2 Kasım 1943* işte bu sürgünün romanıdır. Aynı zamanda bu roman Karaçaylı aydın, tabip yüzbaşı Gokka'nın dramı ve trajedisidir.

Gokka, Sovyet okullarında eğitim almış, Kızıl Ordu'da Sovyet hükûmetine hizmet eden tabip yüzbaşıdır. Sovyet Devleti halkları sadece egemenliği altına almakla yetinmemiş, onları çok sıkı bir eğitimden geçirerek tek tip Sovyet insanı yetiştirmeye çalışmıştır. Romanın bir yerinde Gokka kendilerine ezberletilen anlamını bilmedikleri marşları hatırlar. Çocuklar okula giderken içinde çok yüce şeylerin olduğuna inandıkları 'enternasyonal' marşını söylerler. Yine, "İliç ölmüştür, ama savaşımı sonuna kadar sürdürmeyi bize vasiyet etmiştir." (s. 114) şeklindeki şarkıyı Gokka kendisine göre yorumlar ve daha çocuk yaşta Lenin'in gösterdiği aydınlık hayat için mücadele etmeye karar verir. Çocukların söyledikleri "İzciler Tanrı'ya az inanırlar." (s. 114) şeklindeki şarkı da Sovyet dönemindeki dinsizlik politikasının nasıl ustalıkla uygulandığını gösterir mahiyettedir. Romanda geçen şu cümleler bu görüşü destekler: "Gokka'nın kuşağı gibi hiçbir kuşağı şartlandırmamışlardı. Baban da anan da, dinin de, imanın da bütün hayatın da Stalin; gerisi boş diye yetiştirmişlerdi onları." (s. 24) Çocuklara ezberletilen bu marşlar, Cengiz Aytmatov ve Kaltay Muhammedcanov'un ortak eseri olan 'Fuji-yama' piyesini de hatırlatmaktadır.[27] Bu piyesteki Türk aydınları da Sovyet okullarında yetişmişlerdir. Aydınlardan Dosbergen, okulda hep beraber yürürken söyledikleri bir şiiri hatırlar. Şiir şöyledir:

Bekle Tanrı, bekle Tanrı
Yüzüne tüküreceğim.

[26] Halimat Bayramuk, *2 Kasım 1943*, Karaçay Türkçesinden aktaran Yılmaz Nevruz, İstanbul 1995.

[27] Cengiz Aytmatov, *Bütün Eserleri*, Cem Yayınevi, İstanbul 1983. s.111-178.

Dosbergen, şiirin devamını tam olarak hatırlayamaz, ama "Sonrasını bilmiyorum. Yüzeceğim derini filan mıydı?" diye tahminde bulunur.[28] İşte Gokka ve onun gibi aydınları (!) yetiştiren sistem de böyle bir sistemdir. Bu sistem insanı bağlı olduğu her değerden koparark köksüz bir ağaç gibi ortada bırakmakta, rejim için gözünü kırpmadan kendini feda edecek tek tip kahramanlar (!) yetiştirmektedir. Cengiz Aytmatov'un ifadesiyle insanları mankurtlar ve X-fertler hâline getirmektedir. Zaten romanın sonunda Gokka da, Arzu da inandıkları sistemin kurbanı olurlar. Gokka, halkıyla beraber sürgüne gönderilir her şeyini yitirir ama Stalin'e olan inancını yitirmez.

Stalin ve ona karşı duyulan korku, Azerbaycanlı yazar Anar'ın *Ak Liman* adlı eserinde çok kısa da olarak kendini hissettirir. Roman kahramanlarından Nemet'in babası Zakfederasyon döneminde Halk Komiseri olarak görev yapmış bir kişidir. Son yıllara dek görevlerde bulunmuştur. 1935 yılında Samuh'ta çok önem kazanmış, halkın büyük sevgi ve ilgisine mazhar olmuştur. Bu sebeple onu evinden ya da çalıştığı yerden almamışlar, Bakü'ye çağırıp oradan götürmüşler, kendisinden bir daha da haber alınamamıştır. Babası götürüldüğünde Nemet henüz beş yaşında bir çocuktur. Nemet hayatı boyunca "halk düşmanının oğlu" damgasını taşımak zorunda kalır.

Nemet, küçük bir çocukken bir şiir yazar. Şiirin sözleri sistemin dayattığı eğitime uygun olarak şöyledir: "Stalin rehberimizdir / Zafer de bizimdir." Dayısı bu şiiri görünce yeğenini uyarır ve şöyle der: "Haberin olsun, Ehmed Namazov'un oğlu, isterse ağzıyla kuş tutsun, İlyas Nizâmi olsun, onun kadar harika şiirler yazsın, hiç şansı yoktur. Aç kitabını dersini oku. Belki onun bir yararı olur."[29] Dayının bu sözleri, sistemin kendi içinde erittiği bir insanın yakın-

[28] Cengiz Aytmatov, *age.*, s. 120.

[29] Anar, *Ak Liman*, akt. İldeniz Kurtulan, Simavi Yayınları, İstanbul 1991. s. 28-29.

larının durumunu özetler gibidir. O bir halk düşmanının oğludur ve yaptığı her hareket de bu açıdan değerlendirilecektir.

Stalin bazı romanlarda, bizzat romanın kahramanı olarak yer almaz. Ancak onun korku üzerine inşa ettiği devlet ve sistem, eserdeki yerini alır. Bu bağlamda kısaca bahsedilmesi gereken bir eser de Yuri Buyda'nın *Sıfır Treni* adlı romanıdır.[30] Buyda, kitabında devletin ve sistemin halk için değil de halkın devlet ve sistem için var olduğunu şu cümleler ile özetler: "Gerekirse öleceksiniz, canınıza kıyacaksınız, başkalarını öldüreceksiniz, ama tren hiçbir gecikme yapmadan, en ufak bir gecikme yapmadan, tam zamanında tıkır tıkır gelip gidecek."[31]

Aytmatov'un eserlerinde "devlet bir soba ve halk da onun yakıtı" olarak tasvir edilirken, Yuri Buyda, devlet ve sistemi bir trene benzetmiş, insanları da onun selameti için ölmeye hazır mahlûklar olarak tasvir etmiştir. Belki de tren benzetmesi daha doğrudur, zira Sovyetler Birliği'ndeki liderlerin dönemleri, halk arasındaki şu anekdotta tren benzetmesiyle şöyle anlatılmaktadır: "Lenin zamanında insanlar trenin yapımında ve ilerlemesinde heyecan ve gayretle çalışırlar. Stalin, insanları korkutarak treni yürütür. Hruşçev zamanında insanda heyecan, gayret, korku da yoktur. Arkadaki raylar sökülüp öne takılarak tren yürütülür. Brejnev zamanında halk treni sallar. Çünkü ne arkada ne de önde ray kalmıştır. Dışarıdan bakanlar treni yürüyor zannederler!.. Gorbaçov, trenin yürümediğini görünce onu kaldırmaya karar verir.

Yirminci yüzyılın sonunda gelinen nokta, Gorbaçov'un verdiği kararın neticesidir. Stalin sevgisi veya korkusu ile mutlu yaşayan insanlar yeni sisteme geçişin sancılarını yaşamaktadır. Bu yeni durum da yine edebiyatçıların, aydınların ilgisini çekmektedir. Mesela Kazak yazar ve şair Muhtar Şahanov yeni sistemin içindeki inanç boşluğunu doldurmanın gerekliliğini eserlerinde anlatmaya çalışmaktadır.

30 Yuri Buyda, *Sıfır Treni*, Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul 2001.

31 Yuri Buyda, *age.*, s. 16.

Türk Dünyası Romanlarında Hapishane ve Sürgün

*Orhan SÖYLEMEZ**

*Ayşe YILMAZ***

Bir tespit ile başlamak gerekirse, Türkiye'de okuyucunun istifadesine sunulan Türk dünyası romanlarının pek çoğu Sovyet döneminde, özellikle Stalin zamanında uygulanan baskıları anlattığı söylenebilir. Türkiye'deki okuyucu bu konuyla ilk olarak Kırım Türklerinden Cengiz Dağcı'nın romanları ile tanışmıştır. Yazarın *O Topraklar Bizimdi*,[1] *Onlar da İnsandı*[2] ve *Korkunç Yıllar*[3] romanları II. Dünya Savaşı öncesi, savaş zamanı ve sonrasında yaşanan baskıyı ve savaşın acılarını dile getirir. Kırım Türkleri iki ateş arasında sıkışıp kalmışlardır. *Korkunç Yıllar* romanı doğrudan doğruya cephe hayatı ile birlikte roman kahramanının

* Doç. Dr. Orhan Söylemez, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

** Ayşe Yılmaz, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü doktora öğrencisi.

1 Cengiz Dağcı, *O Topraklar Bizimdi*, İstanbul 1972.

2 Cengiz Dağcı, *Onlar da İnsandı*, İstanbul 1974.

3 Cengiz Dağcı, *Korkunç Yıllar*, İstanbul 1975, 4. bs.; İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1989, 5. bs.; 1991, 6. bs.; 1995, 7. bs.; 1997, 8. bs.

esir kampındaki yıllarını konu almaktadır. Eser, 1946 yılında savaşın sona ermesi ile başlar, fakat geri dönüşlerle Sadık Turan'ın hatırlamalarına yer verir. Köylüler sudan bahanelerle tutuklanmakta ve Akmescit'e sevk edilmektedirler. Aralarında kahramanın babası da vardır. Askerî okulda okuyan Sadık, cepheye gittikten sonra Almanlara esir düşer. Kamplarda bir parça ekmeğe muhtaç esirlerin acı durumu Sadık Turan'ın gözünden ayrıntıları ile verilir. Romanın altıncı bölümü tamamen esir kampını anlatır. Sadık ilk olarak karanlık bir ahıra kapatılır. 'Mahşer yeri' olarak betimlenen kamp alanı ayrıntılarıyla verilir. 'Uman' kampına nakledilen Sadık için buralar da dayanılmaz yerlerdir. Soğuktan donmamak için esirler barakalardaki üç katlı ranzalardan yer kapmaya çalışırlar. Ostrov'daki Türkistanlılar kampı ise onlar için bir çıkış, kurtuluş yolu gibidir.

Onlar da İnsandı romanında Rusların Kırım halkı üzerindeki baskısı inşa ettikleri yol ile birlikte hissedilmeye başlar. Yol yapımı bittikten sonra Rus askerleri Kızıltaş'a girerler ve köyde tutuklamalar başlar. Köy halkı sürgün edilir ve yerlerine Rus göçmenler yerleştirilir.

Cengiz Dağcı'nın romanları ile biyografisi arasında da bir paralellik söz konusudur. İlginç bir benzerlik *Korkunç Yıllar* romanının kahramanı Sadık Turan'ın babasının da tıpkı yazarın babası gibi Ruslar tarafından tutuklanıp götürülmesidir. Bu durum Cengiz Aytmatov ve Özbek yazar Adil Yakuboğlu için de geçerlidir.

Cengiz Dağcı hatıralarında bu konuda ayrıntılı bilgi vermektedir. 1926-1929 yılları arasında uygulanan Yeni Ekonomi Politikası (NEP) sayesinde Kırım'da ekonomik bir rahatlama söz konusudur. Bu kısa dönemi yazarın ifadesi ile "en korkunç terör yılları" takip eder. 1929'un sonunda Kırımlılar ilk sürgüne tanık olurlar. Askerler, Kızıltaş'tan çıkardıkları köylüleri açık kamyonlarla Yalta'ya taşırken küçük bir çocuk olan Cengiz evlerinin penceresinden onları seyreder. Aralarında akrabaları da vardır.

Dağcı bu olayı şu cümlelerle yorumlar: "Kızıltaş'ın yüzyıllardır değişmeyen hayatı değişiyordu günden güne. Yok, değişmiyordu; sönüyordu hayat Kızıltaş'ta."[4] 1931-1932 yıllarında kurulan Kolhoz sistemi yazarın eserlerinde yerini almıştır. Hatıralarında bu dönemi de aydınlatır. İnsanlar kendi topraklarında maaşsız ve ayda birkaç kilo un karşılığında çalıştırılmaktadır. Sisteme ve rejime en ufak tepki gösterip karşı gelenler köyden çıkarılmakta ve kendilerinden bir daha haber alınamamaktadır. Yazarın babası da 1931'de tutuklanır. Hiçbir sebebi yoktur, fakat yıllar sonra annesinden Yalta tarafındaki bağlarında çalışırken "asmalarını öpüp ağladığı için" babasının tutuklandığını öğrenir. Bu ne kadar gerçektir, bilinmez, ama bilinen şu ki yazarın babası üç ay Akmescit hapishanesinde yattıktan sonra serbest bırakılır, fakat bir daha Kızıltaş'a dönmez. Dağcı, Kırımlıların yaşadığı bu tutuklama ve sürgün hadiselerini "Rus emperyalizminin hedefi Kırım'da bir tek Kırım Tatarı'nı bırakmamaktı." şeklinde açıklar.[5] Kızıltaş'a dönmeyen babası Akmescit'te bir kulübede yaşamaya başlar. Oğlunu da yanına alıp okutmak ister. Yazar babasıyla karşılaşmasını anlatırken savaş ve korku yıllarının hem kendisinde hem de Kırım Tatar halkı üzerinde bıraktığı tesire de dikkat çeker:

"Babamın yüzünü görünce korktum; aynı anda korkunun ölüme benzediğini sezinler gibi oldum. Ne ki, korkuyla gelen ölüm korkunç değildi, tersine, ölüm bize bizim yaşadığımızı doğrular gibiydi."[6]

Cengiz Aytmatov'un babası Törekul Aytmatov, devletine ve halkına hizmet etmiş bir insandır. Ancak yaptığı bütün hizmetlere rağmen, 'karşı devrimci' çalışma yapmakla suçlanmıştır. Zorla ve baskıyla alınmış ifadelerden başka hakkında hiçbir delil olmadığı hâlde tutuklanmış ve 5 Kasım 1938'de yirmi dakika süren

4 *Hatıralarda Cengiz Dağcı (Yazarın Kendi Kaleminden)*, İstanbul 1998. s.26.

5 *age.*, s. 32.

6 *age.*, s. 40.

bir mahkeme sonunda kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Bu durum Törekul'un ailesinden ve akrabalarından gizlenir. Aytmatov, babasının ölümünden sonra kurulan bir mahkemede aklandığını yirmi bir yıl sonra öğrenir.

Törekul Aytmatov'un başından geçenler Cengiz Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel* ve *Cengiz Han'a Küsen Bulut* romanlarındaki kahramanı Abutalip Kuttubayev'i hatırlatır. Abutalip, ortada belli başlı bir sebep yokken tutuklanır. Savcının yaptığı işkenceler neticesinde kendisine yapılan suçlamaları kabul etmek zorunda kalır. Fakat yapılan işkencelere daha fazla dayanamayarak intihar eder. Bu iki kişinin hayatı arasındaki paralellik şunu gösterir: Aytmatov'un babası Stalin'in yüz binlerce kurbanından biridir ve o da diğerleriyle ortak bir kaderi paylaşmıştır. Aytmatov, romanlarında onlardan birini, Abutalib'i anlatmış ve kalbindeki acıları onun vasıtasıyla okuyucusuna aktarmıştır.

Özbek yazar Adil Yakuboğlu da 'Buzkaymak' adlı hikâyesinde aslında kendi başından geçen bir hadiseyi anlatır. Cengiz Aytmatov ile aynı yılda, 1928'de doğan Yakuboğlu da aynı kaderi paylaşır. Onun da babası tutuklanarak götürülür ve bir daha kendisinden haber alınamaz. Hikâyenin kahramanı küçük bir çocuktur. Babası ona buzkaymak yani dondurma alacaktır. Fakat bir akşam üstü askerler gelerek evi ararlar. Çocuk babasının sakladığı kitaplarının yerini askerlere gösterir. Babası tutuklanır ve götürülür. Bir daha da kendisinden haber alınamaz. Yazar, bu konuyu *Adalet Menzili*[7] adlı romanında daha ayrıntılı olarak işler. Çalışkanlığı ile bilinen Suyun Burkut, otuz yıllık kolhoz başkanı olan Fıçı Mansur'un görevden alınmasıyla boşalan görevine getirilir. Başarılıdır ve herkes tarafından sevilmektedir. Fıçı Mansur kıskançlık yüzünden onu devlet malına zarar vermekle ihbar eder. İhbar asılsızdır. Fakat sistem farklı işlemektedir.

7 Aktaran D. Ahsen Batur (İstanbul 1994).

Suyun Burkut yakalanır ve hapse atılır. Sorgulaması bir merasim şeklinde devam eder. Suçu kabul etmesi istenir. İsnat edilen suç, arama sırasında evinde bulunan elli bin sumun rüşvet olarak alındığıdır. Halbuki Suyun Burkut'un karısı oğlu Laçin'in düğünü için o parayı biriktirmiştir. Ama suç sabittir, isbatı ve kabulü gerekmektedir. Azılı haydutların bulunduğu hücreye atılır önce. Fakat Suyun onları döver. Yöneticilerin bu planı suya düşmüştür. Serbest bırakılması için rüşvet istenir karısından. Karısı bunu kabul etmek üzeredir, fakat bu da onun suçluluğunu ispat edecektir. Sonunda Suyun'u, karısını azılı haydutlar ile birlikte aynı hücreye koymakla tehdit ederler. Suyun buna dayanamaz ve eline geçirdiği bir demir parçasıyla intihar eder.

Bu iki olay örgüsü yine Özbek yazar Nur Ali Kabul'ün *Unutulan Sahiller*[8] romanını hatırlatır. 1988'te yazılan eserde hayatını halka hizmet etmeye adayan ve komsomolluktan komünistliğe yükselen bir insanın dramı anlatılır. Romanda bir dönem vilayet reisliği yapmış bir insanın hapishane yıllarında dostlarından gördüğü vefasızlığı ve yine o dönemde Özbek toplumundaki sosyal çalkantıları ve bunların insanlar üzerindeki tesirlerini görmek mümkündür.

Roman, toplumu bir ur gibi saran pek çok önemli meseleye temas etmekte ve bu olayların sorumlularının kimler olduğunu da sorgulamaktadır. Bir toplumda ters giden bir şeyler varsa bunları bir tek kişiye ya da kuruma yüklemek doğru değildir. Herkesin elini taşın altına sokabilmesi gerekmektedir. Yazar da Osmanov tipine bunu yaptırarak topluma onu örnek bir kişilik olarak sunmaktadır. Osmanov Sosyalizmin, gerektiği şekilde uygulanmadığını düşünmektedir.[9] En sonunda bir dilekçeyle Gafurov'un huzuruna çıkar. Gafurov ile tartışır, bu olay onun hapishane hayatının başlangıcı olur. Bundan sonra Osmanov kendisine isnat edi-

8 Aktaran D. Ahsen Batur (Ankara 1996).

9 Nur Ali Kabul, *Unutulan Sahiller*, s. 48.

len suçları kabul edinceye kadar hapishanede hırsızların eşkıyaların arasında yatırılır, türlü türlü işkencelere maruz kalır. Osmanov, büyük Özbek yazarlarından Abdullah Kadiri'nin de hapiste kendileriyle birlikte olduğunu belirtir. Daha sonra Kadiri hapisten çıkarılarak öldürülür. Bu önemli ayrıntı sistemin aydınlara uyguladığı politikayı göstermesi bakımından önemlidir. Osmanov, romanın sonunda kalp krizinden ölür. Öldüğünde gözü açıktır.

Bu tespitlerde dikkati çeken en önemli nokta, toplu olarak sürgüne maruz bırakılan halklar bir yana bırakılırsa, münferit olarak tutuklananlar, hapsedilenler ve nihayet kurşuna dizilenlerin aydın kişiler olduğudur. Aytmatov'un babası, romanındaki kahramanı öğretmen Abutalip Kuttubayev, Adil Yakuboğlu'nun babası, hikâye ve romanındaki başarılı bürokrat, yönetici Suyun Burkut, Nur Ali Kabul'un roman kahramanı Osmanov ve onun Abdullah Kadiri gibi Özbek aydını hapishane arkadaşları hepsi de mütefekkir insanlardır. Öyleyse şöyle bir soru sorulabilir: "Sovyet rejimi aydınlardan ne istiyordu veya onları niçin istemiyordu?" Kısaca şöyle cevaplamak mümkündür: Aydınlar, baskı, korkutma ve yıldırma üzerine kurulmaya çalışılan rejim için en büyük tehlikedir ve ortadan kaldırılmalıdırlar. Öyle de yapılır. Ulu orta onları yok etmek mümkün değildir, hepsi için geçerli bir suç bulunması gerekmektedir: 'halk düşmanı veya rejim karşıtı' olmak.

Azerbaycanlı yazar Elçin'in *Ölüm Hükmü*'nde isimleri geçen şahıslar hakkında verilen bilgilerde Vişinskiy için sistemin ve rejimin adalet anlayışını ve mekanizmasını oturtan şahıs tanımı vardır. Ona göre, isnat edilen suçun ispatı gerekmez. Delile bile gerek yoktur. Delil bulunmadığında ise suçlunun ne kadar profesyonelce suçu işlediğine kanaat getirilir. Yazar da romanını bu konu üzerine kurmuştur.

Vişinski, Andrey Yanuaryeviç: (1883-1954). Bakü'de avukattı. Menşevikti. Sonra Bolşevik oldu. 1936-1938 arasındaki açık mahkemelerde başsavcıydı. Yagoda'yı ölüme mahkûm etti. 1939-

1949 ve 1953-1954'te Dış İşleri Bakanlığı yaptı. Vişinski aynı zamanda Sovyet adliye (hukuk) nazariyesinin kurucusudur. Ona göre mutlak gerçeğe ulaşmak mümkün değildir. Gerçek kişiye göre değişir. bu bakımdan zanlının suçluluğu hakkında delile ihtiyaç yoktur. (Tabii tanığa da lüzum yoktur.) Yalnızca komünist sezişe, karaktere ve iradeye gerek vardır. Kısaca komünist hakimin şaşmaz prensipleri ve karakteri yeterlidir. Bu yargılamayı izafileştiren bir görüştür. Başsavcıyken söylediği şu sözler çok manidardır: Hakim yoldaşlar, ortada hiçbir delilin bulunmaması sanıkların birer casus olduklarını gösteren en büyük delildir. Zira kendileri o kadar ustaca bir casusluk yapmışlar ki, işledikleri suça dair ortada hiçbir delil bırakmamışlardır.[10]

Bu romanlardan farklı bir başka eser Karaçay Türklerinden Halimat Bayramuk'un *2 Kasım 1943* adlı romanıdır.[11] Karaçaylılar da daha sonraki Kırımlılar gibi yine aynı metotla gecenin bir saatinde toplu olarak yük veya hayvan vagonlarına doldurularak evlerinden yurtlarından çıkarılmış, pek çoğu da yollarda telef olmuştur. *2 Kasım 1943* işte bu sürgünün romanıdır. Aynı zamanda bu roman Karaçaylı aydın, tabip yüzbaşı Gokka'nın dramı ve trajedisidir. On dört yıl süren sürgün sırasında ailesinden hiç kimse kalmamıştır. Kocasını da savaşta kaybetmiştir. Kaybetmediği tek şey ise Stalin'e olan inancı ve sevgisidir. Bir araştırmacı bunu 'aydının trajedisi' olarak yorumladı.[12] Doğrudur. Sürgünde yaşananlar akla sığmayacak kadar acıdır. Fakat yazar bunu başarılı bir şekilde verir.

Elçin'in *Ölüm Hükmü* romanı başlı başına tutuklama, hapis ve ölüm dolu sayfalarla örülüdür. Herkes, ama herkes yarınından en-

[10] Elçin, *Ölüm Hükmü*, İstanbul 1996. s. 501-502.

[11] Halimat Bayramuk, *2 Kasım 1943*. (Karaçay Türkçesinden Aktaran: Yılmaz Nevruz) İstanbul 1995.

[12] Ayşe Yılmaz, "Bir Sovyet Aydınının Trajedisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Erzurum 1998, s. 295-300.

dişelidir. Stalin'in en yakın arkadaşı olan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Parti Sekreteri Mir Cafer Bağırov bile sonunda idam edilir. Romanın kahramanlarından Hüsrev Muallim'in romanda trajik sayılabilecek bir öyküsü vardır. 'Ziyafet' adlı bölümde sistemdeki çarpıklığı çok etkili bir şekilde dile getiren bir olay anlatılır. Elesger muallim, okuldan dostlarını bu ziyafete çağırır. Ziyafette öncelikle Stalin'in şerefine kadeh kaldırılır. Ardından da onun yakın silahdaşı ve talebesi Azerbaycan işçilerinin babası Mir Cafer Bağırov'un şerefine kadeh kaldırılır. Ancak Hüsrev muallim bu duruma nazikçe itiraz ederek şöyle der: "Mir Cafer Bağırov yoldaş bizim rehberimizdir, düzdür. Amma niye koymursuz seherden beri bu gözel kızın sağlığına içek, bu gözel kızı tebrik edek."[13] Bu sözler, mecliste bulunan herkesin geleceğini etkiler. Beden eğitimi muallimi Hıdır - ki bu şahıs romanda Abdül Gafarzade'nin kardeşidir ve tıpkı onun gibi ahlaksız bir adamdır - ilk fırsatta Hüsrev muallimi ihbar etmeye karar verir. Ancak ihbarı düşünen yalnız o değildir. Elesger muallim de Hıdır'ın fikrini anlar ve ondan önce davranarak meclisteki diğer kişileri ve tabii kendisini kurtarmak için ondan önce ihbarda bulunur. Ancak hesap tutmaz. Mir Cafer, Hüsrev muallim dışında mecliste bulunan herkesi kurşuna dizdirir. O da hapse atılır ve yıllarca hapiste kalır.

Hapishanenin anlatıldığı "Olum, Ya Ölüm" başlıklı bölümde mahkûmların durumları ve onlara yapılan işkenceler çok canlı bir şekilde anlatılmıştır. Bu bölümde Elçin hapishanedeki mahkûmları anlatırken tekrarlardan geniş olarak istifade eder: "Şairdi, dıramacıydı, dört profesördü - edebiyatşinas, folklorcu, filozof ve dilci - neşriyat müdürüydü, mektep müdürüydü, kütüphaneciydi, redaktördü, Hüsrev muallimdi bir de başka birisiydi."[14] ifadesini dört kez tekrar eder. Yazar bu sayede hapishaneye atılan suçsuz insanların, haksız yere bir yerlere gelerek

[13] Elçin, *Ölüm Hükmü*, İstanbul 1996, s. 228.

[14] Elçin, *age.*, s. 286, 292, 295.

oraları işgal eden vasıfsız insanlar olmadıklarını ifade eder. Zira sistem onları mahkûm etmiş, tek tip elbiseler giydirerek ve hayvan muamelesi yaparak onlara bir hiç olduklarını ifade etmek istemiştir. Yazar ise onların vazifelerini özellikle zikrederek bunun böyle olmadığını anlatır. Bir kişi, Mir Cafer Bağırov hariç. Yazar bir zamanlar Stalin'in talebesi ve yoldaşı olan Bağırov'un görevini söylemez. Ondan "başka birisi" diye bahsederek asıl hiçin o olduğunu ifade etmek ister.

Eser, pek çok açıdan ele alınıp incelenebilir. Siyasi açıdan ele alınıp incelendiğinde Azerbaycan'ın ve belki de Sovyetler Birliği içinde uzun süre yaşamış olan devletlerin veya halkların nasıl baskı altında tutulduğunu gözlemlemek mümkündür. Cumhuriyetler, kendi halkları için âdeta birer 'açık hapishane' gibidir.

Türkmenistan edebiyatı örneklerinden olan Annaguli Nurmemmet'in romanı *Nuh Tufanı*'nda durum biraz daha farklıdır.[15] Roman kişilerinden Sehetniyaz Molla İslamiyet'i temsil eder. Romanda diğer dinleri temsil eden karakterler de vardır, fakat hapse atılan Sehetniyaz'dır. Yok olmak üzere olan köylerinden ayrılmak istemeyen beş aileden biri olan Sehetniyaz, eski mescidi onararak açılmasını arzular. Bu fikrini hem halk hem de Parti yöneticileri ile paylaşır. Böyle bir şey rejim için kabul edilemez bir durumdur. Sehetniyaz 'halk düşmanı' ilan edilerek hapse atılır. Allah'ın yardımı ile kısa zamanda hapisten kurtulacağına inanan Sehetniyaz, ancak beş yıl sonra cezasını tamamlayarak çıkabilir. Yazarın ironik üslubu ile "Sehetniyaz'ın Allah'ı bile ona yardım etmemiştir." Sehetniyaz Molla için hapishane cehennemin ta kendisidir:

"Sehetniyaz Molla ise hapse düşüşünü gerçek cehennemin orası olduğunu düşünüyordu. Bir keresinde namaza durduğunda, kendini bilmez bir delikanlının yaptıklarına dayanamayıp, Allah yoktur diye ona eziyet ettiğini, elinden seccadesini

[15] Aktaran Nesrin Kahtalı Sis, yazarla birlikte (Ankara 2001).

alarak, Allah varsa bana kötülük yapsın, diyerek onu tekmelediğini, sonra da bu dengesizliğe dayanamayan başka delikanlıların onu ölünceye kadar dövüşünü hatırlıyordu. Kendi küçük oğlunun da hapiste öldüğünü, o cehennemden bu şekilde kurtulduğunu da hatırlıyordu."[16]

Dağcı'nın kahramanı Sadık Turan Alman esir kampından, Nur Ali Kabul'un kahramanı Osmanov, Nurmemmet'in kahramanı Sehetniyaz Molla da hapishaneden bir şekilde kurtulurlar. Bayramuk'un kahramanı Gokka da on dört yıllık sürgünden yurduna döner. Aytmatov'un kahramanı Abutalip tutukluluk hâlinden, Yakuboğlu'nun kahramanı Suyun Burkut hapishaneden kurtulamazlar, intihar yolunu seçerler.

Mehmet Niyazi'nin *Ölüm Daha Güzeldi* romanının kahramanı Tahir, Sibirya'daki hapishaneden kurtulur, ama kurtulamayanların sayısı oldukça fazladır. Aslında Niyazi'nin kahramanları için asıl hapishane Sovyet dönemi Azerbaycan'ıdır. Türkiye'ye kaçarak oradan kurtulmak isterler. Genç Tahir hapishanede geçirdiği işkencelerle dolu yılların ardından yakınlarının yardımıyla kaçmayı başarır, ama arkada kalan yaralı annesini vurmak zorunda kalır. Hürriyetin bedeli çok ağırdır, o da bu bedeli ödemek zorunda kalır. Zira annesi yaralı vaziyette rejimin eline düşmek istemez. Tıpkı romanın başlığında olduğu gibi ölüm o ve onun gibiler için daha güzeldir.

Görüldüğü gibi Sovyet döneminde yazılan romanların pek çoğunda hapishane konusuna temas edilmiştir. Verilen örnekler, bu konuyu yoğun olarak işleyen eserlerden alınmıştır. Bunların dışında da o dönemde kaleme alınmış roman ve hikâyelerin pek çoğunda bu konuya dolaylı olarak temas edilmektedir. Edebiyat toplumun bir aynasıdır...

[16] *age.*, s. 201.

Türk Basını

Türk Basınında Stalin'in Ölümü

Dilek HERKMEN[*]

Stalin öldü; evet, işte nihayet öldü!
Bir ferah duymada âlem bu ölümden ötürü!
Dübbüekber gibi bir burca gömerler sanırım
Nâşı dünyalara sığmaz o kızıl diktatörü![1]
(Orhan Seyfi Orhon)

Stalin gibi bir liderin hastalığı ve ölümü tüm dünya basınında büyük yankılar uyandırmış, gazetelerin manşetlerinde ve köşe yazılarında günlerce gündem oluşturmuştur. Stalin'in ölümü, Demokrat Parti Menderes hükûmeti dönemine rastgelmiştir. Stalin'in ölümünün Türk basınına nasıl yansıdığının ele alındığı bu çalışmada dönemin gündemdeki önemli gazete ve dergileri incelenerek Türkiye'de haberin nasıl karşılandığı siyasi ve sosyal açıdan değerlendirilmiştir. Çalışma hazırlanırken tüm Türk basınını ele almak mümkün olmadığından *Cumhuriyet, Zaman, Milliyet, Akşam, Hürriyet ve Milliyet* gazeteleri ile *Akbaba* ve *Ayda Bir* dergileri kaynak olarak alınmıştır.

[*] Dilek Herkmen, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

[1] Orhan Seyfi Orhon, "Takvimden Yapraklar" köşesi, *Akbaba* dergisi, S. 53, C. 2, 19 Mart 1953, İstanbul s. 4.

Stalin'e ait haberler, öncelikle koma hâlinde olduğunun resmî tebliğler vasıtasıyla bildirilişinin ardından basında yer almaya başlamıştır. Söylentiler, tahminler ve yorumların yer aldığı bu haberlerin bazılarında ölümün gizlendiği yer alırken bazılarında Stalin'den sonra ne olacağına dair fikirler yürütülmüş; diktatörün ölümünün ardından ise rejimin akıbeti, yerini kimin alacağı ve gelenlerin siyaseti sorgulanmıştır. Bu ve buna benzer haberlerle 4 Mart 1953'ten 11 Mart 1953'e kadar Stalin, komünizm ve Sovyet Rusya gazetelerin gündemini oluşturmuştur.

Türk basınında Stalin'in ölümüyle ilgili ilk haber *Akşam* ve *Zaman* (akşam postası) gazetelerinde "Stalin Ölmek Üzere" ve "Stalin Öldü" başlıkları ile verilmiştir.[2] Bu başlık ile verilen haberlerde Stalin'in sağlık durumuna dair ayrıntılar yer almaktadır. Hastalığın seyri Rusya'da olduğu kadar tüm dünyada merak uyandırdığından gazetelerde diktatörün durumu "Stalin beyin kanamasından muztaribtir. Sağ kol ve ayağına felç gelmiştir. Kalbi gayrimuntazam çalışmaktadır." gibi cümlelerle ifade edilmiştir. "Stalin Öldü" başlığı ile haberi duyuran akşam postası *Zaman* gazetesi ise bu haber metninin yanına Stalin'in fotoğrafını da eklemiş ve altına "Ölümü ile Dünyanın Bayram Yaptığı Stalin" yazmıştır.

Stalin'in ilaçlar ve oksijenle ile hayatta kalabildiğini ve durumunun çok vahim olduğunu bildiren *Akşam* gazetesi, Sovyetler Birliği'nde yayımlanan tebliğde yer alan açıklamaya da yer vermiştir. Tebliğde şöyle denilmektedir: "Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Sovyetler Birliği Bakanlar Konseyi partimizin ve milletimizin başına büyük bir felaket geldiğini, Stalin yoldaşın 1 Mart gecesi Moskova'daki dairesinde bir beyin kanaması neticesinde felce uğradığını esefle bildirir." Bu haber, Sovyet Ajansı Tass'ın yabancı memleketler gazetelerine Rusça olarak verdiği Moskova radyosu bülteninde yer almıştır. *Akşam* gazetesinin ver-

2 "Stalin Öldü", *Zaman* gazetesi akşam postası, 4 Mart 1953, s. 1; "Stalin Ölmek Üzere", *Akşam* gazetesi, 4 Mart 1953, s. 1, 2.

diği bilgiye göre Moskova radyosu memleket iç servisinde her sabah saat beşte verdiği basın özetlerini o sabah yayımlamamıştır.

Türkiye'de olduğu gibi ve diğer tüm memleketlerde ilgi ile takip edilen bu mühim haber, yazılı basında köşe yazılarında da geniş yer bulmuştur. İlgili haberin yorumlandığı yazılarından ilki "Sözün Gelişi" köşesinde "Dünyanın En Mühim Haberi" başlığı ile yazılmıştır. Şevket Rado, yazısında "Stalin muhakkak ki dünyaya gelmiş diktatörlerin en meşhurlarından biri idi." diyerek, Stalin'in Rusya'da tanrı gibi görülmesi, insanlardan üstün bir varlık addedilerek kendisine tapınılması ve fikirlerine itiraz edenlerin felaketlere uğraması, kendisini dünyanın esrarengiz şöhreti yaptığından, yazar, bu kötü şöhretin ölümünün ehemmiyetine dikkat çekmektedir.[3]

Hastalık haberinin ardından, Rusya halkının, liderlerinin iyileşmesini dilediği gazetelerde konu edilmiştir. "Rusya Halkı Dua Ediyor" başlığı ile yer alan haberde çeşitli din ve mezheplere mensup Sovyet vatandaşlarının dinî liderlerin başkanlığında kilise ve diğer ibadet yerlerinde toplandıkları ve Stalin'in sağlık durumunun düzelmesi için Allah'a yalvardıkları belirtilmektedir.[4]

Bu arada rahatsızlığıyla dünyanın gündemini işgal eden Stalin'in hayatına dair bilgilere *Zaman* (akşam postası) ve *Akşam* gazetelerinde yer verilmiş, *Zaman* gazetesinde Stalin'in hayatının tefrika hâlinde yayımlanmasına başlanmıştır.

5 Mart 1953 Perşembe günü "Mareşal Stalin Çok Ağır Hasta" manşeti ile haberi duyuran *Hürriyet* gazetesi[5]"1 Mart'ta Hastalanan Stalin'in Hastalığının Ancak Dün İlan Edilmesi Manidar Görülüyor" diyerek Stalin'in hastalığı hakkındaki şüphelere dikkat çekmektedir. Yine bir diğer gazetenin aynı tarihli baskısında bu şüphe

3 "Şevket Rado, "Dünyanın En Mühim Haberi", "Sözün Gelişi" köşesi, *Akşam* gazetesi, 4 Mart 1953, s. 2.

4 "Rusya Halkı Dua Ediyor", *Akşam* gazetesi, 4 Mart 1953, s. 2.

5 "Mareşal Stalin Çok Ağır Hasta", *Hürriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 1

"Kızıl Diktatör'ün Ölümü Halktan Gizlenmektedir. Rusya'da Bir İhtilal Çıkması Muhtemel"[6] başlığı ile dile getirilmektedir. Bu haberlerin aslında dünya kamuoyunun genel temayülünü ifade ettiği görülmektedir, çünkü Washington başta olmak üzere diğer bazı ülkelerde aslında Stalin'in ölmüş olduğu fakat bu haberin halktan gizlendiği kanaati hâkimdir. Haberlerin içeriğinde Rus *İzvestia* ve *Pravda* gazetelerine dayanılarak Stalin'in sağlık durumu belirtilmiş ve halkın heyecan içinde oluşu, gazete bayilerinin önünde kuyruk oluşturdukları ifade edilerek genel tutum değerlendirilmiştir. Ayrıca sekiz doktor tarafından gözetim altında bulundurulan Stalin'e verilen raporda artık yapılacak birşeyin kalmadığı da ifade edilmiştir. "Mareşal Stalin Ölüm Hâlinde"[7] manşeti ile haberi veren *Milliyet* gazetesinde Stalin'in hastalığının bütün dünya tarafından heyecanla karşılandığı, Rus halkının derin bir sessizlik içinde olduğu belirtilmiştir. Haberin içeriğinde, bazı kaynakların Rus diktatörünün öldüğünü, bu duruma Rus halkının alıştırılması için olayın gizli tutulduğunu haber verdiği de yer almaktadır. Aynı gazetenin kapağında yer alan Stalin'e ait fotoğrafın altında "Ölümü Dünyada Geniş Akisler Uyandıran Stalin" yazısı yer almaktadır.

Cumhuriyet gazetesinde "Stalin'in Ölüm Haberi Her an Bekleniyor" başlığı ile verilen haberde Komünist Parti Merkez Komitesi ile Sovyet hükûmeti tarafından çıkarılmış olan tebliğe yer verilmiştir.[8] Bu ilk tebliğde "Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Bakanlar Heyeti partimize ve halkımıza acı bir felaket haberi vermek mecburiyetinde kalmakla muztariptir. 2 Mart gecesi hususi dairesinde bulunan Yoldaş Stalin, yeniden bir beyin kanaması geçirmiş

6 "Kızıl Diktatör'ün Ölümü Halktan Gizlenmektedir. Rusya'da Bir İhtilal Çıkması Muhtemel", *Zaman* gazetesi akşam postası, 5 Mart 1953, s. 1.

7 "Mareşal Stalin Ölüm Hâlinde", *Milliyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 1.

8 "Stalin'in Ölüm Haberi Her an Bekleniyor", *Cumhuriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 1, 6.

ve beynin hayati ehemmiyeti haiz bulunan hücrelerini kan kaplamıştır. Yoldaş Stalin şuurunu kaybetmiş, sağ kolu ile bacağına felç inmiş ve dili tutulmuştur. Ayrıca kalp ve teneffüs cihazlarında vahim arızalar zuhur etmiştir. Yoldaş Stalinin tedavisi daimi bir suretle Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Sovyet hükumetinin nezareti altında yürütülmektedir. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Başkanlar heyeti yoldaş Stalinin ağır sıhhi durumu dolayısıyla bugünden itibaren sıhhat bültenleri neşrini zaruri bulmuştur." denilmektedir. Hastalığın seyrini ifade eder bilgiler, diğer gazetelerde de yer almıştır.[9] Stalin'in durumunu gösteren "Hasta Konuşamıyor, Nefes Alamıyor" şeklindeki bir diğer başlığın altında "Rus halkı kiliselere gidip Stalin için dua etmeye davet olundu" haberi de yer almaktadır.[10]

"Moskova Kilise ve Sinegoglarında Dualar Okunuyor" ifadesi ile yer bulan diğer bir haberde ayrıntılara yer verilmiştir. Buna göre, bütün Moskova kiliselerinde sabaha kadar dualar okunup mumlar yakılmış, ayrıca Moskova Hahambaşının Yahudileri bir günlük dua ve oruca davet edilmiştir. Ortodoks Kilisesi Reisi Psikopos Aleksiç de Stalin'in sıhhati ve kurtuluşu için bütün Rus ortodokslarını kiliselerde toplanarak dua ayinleri tertip etmeye davet etmiştir.[11] Stalin'in hastalığının seyrine[12] ve Moskova halkının bütün gece Stalin'in iyileşmesi için dua ettiğine dair bilgilere diğer gazeteler de yer vermiştir.[13]

9 "Mrl. Stalin Çok Ağır Hasta" *Hürriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, Perşembe, s.1.

10 "Hasta Konuşamıyor, Nefes Alamıyor", *Hürriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, Perşembe, s. 1.

11 "Moskova Kilise ve Sinegoglarında Dualar Okunuyor", *Hürriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, Perşembe, s. 5.

12 "Stalin'in Yerine Molotof Geçiyor", *Akşam* gazetesi, 5 Mart, 1953, s. 1.

13 "Londra'ya Göre Stalin Öldü. Halk alıştırılacak ve ölüm haberi sonra bildirilecek." *Cumhuriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 1, 6.

Rus diktatörünün rahatsızlığının mahiyetinin, ölüp ölmediği hakkındaki şüphelerin ve halkın bu olay karşısındaki tepkisinin değerlendirilmesinin yanı sıra dikkatlerin yöneltildiği bir başka mevzu da Stalin'in yerini kimin alacağıdır. Gazeteler bu konuya yer vermekte gecikmemişlerdir. 5 Mart tarihli *Akşam* gazetesinde "Stalin'in Yerine Molotof Geçiyor" başlıklı manşetin altında "Malenkov da Rus komünist partisi başkanlığını aldı" haberi yer almaktadır.

Dünya siyasetini ilgilendiren Stalin'in yerini kimin alacağı sorusu, bir başka gazetede "Stalin'in Yerine Kim Geçiyor?"[14] başlıklı yazıda incelenmiştir. Haberde, Stalin'in yerine kimin geleceğinin, en azından kısa süreliğine dahi olsa kimin vekalet edeceğinin merak edildiği belirtilmektedir. Bu mevzuda üzerinde durulan isimler Molotov, Malenkov ve Beria'dır. Ayrıca idarenin ele geçirilmesi ve paylaşılması hususunda birtakım fikir ayrılıkları ve ihtilafların olabileceğine değinilmiş ve bunun dünya siyasetine yeni bir yön verebileceği belirtilmiştir. *Hürriyet* gazetesinin aynı tarihli "Molotov ve Malenkov İktidarı Aralarında Paylaştılar" başlıklı haberinin altında Molotov'un Başvekil vekaletine, Malenkov'un ise Komünist Partisi Reisliğine geçerek iktidarı aralarında paylaştıkları bildirilmektedir.[15] Haber, Amerikan Haberler Ajansı Londra muhabiri tarafından İngiliz kaynaklarına atfen verilmiştir. Diğer bir gazetede haber "Malenkov-Molotov ve Beria Arasında Mücadele Başladı" başlığı ile verilmiş; haberin devamında, bu üç kişi arasındaki sessiz post kavgasının birkaç gün içerisinde neticeleneceği ifade edilirken, Malenkov'un son yıllarda durumunu iyiden iyiye sağlamlaştırdığı ve Stalin'in yerine geçme ihtimalinin kuvvetli olduğu bildirilmiştir.[16] *Cumhuriyet*

14 "Stalin'in Yerine Kim Geçiyor?", *Zaman* gazetesi akşam postası, 5 Mart 1953, s. 4.

15 "Molotov ve Malenkov İktidarı Aralarında Paylaştılar", 5 Mart 1953 Perşembe, s. 1.

16 "Malenkov-Molotov ve Beria Arasında Mücadele Başladı", *Milliyet* gazetesi, 5 Mart Perşembe, s. 1

gazetesi ise "Son Dakika Molotov ve Malenkov İş Başında" başlığı ile, iktidarın Malenkov ve Molotov arasında paylaşıldığına hatta aslında bir süreden beri bu ikilinin işleri yürüttüğü söylentisine dikkat çekmiştir.[17] Rus siyasetinde herhangi bir değişikliğin beklenmediği de haberlerde ifade edilmiştir.[18]

"Stalin'in Vasiyetnamesi" başlıklı haber, bir bakıma bu bekleyişe bir çözüm niteliğindedir. *Evening News* gazetesinde yer alan bir habere göre Stalin'in bir müddet önce ölümünü düşünerek bir vasiyetname hazırladığı ve buna göre Komünist Partisi ile Sovyet devleti mekanizmasında elinde tuttuğu en yüksek yetkilerin Malenkof ile Molotof arasında bölünmesini vasiyet ettiği bildirilmektedir.[19]

Dünya, Rus siyaseti ile ilgili endişe yaşarken Moskova'da beklenmeyen bu durum karşısında şaşkınlık hâkimdir. Nitekim bu mevzu hakkında, yirmi yıl önce Rusyadan gelen Türklerle röportaj yapılarak Stalin'den sonra kimin geleceğini öngördükleri sorulmuş ve bu soruya "Orada böyle bir meseleyi düşünmek imkânsızdı. Zira yapılan telkin Stalin'in asla ölmeyeceği yolundaydı." cevabı alınmıştır.[20] Asla ölmeyeceği düşünülen Rus liderinin ölüm karşısındaki savunmasızlığı aslında bir bakıma Rusya'daki şaşkınlığı ortaya koymaktadır.

"Moskova'da Dün Sabahki Durum" alt başlıklı yazı da yine Rusya'da halkın genel durumunu dile getirmektedir. Moskova radyosu tarafından aralıksız olarak yayımlanan haber neticesinde, halkın gazetelerin idarehaneleri önünde toplanmaya başladığı[21] bu haberde yer almıştır.

17 "Son Dakika Molotov ve Malenkov İş Başında", *Cumhuriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 1, 6.

18 "Ankara ve İstanbul'daki Tefsirler", *Hürriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 1.

19 "Stalin'in Ölmesi Bekleniyor", 5 Mart 1953, *Hürriyet* gazetesi, s. 5.

20 "Kızıl Cehennemdem İstanbula Kaçan Rusyalı Türkler Neler Söylüyorlar?", *Cumhuriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 6.

21 "Moskova'da Dün Sabahki Durum", *Hürriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, Perşembe, s. 5.

Sovyet Rusya halkını olduğu kadar dünyayı da endişe içinde bırakan bu bekleyiş sırasında, olayları Moskova'dan bildirildiği kadarı ile takip edebilen diğer ülkelere ait yazılı basında çeşitli haberler yer almaktadır. Bunlardan biri olan "Washington'a Göre Stalin Koma Hâlinde" başlıklı yazıda Stalin'in ölmüş olma ihtimaline dikkat çekilmiş, ayrıca bir İngiliz doktorunun Stalin'in 48 saatten fazla hayatta kalamayacağını dair açıklamalarına yer verilmiştir.[22] "Amerika'da Stalin'in Öldüğü Kanaati Hakim" başlıklı yazıda da Amerikan siyasi mütehassıslarının, son sağlık bülteninin yirmi saat önce neşredilmesine dayanarak Stalin'in öldüğü kanaatinde olduğuna değinilmektedir.[23]

Daha rahat ifadelerin yer aldığı köşe yazılarında ise Rus diktatör sert bir şekilde değerlendirilmektedir. Hükmet Bil, "Düşünceler" köşesinde kaleme aldığı yazısında Stalin'in ölümünü bir müjde olarak değerlendirirken, kızıl diktatörden sonra gelenlerin onun yerini paylaşmalarından korktuğunu da ifade eder. Fakat kımıldanmalar, baş kaldırmalar olabileceğine, böylece boyunduruk altındaki milletlerden hür devletler doğacağına işaret eden yazar, dünyanın bir beladan kurtularak derin bir nefes alacağını ifade etmekten de çekinmez.[24]

Diğer bir gazetedeki köşe yazısında daha coşkulu bir sevinç ifadesi vardır. "Stalin Öldü Yaşasın Hürriyet" başlığı ile, Stalin'in ölüm haberine sevinç çığlıkları atılmaya başlanmıştır.[25]

Milliyet gazetesinde yer alan bir köşe yazısında ise Stalin farklı bir şekilde ele alınarak değerlendirilmiştir. "Stalin'in Hit-

22 "Washington'a Göre Stalin Koma Hâlinde", *Hürriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 5.

23 "Amerika'da Stalin'in Öldüğü Kanaati Hakim", *Akşam* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 1.

24 Hikmet Bil,"Stalin'in Ölümü", "Düşünceler" köşesi, *Hürriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 2.

25 H., "Stalin Öldü Yaşasın *Hürriyet*", "Kulağımıza Gelenler" köşesi, *Hürriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 5.

ler'e benzeyen Tarafları" başlıklı yazıda tarihe damgalarını vuran iki lider: Stalin ve Hitler'in ortak yönleri değerlendirilmiştir. "Şeytani dahili düşmanlar"ın yokedilmesi propogandaları Stalin ve Hitler'in ortak hareket planları olarak gösterilerek benzer icraatlarına işaret edilmiştir.[26]

Halkın Stalin'in ölümünü sevinçle karşıladığı sokak röportajlarında da görülmektedir. Kişisel yorumların yer aldığı bu yazıda "O Öldü dünya kurtuldu." diyen bir kişinin yanında, Musevi bir Türk vatandaşının "Yahudilere zulmettiği için Musevilerin hışmına uğradı." dediği ve "Tanrıya bin şükür olsun." duasını da eklediği kaydedilmiştir. Türk vatandaşı olan Rus karı koca ise Malenkov'un ondan daha da kötü olacağı yorumunu yapmaktadırlar.[27]

Halkın ifadelerine yer veren bir başka gazete "Kızıl Cehennemdem İstanbul'a Kaçan Rusyalı Türkler Neler Söylüyorlar?" başlıklı haberle Türkiye'ye yerleşen Rusyalı Türklerin sözlerini aktarmaktadır. Stalin'in yerine gelecek kişinin politikayı değiştirip değiştirmeyeceği hakkındaki düşünceleri sorulan bu kimseler "Hiçbir şef Rusya'daki vahşet politikasını değiştiremez. Zira zulüm altında inleyen halkın biraz serbesti bulunca evvela kendilerini mahvedeceklerini bilirler." yanıtı ile muhtemelen Rusya'daki yaygın kanaati dile getirmektedirler. Bu cevabın, Rusya'daki halkın Stalin'in ölümü karşısındaki büyük üzüntüsü ile de çeliştiği de açıktır.[28]

Hiç ölmeyeceği düşünülen Lenin gibi Stalin de dünyaya gözlerini kapamaktadır. "Stalinden Sonra Kim?" isimli makalede, bu iki ünlü liderin, Lenin ve Stalin'in ölümleri karşılaştırı-

26 "Stalin'in Hitler'e banzeyen Tarafları", "Günün Meseleleri" köşesi, *Milliyet* gazetesi, 5 Mart 1953.

27 Ümit Deniz, "Stalin Öldü", "Röportaj" köşesi, *Milliyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 6.

28 "Kızıl Cehennemdem İstanbul'a Kaçan Rusyalı Türkler Neler Söylüyorlar?", *Cumhuriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 1, 6.

larak iki diktatörün hayattan ayrılışlarının ortak noktalarına değinilmektedir. Lenin'den tam otuz dokuz sene sonra Stalin de felç geçirmektedir. Stalin'in kendisinden sonraki lideri işaret edecek bir vasiyetname yazdığı henüz söylentiler dışında net olarak bilinmemektedir. Fakat Lenin, rahatsızlığı dolayısıyla yazdığı vasiyetnamede Stalin'in mühim vazifelere getirilmesinin sakıncalı olduğuna işaret ederek yerine Troçky'yi önermiştir. Bu konuya ilişkin "Stalin rakiplerini teker teker temizleyerek Kremlin'deki tahta yerleşecekti." diyen Ömer Sami Coşar yazısında, Stalin'in iktidarı ele geçirişine ve 1924'ten 1936'ya kadar olan kanlı devreye de değinmektedir.[29]

Yazarların yorumlarının yer bulduğu bu yazılarda elbette Sovyet liderinin hayatı da ele alınmıştır. "Sovyet Rusya Lideri Mareşal Stalin Kimdi?" başlığı altında, asıl adı Jozef Cugaşvili olan Stalin'in Tiflis civarında yaşayan mütevazi bir Gürcü çiftçi ailesinin çocuğu olduğu, 17 yaşında ilahiyat fakültesinden kovulup hayatını bir müddet tüccar defteri tutarak kazandığı bilgileri yer almaktadır. İhtilal hareketlerine karıştığı ve inkılapçı olduğu için birçok defalar tevkif ve hapsedildiği, Lenin'in vefatından sonra kendi siyasetine aleyhtarlık edenleri bertaraf ederek Sovyetlerin hakiki şefi hâline geldiği de burada ifade edilmiştir.[30]

Baskı rejiminin lideri Stalin "Korkutan ve Korkan Mabud" başlıklı yazıda da farklı bir şekilde ele alınmıştır. Stalin'in ölüm haberinin Türkiye'de alelade bir olay olarak karşılandığını belirten yazar "II. Dünya harbi içinde ve harbden sonra Stalin'in emri ile yapılan Rus tehditleri Türk milleti tarafından nasıl lakayd karşılanmışsa diktatörün ölüm haberi de aynı şekilde karşılanıyordu. Avrupa'da ve Asya'da 750 milyon insanı titreten bu müt-

29 Ömer Sami Coşar, "Stalin'den Sonra Kim?", *Cumhuriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 2.

30 "Sovyet Rusya Lideri Mareşal Stalin Kimdi?", *Akşam* gazetesi, 5 Mart 1953.

hiş adam hayatında Türkleri korkutamadığı gibi ölüm haberi de hiçbir heyecan uyandıramamıştı." demektedir. Bir çocuğun "Stalin'in öldüğünü yazıyor" diye bağırarak elindeki gazeteleri satmaya çalıştığına tanık olan yazar, bir gemi tayfasının bu çocuğa "Stalin Ölmez! Stalin Öldü diye bağırma Stalin Geberdi diye bağır." şeklindeki müdahalesini de izlenimlerine eklemektedir. Yorumlarına "1936'da Sovyet Rusyaya gittiğim zaman, halkın Stalin'e bir mabud gibi taptığını fakat bu sevginin onun yarattığı müthiş korkudan ileri geldiğini anlamıştım. Herkes Stalin'den titriyor o da kendisine tapan halktan fena hâlde korkuyordu." cümleleri ile devam eden Coşar, Rusya halkı ve Stalin hakkındaki şahsi gözlemlerini dile getirmiştir.[31]

6 Mart 1953 tarihli gazetelerde Stalin'in ölüm haberi duyurulmaktadır. "Mareşal Stalin Dün Gece Öldü" manşetini veren *Cumhuriyet* gazetesi, haberin altında Stalin'in 21 yaşından 73 yaşına kadar olan fotoğraflarına yer vermiştir.[32] Haberde, ölümü duyuran resmî tebliğden edinilen bilgiye dayanarak Stalin'in kurtarılamadığı, Moskova saati ile 21.50'de öldüğü ve Moskova radyosunun bu duyurudan sonra yayına ara verdiği bildirilmektedir. Aynı tarihli başka bir gazete, haberi manşette, büyük karekterlerle yazılmış "Stalin Öldü" başlığı ile vermiştir. "Kremlin'in sabaha karşı verdiği tebliğde Stalin'in Moskova saatiyle 21.50'de öldüğü bildirildi." şeklinde başlayan haberinin devamında, Moskova'nın ölümü yedi saat sonra açıklamasının şüphe uyandırıcı bulunduğu bildirilmektedir. Ayrıca gazetede Stalin'in ölüm döşeğindeki hayalî resmi yer almaktadır. Londra basınına atfen verilen haber, bir başka gazeteye "Stalin Kabusu Bütün Dünyadan Artık Silinmiştir! Kızıl Diktatör Nihayet Dün Gece 21.50'de Öldü" başlığı ile yer almıştır.[33]

31 "Kokutan ve Korkan Mabud", "Hem Nalına Hem Mıhına" köşesi, *Cumhuriyet* gazetesi, 5 Mart 1953, s. 2.

32 "Stalin Dün Gece Öldü", *Cumhuriyet* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 1.

33 "Stalin Kabusu Bütün Dünyadan Artık Silinmiştir! Kızık Diktatör Nihayet Dün Gece 21.50'de Öldü", *Zaman* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 1.

Stalin'in hastalığı, hastalığın ayrıntıları, ölümü ve bununla ilgili birtakım söylentilere yer veren gazetelerin gündemini bir yandan da bundan sonra ne olacağı hakkındaki yorumlar, endişeler ve tahminler teşkil etmektedir. Nitekim bazı haberlerde, demirperde gerisindeki devletlerde bir kargaşa beklentisi olduğu belirtilmekte, peyk devletlerde haberin endişe ile takip edildiğine ve yerine gelecek kişinin idaresi hakkında endişe duyulduğuna hatta çok daha kanlı bir dönemin başlayacağından korkulduğuna da yer verilmektedir. Haberin kaynağı olarak gösterilen *Londra* gazetesindeki yorumda, peyk memleketlerin iktisadi açıdan sömürülmesinin daha da artacağı yazılmıştır. Haberde, Çekoslovakya'nın ve Rusya'ya sanayi malzemesi sevk eden diğer peyk memleketlerin tedirgin oldukları ayrıca Rusya'nın talimatı ile sessiz kaldıkları belirtilmiştir. *Londra* gazetesinde, Stalin'in ölümünün tüm peyk memleketler için hayır getirmeyeceği fikri hâkimdir, zira peykler için daha karanlık günlerin geleceği, hatta bu ülkelerin doğrudan doğruya Rusya'ya iltihak edebileceği yorumu da bulunmaktadır.[34]

Stalin'in yerini kimin dolduracağı hususundaki tedirgin bekleyiş hakkında da basının bazı yorumları vardır. "Stalin'in Halefi Malenkov" başlıklı yazı ile Malenkov'un siyasi geçmişine değinilerek Stalin'in sadık bir adamı olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca yazının yer aldığı köşede bu sadakati ifade eden bir resme de yer verilmektedir.[35] "Stalin Koma Hâlinde Son Saatlerini Yaşıyor" başlığı ile henüz ölümü duyurmayan *Milliyet* gazetesinin gündeminde de "Malenkov ile Molotov İktidarı Paylaşıyorlar" başlığı yer almakta ve "Post mücadelesi şiddetle devam ediyor." şeklindeki açıklama ile Sovyet Rusya'daki bu önemli çekişmeye dikkat çekilmektedir. Haberin devamında Stalin'in koma hâlinde olmasının çabuk yayılma nedeni olarak bu anlaşmazlık gösterilmektedir.[36] Haberin içeriğinde, Molotov ve Malenkov arasındaki çekişmeye yer verilirken, Molotov'un başvekaleti, Malenkov'un parti sekreterliğini aldığı da bildirilmektedir.[37] *Akşam* gazetesinin manşetindeki "Moskova'da Bu Sabahki Matem Manzarası" başlıklı yazıda ise Stalin'in ölüm ilanı üzerine tüm binalara siyah tüllü bayrakların çekildiği belirtilmiştir.[38]

Yeni Sovyet yöneticisinin kim olacağı mevzuunun Amerika Birleşik Devletleri siyasi gündeminde önem arz ettiği ve dünyanın da Amerika Birleşik Devletleri başkanının bu konuda ağzından çıkacakları dikkatle izlediği gazete başlıklarından anlaşılmaktadır.[39] Nitekim "Eisenhower Stalin'in Halefi ile de Görüşmeğe Hazır" başlıklı haberde Eisenhower'ın Stalin'in ölümünden sonra meydana gelebilecekleri yakınındakiler ile tartıştığı ve parolalarının "*uyanık olmak*" olduğu belirtilmiştir.[40] "Eisenhower Yeni Sovyet Diktatörü ile Görüşecek" başlığı ile habere yer veren bir başka gazete de, Esisenhower'ın Batı dünyasında barışı desteklediği ve yeni Sovyet lideri ile görüşmeye hazır olduğu yolundaki söylemini gündemine almıştır.[41]

Sovyet Rusya'daki bu bekleyiş ve hazırlıklar sürerken "Ankara'da Rus Sefaretinde Stalin için Dua" başlığı altında Anka-

34 "Stalin Kabusu Bütün Dünyadan Artık Silinmiştir! Kızıl Diktatör Nihayet Dün Gece 21.50'de Öldü", *Zaman* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 1.

35 M. Kenan Kan, "Günün Mevzuları" köşesi, "Stalin'in Halefi Malenkov", *Cumhuriyet* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 2.

36 "Malenkov ile Molotov İktidarı Paylaşıyorlar", *Milliyet* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 1, 7.

37 "Molotov ve Malenkov İktidarı Paylaşıyor", *Milliyet* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 1, 7.

38 "Rusya Halkı Dua Ediyor", *Akşam* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 1, 2.

39 "Eisenhower Stalin'in Halefi ile Görüşmeyi Arzu Ediyor", *Milliyet* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 1, 7.

40 "Eisenhower Stalin'in Halefi ile de Görüşmeğe Hazır", *Cumhuriyet* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 1, 7.

41 "Eisenhower Yeni Sovyet Diktatörü ile Görüşecek", *Hürriyet* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 1.

ra'da sefarethane papazı başkanlığında, Stalin'in iyileşmesi için, tüm sefarethane çalışanlarının katıldığı bir dua meresiminin düzenlendiği bildirilmektedir.[42] Ölüm haberinin öncesinde hazırlanan bu haberlerde ayrıca doktorların Stalin'i kurtarma çabalarına da yer verilmiştir.[43]

Stalin'in ölümcül hastalığının seyri Türkiye'de büyük bir dikkatle takip edilmiştir. Stalin'in ölüm haberinin duyurulmasından önce hazırlandığı anlaşılan haberlerde Türkiye'deki alaka açıkça görülmektedir. "Stalin'in Hastalığı ve Doktorlarımızın Fikri" başlıklı yazıda, Türk doktorlarının Rusya tarafından yayımlanan tebliğler uyarınca, hastanın durumu ve akıbeti hakkındaki yorumları verilmiştir. Stalin'in kısa bir süre sonra öleceği yolunda yapılan bu yorumların Ord. Prof. Ekrem Şerif Egeli, Ord. Prof. Fahri Arel, Prof. Muzaffer Şevki Yener gibi dönemin tanınmış ve alanında uzman kişilere ait olması konuya gösterilen hassasiyeti belirtmektedir.[44] Yine gazetelerde yer alan haberlerde Stalin'in sağlık durumu ile ilgili ayrıntılar dâhilinde, hastanın oksijen verilerek yaşatıldığı, ölümünün birkaç saat içinde gerçekleşeceğinin tahmin edildiği ifade edilirken[45] Sovyet Rusya dışındaki siyasi ve askerî temsilcilerin acilen geri çağrıldıkları, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu toplantısı nedeniyle NewYork'ta bulunan Sovyet Dış İşleri Bakanı Vichinsky ve peyk memleketlerdeki temsilcilerin Kremlin'e beklendikleri belirtilmiştir.[46]

42 "Ankara'da Rus Sefaretinde Stalin için Dua", *Cumhuriyet* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 7.

43 "Doktorlar Son Dakikaya Kadar Stalin'i Kurtarmağa Çalıştılar", *Hürriyet* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 1, 6.

44 K. Kip, "Stalin'in Hastalığı ve Doktorlarımızın Fikri", *Cumhuriyet* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 1, 7.

45 "Stalin Koma Hâlinde Son Saatlerini Yaşıyor", *Milliyet* gazetesi 6 Mart 1953, s. 1, 7.

46 "Bütün Rus Büyükleri Moskova'ya Çağrıldı", *Cumhuriyet* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 1, 7.

Öte yandan ölümü Moskova tarafından açıklanan Stalin hakkında, Türk basınındaki yorumlar devam etmektedir. "İlahi Adalet" başlığı ile kaleme alınan bir makalede artık hayatta olmayan Stalin, "Evvela Rusya'nın sonra da dünyanın başına bela kesilen Stalin 20. asrın en meşhur ve en melun siması olmuştur." cümlesi ile ifade edilmektedir. Ardından Rusya'da binlerce kiliseyi yıktırdığını hatırlatan yazar, şimdi Ortodoks patriğinin halkı kiliselerde Stalin için dua etmeye çağırması ile ilgili "Onun cennete mi yoksa cehenneme mi gitmesi için yapıldığını bilmediğimiz bu duaların mazhar kabul olacağı ve dünyanın onun şerrinden kurtulacağı muhakkaktır." yorumunu yapmaktadır. "Otuz yıldan beri gittikçe artan şöhret ve mel'aneti ile medeniyet ve insanlık tarihinde kızıl bir leke teşkil eden ve en yakın yoldaşlarından başlayarak milyonlarca insanın kanını döken bu zalim, yayımlanan doktor raporlarına göre beyin hücrelerinin kana boğulması üzerine azraille karşı karşıya gelmiş bulunuyor. Kanlı adamın beynini kanlar içinde bırakan felç 'İlahi Adalet'in geçmiş de olsa tecellisidir." diyerek de Stalin'in ölümünü farklı bir bakışla değerlendirmektedir.[47]

Stalin'in ölümü hakkında bir başka yorum da Hüseyin Cahit Yalçın'ın kalemindendir. 6 Mart 1953 tarihli *Akşam* gazetesinde, "Stalin ve Sonrası" başlığı altında H. Cahit Yalçın'ın 5 Mart 1953 tarihli *Ulus* gazetesinde yer alan yazısına yer verilmektedir. "Dün sabah radyo haberleri Stalin'in bir beyin kanaması yüzünden buhran geçirdiğini dünyaya ilan edince Stalin öldü, yaşasın Stalin kelimeleri kendi kendiliğinden ağzımızdan fırladı." diyen yazar Stalin'den sonraki Rus idaresi ve politikası hakkında yorumlarını ifade etmektedir.[48]

47 "İlahi Adalet", "Hem Nalına Hem Mıhına" köşesi, *Cumhuriyet* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 2.

48 "Stalin ve Sonrası", *Akşam* gazetesi, 6 Mart 1953, s. 2. (Haber 5 Mart 1953 Ulus gazetesinden alınmış.)

7 Mart 1953'te gazetelerin manşetlerinde artık Rusya'daki siyasetin geleceğine ilişkin haberler yer almaktadır. "Stalin'in Yerine Malenkov Geçti"[49], "Yeni Rus Diktatörü Malenkov Oldu" başlıkları ile yer alan haberler, artık gündemin yeni idarecinin kim olacağı konusu ile meşgul olduğunu göstermektedir.[50] "Kızıl Diktatörün Ölümü Bütün Dünyada Heyecanla Karşılandı"[51] başlığı ile haberi farklı bir yorumla veren diğer bir gazete, Moskova halkının Stalin'in naaşı önünde tazimde bulunduğunu da eklemektedir.

Bundan sonra dünya siyaseti ve barışı için önemli olan, yeni Sovyet liderinin kim olacağıdır.[52] Londra, Newyork, Paris radyoları ile Nafen Ajansından özetle hazırlandığı belirtilen haberlerde, Beria, Molotov, Bulganin, Kaganoviç, Varoşilov, Şivernik, Vişinski ve Malik'in çeşitli görevlere getirildikleri ve Malenkov yerine Molotov'un başa geçeceğinin daha kuvvetli bir ihtimal olarak görüldüğü belirtilmiştir. Yine bu haberin "Yakın ve Orta Doğu Siyaseti" alt başlığının içeriğinde, Sovyet Rusya'nın Orta Doğu'nun petrol bölgelerine karşı alakasını azaltmayacağı, dış siyaset mevzuunda Kremlin'dekiler arasında ihtilaflar olduğu kaydedilmiştir.[53] *Cumhuriyet* gazetesinin "Stalin'in yerine Malenkov Başvekilliğe Getirildi" haberinde ise adı geçen diğer kişilerin görevleri de açıklanmıştır. Buna göre, Beria, Dahiliye Vekilliğine, Molotov Hariciye Vekilliğine, Voroşilov Yüksek Şu-

49 "Stalin'in Yerine Malenkov Geçti", *Cumhuriyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s.1.

50 "Yeni Rus Diktatörü Malenkov Oldu", *Zaman* gazetesi akşam postası, 7 Mart 1953, s. 1.

51 "Kızıl diktatörün Ölümü Bütün Dünyada Heyecanla Karşılandı Malenkov Stalin'in Yerine Getirildi", *Milliyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 1.

52 "Rus İdaresinde Mühim Değişiklikler Oldu", *Hürriyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 1.

53 "Yeni Rus Diktatörü Malenkov Oldu", *Zaman* gazetesi akşam postası, 7 Mart 1953, s. 1, 4.

ra Divanı Reisliğine, General Bulganin Millî Müdafaa Vekilliğine getirilmiştir. Ayrıca yakında daha başka değişikliklerin ilan edileceğinin de beklendiği bildirilmektedir.[54]

Diktatörün ölüm haberinin Türkiye'de meydana getirdiği hareketlilik, "Türkiye'deki Sovyet ve Peyk Temsilcilikler Matemde" başlığı altında, Romen, Bulgar, Çek, Macar ve Polonya başkonsolosluklarının matem dolayısıyla bayraklarını yarıya indirdikleri ve Rus Başkonsolosunun İstiklal Caddesindeki Sefarethanede peyk memleketler temsilcilerini kabul ettiği şeklindeki ayrıntılarda görülmektedir.[55] Ayrıca Vali ve Belediye Reisi Ord. Prof. Gökay'ın da sefarethaneye giderek şehir namına taziyelerini bildirdiği kaydedilmiştir.[56] Ankara'daki durumun izahı hususunda da, hükûmetimiz adına Tevfik Kazım Kemahlı'nın büyükelçiye başsağlığı dileklerini bildirdiği iletilmektedir. Ayrıca haberde Yugoslavya, İsrail, Çin ve Batı Almanya namına kimsenin taziyede bulunmadığı da yer almaktadır.[57] İzmir'de ise olayın karşılanışı daha farklıdır. İlgi çekici başlık "İzmir'de Alman Gemicileri Şenlik Yaptılar" şeklindedir. Bu haberde, İzmir'de limanda bulunan Federal Almanya hükûmetine ait birkaç gemi mürettebatının İzmir'in cadde ve sokaklarında şenlikler düzenlediği, ellerinde votka şişeleri ile "Stalin geberdi" diye bağırdığı konu edilmiştir. Stalin'in ölümüne çok fazla sevinen Alman gemicilerin, gemilerini flama ve bayraklarla süsledikleri de eklenmiştir.[58]

54 "Stalin'in Yerine Malenkov Başvekilliğe Getirildi", *Cumhuriyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 1.

55 "Yeni Rus Diktatörü Malenkov Oldu", *Zaman* gazetesi akşam postası, 7 Mart 1953, s. 1, 4.

56 "Türkiye'deki Sovyet ve Peyk Temsilcilikler Matemde", *Hürriyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 1, 5.

57 "Türkiye'deki Sovyet ve Peyk Temsilcilikler Matemde", *Hürriyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 1, 5.

58 "Türkiye'deki Sovyet ve Peyk Temsilcilikler Matemde", "İzmir'de Alman Gemicileri Şenlik Yaptılar", *Hürriyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 1, 5.

Moskova'dan gelen haberlerde ise, Sovyetler birliğinin baştan başa mateme boğulduğu, en küçük köylere varıncaya dek her yerdeki hükûmet ve işçi birliklerinin matem alameti olarak bayraklarını yarıya indirdikleri, resmî dairelerde ve evlerde Stalin'in resminin siyah tüller ile çevrelenerek asıldığı ve ülke dâhilinde kilise ve sinegoglarda matem duaları okunduğu bildirilmektedir.[59]

Son nefesini verirken başında oğlunun, kızının ve politbüro üyelerinin bulunduğu bildirilen Stalin'in,[60] cenazesine ilişkin haberler de basında yer almaya başlamıştır. "Cenaze Merasimi İçin Hazırlıklar" haberinde binlerce kişiden oluşan sıralar hâlindeki halkın Stalin'in tabutunun önünden geçmeye başladığı, Stalin'in tabutu açık olduğundan yüzünü görenlerin yürüyüşlerinin yavaşladığı ve salondan çıkan halkın derin bir sessizliğe büründüğü bildirilmektedir.[61] "Katafalk Sütunlu Saraya Kaldırıldı" başlıklı yazıda ise Stalin'in naaşının Kremlin'den alınıp Kızıl Meydan'da bekleyen halk arasından geçirilerek Sütunlu Saray'a nakledilişi anlatılmıştır.[62]

Bunların yanı sıra, Sovyet Rusya sıradan olmayan bu ölüm karşısında tedirgindir. Rus askerlerinden oluşan birçok Kızıl Ordu birliklerinin Türkistan, Ukrayna ve Kafkasya gibi Rus olmayan milletlerin yaşadığı yerlere gönderilmesi, burada yaşayanların başkaldırısından çekindiklerini açıkça göstermektedir.[63] Diğer komünist ülkeler de meydana gelebilecek başkaldırılardan korkmaktadırlar ve gerekli tedbirleri almakta gecikmemişlerdir.[64]

59 "Cenaze Merasimi İçin Hazırlıklar", *Hürriyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s.1, 5.

60 "Stalin Nasıl Öldü", *Cumhuriyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 1, 7.

61 "Cenaze Merasimi İçin Hazırlıklar", *Hürriyet gazetesi,* 7 Mart 1953, s.1,5.

62 "Malenkov Stalinin Yerine Getirildi", "Katafalk Sütunlu Saraya Kaldırıldı", "Son Haberler" köşesi, *Milliyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 1, 7.

63 "Malenkov Stalinin Yerine Getirildi", "Kızılordunun Manidar Hareketleri", "Son Haberler" köşesi, *Milliyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 1, 7.

64 "Malenkov Stalinin Yerine Getirildi", "Diğer Peyklerde", "Son Haberler" köşesi, *Milliyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 1, 7.

7 Mart tarihli gazetelerde Stalin'in hayatı incelenmeye devam etmektedir. Ölümünün ardından fikirlerini okuyucuları ile paylaşan yazarlar, onu değişik bakış açıları ile değerlendirmektedirler. "Beynelmilel Portreler Stalin'in Hayatı" başlığı ile kaleme alınan makalede, Stalin'in hayatına dair bilgiler yer alır. Yazar bazı çarpıcı noktalara değindiği yazısında, karılarının ölümünü de Stalin'in cinayetleri olarak kabul etmektedir. Ayrıca burada, bazı tıp âlimlerinin Stalin'in hayatını uzatmak için yeni usullere başvurdukları da konu edilmiştir.[65]

"Tarihten Bir Yaprak" adlı köşede, şimdiye dek dışarıya su sızdırmayan Sovyet Rusya'nın Stalin gibi bir diktatörün ölümünü bildirmeye mecbur kalışını dile getiren yazar "Ölüm ölümdür, fakat Azrail'in eli Stalin gibi adamlara dokunca onun ölümünde bile hikmet aranıyor." diyerek onun ölümüne inanmanın güçlüğüne değinmektedir. Yazıda, insanlığa zarar veren diğer devlet adamları gibi, Stalin'in de öldüğü belirtilirken asıl önemli olanın "Sovyet Rusya'nın politikası yumuşayacak mı, daha da mı sertleşecek?" sorusunu akıllara getiren, bundan sonrası olduğuna dikkat çekilmektedir.[66]

Ölümün ardından kişiliği ve icraatları ele alınan Stalin bu kez, "Stalin'in Asıl Hüviyeti" adlı yazıda, Mirza Bala tarafından katı bir şekilde değerlendirilmektedir. Yazar, ayyaş bir babanın oğlu olan Yosif Çugaşvili'nin daha papaz mektebindeyken arkadaşlarına karşı, merhametsiz, kaba, haşin olduğunu, büyüdüğünde de onların başarılarına hiddet duyup, kinini zaptedemediğini ifade etmektedir. Öyle ki kendi arkadaşlarını Çar hükûmetinin gizli polis teşkilatına jurnal eden, parti ve ihtilal arkadaşlarını boğazlayan bu kültürsüz, sadakatsiz, kan, intikam ve

65 "Beynelmilel Portreler Stalin'in Hayatı", *Cumhuriyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 5.

66 Ulunay, "Ölüyor, Ölecek, Öldü", "Takvimden Bir Yaprak" köşesi, *Milliyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 2.

iktidar hırsı iliklerine işlemiş diktatör, kızıl Rus ordusunun Gürcistan'ı işgalinin ardından Tiflis'e geldiğinde bir arkadaşı tarafından memleketlerini satmakla suçlanır. Arkadaşının "Seni şeytan mı yarattı?" sözünü unutmaz ve bu yüzden, o eski arkadaşını üç yıl sonra kurşuna dizdirir. Yazar, Azerbaycan ve Gürcistan'da isyanlar neticesinde on binlerce köylüyü kurşuna dizdiren Stalin için bu sayede "Kafkasya'nın celladı payesine yükselmiştir" ifadesini de kullanmıştır.[67]

Türk yazarların yanı sıra, yabancı gazetecilerin yorumlarına da Türkiye'deki gazetelerde yer verilmiştir. Bunlardan biri basında yer alan çeşitli devlet adamlarının söylemlerine tepki niteliği taşıyan "Gözyaşı dökmeyelim" başlıklı yorumdur. Burada devlet adamları, aslında nefret ettikleri Stalin'in ardından sahte gözyaşı dökmekle suçlanmaktadır. *Daily Mirror* gazetesinden alınan bu yazıda, faşizm ve Nazizmden beter bir rejim olarak gösterilen komünizm, dünyanın hak etmiş olduğu yaşama sevinci ve saadeti öldürmekle itham edilmektedir.[68]

Stalin'in ölümünün ardından dünya basınının olaya yaklaşımları elbette birbirinden farklı olmuştur. Fransız komünist gazetesinin manşeti: "İnsanlığın Kurtuluşu ve Terakkisi Uğrunda Herkesten Fazla Hizmet Eden Büyük İnsana Ebedi Zafer: Stalin Öldü" ve İngiltere'deki diğer bir komünist gazetenin başlığı ise "Sosyalizmin Mimarı Stalin Öldü" olurken *London Times*'ta olay, "Mr. Stalin Öldü" başlığı ile alelade bir mevzu olarak gündeme alınmıştır.[69]

67 Mirza Bala, "Günün Meseleleri" köşesi, "Stalin'in Asıl Hüviyeti", *Milliyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 4.

68 "Malenkov Stalinin Yerine Getirildi", "Gözyaşı dökmeyelim", "Son Haberler" köşesi, *Milliyet* gazetesi, 7 Mart 1953, s. 1, 7. (Haber Daily Mirror gazetesinde yer alan Cassandre imzalı yazıya dayanmaktadır.)

69 "Malenkov Stalinin Yerine Getirildi", "İngilizler Ne Diyor", "Son Haberler" köşesi, 7 Mart 1953, s. 1, 7.

8 Mart 1953 pazar günü "Gerginliğin Artması Bekleniyor",[70] "Rusya'nın Dış Siyaseti Merakla Bekleniyor"[71] başlıklarının yer aldığı gazetelerde Malenkov'un Stalin'den daha tehlikeli olduğunu düşünen Amerikan devlet adamlarının görüşlerine değinilmektedir. *Zaman* (akşam postası) gazetesinde yer alan "Stalin'in Ölümü Üzerine" başlıklı yazıda, peyk devletlerde ayaklanma olduğundan ve buna istinaden Balkanlarda Bulgar ve Arnavut ordularının tedbir aldığından bahsedilmektedir.[72] Aynı tarihli bir başka gazetenin gündeminde Rus siyasetinin geleceği yer almaktadır. "Amerikaya Göre Rusyada Post Kavgası Bitmedi. Moskova'daki İktidar Değişikliğine Dair Batılı İdareciler Arasında Görüşmeler Yapılıyor."[73] başlıklı haberde *Cumhuriyet* gazetesi, *Daily Expres* ve *Times* gibi yabancı basından alıntılar yaparak Malenkov hakkındaki genel temayülü ifade etmektedir. *Times*'in yer verdiği "Stalin'in yerini almak için başlayacak mücadele muhakkak şedid ve tam Rus usulü olacak fakat herhâlde sessizlik içinde ve uzun bir zaman sürecektir." cümleleri ile de iktidar mücadelesini ele almaktadır.

Bunun yanı sıra Stalin'e yapılan otopsi neticesinde ölüm nedeninin beyin kanaması olduğu kesinleşmiş ve yine Stalin'in cenazesinin 9 Mart günü yapılacağı belirtilmiştir. Gazetede verilen bilgilere göre 7, 8 ve 9 Mart günleri Sovyet Rusya'da matem günleri olarak ilan edilmiştir.[74]

Stalin'in cenaze merasimi de gündemin önemli mevzusudur. "Stalin'in Naaşı Yakılmıyor" başlığıyla, Moskova radyosu-

70 "Gerginliğin Artması Bekleniyor", *Hürriyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 1,

71 "Rusyanın Dış Siyaseti Merakla Bekleniyor", *Milliyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 1.

72 "Stalin'in Ölümü Üzerine", *Zaman* gazetesi akşam postası, 8 Mart 1953, s.1.

73 "Amerikaya Göre Rusyada Post Kavgası Bitmedi. Moskova'daki İktidar Değişikliğine Dair Batılı İdareciler Arasında Görüşmeler Yapılıyor." *Cumhuriyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 1.

74 "Stalin'in Ölümü Üzerine", *Zaman* gazetesi akşam postası, 8 Mart 1953, s.1.

nun bildirdiği üzere, Stalin'in cenaze merasiminin pazartesi günü Moskova saatiyle öğle vakti yapılacağı duyurulmaktadır. Haberlerde, halkın akınlar hâlinde Stalin'in naşını ziyaret ettiğine de değinilmektedir.[75] Sovyet hükûmeti dört gün müddetle matem tutulmasını emretmiştir. Yine bildirilene göre, hâlen bütün eğlence yerleri, sinemalar, tiyatrolar kapalıdır, spor gösterileri yapılmamaktadır. Mumyalanacağı hakkında henüz bir bilgi verilmeyen[76] Stalin'in lahdinin ise Kızıl Meydan'da Lenin'in lahdi yanına konulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, hükûmet tarafından Sovyet büyükleri için bir panteon yapılması planlanmıştır ve bu binanın inşası bittiğinde, Kızıl Meydan'da gömülü bulunan Lenin ve diğer komünist liderlerinin buraya nakledileceği bildirilmiştir.[77]

Diktatörün ölümü dünyada panik uyandırmıştır. Dünya, Rusya'nın yeni siyasetinin ne olacağını merak ederken, komünist ülkeler muhtemel ayaklanmalardan çekinmektedirler. Bu nedenle, Bulgaristan'da emniyet teşkilatının muhtemel ayaklanmalara karşı tedbir aldığı bildirilmektedir.[78] "Üçüncü Bir Harbin Çıkması İhtimali Kuvvetlendi" haberinde ise Stalin'in ölümünden sonra Rusya'da yapılan değişiklikler ve özellikle Malenkov'un Stalin'in yerine geçmesi ele alınmış, bu durumun İngiliz siyasi çevrelerinde derin akisler uyandırdığı dile getirilmiştir. Buna yanıt niteliği taşıyan bir haber ise Moskova'daki *Pravda* gazetesinde yer almış ve Rus dış siyasetinin değişmeyeceği bildirilmiştir.[79]

75 "Stalin'in Cenazesi", *Hürriyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 1, 8.

76 "Stalin'in Cenazesi", "Stalin'in Naşı Yakılmayacak", *Hürriyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 1, 8.

77 "Stalin'in Na'şı Yakılmıyor", *Cumhuriyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 1.

78 "Stalin'in Ölümü Bulgaristan'da Panik Uyandırdı", *Hürriyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 8.

79 "Üçüncü Bir Harbin Çıkması İhtimali Kuvvetlendi", *Hürriyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 1, 6.

Stalin'i ve rejimi acımasızca eleştiren köşe yazarları bir yandan yazmaya devam etmektedirler. Diktatör bu kez, "Stalin İhtilalci" başlıklı yazıda Şükrü Kaya tarafından değerlendirilmektedir. Yazıda, Stalin'in gizli, kanlı komplo maceralarına girdiği hâlde daima kendini gizlemeyi, perde arkasında kalmayı başardığına değinilirken onun bu yılan ihtiyatlı kurnazlığının zindanlara atılmasına, Sibirya'ya sürülmesine mâni olamadığı da belirtilmiştir.[80]

"Dünyanın En Büyük İnsan İmha Fabrikaları" başlıklı makale ise Sovyet Rusya'daki "zulüm ve dehşet"e dikkat çekilmektedir. Yazıda, ihtilal ile devrilen Çarlık idaresinin "1917'den beri Rusya'da bolşeviklerin kurdukları korkunç zulüm ve işkence makinasının yanında zemzemle yıkanmış" kaldığı ifade edilmektedir. Stalin devrinde yapılan zulümler hakkında "en küçük bir şüphe üzerine sürüne sürüne ölsünler diye Sibirya'da ikamete memur edilenler ağır hizmetlerde çalışmaya mahkûm olanlar"dan ve fırınlananlardan bahseden yazar, "birkaç yıl önce topyekun ve resmen adem diyarına gönderilen Kırımlılar, Çeçenler gibi o dehşet rejiminin kurbanları hakikaten sayısızdır" demektedir.[81]

Bir başka köşe yazısında ise Stalin'ne karşı duygularını yazar, şu beyit ile ifade etmektedir: Ne kendi eyledi rahat ne halka verdi huzur / Yıkıldı gitti cihandan dayansın ehl-i kübur.[82]

Beyitte, yaşamında insanlara rahat vermeyen diktatörün cansız bedenine bundan sonra yerin altındakilerin katlanacağı belirtilerek bir gönderme yapılmaktadır.[83] Yazısında ayrıca, Amerikan ve İngiliz devlet adamlarının "Stalin'in halefi ile dün-

80 "Günün Mevzuları" köşesi, "Stalin İhtilalci", *Hürriyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 2.

81 "Dünyanın En Büyük İnsan İmha Fabrikaları", "Hem Nalına Hem Mıhına" köşesi, *Cumhuriyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 2.

82 Yenilik karşıtı olarak bilinen Halet Efendi için söylenmiş bir beyittir.

83 Arı, "Stalin - Çıkar yol - Atilla filmi - Çaldıran sahrasında telgraf direkleri", "Pazar Sohbetleri" köşesi, *Milliyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 6.

ya meseleleri hakkında görüşmeye hazır olması" gibi lehde mi aleyhde mi olduğu belli olmayan cümlelerine dikkat çeken yazar, Stalin'in idaresinin demokrasi ile totaliterliğin mücadelesi olduğunu belirterek bunun için diktatörlerin değil diktatörlüğün yok olması gerektiğini ifade etmektedir. Gazetelerde yer alan, Rusya'da halkın Stalin'in iyileşmesi için dua ettiği haberlerini de inandırıcı bulmayan yazar, bu haberlerin uyandırdığı şüpheyi, yazısında bir tarihî fıkra ile dile getirmektedir. Muaviye'nin, devrin imamlarını, hutbelerinde Hz. Ali'ye lanet etmeye zorlaması neticesinde, bir imam "Muaviye bana Hz. Ali'ye lanet etmemi emretti, ona lanet olsun!" der. Yazar, "ona" ile neyin kastedildiğinin bilinemeyeceğini ifade ederek. "Rusya'da da halk "dua" etmektedir!" demektedir.[84]

Stalin'in ardından Sovyet Rusya'nın değerlendirildiği "Stalinden Sonra" başlıklı makalede, diktatörün ölümünden sonra şeflerin birbirlerine girmemeleri şaşırtıcı bulunmaktadır. Ayrıca Rusya'da sanki normal hadiseler cereyan ediyormuş ya da ehemmiyetsiz bir kabine değişikliği yapılıyormuş gibi görev taksimatının bu kadar sessiz bir şekilde yapılması dikkat çekici görülmektedir. Peyk memleketlerin akıbetine "Stalin'in prestiji ortadan kalktıktan sonra Moskova korkusunun azalması mümkündür." diyerek yorum getiren yazar buralarda hareketin başlaması ihtimaline de değinmektedir. "Bugün komünizm Rusya için büyük tehlike Moskova'dan ziyade uzaklardadır." sözü ile de dikkatleri diğer komünist memleketlere yöneltmektedir.[85]

9 Mart 1953'te *Hürriyet* gazetesinin manşetinde "Mr. Stalin'in Cesedinin İlk Resmi" başlığı vardır.[86] Günün diğer ha-

[84] Arı, "Stalin - Çıkar yol - Atilla filmi - Çaldıran sahrasında telgraf direkleri", "Pazar Sohbetleri" köşesi, *Milliyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 6.

[85] Diplomat, "Siyasi İcmal" köşesi, "Stalin'den Sonra", *Milliyet* gazetesi, 8 Mart 1953, s. 5.

[86] "Mrl. Stalin'in Cesedinin İlk Resmi", *Hürriyet* gazetesi, 9 Mart 1953, s.1.

berleri arasında "Sovyet Peyklerinde Ayaklanma Genişliyor",[87] "Stalin'in Cenaze Töreni" yer almaktadır.[88] "Bir Heyetimiz Dün Moskovaya Gitti" haberinde ise Stalin'in cenaze merasimine Sovyetlerin, Türk heyetini de resmen davet ettiği açıklanmıştır. Bu davet üzerine uçakla Moskova'ya hareket eden Cevat Açıkalın başkanlığındaki heyetin, cenaze törenine iştirak edeceği bildirilmiştir. "Mareşal Stalin'in Cenaze Merasimi Bugün Yapılıyor" başlıklı yazıda ise, merasimin 9 Mart günü saat 12.00'de yapılacağı[89] bildirilmektedir. Ayrıca, dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Sovyet Bakanlar Kurulu Başkanı Mareşal Stalin'in ölümü münasebetiyle Sovyet Şuralar Başkanı Varoşilof'a çektiği taziyet telgrafında, diplomasi gereği "Yürekten acılarımın kabulünü rica ederim." dediği de haberlerde yer almaktadır.[90] Öte yandan siyasi endişeler hâlâ sürmektedir. Nitekim *Cumhuriyet* gazetesinde, "Dünyayı saran büyük istifham" başlığı ile Malenkov'un ve arkadaşlarının iç ve dış siyasetlerinin ne olacağı sorgulanmaktadır.[91]

Aynı tarihli *Zaman* gazetesi (akşam postası) "Rusya'nın İkinci Diktatörü Stalin Gömüldü" başlıklı birinci sayfa haberinde, birçok ülkeden gelen temsilcilerin katıldığı Stalin'in cenaze töreninin öğle vakti yapıldığını haber vermektedir. Moskova, Paris radyoları ve Nafen Ajansından alınan habere dayanarak verilen bilgiler doğrultusunda cenaze töreninin ayrıntılarından bahsedilmektedir. Buna göre Stalin'in naaşı Kızıl Meydan'da Le-

[87] "Sovyet Peyklerinde Ayaklanma Genişliyor", *Milliyet* gazetesi, 9 Mart 1953, s. 1.

[88] "Stalin'in Cenaze Töreni", *Akşam* gazetesi, 9 Mart 1953, s. 1, 2.

[89] "Mareşal Stalin'in Cenaze Merasimi Bugün Yapılıyor", *Milliyet* gazetesi, 9 Mart 1953, s. 1, 7.

[90] "Rusya'nın İkinci Diktatörü Stalin Gömüldü", *Zaman* gazetesi akşam postası, 9 Mart 1953, s. 1.

[91] "Bir Heyetimiz Dün Moskovaya Gitti", *Cumhuriyet* gazetesi, 9 Mart 1953, s.1.

nin'in lahdinin yanına konmuş, Moskova ve diğer yirmi üç şehirde toplar atılmış ve bu merasime çalışanların katılabilmeleri için fabrikalar, dükkân ve daireler kapatılmıştır. Rusya'da sokaklarda sessizliğin hâkim olduğu, eğlence yerleri, sinema ve tiyatroların da kapatıldığı belirtilmektedir.[92]

Stalin'in cenaze merasiminin ardından 10 Mart 1953'te bu törene ait ayrıntılar işlenmiştir. "Stalin'in Cenazesi Dün Askeri Törenle Kaldırıldı"[93] haberinde Lenin'in mezarının yanına gömülen kızıl diktatörün cenaze töreninde yüz bin kişinin hazır bulunduğu belirtilmektedir.[94] Mahalli saatle 9.55'te Stalin'in tabutu omuzlara alınarak Chopin'in cenaze marşının nağmeleri arasında Sendikalar Sarayı'ndaki sütunlu salondan çıkarılmış ve ve Kızıl Meydan'da, Lenin'in türbesine götürülmüştür. Mareşal'in cenazesinin panteonun inşasına kadar burada Lenin'in cenazesinin yanında kalacağı bildirilmiştir. Merasim esnasında, Kızıl Meydan etrafına yerleştirilmiş olan uçaksavar bataryaları aynı anda ateş etmeye başlamış, memleketin her tarafındaki müesseselerin düdükleri ötmüştür. Saat tam 12.00'de Kremlin'in çanı tam 12 darbeyi vururken Stalin'in tabutu Kızıl Meydan'daki mezarda Lenin'in tabutu yanına yerleştirilmiştir. Saat son darbeyi vururken askerî bir bando Sovyet Marşı'nı çalmaya başlamıştır. Bunu müteakip parti ve hükûmet mensupları, refakatlerinde mareşal ve generaller olduğu hâlde tribüne dönmüşler ve bundan sonra Stalin'in tabutu önünde resmî geçit başlamıştır.

Aynı tarihli *Akşam* gazetesinde, Stalin'in cenaze törenine ait ayrıntılar ile birlikte yeni lider Malenkov ile ilgili "Malen-

92 "Rusya'nın İkinci Diktatörü Stalin Gömüldü", *Zaman* gazetesi akşam postası, 9 Mart 1953, s. 1.

93 "Stalin'in Cenazesi Dün Askeri Törenle Kaldırıldı", *Milliyet* gazetesi, 10 Mart 1953, s. 1.

94 "Stalin'in Cenazesi Dün Sabah Kaldırıldı", *Cumhuriyet* gazetesi, 10 Mart 1953, s. 1, 6

kov'un Stalin'in Yolunu Takip Edeceği Anlaşıldı" başlıklı haber de mevcuttur.[95]

Tahminen yüz bin kişinin bulunduğu cenaze merasiminde, Sovyet hükûmeti ile parti ileri gelenleri nutuk vermişlerdir.[96] Bu nutuklar haberlere, "Yeni Rus Liderlerinin Nutukları" başlığıyla yansımıştır. Malenkov konuşmasında, yeni Sovyet hükûmetinin dış politikada bütün dünyada barış anlayışını benimsediğini ifade ederken, Beria "Komünizm için mücadelemiz katiyen zayıflamayacaktır." diyerek Stalin'in ölümü ile düşmanlarının yaptıkları hesapların boşuna olduğunu dile getirmiştir. Konuşmasında Stalin'i överek onun Sovyetler Birliği'ni, Avrupa ve Asya'da zafere sevk ettiğini söyleyen ve halkı onun yolunu takip etmeye çağıran Molotov ise sözlerini "Stalin'in ölmez adı milletimizin ve bütün işçilerin kalbinde ebediyen yaşayacaktır. Yaşasın Engels-Lenin-Stalin'in muzaffer ve ölmez nazariyesi, yaşasın Büyük Sovyet milleti. Yaşasın Sovyetler Birliği'nin büyük komünist partisi." diyerek bitirmiştir.[97]

11 Mart 1953'te ise nihayet Stalin gömülmüştür. Artık dünya ülkelerinin üzerinde durduğu tek konu, bundan sonra ne olacağıdır. "Stalin Öldükten Sonra" başlıklı yazıda Rusya'nın akıbeti, Malenkof'un izleyeceği siyasete dair yorumlar yer alırken[98] "Rusya'da Matem Sona Erdi"[99] haberinde ise Moskova radyosunda matem müziği yerine askerî marşlar ve ihtilal marşları çalmaya başladığı, ayrıca Stalin'in hayatına dair makalelerin okunduğu bildirilmektedir.

95 "Malenkov'un Stalin'in Yolunu Takip Edeceği Anlaşıldı", *Akşam* gazetesi, 10 Mart 1953, s. 1, 2; "Stalin dün Büyük Bir Törenle Gömüldü", *Akşam* gazetesi, 10 Mart 1953, s. 1, 2.

96 "Sovyetler Oder Nehri Boyunu Tahkim Ediyor", *Zaman* gazetesi akşam postası, 10 Mart 1953, s. 1.

97 "Yeni Rus Liderlerinin Nutukları", *Milliyet* gazetesi, 10 Mart 1953, s.1, 7.

98 "Stalin Öldükten Sonra", *Milliyet* gazetesi, 11 Mart 1953, s. 1, 7.

99 "Rusya'da Matem Sona Erdi", *Milliyet* gazetesi, 11 Mart 1953, s. 1, 7.

11 Mart tarihinden itibaren artık Türk basınında Rusya'nın siyaseti konu edilir. Bununla birlikte haftalık ve aylık dergilerde mevzu ile alakalı yazılar yer almaktadır. Bu dergilerden biri, Yusuf Ziya Ortaç tarafından çıkarılan siyasi mizah dergisi olan *Akbaba* dergisidir. Burada, Orhan Seyfi Orhon tarafından kaleme alınan iki dörtlük göze çarpmaktadır:

Stalin öldü; evet, işte nihayet öldü!
Bir ferah duymada âlem bu ölümden ötürü!
Dübbüekber gibi bir burca gömerler sanırım
Nâşı dünyalara sığmaz o kızıl diktatörü! (Stalin Öldü)

Yer yok, Stalin! Der ona öfkeyle zebani,
Gayya dolu sizlerle tamamen bre kâfir!
Son günlerde cezan arttı: Emir var, kalacaksın
Bir müddet için Rusyada bir kampta misafir! (Cehennemde)[100]

Siyasi aylık mecmua olarak tanımlanan *Ayda Bir* dergisinde de Peyami Safa "Diktatösüz Diktatörlük" başlıklı yazısında Stalin'in ölümünün ardından diktatörlüğün devam ettiğini belirtirken "Rusya ve peykleri şimdi de bir değil, bir kaç diktatörün emri altındadır." demektedir. "Monotheiste bir idareden politheiste bir idareye geçen Sovyetler Birliği'nde bu, rejim için, ihtilalden beri görülen en tehlikeli yeniliktir." sözleri ile Sovyetlerdeki değişikliklere yorum getiren Safa "politbüro kodamanları" arasındaki çatışmaya değinerek artık müvazeneyi sağlayan Stalin'in olmadığını, Malenkof'un da bunu başaramayacağını ifade etmektedir. Hükûmet bünyesi içinde ihtilaf olduğunu dile getiren Peyami Safa "Stalin gibi bir nâzımdan mahrum kalan politbüro kodamanlarının bir kaç ay içinde birbirlerini temizlemesi beklenemez. Rusya'da Lenin'in ölümünden beri birbirini takip eden temizleme hareketlerinin kendine has, gayet sinsi ve ağır bir ritmi

100 Orhan Seyfi Orhon, "Takvimden Yapraklar" köşesi, *Akbaba* dergisi, S. 53, C. 2, 19 Mart 1953, İstanbul s. 4.

vardır. Her şey karanlıkta hazırlanır ve darbeler arkadan vurulur." sözleri ile Stalin dönemini işaret etmektedir.

"Sovyetler Birliği, ihtilafın tarihinde ilk defadır ki, başsız kalıyor. Hürriyete kavuşmak isteyen Ruslar arasında buna şükredenler sayısızdır. Diktatörsüz bir diktatörlüğün tarihte nasıl sona erdiğini bilenler de az değildir." sözleri ile de Rusya'nın geleceğine işaret eden Safa'nın sözleri dikkate değerdir. Yazar Stalin'in ölümü ile ilgili kişisel düşüncelerini aktardığı yazısını, bir anektot ile sonlandırır. Buna göre, birkaç sene evvel Rus köylülerinden biri Moskova'ya gelir ve burada bir fabrikada çalışan oğluyla birlikte şehri gezer. Bir saray görünce "Aman bu ne güzel bina!" diye bağırır. Oğlu cevaben, "Evet çok güzel, Stalin'e şükür" der. Köylü diğer gördüğü güzel yapılar için de "Aman ne güzel park!, Ne güzel fabrika!, Ne güzel tiyatro! dedikçe oğlu da hep "Stalin'e şükür!" cevabını verir. Nihayet köylü oğluna kızarak "Neden hep Stalin'e şükrediyorsun? Allah'a niçin şükretmiyorsun? Stalin ölürse ne yapacaksın?" der. Oğlu babasının kulağına eğilerek şu cevabı verir: "İşte o zaman Allah'a şükredeceğim!"[101]

101 Peyami Safa, "Diktatörüz Diktatörlük", *Ayda Bir* dergisi, S. 10, İstanbul, Nisan 1953, s. 4.

Biyografi

Stalin'in Biyografisi*

Liaisan ŞAHİN

Gerçek adı Yosif Vissarionoviç Cugaşvili'dir. "Çelik adam" anlamına gelen Stalin, takma soyadıdır. Stalin (1879-1953) Gürcistan'da Gori kasabasında bir kunduracının oğlu olarak dünyaya geldi. Birkaç yıl bir dinî okulda öğrenim gördü. Genç yaşta yeraltı ihtilalci faaliyetlere katıldı, 1898'de Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi üyesi oldu, daha sonra Bolşevik hareketinin içinde ve Lenin'in yanında yer aldı. 1904-1905 Rus İhtilali yıllarında Bolşeviklere maddi kaynak sağlamak amacıyla bir dizi banka soygunu düzenleyen kişi olarak ün yaptı. Çarlık hükûmeti tarafından birkaç kez sürgün edildi; en uzun sürgününü 1912-1917 yılları arasında Sibirya'nın Kuzey Kutbu'na yakın ücra bir köşesinde geçirdi. Çarlık rejiminin devrilmesi üzerine Petersburg'a giden Stalin, 1917 yılındaki olaylarda ve

* Yararlanılan kaynaklar: Philip Boobbyer, *The Stalin Era*, Routledge, London 2000; M. M. Gorinov, A. A. Gorskiy, V. O. Daynes ve diğerleri, *İstoriya Rossii s Drevnosti do Naşih Dney*, Vısşaya Şkola, Moskova 1994; David L. Hoffmann, "Introduction: Interpretations of Stalinism", *Stalinism*, ed. David L. Hoffmann, Blackwell Publishing, Oxford 2003, s. 1-7; İ. K. (hzl.), *Stalin*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943; Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1995; V. P. Ostrovskiy, A. İ. Utkin, *İstoriya Rossii: XX vek*, Drofa, Moskova 2001; Edvard Radzinskiy, *Stalin: Jizn i Smert*, Vagrius, Moskova 2003.

Ekim İhtilali'nde önemli rol oynadı, fakat sessiz ve içine kapanık tavırlarıyla her zaman ikinci planda kaldı. Lenin'in sadık takipçisi ve tatbik konusunda vazgeçilmez sağ koluydu. Yeni kurulan Sovyet hükûmetinde Millî İşler Halk Komiseri görevini üstlendi. 1922'de Komünist Partinin Merkez Komitesinin Genel Sekreteri görevine getirildi. Bu görev sayesinde devletin bürokratik mekanizmasına hakim duruma gelerek büyük güç topladı. Lenin'in ölümünü takiben bütün siyasi rakiplerini bertaraf etti ve 1927'den sonra ülkeyi mutlak söz sahibi olarak yönetmeye başladı. Lenin'in mirasının baş savunucusu ve koruyucusu konumunu belimsedi, onun halkın gözünde yüceltilmesini teşvik etti. Buna kendi şahsının yüceltilmesi de eşlik etti. Stalin, Lenin'in fikirlerini 1924'te yayımlanan "Leninizm İlkeleri" eseriyle sistemleştirdi ve böylece Marksizm-Leninizm adıyla bilinen teoriyi uygulamaya koydu. Bu teoriye bazı özgün katkılar yaptı, örneğin, Lenin döneminde savunulan "dünya çapında devrim" sloganının yerine "tek ülkede sosyalizm" tezini ileri sürdü. Stalin'in inisiyatifi ile Sovyetlerde 1928'de birincisi uygulamaya konulan iki beş yıllık plan çerçevesinde hızlandırılmış sanayileşme ve bunun için gereken sermayeyi sağlamak amacıyla kırsal kesimin kolektifleştirilmesi gerçekleştirildi. Çoğunlukla çok sert yöntemlerle elde edilen ekonomik kazanımlara işaret ederek 1930'ların başında Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin kurulmuş olduğu ilan edildi.

Stalin'in iktidarı döneminde toplumun çeşitli tabakalarında yürütülen siyasi "temizlemeler" gerçekleşti. Stalin bu "temizlemeler"in başlatılmasında ve yürütülmesinde etkin rol oynadı. Fiziksel imha veya çalışma kamplarına kapatma suretiyle uygulanan siyasi terör, 1936-38 yılları arasında doruğa ulaştı. Özellikle aydın kesimler, bu "temizlemeler"den ağır darbe aldı.

II. Dünya Savaşı sırasında Stalin yönetiminin çelişkili sonuçları en bariz ifadesini buldu. Siyasi "temizlemeler" esnasında Sovyet ordusunun birçok ileri gelen kumandanı ortadan kaldırılmıştı. Hitler'in Sovyetler Birliği'ne saldırısından sonraki birkaç ay boyunca ordu ağır yenilgiler yaşadı. Fakat daha sonra durum Sovyetler Birliği'nin lehine çevrilebildi ve zafere ulaşıldı. 1930'larda kurulmuş olan merkezî planlama ekonomisi, savaş

koşullarında kaynakların etkili biçimde seferber edilmesini sağladı. Savaş döneminde Stalin, hükûmet başkanlığını, parti yöneticiliğini ve başkomutanlığı aynı anda yürüttü ve birçok uzmana göre büyük irade, enerji ve örgütleme yeteneği sergileyerek savaşan tarafların üst yöneticilerinden en başarılısı oldu.

Savaş süresince iç siyasette yumuşamalar görülmekle birlikte, savaş şartları öne sürülerek birçok halk (Kırım Tatarları, Ahıska Türkleri, Çeçenler, İnguşlar, Karaçay-Balkarlar ve diğerleri) düşmanla iş birliği suçlaması ile topyekûn sürgün edildi.

Savaşın sonuna doğru Stalin, Avrupa'da nüfuz alanlarının paylaşımında etkin rol oynadı ve Doğu Avrupa'da Sovyet egemenliğini yerleştirmede başarılı oldu. 1944-1945'te Kızıl Ordu'nun Nazi işgalinden kurtardığı ülkelerde savaş öncesinin küçük komünist partilerinden kalan çekirdekler birkaç yıl içinde iktidara yerleşti ve Sovyetler Birliği bu rejimlere hükmeder hâle geldi.

Stalin, 5 Mart 1953'te resmî kaynaklara göre beyin kanamasından öldü. Stalin'in ölümünün gerçek sebebi üzerine çeşitli varsayımlar vardır, bunlardan biri onun zehirlenmiş olduğu yönündedir.

Stalin'in özel hayatına ilişkin - yalnızlığı dışında - teferruatlı bilgi vermek zordur; her zaman ketum davranmış ve kişiliğinin ipuçlarını verebilecek yazılı kaynak (hatırat, günlük, özel mektuplar) bırakmamıştır. Stalin iki kez evlenmiş, ilk eşi genç yaşta ölmüş, ikincisi intihar etmiştir. İki eşinden üç çocuğu olmuş; birinci oğlu II. Dünya Savaşı'nda Almanlara esir düşmüş ve toplama kampında kurşuna dizilmiş, Sovyet Hava Kuvvetlerinde subay olan ikinci oğlu genç yaşta alkolizmden ölmüş, kızı babasının ölümünden sonra Sovyetler Birliği'ni terk ederek ABD'ye yerleşmiştir. Stalin'in kişiliği, her zaman yoğun merak konusu olmuştur. Bazıları onu kurnazlık ve sebatla hedefine doğru ilerlemeyi bilen "kötü ruhlu bir dâhi" olarak görürken, kimileri de ancak müsait koşullar sayesinde sivrilmiş olan ve içindeki kötülükleri ve kompleksleri geniş çapta dışarıya vurma fırsatını yakalayan vasat yetenekli sıradan biri olarak görmüştür. Yine, kimileri Stalin'in psikolojik hasta olduğunu ileri sürerken, kimileri de onu saygıdeğer ve örnek alınacak bir lider olarak yorumlamayı yeğlemiştir.